

ItK

2-3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1973**

SÖTÉR ISTVÁN HATVANADIK SZÜLETÉSNAJÁRA

A TARTALOMBÓL

Klaniczay Tibor: A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása

Köpeczi Béla: A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában

Szauer József: L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban

Fenyő István: Kölcsey irodalomkritikai gondolkodásának kialakulásához

Kovács Kálmán: A zsánerkép és a jellemrajz Gyulai szépprózájában

Németh G. Béla: A pozitívizmus néhány műfaji és poétikai következménye

Mezei József: Polgári illúziók és kísérletek

Király István: A megkötöttség verse: Ady Endre: Sípja régi babonának

Rába György: Babits fiatalkori versmodelljéről

Szabolcsi Miklós: „Mégfáradt ember”

Illés László: A „proletár világirodalom” stratégiája

Tolnai Gábor: „Országomlás”

✱

Bélaádi Miklós, T. Erdélyi Ilona, Gergely Gergely, Kenyeres Zoltán, Lukácsy Sándor, Martinkó András, Nagy Miklós, Rónay György, Tarnai Andor, Varga József írásai

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973. LXXVII. évfolyam 2-3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Kiss Ferenc
Klaniczay Tibor
Komlovszki Tibor
V. Kovács Sándor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTŐSÉG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

SÖTÉR ISTVÁN HATVANADIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

Sötér István köszöntése	131
<i>Tarnai Andor</i> : A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai	135
<i>Klaniczay Tibor</i> : A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása	148
<i>Köpeczi Béla</i> : A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában	154
<i>Szauder József</i> : L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban	171
<i>Fenyő István</i> : Kölcsey irodalomkritikai gondolkodásának kialakulásához	180
<i>Rónay György</i> : Töltényi szonettjei	190
<i>Martinkó András</i> : Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján	195
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Szakál Lajos — a „népköltő”	209
<i>Kovács Kálmán</i> : A zsánerkép és a jellemrajz Gyulai szépprózájában	218
<i>Nagy Miklós</i> : A „Zord idő”	229
<i>Németh G. Béla</i> : A pozitívizmus néhány műfaji és poétikai következménye	241
<i>Mezei József</i> : Polgári illúziók és kísérletek	257
<i>Gergely Gergely</i> : Vajda János: Sirámok	267
<i>Király István</i> : A megkötöttség verse: Ady Endre: Sipja régi babonának	277
<i>Varga József</i> : Lengyel Menyhért Ady-látása	290
<i>Rába György</i> : Babits fiatalkori versmodelljéről	298
<i>Szabolcsi Miklós</i> : „Megfáradt ember”	309
<i>Illés László</i> : A „proletár világirodalom” stratégiája	316
<i>Tolnai Gábor</i> : „Országomlás”	326
<i>Béla Miklós</i> : Szatirától a népi játékig	340
<i>Kenyeres Zoltán</i> : Költészet és avantgarde	347
<i>Lukácsy Sándor</i> : Vázlat a Mindenség költőjéről	352

SÓTÉR ISTVÁN HATVANADIK SZÜLETÉS NAPJÁRA

SÓTÉR ISTVÁN KÖSZÖNTÉSE

A történeti tudományok fiatal művelője kitűzheti maga elé az értelmező összegzés célját, de megvalósítani csak emberileg és tudományosan érett fővel, megfelelő történeti tapasztalat és valóságanyag birtokában fogja. Valóságtapasztalat és történeti anyag nélkül a legtehetségesebben elgondolt összegzés is csupán okos vagy szellemes teoretizálás marad. Az összegzésre törő tudós sorsa örökös folytatás és örökös újrakezés. Az összegzés újra meg újra újabb és újabb hiányokra hívja fel figyelmét. Most a tudománytörténeti szembesítés hiányát érzi, majd a rokon művészetekkel való összevetésnek észleli szükségét, aztán más népek sorsának, teljesítményének vizsgálatára, tanulságainak fölvetelére inti őt a kritikai megfontolás. Egyszer egy gondolat fonalát kell elejétől végigkövetnie, másszor egy erkölcsi válság összetevőit kell tisztáznia vagy egy izlésváltás körülményeit megmagyaráznia. Az általánosító, az emberi érvényű történeti gondolkodás csak hatalmas ismeretanyag birtokában nyerhet hitelt.

Valóságtapasztalat és történeti anyag nélkül a legtehetségesebben elgondolt összegzés is csak okos vagy szellemes teoretizálás marad. De az a történeti tapasztalat s az a valóságanyag lesz igazán erős építőköve egy értelmező összegzésnek, amelyet megszerzője, befogadója elejétől fogva tudatosító átéléssel, gondolatá emelő élménnyel tesz magáévá. Jelentős szintézis embere az lesz, aki nemcsak elfogadta, hanem kezdettől, határozott célok jegyében kereste is az átélésre érdemes, a gondolatot sugalló élményt.

Tudománytörténetünk kimagasló egyéniségei közül kevésre áll mindez oly határozottan, mint a hatvanadik esztendejét most betöltő Sóter Istvánra. Értekező munkássága első évtizedében a kritika, a vita s az esszé voltak igazi műfajai. Valójában azonban nála az előbbi kettő is az utóbbi alá volt foglalható. Mégpedig annyiban, hogy akár a legkisebb írásaiban is, könnyed kézzel rajzolt finom karcolataiban is rendszerint kimunkált vagy legalább fölvetett egy-egy gondolatot. Olyan gondolatot, amely aztán változatokban, folyvást mélyítve és emelve, újra meg újra visszatért további írásaiban. Olyan gondolatot, amelynek mindig irányultsága volt, amely mindig valamely emberi, valamely erkölcsi cél irányába mutatott.

Sóter az életben sem a közvetlenség, a forma nélküli közvetlenség embere. Tisztet ad meg és tiszteletet vár el. Szépírói tevékenységének ítélői nem egyszer vélték hatása csökkentőjének közvetettségét, személyes jelenlétének rejtettséget. Lehet, hogy van igazság vélekedésükben; bár mennyi kiváló író ismerünk, aki mélyen műve mögé, műve igazsága mögé húzódott! Az értekező, a tudós Sóternek azonban mindenképpen erénye ez; joggal mondja önérettel egy könyvének bevezetőjében: tanulmányokkal és cikkekkal, művekké és gondolatokká szűrt élményekkel tanúja ő annak a kornak, annak a nemzedéknek, amelynek szellemi arculatát erőteljesen formálta ő is. Az emlékezések és vallomások árfolyamvesztő áradatában az ő írásai között alig van olyan, amelyben magáról szól. S ha szól, az elvekről beszél, amelyeket követ, a célokról, amelyek vezérlik, a tervekről, amelyeknek megvalósítását hasznosnak véli. Tudományos munkásságának ars poetica-ját adja ezekben az írásaiban. Leggazdagabban, legtömörebben, legélesebben megfogalmazva talán a *Tisztuló tükrök* című kötet előszavában.

Irodalomszemléletének, irodalomvizsgálatának kulcsszavait, alapfogalmait szinte mind együtt találni itt. Vád érte: olyan kontinuitást teremt visszamenőleg pályáján, amely nem volt meg, amely nem volt ilyen egyenesvonalú és egyértelmű. Pedig ha tüzetesebben átolvassuk korábbi szakaszainak termését, az egyre mélyülő, bővülő és világosodó célkitűzések belső azonosságát állapíthatjuk meg. Az eszközök és a módszerek változtak, amelyekkel e célkitűzéseket elérhetőnek vélte, a kor kívánalmainak, műveltsége tágulásának, tapasztalatai gyarapodásának ütemében és követelményeinek megfelelően.

Az irodalom legfőbb célja Sőtér szerint az, hogy természete, lényege megismerése által segítse az ember cselekvését, segítse az ember életét teljessé, széppé, kiegyensúlyozottá tenni. Az emberi lét, az emberi lényeg, az emberi lehetőség tudatosítása egy ember életén át, egy ember tapasztalatvilágán át is gazdaggá gyarapodhat. De mennyire sokszorozódik meg az irodalom értő befogadásával, a legnagyobb érzékenységu emberek legmagasabb szintűen, azaz művészi tudatosított élményvilágának befogadásával. Vagyis Sőtér számára nem foglalkozás az irodalomolvasás, mégcsak nem is afféle artisztikus életforma, hanem a személyisége kiépítésének, az élete kibővítésének, megsokszorozásának eszköze. S ha ez az olvasás, ha ez a tudatosító kritikai olvasás, — mennyivel inkább az az irodalomtörténeti-kritikai olvasás. A tudatosításnak a saját kultúrateremtésnek oly fölfokozott lehetősége az irodalomtörténet-írással való olvasói-kritikai foglalkozás, amelyet alig nyújt valami más.

Ha azonban az egyes ember életében is ily fontos szerepet tölthet be az irodalom és az irodalomtörténet, mennyivel fontosabb lehet szerepe a közösség, a nemzet, az emberiség életében, tudatának formálásában. Sőtér óv az irodalom lehetőségének túbecsülésétől, de figyelmeztet lebecsülésének mérhetetlen veszélyeire is. A jelen csak a múlt értékeiből, a múlt tapasztalataiból épülhet, s a jövő csak a jelen értékeire alapozhat. A múlt benne él a jelenben, a jelen benne fog élni a jövőben.

Mindez jelzi, meghatározza Sőtér irodalomtörténeti tevékenységének elveit, módszereit, de jelzi és meghatározza irodalmi, irodalomtörténeti vonzódásait is. Mindenekelőtt ahhoz az irodalomhoz vonzódik, amely nem pusztán kifejezi alkotója bárminő élményét, érzelmét, indulatát, válogatás és ítélkezés nélkül, hanem ahhoz, amely gondosan szűr és felelősen értékkel. Újra meg újra fölemeli szavát az ellen, hogy az írói indulat hevét, vagy akár az egyéniség megnyilvánulási erejét összetévesszük az írói mű igazságával.

Azokhoz fűzi rokonszenve, akik úgy formálták élményeiket, úgy formálták tudatukat, hogy általa az életnek minél teljesebb, minél hasznosabb, minél kiegyensúlyozottabb formája jött létre. Rokonszenve mindenekelőtt így a klasszicizmusé és testvéreie, távolságérzetet, idegenkedést viszont a romantikával és a vele rokon irányokkal érez. S ha egykor, ifjúságában a tudatosító, ítélő irodalom egyik csúcsát Gide művében és magatartásában látta, ma, mérhetetlenül tágabb és elmélyültebb horizonttal, arra a Goethere tekint legfőbb példaadó gyanánt, aki oly tiszta egyszerűséggel, oly szép emelkedettséggel, s szellemi mámorral tudott alkotni s tudta az irodalom hasznos, tanító, emberi szerepét megfogalmazni.

Ez a vonzódás azonban nem jelenti sem azt, hogy más irányok értékeinek méltánylására kevesebb fogékonysággal és készséggel rendelkeznek, sem azt, hogy ezt az irányt vagy rokonait helyezné egy-egy korszakban, az adott korszak valósága ellenére, a többiek elé. Sőt, történelmi látókörének folytonos szélesbültével egyre erőteljesebben hangsúlyozza, hogy számtalan korban különböző irányzatok élnek egymás mellett, hogy az irodalmi korszakok átnyúlnak egymásba, s együtt teremtik meg egy-egy történeti szakasz lehetséges értékeit. Ezt azonban mind inkább törvényszerűnek látja, hogy a bontó, a múlttal szakító, az összegzést elhárító korszakokat szükségyszerűen kell hogy kövessék a művészet, az emberi tudatosság érdekében összegző, a múlttal való szerves összefüggés tudatát kimunkáló és megőrző korszakok.

Felfogását a korszakok és irányzatok együttélésének és egymást váltásának történeti folyamairól akkor tudta igazán kimunkálni, midőn tevékenységét áthatotta a marxista filozófia és kifinomította a klasszikus német esztétikai gondolkodással való benső kapcsolat. Széles

ismeretköre, bőséges élménykincse a gondolkodás dialektikájának hatására hozta meg igazán gazdag termését, a mindig irodalmi anyagban mozgó történetiséget. Mélyebb megismerkedése Lukács György esztétikai munkásságával siettetete Sötér nézeteinek kristályosodását, rendszereződését. Ez az ismerkedés mind az esztétikai elvek tekintetében, mind pedig a konkrét irodalomtörténeti értékek tekintetében nemcsak rokonulásokhoz, hanem termékeny eltérésekhez is vezetett a két tudós között. Lukács mélyebben volt kötve a klasszikus német filozófia eszményeihez és példáihoz, Sötér mélyebben az irodalmi élmények sugalmához s a magyar irodalom belső folyamataihoz. Ez a kettősség, ez az eltérés, sőt egyes kérdésekben ellentét, mégpedig a marxista történetiségen belüli eltérés és ellentét nemcsak hogy káros nem volt, de számtalan kérdés új fölvetését hozta magával s magasabb rendű összegzését mozdította elő.

Kezdő évtizedében Sötér az esszé műfaji stilkörében alkotott. Az írás mesterségét, a megfogalmazás művészetét, a közlés hibátlan biztonságát a Nyugat első nagy mestereinek s a Nyugat második nemzedékének, az Illyés—Szabó Lőrinc—Márai-nemzedék stílkítűnőségeinek iskolájában tanulta. De gondolatai mind határozottabb rendszereződése, a régebbi értekező próza remekeiben való mind bensőségebb elmerülése, s mindenekelőtt pedig a maga emberi tapasztalatainak megsokasodása stílusát a nemzedékből egyre inkább sajátta, egyedivé avatta. Ha az alkalom úgy kívánja, a hangnemek, a modorok széles skáláján ír Sötér, ma is, a karcolatól a súlyos elméleti fejtegetésig; de vezető műfaja, modora most immár a szigorú tárgyias tanulmányé lett. Az oly szólamszerű megfogalmazások, mint „latin világosság”, „franciás könnyedség”, kihulltak eszmélkedése rostáján. Az újabkori európai irodalmi eszmélkedés legmagasabb korszakával, az eleve szintézisre beállított, a Goethe—Schiller-korszakkal való foglalkozás emberi valóján épp úgy nem maradt nyom nélkül, mint előadásmodorán sem.

A gondolati elmélyülés, az eszmei s az ismeretanyag fölforlódása első monográfia-eredményét, korai nagy Jókai-esszéje után, *Eötvös-könyvében* hozta meg először. A választás jellemző: az áradó érzelmiség emberéből a tevékeny fegyelem klasszikusáig emelkedő Eötvös, az irodalom hasznosságának hitvallója nagyon is illett Sötér átrendeződött irodalomszemléletéhez. Az egyre tüzetesebb alaposággal megvizsgált kor, az egyre halmozódó történeti-irodalmi élményanyag, az egyre erősebben érvényesülő rendszerező akarat azonban az egyes írói monográfiái után természetesen hozta el a korszakszintézis vágyát.

Az az említett tudományágazati és alkati tulajdonság, hogy az irodalomtörténész útja örökös folytatás és örökös újrakezdés, Sötér pályáján ekkor mutatkozott meg leginkább. A századközéről szóló alapvető monográfiáját, a *Nemzet és haladást* részlettanulmányok sokaságával készítette elő: egyszer az előzmények felől közelített, másszor a következő korszakból nézett rá vissza, egyszer a korszak világirodalmi párhuzamait vizsgálta, másszor a korszak hazai egyes műveit és szerzőit dolgozta föl újra.

Szükségyszerűen kellett szemberalálkoznia így egyetlen nagy fajsúlyú szintézis-előzményével, Horváth Jánoséval, és szükségyszerűen kellett történetiségben és esztétikai-szemléleti távlatban meghaladnia.

A *Nemzet és haladás* azonban akarva-akaratlan magában hordta két még szélesebb, két még egyetemesebb szintézis ingerét, ösztönzését: egy teljes magyar irodalomtörténetét és egy európai korszak szintézisét, a XVIII—XIX. század európai irodalmát. Az első a hat kötetes akadémiai irodalomtörténetben valósult meg. Ez lett a magyar irodalomtörténetírás eddig legnagyobb közös vállalkozása, amelyben Sötér főszerkesztősége alatt a tudományág szinte minden jelentős képviselőjét sikerült szerzőként vagy lektorként egybegyűjteni.

Sötér ezután a második jelzett feladat felé fordult. Ma az európai XVIII. és XIX. század irodalmát, a klasszicizmust, a romantikát és a realizmust irányzatát vizsgálja úgy, hogy mindenkor szerves része búvárlatainak hazája irodalma is. Nemzeti feladatot teljesít ezzel: irodalmunk, kultúránk európai tudomásulvételése ügyét egy-egy remekmű jó fordítása is kitűnően szolgálja, de az európai tudatba való szerves begyökereztetését csak oly szintézistől remélhetjük,

amely az európai szellemi-irodalmi folyamatokba magától értetődő természetességgel tudja a magyar irodalom rokon vagy ellentétes folyamatait beléőtövezni, beléőszni. Egy olyan szintézistől, amelyben Közép-Kelet-Európa kis nyelvterületű irodalmi végre nem appendixként, nem izolált apróbetűs függelékként adatnak elő. Ez a kettős törekvés Sötérnek a nagy irodalmak nemzetközi fórumain is erős visszhangot keltett, s ennek jegyében érte a hazai szaktudományt az a megtisztelés, hogy személyében először választotta elnökét a Nemzetközi Komparatiztikai Társaság szocialista országból.

Ha szabad ily ünnepi alkalommal óhajt kifejezni, az az, kapjon ebben a szintézisben a poetikai mező is épp úgy átgondolt és alapos részesedést, mint az eszmetörténeti. Az irodalomtörténetírás egyik világszerte észlelt krízispontja éppen az — a lehető legnagyobb egyszerűséggel szólva —, hogy fölötte fejlett történeti és lélektani módszereket egy statikus világképre épült régi poetikával párosít. A műelemzés igényének áradatszerű megjelenése (és elburjánzása) bizonyosan ennek a kettősségnek az érzetében leli egyik fő forrását és magyarázatát. Az egy mű, az egy életmű elemzésére kiterjedő poetikai megújulás azonban, bár nélkülözhetetlen alap és legfőbb kiindulás egy általános, egy egyetemes igényű és érvényű megújuláshoz, maga nem helyettesítheti azt. S miért ne járulhatna ez a vállalkozás, s miért ne járulhatnának jól fölőkészült magyar tudósok, fölverteve egy mélyebb s igazabb ember- társadalom- és történetiszemlélettel, jelentékenyen hozzá e krízisjelenség föloldásához. A *Nemzet és haladás* szerzője, az akadémiai irodalomtörténet szerkesztője, a jelenkori irodalom kezdeteinek kiváló ismerője és értője, alkotó erejének teljében hathatós segítséget nyújthatna mindehhez.

Alkotó erejének teljében áll a hatvan esztendő Sötér István; — s hogy még sokáig, nagyon sokáig abban is maradjon, ezt kívánja e folyóirat szerkesztősege, munkatársi köre s az egész magyar irodalomtörténeti, irodalomtudományi közvélekedés.

A MAGYARORSZÁGI OBSZERVÁNSOK RENDI KRÓNIKÁJÁNAK SZERZŐI ÉS FORRÁSAI

A XIII. században alapított koldulórendek, a dominikánusok, a ferencesek, az ágostonrendiek és a karmeliták munkássága nem kisebb fordulatot hozott az irodalomtörténetírásban, mint a művelődés más területein. A Jeromos egyházatya *De viris illustribus*-ával meginduló össz-keresztény írói katalógusok láncolata megszakad; Joannes Trithemius *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* c. munkája (1494) új sorozat kezdete: a szerző régi forrásokon kívül főleg rendtörténetekre támaszkodott (a karmelitákét maga írta meg), munkássága a német írók katalógusába torkollott, mellyel egyedül az a célja már, hogy a német irodalmi kultúrát megvédje az olaszok megvető lenézésével szemben.¹ Eredetileg karmelita volt és gazdag rendtörténeti anyagra támaszkodott az angol Joannes Baleus (John Bale), aki a kontinens második nemzeti irodalmi lexikonát adta ki 1548-ban Weselben, ill. 1557–59-ben Bazelban. Nemzeti büszkeségben — és legendaköltésben — nincsen hiány nála: szemrebbenés nélkül állította, hogy a britek mindjárt a vízözön után vándoroltak szigetükre, támadta Polydorus Vergiliust, az angol történelem első humanista feldolgozóját, általában az olaszokat, s minthogy protestáns volt (Bazelba exulánsként érkezett), azt is szentül vallotta, hogy Britanniát nem a pápák, hanem a héberék és a görögök, az apostolok és a szentatyák térítették keresztény hitre.²

A németeknél és az angoloknál célhoz ért fejlődési tendenciák Magyarországon is érvényesültek: az új rendek még a XIII. század folyamán meggyökereztek, kialakult iskolázásuk, kiépült a tartományi és a központi irányítás, amely a tudományos műveltségre sokat adó szervezetek szellemi tevékenységét szabályozta, és munkájuk eredményeit az elkallódástól megmenteni igyekezett; nem hiányzott a „nemzeti” szellem sem, amely angol és német földön a rendi írók katalógusait reprezentatív nemzeti irodalomtörténetekké növelte. Befejezéshez azonban — mármint nemzeti írói névjegyzék megszerkesztéséig — a fejlődés a XVIII. századig nem jutott el, s ma a rosszabb esetben a rendek egyetemes literatúratörténetéből, a jobbikban a magyarországi rendtartományok történetének középkorban fogalmazott első feldolgozá-

¹ Az új korszakról: Paul LEHMANN: *Literaturgeschichte im Mittelalter*, legújabban tanulmányainak *Erforschung des Mittelalters* c. alatt kiadott kötetében (I. Stuttgart 1959. 82–113). — Joannes Trithemius egyházi írókat tartalmazó katalógusát az 1531-i kiadásban használtam. (*Catalogvs scriptorum ecclesiasticorum, siue illustrium virorum*); utóljára Ioa. Albertus FABRICIUS *Bibliotheca ecclesiastica*-jában (Hamburgi 1718) jelent meg. Trithemiusról: P. LEHMANN: *Merkwürdigkeiten des Abtes Trithemius*. München 1961. A német írói katalógus céljáról Trithemiusnak és Jakob Wimphelingnek a kötetben kiadott levelei beszélnek világosan. Az olaszok vádjai elleni védekezés egyik érve a németek jámbor egyszerűségének és erkölcsös életének hangoztatása.

² *Illustrium Maioris Britanniae scriptorum... summarium*. Gippeswici [Wesel] 1548; *Scriptorum illustrium Maioris Brytannie, quam nunc Angliam et Scotiam uocant, Catalogus*, Basileae 1557. a második rész 1559-ben jelent meg. Svájci kapcsolataihoz: Manfred Edwin WELTI: *Der Basler Buchdruck und Britannien*. Basel 1964. 203–14. A mű második kötetének ajánlása Paulus Scalichiusnak szól.

saiból kell megállapítanunk, hogy az egyes rendek keretében és országosan voltaképpen meddig is jutott.

A magyar középkorból három megszővegezett rendtörténet ismeretes. Irodalomtörténeti adatot mindhárom megőrzött; irodalomtörténetírás történetébe tartozott kettő. Az igen művelt karthauziak Lócse mellett fekvő menedékkői kolostorának története csak könyvekről és könyvmásoló szerzetesekről referál, írókról nem;³ már szerzőket, műveket és írói méltatásokat is tartalmaz az obszerváns ferencesek rendi krónikája valamint a pálos Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite* c. műve. Az utóbbit Mályusz Elemér oly alaposan feldolgozta, hogy a literatúratörténet kutatójának egyetlen feladatul a szakjába vágó anyag rendszerezése maradt.⁴ Karácsonyi János óta alig foglalkoztak viszont az obszervánsok középkori eredetű rendtörténetével: emiatt kell alapkérdéseket tisztázó filológiai munkát végeznie annak, aki az irodalomtörténetírás történetébe tartozó adatait feldolgozni kívánja. Az alábbi tanulmány azzal a céllal készült, hogy a hozzájuk vezető út járhatóbbá váljék.

A Cronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae c. iratot⁵ az a szerzet vallotta magáénak, amely — mint a stigmatizált szent Ferenc követője — a többi rendnél tökéletesebbnek tartotta magát;⁶ a franciskánusokon belül közelebről azé az ágazaté és

³ Kiadta: WAGNER Károly: *Analecta Scepusia II. Viennae 1774.* 69—79. DEDEK CRESCENS Lajos (A karthausiak Magyarországon. Bp. 1889. 244.) írja, hogy „az országos levéltár kincstári osztályában, *Acta Ecclesiastica Camaldulensium* 6—10 csomagban, található egy egyszerű XVIII. századi másolata, mely három folio íven csak 1463-ig terjed és sokban különbözik Wagner másolatától.”

⁴ MÁLYUSZ Elemér: A pálos-rend és a devotio moderna. Budapesti Szemle 1944. 266. k. 95—100.; uő: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945. 1—53.; uő: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 257—74.

⁵ KARÁCSONYI János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig II. köt. Bp. 1924. 573—78. Kiadása: TOLDY Ferenc: *Analecta monumentorum Hungariae historica.* Pestini é. n. 213—315. (hibás lapszámozással: 272-re 283 következik). Teljes címe: *Blasii de Zalka et continuatorum eius cronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae.* Kézirata a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban (SZENTIVÁNYI Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.* ed. 4. Szeged 1958. No. 380.) E. FERENDŽIN a rendtörténet huszita bibliával foglalkozó passzusát gyöngyösi kéziratból adta ki (*Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici.* Starine 1890. 17—19.). Vö. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. köt. Bp. 1904. 254. — HORVÁTH Richárd írja (Laskai Osvát. Bp. 1932. 50.), hogy Wild Endre Aradon felfedezett egy kéziratot, ami ugyancsak az obszervánsok rendi krónikáját tartalmazza az 1313—1533 közötti évekből. — Cserőgyi Benedek (*Benedictus Cserwgy*) másolatában az 1504-ig terjedő rész maradt meg. A kézirat ma a müncheni Staatsbibliothek-ban 9071 sz. alatt. Vö. CSONTOSI János, MKsz 1880. 62.; 1882. 217; magyar szövegei: *Nyelvőr* 1895. 416—19. A kódexszel legrészletesebben KARÁCSONYI János foglalkozott (i. m. I. köt. 418; II. köt. 579.). — A rendi krónika 1510—1533 közötti része Nadasdi Bálint kódexében található, aki 1546-tól Báthory András udvari papja volt, 1550-től Párizsban tanult. A kézirat a gyöngyösi ferencesek könyvtárában volt, legalaposabban ALSZEGHY Zolt írta le (EPhK 1935. 36—37.). KARÁCSONYI János kiadta belőle az 1514-i parasztháborúval foglalkozó sorokat (TT 1891. 340.). Megvan persze Toldy kiadásában is (286.). — Szükséges megjegyezni, hogy mikor a kódexek leírói 1501-ről (KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 573.), 1503-ról (Timár Kálmán, MKsz 1910. 141.; HORVÁTH Richárd: i. m. 27.), 1504-ről (KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 579.) és 1510-ről (uo. II. köt. 573.) beszélnek, valamennyien arra a részre gondolnak, amelyben Nyári Balázs 1510-i halála az utolsó mondat, és amely után Toldy kiadásában *Pro ampliori notitia Dictorum* címmel új szerzőtől származó és 1533-mal, a gyulai tartományi káptalannal záródó rész következik (254—302.).

⁶ A magyarországi obszervánsok rendi krónikája (TOLDY: id. kiad. 218.) és Arnoldus de Serano: *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum* c. művében (*Analecta Franciscana III*), amely a magyarországi irat elejének szó szerinti forrása:

tartományé, mely a szegénységet a legszigorúbban értelmezte; úgy hitte, hogy az egész közép-korvégi belső reformmozgalom az ő megalakulásánál keltezendő,⁷ és hazai történetének legjobb félszázada során közel sodródott a köznemesség nemzeti ideológiájához.⁸ A krónikát általában négy részre osztják, és három író művének tekintik. Megkezdésének érdeme Szalkai Balázsé, a bosnyák provincia tizenegyedik vicarius generalisáé;⁹ a folytatást két írónak tulajdonítják: egyikük 1510-ig írta volna meg rendjének történetét, a másik 1533-mal, a gyulai tartományi káptalan eseményeivel zárta részletét. A további bejegyzések a rendtartomány gyűléseinek és főnökeinek puszta listájánál nem tartalmaznak többet, és emiatt írói teljesítménynek, főként egyetlen író művének nem tekinthetők.

A történeti anyagot Szalkai Balázs valószínűleg a rendtartomány kiváltságos voltának tudatában kezdte összeírni. E meggyőződésnek van bizonyos reális alapja. A Dunától délre, meglehetősen nehéz körülmények között működő ferencesek a rendben igen nagyra becsült missziós munkát végeztek, s az egész Európára kiterjedő szervezet a legjobb erőket küldte erre a területre. A tartomány közvetlenül az egyetemes rendfőnök alá tartozott, aki maga nevezte ki élére helytartóját, a vicariust. A provincia főnökének a szokásostól (minister provincialis) eltérő, az Olaszországból kiinduló obszerváns ágazatával viszont megegyező elnevezése keltette azt a hitet a bosnyák és — később — a magyar ferencesekben, hogy a rend szigorú ága az ő tartományukból ered. Igazolására 1500 táján egy elég naiv történetet szolgált: azt állították, hogy egy 30 évig Boszniában élő olasz franciskánus visszatért hazájába, Sienába, felvette a a rendbe Sienai Bernardint, majd pedig Kapisztrán Jánost, akik aztán az obszerváns irányzatot diadalra juttatták. Az olaszok tudtak erről a véleményről, és persze cáfolták.¹⁰

A Balkánon működő ferencesek Magyarország iránti szimpátiáját az a körülmény magyarázza, hogy a rend az „eretnekek” és görögkeletiek térítésével az Anjouk balkáni politikáját szolgálta. A missziós tevékenység e politikai vonatkozásával függ össze, hogy igen korán kolostort kaptak Magyarországon (Diakovár, 1347–55 között), s itt a XV. század közepére annyira

Analecta Franciscana III. 482.

Et attende, lector, in hoc magnam excellentiam huius Religionis. Sicut enim caput eius, beatus Franciscus, fuit Christo vita, mundi abiectione et carnis crucifixione conformis, sic sua Religio Ecclesiae Christi sponsae, fuit similis super omnes religiones in prosperis et adversis.

Toldy 218.

Attende lector in hoc magnam excellentiam ordinis, sicut enim caput eius beatus Franciscus fuit Christo in mundi abiectione et carnis cruciatione conformis in hac vita, ita sua religio sanctae ecclesiae sponsae Christi, fuit similis super omnes religiones. In prosperis et adversis...

A magyar obszerváns krónika egyetemes rendtörténeti része másutt is ilyen mértékben esik egybe említett forrásával. Az átvételről még részletesebben lesz szó.

⁷ A bosnyák rendtartományból kivált magyarországi obszerváns ferencesek úgy gondolták, hogy az első szigorított provincia a boszniai volt, melyet Gerardus Oddolis minister generalis 1339-ben alapított (TOLDY: id. kiad. 230.: Generalis... transeundo in Hungariam primam Vicarium observantiae Minorum in Regno Boznae inicituit... tunc sola vicaria Boznae sic Observantia minorum nominabatur, uo. 236.).

⁸ E vonatkozásokról legújabban: SZÜCS Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 1972. VI. 20–23.

⁹ A rendtartomány története szerint 1420-ban Diakováron választották meg vicariusnak; utódát, Joannes de Korsulát 1433-ban. (TOLDY: id. kiad. 238–39., KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 316.; II. köt. 36., 132.)

¹⁰ A magyarországi krónika szerint a Boszniából hazatérő olasz szerzetesek indították el a reformmozgalmat: de quibus quidam devotissimus frater, qui XXX. annis in Vicaria Boznae laboraverat, ... ad suam patriam Senensen remeavit, és később őhozzá csatlakozott Bernardinus de Senis (uo. 236). Az olasz obszervánsok tudtak e nézetéről; történetírójuk, Bernardinus Aquilanus nem értett vele egyet: patet non esse verum, quod quidam asserunt, scilicet quod observantia nostrae familiae a vicaria Bosnae sumpsit exordium. Nam exordium fuit... mediante fratre Paulutio, favente domino Fulginensi (Chronica fratrum minorum observantiae, ed. Leonardus Lemmens, Romae 1902. 11).

megszaporodott a számuk, hogy 1448-ban különváltak a bosnyák rendtartománytól. Az obszerváns fegyelmet még a bosnyák korszak hetedik vicarius, Bartholomaeus de Alverna (1367—1407) honosította meg közöttük.¹¹ A reformmozgalom iránt életkörülményeik és rendkormányzati helyzetük tette őket fogékonnyá; vezéreszméi nem annyira belső megújódásra serkentették a szerzetesi közösséget, hanem inkább lehetőséget adtak, hogy tényleges állapotukat fogalmazzák meg az Európa-szerte időszérű törekvések összefüggésében. Ez segítette őket abban is, hogy helyzetüket az isteni kiválasztottság jeleként értelmezzék, és később elszántan küzdjenek felfogásuk terjesztéséért.¹²

Szalkai Balázs, akinek neve alatt nemritkán a magyarországi obszerváns provincia egész történetét is emlegetni szokták, csupán a bosnyák vicariusok listáját állította össze, és hagyta hátra az ozorai zárdában. A krónikában említett „könyv” a szűkszavú jegyzéken kívül rendi iratokat tartalmazhatott még; egészen biztosan a rend legfontosabb okleveleit vagy inkább ezek másolatait.¹³ Szalkai utódai közül még ebben a kódexben találta meg az első folytató Joannes de Korsula (1433—35), Jacobus de Marchia (1435—37) és Vajai János (Joannes de Hungaria sive de Vaya, 1439—44) nevét, vagyis azokat a vicariusokét, akik közvetlenül a bosnyák és a magyar rendtartomány szétválása előtt vezették az obszervánsokat.¹⁴

Szalkai hagyatékát azonban a vicariusok listája és az iratok „könyvvé” még nem teszik, pedig első folytatója ennek nevezi a rendtörténeti anyagot, amit az ozorai zárdában talált. Annak vehetjük azonban, ha feltételezzük, hogy a bosnyák provincia adatait a régi vicarius valóban egy könyv, mégpedig egy olyan kódex végére jegyezte fel, amely Arnoldus de Serano terjedelmes rendtörténeti művét, a *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum*-ot, vagy annak legalább egy részét tartalmazta (és amely címének megfelelően a rend első huszon-negy minister generalisának krónikáját foglalja magában).¹⁵

¹¹ KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 305—29.

¹² A krónika Prologusának első mondatában a történetíró (az első folytató) a következő hasonlattal érzékelteti a rend önmagáról vallott felfogását: Sic ut . . . rosa in spinis niveo nitens, ac rubeo splendens fulgore, et suave fragrans odore, inter urticas nascens phreneticis capitibus remedium praestat, ac omnibus late diffundit odorem; ita sancta Minorum observantia inter pestilentes ex tribulationibus orta, rectae viae, aeternae vitae redolet odore (TOLDY: id. kiad. 215.), s ugyanezt ismétli az utolsóban: sic ut rosa in spinis inter urticas nascitur, et ita observantia Minorum de Hungaria a familia Boznae ipsa similiter de litibus pestilentium exorta invenitur isto modo (uo. 216.).

¹³ A Prologusban: solum gesta vicariorum observantiarum praedictarum, sicut in libro . . . Blasii de Zalka, quondam Vicarii de Bozna in loco de Ozora, tunc noviter per Dominum Piponem fundato, per eundem patrem vicarium praedictum consignata comperi (TOLDY: id. kiad. 215—16.). Ozora alapításáról: FERMENTZIN: Acta Bosnae Zagrabiae 1892. 104—5.; KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 336.; II. köt. 131—32., 566—67. Szalkai Balázs iratairól TOLDY: id. kiad. 237—238.

¹⁴ Szalkai tehát véleményem szerint nem írta meg a rendtartomány történetét 1313-tól 1420-ig, s nem gondolom azt sem, hogy 1420-tól kezdve, „hogy magáról és az ő kormányzatáról ítéletet ne kelljen mondania, csak a helytartók nevét, megválasztásának idejét jegyzi be” mint KARÁCSONYI János állítja (i. m. II. köt. 566—67.). (Az 1430—44 közötti adatokat persze mások írták be kódexébe.)

¹⁵ Az 1313—1420 közötti rész azért sem származtatható Szalkaitól, mert már folytatója nagyon jól tudta, hogy a rend egyetemes történetét tárgyaló lapok a *Chronica XXIV generalium Ordinis Minorum*ból valók. Két alkalommal hivatkozik ugyanis rá: 1. Omnes . . . fratres observantes Dominus Ludovicus Rex Hungarorum a summo Pontifice impetravit: scribebat tunc in anno MCCCLXVI. sicut hoc patet in Cronica Generalium, praecipue Fratris Marci de Provincia Bononiae Ministri Generalis (TOLDY: id. kiad. 231.; Marcus Viterbiensisről van szó, akit 1359-ben választottak generálissá). 2. Sed unde fuit ista briga, de Cronica Generalium non invenio, quoniam gesta ministrorum non habeo praeter quinquaginta [!] quatuor, quorum iam Cronicas excessi (uo. 237.). A Prologus után a magyarországi rend krónikájának 1313-tól 1339-ig terjedő része nem is más, mint a *Chronica XXIV generalium* szövegének átvétele (Toldy kiadásában a 230. lap appellatur szaváig). Ugyanebből a forrásból került át a Toldy

Van először is az első folytatótól származó Prologusban egy mondat, ami csak akkor válik érthetővé, ha Szalkai Balázs ozorai könyvének tartalmát két részből állónak gondoljuk. Azt írja ugyanis anyagának feldolgozója, hogy nem tudta: az összes generalis ministerek krónikáját kell-e leírnia, vagy csak a bosnyák és a magyar obszerváns vicariusok történetét. A két feladat között óriási a különbség; összetévesztésükre még gondolni is csak akkor lehetett, ha a helyi adatokat az egyetemes krónika mellett találta az író, s ha szóbeli megbízatása (amire hivatkozik) úgy hangzott, hogy Szalkai anyaga alapján szerkeszzen rendtörténetet.¹⁶ Nem vall persze iskolázott irodalmi gondolkodásra, hogy a két teljesen más téma — az egyetemes rendtörténet és a provincia története — egy pillanatig is valójagosnak látszhatott előtte, de ugyanakkor meg lehet állapítani, hogy ha a historiográfia műfajait és problémáit nem is, a rendben uralkodó nézeteket nagyon jól ismerte, s ezeket legalább érzékeltetni tudta, ha irodalmilag olykor nem éppen kifogástalanul, s a részletekre többet adva, mint az egész konstrukcióra.

A szerkesztést úgy oldotta meg, hogy krónikájának elején, 1313-tól 1339-ig Arnoldus de Serano szövegét vette át; mintegy bevezetésül, hogy rámutasson a bosnyák s ezzel együtt a magyarországi provincia megalapításának körülményeire. Az egyetemes rendtörténeti részt követi Szalkai Balázs (és mások) feljegyzései alapján a bosnyák ferencesek története, hogy Bácsai Kenyeres Fábiánnal, az első magyarországi vicariusszal saját rendtartományára térjen át az író. Nem világos, hogy miért éppen 1313-mal, a tizenhatodik minister generalisszal kezdett, mert csak 1337-nél tudott először utalni az obszervánsokra, és a *Chronica XXIV generalium*-ból, ha mást nem, a tizenötödik egyetemes rendfőnök történetét még ismerte.¹⁷ Az sem dönthető el, hogy a *Chronica* szövege Szalkai könyvében volt-e erősen kihagyásos, vagy a folytató mellőzött belőle kevésbé fontosaknak ítélt részeket. — Az egyetemes rendtörténet adatait később arra használta Szalkai folytatója, hogy megírja, melyik minister generalis nevezte ki vagy erősítette meg a vicaria vezetőit.¹⁸

A Szalkai Balázs hagyatékát kezébe vevő író nem mondja meg nevét, és nem árulja el azt sem, ki volt az az előjáró, kitől a krónika megírására szóbeli megbízást kapott. Karácsonyi János a generalis vicariust gondolja a megbízónak, akivel Laskai Osvát tárgyalt, hogy obszer-

kiadásában *Epistola summi Pontificis ad Capitulum Generale c. rész (232—34., az első bekezdés végéig)*, és a *Passio quinque Fratrum de Observantia in civitate Bodon (235—36.)*. A magyar iratban az eredetihez képest sok a kihagyás, de ami átkerült, az szóról-szóra az egyetemes rendtörténetből való. A két szöveg — néhány kivételtől eltekintve — csak azért tér el egymástól, mert az ozorai kódex nem egyezett meg betűről betűre a modern kiadásban alapul vett textussal, és mert Toldy kiadása tele van hibával.

¹⁶ TOLDY: id. kiad. 215.: non plene intelligere potui utrum omnes cronicas generalium ministrorum et vicariorum de Bozna ac de Hungaria familiarum describerem: cogitavi ergo ut solum gesta vicariorum observantium praedictarum, sicut in libro . . . Fratris Blasii de Zalka . . . consignata comperi. (Vö. 13. jegyz.)

¹⁷ TOLDY: id. kiad. 229.: eiectis . . . fraticellis et . . . fratres in poenitentia rigidos et vita austeros ad morandum collocavit, quos postea Observantes vocare ceperunt. Az idézetből egyedül az aláhúzott mondat eredeti, a többi megtalálható: *Analecta Franciscana* III. 530. — Hasonlóképpen betoldás Godislaus (helyesen: Gondisalvus, 1304—1313) neve:

Analecta Franciscana III. 481.

Toldy 218.

Et tunc succensa est maior Ordinis tribulatio, dum prima videtur sopita.

et succensa est ordinis maior tribulatio, dum iam videretur esse sopita, quae habentur [!] inter gesta fratris Godislai quintodecimi ministri generalis.

¹⁸ A második bosnyák vicariust megerősítő Gulielmus a ferencesek 1348—57 közötti minister generalisa, Gulielmus Farnerii (Guillaume Farinier), aki mint vicarius apostolicus 1357—58-ban is vezette a rendet. A harmadik és negyedik boszniai rendfőnököt tehát már nem nevezhette ki, mint a magyarországi krónikáiról állítja.

váns rendtartományát az ő vezetése alá helyezze; úgy hiszi ugyanis, hogy neki állt leginkább érdekében megismerni az átveendő provincia történetét. A feltevés nem valószínű. A szigorú ág egyetemes előjárója ugyanis a krónika szerint a rendtartomány írásba foglalt szabályait kérte, históriáját azonban nem.¹⁹ Azért sem látszik elfogadhatónak a vélemény, hogy az író külföldi érdeklődő számára dolgozott, mert ennek vajmi keveset jelenthetett az obszervánsok nálunk használatos „cseri barát” elnevezése (amit pedig négyszer is említ), idegen olvasóra számító krónikás aligha kevert volna szövegébe további magyar szavakat, sőt egész mondatot, és éppen nem biztos, hogy a felvételt kérő magyarországi provincia szóvivője az olasz rendfőnöknek fejté ki azt a tételt, amely szerint a bosnyák – magyar vicaria időrendileg legelső az obszerváns familiában.²⁰

Sokkal valószínűbb tehát, hogy a krónika magyarországi vicarius, mégpedig Laskai Osvát felkérésére készült, aki az 1499-i atyai rendi káptalanon elfogadtatott szabályaival és egész vezetői tevékenységével új korszakot nyitott a szerzet történetében, s aki csakugyan szükségét érezhette egy történeti áttekintésnek, mikor úgy határozott, hogy obszervánsait a konventuálisok egyetemes rendfőnökétől (minister generalis) a szigorúbb ág vezetője (vicarius generalis) alá viszi. Az egészen természetes, hogy a megírás feladatával egyik közvetlen munkatársát bízta meg; hogy azonban e személy – mint Karácsonyi János gondolja – Esztergomi Mihálylyal (Michae lde Strigonio) lenne azonos, aki Nyári Balázs idején Kaproncai Bonaventúrával Rómában járt (1501–1502), már egyáltalán nem bizonyos. Az első folytatótól származó (vagy származtatható) részben valóban van ugyan egy utalás, amiből szerzői személyre lehet következtetni,²¹ de a kiadott szövegnek éppen ez a (Laskait tárgyaló) fejezete annyira interpolált (és hibás is), hogy elég körülményes eldönteni, vajon a krónika egész első felének szerzője volt-e az, aki követként (vagy követség tagjaként) fáradozott a vicarius tárgyalásainak idején, és csakugyan ő írta-e önmagáról a következtetésre okot adó passzust.

Laskai megválasztása és újraválasztása azzal a szokásos rövidséggel intéztetik el a krónikában, mint elődeié. Ugyancsak nem új, hogy a szerző megemlíti az atyai határozatokat, mert ugyanígy tett más vicariusok constitutióinak esetében is;²² az itteni mondatról azt érdemes mégis megjegyezni, hogy a határozatok címét adja vissza (és semmiképpen nem értendő egy tervezett rendtörténetben majd felhasználható adatgyűjtésre).²³ A következő mondat *etiam*

¹⁹ KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 474–75.; a krónikában: *modum vivendi nostrum a patribus nostris . . . Romae existentibus postularunt, s ezt meg is kapták* (TOLDY: i. m. 255.).

²⁰ TOLDY: id. kiad. 216., 230., 234., 244. „Mivel ez új ferencrendűek kámszája nem fekete, — mint a régieké, — hanem szürke színű volt, azért nevezték cseri (azaz szürke) barátoknak” — állította KARÁCSONYI János (i. m. I. köt. 313.), de ma már nem látjuk ilyen egyszerűnek a magyarázatot. Igali Fábián reform-státutumai szerint ugyanis a konventuálisok is szürkében jártak: *Ordino . . . , quod habitus religionis, scilicet cappa sit de panno vilii per regulam concessi, grisei coloris* (Arnold MAGYAR: *Die ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454. Archivum Franciscanum Historicum* 1971. 96.). A GOMBOCZ Zoltán és MELICH János Magyar etymológiai szótárában kifejtett vélemény (a cseriszó a cser 'quercus' szóból vezethető le, jelentése 'vörhenyeges, szürkepirosas, cserfahéjszínű', I. köt. Bp. 1914–30, 483–84.), már nem fogadják el (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. köt. Bp. 1967. 511.). — Lengyelországban használatos latin nevük bernardini (Sziénai Bernardinról) vagy bigoti. E szóhoz: *Monumenta Poloniae Historica* V. 212. Az utóbbi a mariánusok között Magyarországon is élt. (OSZK, Fol. Lat. 2026., 2793.) — Magyar szavak: 240., 242., 243., 244.

²¹ TOLDY: id. kiad. 252.: *in cuius legatione in hac parte fatigatus, ego laboravi non modicum.*

²² Székely Mihály (247., 248.), Szigeti Bálint (248.).

²³ Minden kétség eloszlik, ha a mondatot az atyai határozatok címével vetjük egybe, ahogy egyetlen kiadásában olvasható:

Balthány: *Leges III. 609.*

Toldy, 252.

Constitutiones . . . ex Constitutionibus Papalibus, generalibus ac Vicarialibus comportatae pro Fratrum pacifico statu, regularique observantia.

omnes constitutiones Papales, generales et vicariales . . . ad studendum et observandum comportavit.

szava talán hibás (olvasási hiba lehet). Értelmesebb lenne ugyanis a szöveg, ha helyette *enim* állna, mert így világos lenne a kapcsolat az atyai határozatok és a vicarius generalisszal elkezdett tárgyalások között. Történeti összefüggés ti. van: Karácsonyi oklevelekkel igazolja, hogy Laskai talán már 1498-ban megjelent az obszervánsok nagykaptalanán, 1499 elején pedig biztosan Rómában járt, és hazatérése után fogadtatta el határozatait.²⁴ Lehetetlen arra nem gondolni, hogy mindent idejében előkészített, és a constitutiókat is megtárgyalta Rómában.

A szóban forgó mondat – a kínálkozó konjektúrán kívül – szövegkritikai szempontból azért különösen jelentős, mert nagyobbik fele vagy 10 sorral alább szóról szóra megismétlődik.²⁵ A megismételt szövegrész által határolt sorok Laskai akciójának előzményeit foglalják magukban, mégpedig a következőképpen. A jubileumi évben (1500) tartott országgyűlés alkalmával Drágffy Bertalan és Geréb Péter maguk elé citálták Rákos mezejére Laskait, és szép szóval, majd fenyegetéssel rá akarták venni, hogy egyesítse rendjét a konventuálisokkal. A fenyegetés úgy hangzott, hogy az egész szerzetesi familiát száműzik Magyarországról, ha nem engedelmeskedik. A vicarius vagy megrémült, vagy hogy időt nyerjen (és közben más megoldást keressen), beleegyezett az unió tervébe, és ezek után kezdett sürgős tárgyalásokat az egyetemes rendfőnökkel, amiket azonban már befejezni nem tudott.²⁶

A mondatcsoport megismétlődéséből arra lehet gondolni, hogy Laskai elhatározó lépésének magyarázata nem volt benne az eredeti szövegben, és úgy került bele, hogy egy későbbi író a tárgyalások felvételéhez adott impulzust igyekezett megvilágítani: részletezte a megkezdésükről szóló korábbi tudósítást (a mondat első felét), de változatlanul hagyta az előrehaladásukról tett megállapítást (a második felét), mert azt helytállóan tartotta, és emiatt átjavításra (kibővítésre) nem gondolt. A fogalmazásból ítélve az 1500-i országgyűlés idejének itt elbeszélte epizódja tehát toldalék. Még kétségtelenebbé teszi interpolált voltát, hogy vaskos történeti tévedést tartalmaz: Drágffy Bertalan és Geréb Péter 1500-ban nem fenyegethették meg Laskait, mert az első akkor már nem élt.²⁷ A kronológiai hiba azonban csak azt jelzi, hogy az író – valami oknál fogva – rosszul emlékezett, de emiatt a jelenet megtörténte és leírásának hitelessége még nem vonható teljesen kétségbe, csak persze nem 1500-ban játszódhatott le, hanem – mint már Karácsonyi János is gondolta – 1498-ban. Mellette szól a száműzéssel való fenyegetés: éppen Laskai kötött egyezséget 1497-ben a konventuálisokkal olyan záradékkal, hogy amelyik fél nem tartaná azt meg, a király száműzetésbe küldheti.²⁸

²⁴ KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 359.

²⁵

Iste etiam [= enim] cepit de unione cum Vicario Generale [= generali] laborare, sed usque ad finem deducere non potuit, quia secundum eius statuta post duas suas revolutiones cessit officio vicariatus.

de unione cum Vicario Generali cepit solliciter laborare, sed usque ad finem deducere non potuit, quia secundum suum statum [= sue statuta] post duas suas revolutiones cessit officio.

Az atyai határozatokban (id. kiad. III. 611.): nullus ex . . . Vicariis duas revolutiones vel quadriennium in suo permaneat officio quomodocumque ad id fuerit idoneus, ne nimio fractus labore, alio tempore utilitati familiae minus valeat deservire.

²⁶ A leglényegesebb mondanivaló: In anno . . . Iubilaeo . . . primo humiliter flagitantes rogaverunt, . . . additis comminationibus, quod, si non fecerit, tunc ipse cum omnibus fratribus suae observantiae de Regno Hungariae exire deberet. Tunc ipse Vicarius . . . fortiter perterritus, velut [=vel ut] aliam viam invenire possit, eisdem in unione . . . condescendit, et post haec iuxta ultimam opinionem de unione cum Vicario Generali cepit solliciter laborare (252). A iuxta ultimam opinionem kifejezés annak a mondatnak értelmére utal vissza, amiből az interpolátor kiindult, és amit megismételt.

²⁷ KARÁCSONYI János: i. m. I. köt. 358. Drágffy 1493–98 között erdélyi vajda volt, Geréb Péter 1494–99-ben országbíró, 1500–1503-ban nádor. (Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 356. VIII. tábla.)

²⁸ KARÁCSONYI János: i. h.

Az évszám-hiba okát a számmal le nem irt 1500-as év körülírásának módjával (In Anno . . . Iubilaeo) árulja el a conceptus. A krónika ugyanígy, de teljesebben, évszámmal együtt adja meg Laskai elődje, Soproncai István halálának dátumát.²⁹ Ez az adat ugyancsak betoldással kerülhetett mai helyére, mert a hivatalukat letett vicariusok további életéről sehol másutt nem beszél az első folytató, az interpolátor pedig nemigen lehetett más, mint az az író, aki a hibásan 1500-ra tett jelenetet azonos évmegjelöléssel leírta. Még az is emellett szól, hogy előbb adta meg Soproncai István halálának esztendejét hővebben, évszámmal együtt, és utóbb irt már csak „jubileumi évet”.

A szövegezésből tehát valószínű, hogy a rákosi jelenetet és Soproncai István halálának dátumát ugyanaz a személy interpolálta a krónikába; olyan író méghozzá, aki hajlamos volt az egyszer megtalált kifejezések ismétlésére. Az egyazon szerző mellett szóló stiláris érvet a tartalom felől az erősíti meg, hogy az öreg vicarius alakja a Laskai és a bárók nagyon is egyoldalú tárgyalását leíró mondat után újból előbukkan, s ebben egyenesen döntő befolyás tulajdoníttatik neki a rend elhatározásának létrejöttében. Laskai ugyanis Rákoson — mint említettük — félelemből vagy színlag beleegyezett az egyesülés tervébe. A folytatás szerint az öreg, tekintélyes Soproncai volt az, aki kereken kijelentette, hogy inkább hajlandó az országot elhagyni, mint az obszervanciát, és az író beállítása szerint az ő állásfoglalása indította határozott, a bárók követelésével éppen ellenkező irányú cselekvésre hivatali utódát. Ha az író nem tesz is szemrehányást Laskainak, pillanatnyi megingását nem titkolja el, és végső döntését Soproncai (és a vele egyetértők) befolyásának tulajdonítja. E megfontolás teszi valószínűvé, hogy a mondatot ugyanaz írta le, aki érdemesnek tartotta az öreg vicarius halálának dátumát is feljegyezni. A tartalmi érvet itt is alátámasztja a formulázás, mert benne megint sok az ismétlődő szó és kifejezés.³⁰

Az öreg vicarius nyilatkozatát zárja le az a már említett mondat, amelyet az első folytató önmagáról szóló szavainak lehetne érteni, ha nem volna beleágyazva az interpolátor szövegébe. Felvethető persze, hogy valóban attól származik³¹, és csak a betoldás miatt került mai helyére, de ebben ismét akad szóismétlés (*laboravi*), ami a világos nyelvtani kapcsolaton kívül fogalmazási szempontból is a betoldóéának tanúsítja. Aki tehát ezt leírta, nem Laskai követe

²⁹ Id. kiad. 252.: in anno Iubilaei millesimo quingentesimo, cum esset custos in Ujlak, obdormivit in Domino, et repositus est ad Patres sous. — Ismétlés a „meghalt és eltemettetett” kifejezés is. Zazymus Bertalan vicariusról egy lappal előbb pontosan ugyanezt írta az első folytató: obdormivit in Domino, et repositus est ad patres sous.

³⁰ A szóismétléseket a következő szövegpárhuzam szemlélteti. Minthogy magában a rákosi jelenet leírásában is sok van, az ezen belülieket dőlt, a közösekéket ritkított betűkkel jeleztem.

A rákosi jelenet

Barones Regni... tunc... multi per fratres conventuales inclinati voluerunt observantiam minorum conventualibus unire, et ideo praedictum vicarium Fratrem Osvaldum... rogaverunt, ut suae Observantiae familiae ipsos Conventuales uniret, additis comminationibus, quod, si non fecerit, tunc ipse cum... fratribus suae observantiae de Regno Hungariae exire deberet. ... eisdem in unione... condescendit

Soproncai állásfoglalása

de Baronum comminatione praedictus... Frater Stephanus... condam Vicarius et tunc Custos de Ujlak dicebat, quod nec Regi nec Regno in hac unione obediens erit, sed pro sancta observantia de Regno Hungariae ipse paratus exire esset

³¹ Ebben az esetben az eredeti szöveg így lenne: Laskai cepit de unione cum Vicario Generale [= Generali] laborare, sed usque ad finem deducere non potuit, quia secundum eius statuta post duas suas revolutiones cessit officio vicariatus, in cuius legatione in hac parte fatigatus, ego laboravi non modicum.

volt, hanem Soproncai Istváné, akit az egykori vicarius, akkor szerémújlaki custos, maga helyett küldött el üzenetével a fontos rendi megbeszélésre.

Az interpolátor ezek szerint a szerémújlaki custodiához tartozó fráter lehetett; a délvídeden befolyásos, országos viszonylatban feltehetően másodrendű ember, aki Soproncai közvetlen felügyelete alatt élt, és helyette ment el a tárgyalásokra. Nem lehetetlen, hogy éppen közvetlen főnöke halálának évében, és a rákosi jelenetet azért tette 1498-ról 1500-ra, mert az elmondottakról akkor értesült, s az eseményeknek akkor lett maga is tanúja. Az obszervánsok eleget hangsúlyozták az alázatosságot, de valami hiúságot még egy szigorú szabályok szerint élő barátnak is megengedhetünk. Az interpolátor Soproncai dicsérete mellett nem mulasztotta el megemlíteni saját szerepét, és nem átalotta nyomatékosan hangsúlyozni saját fáradozását (*fatigatus, ego laboravi non modicum*). Meglehet, hogy a közzsereplés örömeinek és saját fontosságát tudatának is része volt abban, hogy egy 1498-as esemény 1500-ra helyeződött át; és persze annak is, hogy mindkét esztendőben tartottak országgyűlést Rákoson.

Szalkai két névtelen folytatója mellett a krónika első felében fel lehet tehát venni egy harmadik, ugyancsak anonim író, aki a Laskai és a vicarius generalis tárgyalásainál, már az atyai határozatok után abbahagyott rendtörténetet kb. egy nyomtatott lapnyi szöveg beiktatásával kibővítette. Úgy látszik azonban, hogy az első folytató utolsó mondatait interpoláló névtelen folytatta is rendjének történetét. Nehéz ugyanis másnak mint neki tulajdonítani a Laskai Osvát műveit felsoroló mondatot, amelyben immár harmadszor (Szalkai első folytatójának konceptusát is ide véve: negyedszer) fordul elő a *laborare* szó, és a prédikációk „összehordását” ugyanaz a szó jelöli, mint az atyai határozatokét.³² Ha pedig a szóismételeken kívül a névtelen interpolátor modorához tartozónak lehet tartani a szóbeszéd alapján értesülések leírását (a rákosi országgyűlés esetében), és egy kijelentés jelentőségének óriási túlbecslését (Soproncai nyilatkozata), neki tulajdonítható a krónikának az a részlete is, ami Nyári Balázs első vicariusi éveiről számol be.

A provinciális Rómába küldött követeinek csak egyikét (igaz, a főbbit, Kaproncai Bonaventúrát) nevezi meg, a másiktól hallgat. Lejjebb Jacobus de Mantua, az első commissarius működését Szalkai második folytatójával megegyezően ítéli meg, de sokkal gúnyosabban kezeli, és valószínűleg azt írja meg róla, ami akkortájt a rendben közzsereplő forgott;³³ hibáját is vele ismerteti be egy jól hangzó szentenciában.³⁴ Az ismétléseket kedvelő író kezének nyoma a ránk maradt szövegben, hogy Kaproncai Bonaventúra követjárását előadó sorokban több szó és szókapcsolat fordul elő kétszer.³⁵ Csak az nem dönthető el a fogalmazás alapján, hogy a Nyári

³² Az ismétlések:

Iste insuper Pater Vicarius devotissimus
Frater Osvaldus *laborando* in sacra scriptura
... edidit plurimos libros, quos Biga
Salutis nominavit, videlicet de Tempore, de
Sanctis, et Sermones Quadragesimales de
praeceptis *comportavit*

in legatione ... *laboravi*

constitutiones ... *compartavit*

³³ A második folytató szerint: cepit patres et fratres in multis confundere et condemnare, praecipue circa electiones officialium, ac provinciae consuetudines et mores (id. kiad. 256.). Az interpolátornál: ad sui lubitum antiqua familiae Statuta pervertere conabatur, et ... hoc facere non potuit (253.).

³⁴ Iacobus de Mantua ... de seipso dixit: Ego sicut circulus, quod non habui, demonstravi (253.). A circulus szó a logikából származik. Jelentése: ratiocinandi modus circularis, qui dicitur praecipue qui unde initium sumpsit, eodem desinit (Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum II. 410.). Az adat Joannes Glogoviensistől származik, akit Magyarországon is tankönyvként tanítottak.

³⁵ Id. kiad. 253.: pro *unione* praedicta misit ... Bonaventuram de Kaproncza ... , qui licet *post multum tempus* ... regressus, tamen cum bona relatione, quia *post multa tempora* ... *unionem* reportavit.

Balázs első megválasztását (1501) hírül adó, teljesen szabványos mondat az interpolátortól származik-e, vagy már készen találta a krónikában. Ha azonban azt vesszük tekintetbe, hogy Szalkai első folytatója még bejelentette, hogy Laskai nem fejezhette be tárgyalásait, feltehető, hogy felírta még — újabb fejezetcímként — utódának hivatalba lépését; ugyanez a gyanú támadhat akkor is, ha arra gondolunk, hogy az interpolátor mindaddig a készen kapott szöveget bővítette tovább.

Egy író, az interpolátor munkájának azért is minősíthető a Laskai vicariusi éveit (1497–1501) és Nyári Balázs megválasztását tárgyaló rész, mert tartalmilag egyetlen eseménysorozatot foglal magában, amelybe időrendileg — és az új rendkormányzati rendszer első tapasztalataként — Jacobus de Mantua magyarországi szereplése még szervesen beletartozik. E részek megírásának időpontját tulajdonképpen 1507 utána kellene tennünk, mert Laskai *Gemma fidei* c. kötete még említést nyer. Az erről szóló passzus lehet azonban évekkel későbbi betoldás is (immár az amúgyis betoldott részbe), mert ugyanezen mondat első fele még élőként említi a vicariust, és halálának híre a *Gemma fidei* megjelenését közlő rész után következik. Ha elfogadjuk eme újabb interpoláció lehetőségét, a szöveg megírása 1502–3-ra tehető.

Tartalmilag ugyancsak egységes a Nyári Balázs második hivatali idejét (1503) megörökítő részlet, amely szigorúan 1503–1504-i eseményeket tartalmaz, mégpedig Temesvári Pelbárt halálának idejét és epitáfiumát, a rend 1504-i pesti káptalanának említését és azt, hogy utána Nyári Balázs társaival együtt a nagykáptalanra utazott. Azt már nem, hogy vissza is tért: világos, hogy az említett adatokat még hazaérkezése előtt jegyezte be valaki a krónika végére. A Nyári haláláról (1510) szóló tudósítás egyedülálló, a vicarius elutazásával elbeszélő kapcsolatban nem álló adat, és 1510 előttről nyilvánvalóan nem származhat. Talán annak az írónak tulajdonítható, aki Laskai temetési helyét és legutolsó könyvének címét megörökítette.³⁶

Temesvári Pelbárt itt olvasható epitáfiumához szövegkritikai szempontból annyi a megjegyezni való, hogy semmi jele annak, mintha az 1504-ben, Nyári Balázs második hivatali ciklusáról író névtelen szerzője volna. Az obszervánsoknál műfaj volt az epitáfium. Írtak — kettőt is — Kapisztrán Jánosról, fennmaradt tőlük egy harmadik — Hunyadi Jánosról. Az utóbbi terjedelmes, leoninusokban írott vers, és nagyon messze esik a klasszikus sírfelirattól; az epitáfium mint műfaji megjelölés pusztán annyit jelent itt, hogy a verszet halottra készült. A Kapisztránról írottak ellenben valóban falra kerültek, s ezeknek közvetlen rokona a Temesvári Pelbárté, melyet ugyancsak felvéshettek. Az ilyenek szerkesztését alighanem rendi feladatnak tekintették: jól megnézték, kiről irattak, és azt is, hogy mit. Meglehetősen valószínűtlen tehát, hogy a krónika néhány 1503–1504-beli adatának feljegyzője és az epitáfium névtelen leírója történetesen azonos lenne azzal a másik névtelennel, aki a sírfeliratra megbízást kapott. Hogy azonban bekerült a krónikába Szalkai első folytatója után, újabb bizonyság Temesvári Pelbárt rendbeli megbecsültetésének, — és melleleg annak is, miért tisztelték több szentként.³⁷

Az előadott szövegkritikai észrevételek eredményei az alábbiakban foglalhatók össze. Szalkai első, valószínűleg Laskai Osvát megbízásából dolgozó folytatója azzal fejezte be a maga részletét, hogy a vicarius az obszervánsok egyetemes rendfőnökével megkezdett tárgyalásait nem tudta lezárni. A feladat utódára, Nyári Balázusra maradt, kinek nevét és megválasztását az író feltehetőleg még feljegyezte. 1502–1503-ban egy Soproncai István környezetébe tartozó fráter kiegészítette, amit Laskairól az első folytató megírt, és a krónikát is tovább vezette

³⁶ A második folytató szerint 1511-ben halt meg, a budai kolostorban temették (TOLDY: id. kiad. 271.).

³⁷ A Hunyadi-epitáfium kiadása: KOVACHICH Márton György: *Scriptores minores* II. köt. 15–16. Kapisztrán epitáfiumait KARÁCSONYI János is lenyomatta (I. m. II. köt. 176.). Temesvári Pelbártot boldogként tisztelték. (SZILÁDY Áron: *Temesvári Pelbárt* . . . Bp. 1880. 80.)

megírta Nyári Balázs első hivatali ciklusának néhány eseményét. Ugyanez az ismeretlen toldotta be a szövegbe Soproncai István halálának évét és ő sorolta fel — a *Gemma fidei* kivételével — Laskai Osvát irodalmi műveit. 1504 tavaszán egy további ismeretlen nevű szerző Nyári Balázs második hivatali idejéből jegyzett fel adatokat. Ő másolta be a krónikába, (de nem ő szerezte) Temesvári Pelbárt epitáfiumát (amely az obszervánsok literatúratörténeti gondolkodásának legfontosabb emléke). Egy harmadik barát végül Laskai utolsó művének címét, sírjának helyét és Nyári Balázs halálának dátumát írta be pótlólag, legkorábban 1511-ben, a rendtörténetbe.

Ami mármost a második folytatót illeti, nevét éppúgy nem tudjuk, mint az első folyamatosan megírt nagy rész íróját. Említ ugyan egyszer önmagáról biztos életrajzi adatot, de ennek alapján — legalábbis egyelőre — nem azonosítható ismert személlyel. Megírja ti., hogy az obszerváns ferencesből kalocsai érseki székre emelt Tomor Pál magas méltóságában is a szerzet ruháját hordta, s a tartományfőnök engedélyével állandóan két rendtagot tartott magánál; vele volt másfél esztendeig a krónikairó is,³⁸ de minthogy a főpap környezetéből egyetlen franciskánus sem ismeretes, a rendtörténet második folytatójának neve ismeretlennek tekintendő. Karácsonyi Jánosnak e második szerzőre is van jelöltje Ivanicsi István (Stephanus de Iwancz, Ywanich) személyében, aki 1512-ben a vicarius provincialis scriptora volt, de ő éppoly kevésbé lehet azonos a krónikással, mint Esztergomi Mihály, mert életútjáról az 1512-ben viselt rendi tisztségen kívül csak annyit tudunk, hogy a tekintélyes rendtagok közé tartozott, és 1542-ben még élt.³⁹

A rendtörténet Prológosában az első folytató arról értesít egyebek között, hogy Szalkai Balázs feljegyzései után, már az önálló magyarországi tartomány történetének megírásában, Újlaki Gergely (Gregorius de Uylak) közléseire támaszkodott, aki az első vicarius, Bácsai Kenyeres Fábán óta élt a rendben. Sajnos, nem állapítható meg, hogy az öreg franciskánustól miről szerzett tudomást, mert mikor saját hallomására hivatkozik, aligha Újlaki Gergely közléseit adja vissza; mikor pedig az „öregék” tanúságtételére általában, senkit nem nevez néven.⁴⁰

Írott forrásait az előszóban nem sorolja fel, de a szövegben nem hallgat róluk. Legtöbbször a *Cronica Hungarorum*-ot említi, amin természetesen Thuróczy János műve értendő. Innen jutott tudomására Pannoniának a latin kenyér (panis) szóból levezetett etimológiája, melyhez — kiegészítésképpen, — megjegyzi a ferences, hogy Isidorus *Etymologiae* c. művéből való, s mindjárt utána elég sajátos, de ferences és magyar mivoltának mindenben megfelelő asszociációkat fűz hozzá. A Pannónia magyarázatából először arra következtet, hogy Isten örök terveinek felelt meg az első magyarországi (pannoniai) vicarius Kenyeres neve, majd a kenyérről eszébe jut Csupor Pál Thuróczynál is megírt története, mely itt azon fordul, hogy „tót nem ember, pogácsa nem kenyér”. Mikor a krónikára utalva, de önállóan elmondja az udvari epikának ezt az akkoriban jól ismert témáját, az ország bőségének ősi toposzát hozza szóba, mellyel egyszersmind elhatárolja magát, rendtartományát és országát a külföldtől.⁴¹ Céltudatos önállósággal, meggyőződésének alátámasztására használja fel másutt is Thuróczyt: a várnai

³⁸ Id. kiad. 295.: ita humiliter vixit [Paulus de Thomor], ut si vidisses, miratus valde fuisses, cuius testis ego ipse sum, qui cum Sua Paternitate . . . socius existens per annum et medium steti . . .

³⁹ KARÁCSONYI János: i. m. II. köt. 577–78. A folytató Tomorhoz fűződő kapcsolatát Karácsonyi nem vette észre. Ivanicsi utolsó életrajzi adata: Egyháztörténeti emlékek II. 496.

⁴⁰ Tulajdon szemével látta a huszita bibliáját (sic ut ego legi, id. kiad. 240.), a becskeréki csodát szemtanútól hallotta (243.).

⁴¹ Ecce Divina providentia hoc factum est, ut primarius Vicarius Pannoniae de Kenieres oriatur, quia secundum Isidorum in Libro Etymologiarum Pannonia abundantia panis interpretatur, cui, et in vulgari Kynyeres concordare videtur. Ecce ergo, quando regiones orbis fue-

csata leírásából azt emeli ki — mégpedig rendi érdemként és a „cseri barát” név igazolására — hogy szerzetestársai közül sokan a csatában estek el,⁴² két másik alkalommal meg már csak háttérként említi Thuróczy krónikáját. Tudta, hogy az országos események elmondása nem az ő feladata.⁴³

A nemzeti és a rendi történelem kronológiájának adatait két alkalommal hibásan egyeztette a ferences krónikás: a várnai csatát (1444) Bölcsényi Mihály vicarius (1452–56) idejére, Hunyadi nándorfehérvári győzelmét 1457-re tette Thuróczy és a történeti igazság (1456) ellenében, de mindkét eset jól kivehetően az író tendenciájából következő tévedés. Az első időpont áthelyezésében az vezethette a szerzőt, hogy önállóvá vált rendtartományának a törökök elleni harcból akart egy részt kihalítani, s ezzel hírnevét öregbíteni. A nándorfehérvári csata évszámát pontosan tudta az ország történelméből, de ugyancsak tudta egy másik idézett forrásából, Alphonsus de Spina *Fortalítium fidei* c. könyvéből azt is, hogy III. Callictus pápa „urunk színeváltozásának” ünnepét 1457-ben rendelte el a győzelem emlékére. Mikor a szerző (és azok, akiknek véleményét megfogalmazta) a vár felmentését a magyar krónikával ellentétben a pápai bulla kiadásának évére tette, valószínűleg nem annyira az egyház hitelét becsülte nagyobbra a nemzeti történetírónál, hanem inkább országa dicsőségét, s ezzel rendjének és Kapisztránnak fontosságát akarta emelni a pápa és az egyház tekintélyével. A dátum áthelyezése után úgy tűnhetett ugyanis fel, hogy Róma azon nyomban ünnepet rendelt a győzelem örök emlékezetére.⁴⁴

A jóval színtelenebb második folytató főként rendtörténeti iratokat ismertet, sőt másol szóról szóra, különös érdeklődéssel fordulva a nagykáptalanok határozatai felé s kevesebb figyelmet szentelve a magyar provincia statutumainak. Más természetű egyházi forrásai között két fontosabb ferences művet említ, Bartholomaeus Pisanus és Bonifacius de Ceva könyveit. Az előbbi Franciscus Zeno 1504-ben Mantovában megválasztott vicarius generalisszal kapcsolat-

rant *divisae, tunc apud Deum non erat observantia minorum de Hungaria ignota, cuius primus vicarius de Kenyeres, sive de Pannonia oriundus erat.* (Id. kiad. 242.) Thuróczynál a Pannonia etimológiája: *Haec regio olim, panis ab ubertate, Pannonia denominata esse traditur* (P. I. c. 11.); *Isidorusnál: regio viro fortis et solo laeta* (Etym. XIV. 4. 16.). — MÁLYUSZ Elemér anekdotának mondja a történetet. (A Thuróczy krónika és forrásai. Bp. 1967. 138.) Az obszerváns krónikából és Thuróczy elbeszéléséből elég jól rekonstruálható lehetne, és részletesebb feldolgozást érdemelne. — A panis és Pannonia kapcsolata a „magyar bőség” képzetével áll összefüggésben.

⁴² A két szöveg egyezése itt világos:

Thuróczy P. IV. 42.

Toldy, 244.

Dominus Julianus cardinalis multique alii religiosae vitae viri, maxime ex ordine Fratrum Cheriensium, . . . ultima solvissse debita feruntur

una cum cardinale peremptus est, simulque cum multis religiosis, praecipue fratribus Cheriensibus, quoniam fratres observantes tunc sic nominabantur.

A ferences krónikás a várnai csata idejét Bölcsényi Mihály (Michael de Bulchen), a második magyarországi vicarius idejére teszi (1452–56).

⁴³ A várnai csata és a nándorfehérvári győzelem után (id. kiad. 244., 245.). — Mátyás halála után *multae strages et desolationes ex omni parte in Hungaria inter rebelles Hungaros fieri ceperunt, quae narrare non est ad propositum.* (251.)

⁴⁴ Alphonsus de Spina: *Fortalítium fidei contra iudeos saracenos aliosque christiane fidei inimicos.* Nürnberg 1494. 464–65 lev. A szerző 1457-nél beszél róla, de az idézett pápai bullában benne van, hogy az előző évben volt a háború. Temesvári Pelbártnál az a — valószínűleg ugyancsak nem egyéni — változat olvasható, hogy a csatát 1456-ban vívták a magyarok, de nem július 22-én, hanem urunk színeváltozásának ünnepén, augusztus 6-án (*Pomerium de sanctis II. sermo 46.*).

ban fordul elő⁴⁵, és azért, mert a mű milánói, 1510-i kiadásának ajánlása bőven tárgyalja a rendfőnök életét; az utóbbi amiatt, mert egyik fejezete minden ferencrendi ágazat 1506-i római capitulum generalissimumával foglalkozik. Írott magyar történelmet mindössze egyszer és akkor említ, mikor az 1514-i parasztháborúról számol be röviden.⁴⁶ Ezen kívül Nándorfehérvár és Szendrő elestéről (1521) valamint a mohácsi csatáról szól még egy-egy megjegyzésben és krónikás. Mindkét csapást a király és a főurak okozták szerinte végzetes hanyagságukkal; Mohácsnál az a Magyarország veszett el — állapítja meg —, mely egykor a kereszténység védőbástyája volt.

A „második folytatónak” nevezett íróval kapcsolatban kell szóba hozni Karácsonyi Jánosnak azt az alig bizonyított (bár máig élő), és közelebbi vizsgálat után nem is bizonyítható gondolatát, amely szerint a rendtörténet 1501—1510 közötti részét Laskai Osvát írta, s ő volt az is, aki a huszita bibliáról szóló passzust a krónikába betoldotta. E részlet voltaképpen a *Pro ampliori notitia Dictorum* címmel kezdődnek, és Pécsváradi Gábor első vicariusi korszakával záródnék; azon a ponton, ahol a krónika a tartomány e „kiemelkedő” személyiségének haláláról tudósít. Karácsonyi egyetlen érve Laskai krónika-szerzősége mellett éppen az idézett elismerő jelző, amit a valóban kiemelkedő jelentőségű provinciális a rendtörténet korábbi szakaszában nem kapott meg. Úgy látom, nem vette észre azonban, hogy más generalisok sem kaptak életükben építhető ornamens-okat; Soproncai István is csak halála után, — az 1502—1503-ban fogalmazó interpolátor jóvoltából. Még súlyosabb érv Laskai ellen, hogy a rendi krónika egyetlen ma ismert másolata sem szakad meg Pécsváradi első hivatali ciklusának végével, és a második folytató részlete stílusban és felfogásban olyannyira egynemű, hogy bajos lenne két szerzőnek tulajdonítani.

Laskai tehát krónikáirónak nem tekinthető; nem minősíthető azonban a husziták magyar bibliájáról hírt adó sorok betoldójának sem: maga Karácsonyi semmi okát nem adja e nézetének, de nem is igen lehet megokolni. Ha esetleg arra gondolt, hogy a nevezetes részlet írója első személyben beszél, más szerzőnek lehetne átutalni a krónika több más passzusát; ha a benne talált magyar szavak vezették az ötletre, akkor bizonyosan tévedett, mert a kétségbevonhatatlanul az első folytatótól származó előszó már utal a magyar „cséri barát” elnevezésre, csírájában benne van a Kenyeres szóhoz később fűzött kombináció, és emiatt semmi akadálya, hogy a *zent zelleth* feljegyzését is neki tulajdonítsuk.

Laskainak azért marad érdeme bőven; talán több is, mint ma feltételezhetjük. Az irodalomtudomány és kritika szempontjából mindenekelőtt az, hogy valószínűleg ő dolgoztatta fel 1500—1501-ben szerzetesi családjának történetét; mi több, e notabilis ferences korszaka volt az, amikor irodalmi és irodalomtörténeti adatokat feljegyeztek az obszervánsok — többen is, egymást folytatva — (mert a második folytató Pécsváradi Gábor könyvét már nem említette meg), és tették ezt abban a „nemzeti” szellemben, amelyet közülük Laskai fogalmazott meg a legvilágosabban. Ennek jegyében lehetett a könyvén át a köznépek prédikáló Temesvári Pelbárt, az író, „népünk ékessége, a mi dicsőségünk”.

⁴⁵ A főbb rendi iratok: a ferrarai nagykáptalan (1509) rendelkezései (264—70.), az 1512-i nápolyi (272.) és az 1514-i assisi (289—92.). Már csak megemlíti, hogy az 1517-i capitulum generalissimum valamint az 1518- és 1521-i capitulum generale-k iratai a budai kolostor sekrestyéjében található (293—94.). A szerző rendkormányzati tájékozottságát árulja el a bosnyák és a magyar provincia vitájával kapcsolatban az a megjegyzés, hogy huius . . . rei veritas clarius et plenius habetur in Italia in matrica, sive in Libro Patrum cismontanarum, in quo solent acta capituli generalis annotari (292.). — Bartholomaeus Pisanus említett könyvének ajánlása újból kiadva: *Analecta Franciscana V. LXI—LXIV. F. ZENO* adatta ki, az ajánlást Franciscus de S. COLUMBANO írta.

⁴⁶ Id. kiad. 285—286. Az író két parasztkirályról beszél. Forrása talán Janus Vitalis Panormitanus kinek levél formában írott rópiratát az olaszországi nagykáptalanon járó fráterek hozhatták haza. Új kiadása: *TOLDY: Analecta, 201—208.*

A RÉGI MAGYARORSZÁGI ÍRÓK NEMZETI HOVATARTOZÁSA

Mely írók, mely művek tartoznak bele egy-egy nemzeti irodalom kereteibe? Mit kell tartalmaznia az egyes nemzeti irodalomtörténeteknek? Ezekre a kérdésekre könnyű felelni akkor, ha egy író öntudatosan vallja valamelyik nemzethez, illetve nemzeti irodalomhoz való kizárólagos tartozását és azt műveiben határozottan kifejezésre is juttatja. Ilyesmire azonban csak a megszilárdult, kifejtett nemzeti társadalmakban kerül sor, vagyis az irodalom fejlődésének már egyértelműen nemzeti fázisában. A nyugat-európai irodalmakban a reneszánsz óta, a kelet-európaiakban pedig a XIX. századtól kezdve ritkán jelent problémát annak eldöntése, hogy egy-egy írónak melyik irodalom történetében van a helye. Bár itt sem árt az óvatosság. Például Franz Kafka végső fokon talán osztrák írónak tekinthető, de nem maradhat ki egy német irodalomtörténetből sem, sőt bajos volna elképzelni olyan komoly cseh irodalomtörténetet, mely hallgatással mellőzné Kafka s általában a prágai német írók munkásságát.

A nemzeti irodalom végleges kialakulását megelőző korszakokban, vagyis a középkorban, illetve Közép- és Kelet-Európában egészen a XVIII. század végéig már sokkal nehezebb a kérdés eldöntése. Az esetek nagyobb részében az írók nemzeti, illetve irodalomtörténeti hovatartozása ekkor sem kérdéses, hiszen soha senki nem vitatta, hogy pl. Kochanowski lengyel, Pázmány magyar, Gundulić horvát író, minthogy tapasztalati alapon magától értetődő dolgokról van szó. Ha azonban általános elvet, a valamelyik irodalom kereteibe való besorolás döntő kritériumát, vagyis a vitás eseteket eldöntő szempontot keressük, akkor menten kiderül, hogy ilyen nem találunk. Hiszen sem a művek nyelvét, sem az írók nemzeti származását, sem a működésük színteréül szolgáló államterületet, sem pedig írói munkásságuk szellemi, kulturális környezetét nem tekinthetjük egyedüli és perdöntő meghatározó tényezőnek. Vegyük Janus Pannonius esetét. A nyelv alapján kizárólag az egyetemes latin irodalomban van a helye; származása szerint — úgy tűnik — horvát író; költészetének jellege, stílusa, környezete alapján szerves része az itáliai humanista poézisnek; mint Magyarország egyik vezető államférfia, Mátyás király és a magyar nemesség politikai törekvéseinek szószólója viszont magyar költő. A múlt nacionalista szellemű irodalomtörténetírása az ilyen esetekben hol az egyik, hol a másik szempontot rángatta elő, aszerint, hogy melyik segítségével lehetett az egyes írókat kizárólag az egyik vagy a másik irodalomba besorolni.

A kérdés megoldásához akkor jutunk közelebb, ha a nemzeti irodalmat nem leltárnak tekintjük, amelybe a kicsinyes nacionalizmus szempontjai szerint besorolunk nagy kirekesztünk írókat, irodalmi alkotásokat, hanem ha egy, a társadalom bizonyos fejlett fokán megjelenő, történetileg alakuló és változó organizmusnak tartjuk. A nemzeti irodalom egy nemzeti társadalom irodalmi produktuma, s minént az egyes nemzeti társadalmak bonyolult és hosszú történeti folyamat eredményeképpen jöttek létre, éppen úgy a nemzeti irodalmak is. Ebből következik, hogy mielőtt ez a fejlődés eljutott a tetőpontjáig, a nemzetek kikristályosodásáig és éles elkülönüléséig, a határvonalak gyakran igen elmosódtak. A nemzeti irodalmak előtörténetében, régebbi korszakaiban ezért nem tehetünk mást, mint hogy a nemzetek előzményének tekinthető közösségek, vagy társadalmak irodalmi természetét vegyük számba, tekintet nélkül a nyelvi, származási, vagy területi szempontokra.

Ha azt az elvet vesszük alapul, hogy egy irodalom története valamely közösség, társadalom irodalmának a történetével azonos, akkor nyelvi szempontból élesen elkülönül a nemzeti korszak az azt megelőzőtől. Míg a nemzetté válás befejezésétől kezdve a társadalom irodalmi produktuma szinte kizárólagosan nemzeti nyelvű, addig azt megelőzően ez távolról sincs így. Az egyes népek középkori irodalmának a történetét lehetetlen úgy megírni, hogy abban ne kapjanak helyet a latin — vagy ógyházi szláv — nyelvű alkotások. A nemzeti irodalom formálódásában ugyanis a latin nyelvű művek gyakran semmivel sem kisebb szerepet töltenek be, mint az anyanyelvűek. Mert igaz ugyan, hogy a kezdetben botladozó anyanyelvű írásbeliség fejlődik idővel olyan színvonalra, hogy egy nemzeti irodalom nyersanyagává, egyedüli kifejezőeszközévé váljék, de másrészt a nemzeti eszmék, a nemzeti öntudat első jelentkezései gyakran az illető ország latin nyelvű irodalmában tűnnek föl legkorábban. A középkorban és részben a reneszánsz-korban, — sőt Kelet-Európában még a barokk egész periódusában is — latin nyelvű és anyanyelvű irodalom együttesen elégítették ki a társadalom szükségleteit, s fejezték ki annak igényeit. Egy nemzet irodalomtörténetének keretei szempontjából pedig ezt kell döntőnek tekintenünk.

Az olasz irodalom kezdeteit illetően nem fogadható el például az a hagyományos tézis, mely szerint az olasz irodalom története csak a XIII. században kezdődött, amikor a legelső anyanyelvű irodalmi alkotások megjelentek. A Karoling-birodalom romjain kialakuló új civilizációk, a majdani francia, olasz stb. nemzeti kultúrák előzményei ugyanis egyidőben indultak fejlődésnek a X—XI. században. Csak hogy Itáliában a latin tradíció fokozott jelenléte következtében az alakulóban levő olasz társadalom még a XI—XII. században is latin nyelven fejezte ki magát irodalmilag, nem pedig a beszélt nyelven. Ugyanígy a magyar irodalom történetét sem lehet az 1200 körül keletkezett, legkorábbi ránkmaradt nyelvemlékkel kezdeni, mint-hogy a XI—XII. században egymás után keletkeztek már latin nyelven legendák, himnuszok a magyar szent királyokról, illetve történeti művek a magyarok tetteiről. Ezek a latin írások az uralkodóház, illetve a korai magyar feudális társadalom és egyház igényeit elégítették ki; szerepük, jelentőségük az egyetemes középkori latin irodalomban elenyésző, a magyar irodalom alakulása szempontjából viszont annál fontosabb. Miként a nyugati kereszténységhez tartozó valamennyi irodalomnál a latin műveknek, így több szláv irodalom és a román esetében az ógyházi szláv nyelvű munkáknak van fontos szerepük a nemzeti irodalom előtörténetében. Sőt egyes szláv irodalmaknak, mint pl. a csehnek a középkori történetébe a cseh nyelvű írások mellett latin és ógyházi szláv művek egyaránt beletartoznak.

Az internacionális, holt nyelveken írt irodalmi alkotások azonban nem köthetők mindig kizárólag egyik, vagy másik nép irodalmához. Hiszen a latin, illetve ógyházi szláv nyelv használatára éppen azért került sor, hogy az írók több néphez szólhassanak, több ország egyházi, művelődési igényeit elégíthessék ki egyszerre, vagy pedig sok nemzetiségű országok politikai, állami szükségleteinek tegyenek eleget. Éppen ezért semmi különös sincs abban, ha ugyanaz az író, ugyanaz a mű több nép irodalomtörténetében egyaránt szerepel. Ha a régi századok írói sok esetben nem különültek el nemzetileg, akkor történetietlen hamisítás ezt utólag keresztülvinni az irodalomtörténetekben. Círill és Metód munkássága például nem tekinthető csupán az egyik, vagy a másik szláv irodalom részének. Nyilvánvaló, hogy egyaránt beletartozik a bolgár, a szlovák, a cseh stb. irodalmak történetébe.

Igen tanulságos ilyen szempontból a régi Magyarország latin irodalmának a kérdése. A polgári nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek erősebb társadalomformáló tényezők voltak, mint az etnikai és nyelvi adottságok. Minthogy a régi Magyarország hosszú ideig tartóan fennálló politikai képződmény volt, a feudális korszakban kialakult egy magyarországi társadalom az ország többnyelvűsége ellenére is. Az állami, politikai, rendi keretek egységbe vonták a különböző nemzetiségeket, akiknek írói, akár magyarok voltak, akár mások, nem nemzeti, hanem állami, illetve rendi, vagy egyházi keretek között dolgoztak, s gondolkodásukat is ez utóbbiak határozták meg. Létrejött így egy olyan latin nyelvű irodalom,

mely közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális köröksége az egykori állam területén kisarjadó későbbi nemzeti irodalmaknak.

Ennek a „magyarországi” irodalomnak nemcsak a nyelve volt egységes a latinnak a révén, de a különböző nemzetiségű írók ugyanazt az állami, rendi, „hungarus” (nem magyar!) tudatot is képviselték. Sőt nemcsak az itt élő népek, de egyes külföldről ideköltöző német, olasz stb írók is szervesen beilleszkedtek ennek a magyarországi irodalomnak a kereteibe. A középkor folyamán árnyalatnyi különbséget sem fedezhetünk fel „nemzeti” szempontból egy magyar származású krónikás, egy, az Árpád-házi királyok szolgálatában álló német legendairó, a Hunyadiak valamelyik horvát humanistája, vagy pedig Mátyás egyik olasz történetírójának felfogása között. Ugyanis egyik sem nemzeti törekvéseket képvisel, hanem egy feudális állam, illetve dinasztia szolgálatában áll, s egy ennek megfelelő állampatriotizmusnak ad hangot. Ha pedig az illető író magas egyházi vagy állami funkciót tölt be, vagyis része, tagja az uralkodó osztálynak, akkor nemzetiségére való tekintet nélkül magáénak vallja annak rendi tudatát, rendi ideológiáját. Jó példa minderre a már említett Janus Pannonius (1434—1472), akiért a magyar, a horvát és az olasz irodalomtörténet egyaránt versengett.

E nagy költő származására nézve valószínűleg horvát, tizenkét évig tartó itáliai tartózkodása során, mint nagy humanista mestere, Guarino da Verona írja róla, „erkölcseiben olasz” lett, végül mint pécsi püspök és Mátyás alkancellárja, s a magyar kulturális élet vezető személyisége Magyarország első nagy költője. Mindez számára a legcsekélyebb problémát sem okozta, mint-hogy nem gondolkodott nemzeti kategóriákban. Hazájának Pannoniát tekintette, nem látva különbséget az egykori római provinciának a Drávától délre és a Drávától északra elterülő része között. A horvát és magyar Pannonia számára egy haza, egy ország; második hazája Itália volt. Írni nem írt se magyarul, se horvátul, se olaszul, csupán latinul; s nem is nevezte magát se horvátnak, se magyarnak, se olasznak, csak „pannonius”-nak. Mikor egyik epigrammájában békéért könyörög a pannonok számára („Jam parce fessis, quaeso, Pannoniis Pater”), akkor éppúgy gondol a horvátokra, mint a magyarokra.

Az elmondottakkal látszólag ellentétben áll, hogy egy alkalommal Janus Pannonius a hunok közé sorolja magát. *De inundatione* című hatalmas elégiájában olvashatjuk ezt a sort: „Sin Hunni luimus communia crimina soli.” Érdekes, hogy a vers modern horvát fordításából a „Hunni” szó kimaradt: „Ako samo mi moramo otkupiti grijehe svijete.” (Lásd Ivan Česmički: *Pjesme i epigrama*. Zagreb, 1951.) A fordító talán arra gondolt, hogy a magyarok vélt őseire, a hunokra való utalással a költő megtagadja horvát származását. Pedig erről szó sincs. A hunok és a magyarok azonosságáról szóló középkori történetkoncepció a magyar állam uralkodóosztályának, a nemességnek az öntudatát volt hivatva emelni, ez a nemesség pedig korántsem állt csak magyarokból. Egy rendi, nem pedig nemzeti tudatról van itt szó, s míg a magyar paraszt nem számított hunnak, addig a nem magyar nemzetiségű báró éppúgy hunnak tekintette magát, mint magyar osztályostársa. S bár kétségtelen, hogy ez a nagyhatalmi gőgöt kifejező hun öntudat erős idegenellenességgel párosult, a magyarországi nemzetiségek, illetve a magyarokkal államszövetségben élő horvátok, pontosabban a közülük kikerült urak és nemesek, sohasem számítottak a hun eredetével kérkedő rend szempontjából idegennek. Mátyás király uralkodása idején pedig már egyenesen dinsztatikus ideológiává fejlődött a magyar államnak Attila országa örököséként való felfogása, s magát Mátyást is előszeretettel nevezték „secundus Attila”-nak. Mi sem természetesebb tehát, minthogy a „pannoniai” származású, a magyarországi feudális uralkodóosztály vezető köreibe emelkedett, s Mátyás közvetlen munkatársai közé tartozó Janus magát is a hunok közé számítja.

El lehetne ezek után dönteni, hogy Janus Pannonius melyik irodalomnak a kizárólagos sajátja? Nyilvánvalóan nem. Munkássága beletartozik mind a magyar, mind a horvát irodalom történeti folyamatába, sőt egy kissé még az olaszéba is. S ugyanígy kell eljárunk a magyarországi latin irodalom legtöbb képviselőjével. A főművét Magyarországon író Antonio Bonfini (1427—1503) nem hiányozhat az olasz irodalom történetéből, de nem hiányozhat a

magyarérból sem, hiszen Mátyás megbízásából írt magyar története az egész későbbi magyar nemzeti történetírás alapja lett. Arra is van példa, hogy egy író határozottan vallja magát előbb az egyik, utóbb egy másik haza fiának. A félig horvát, félig olasz családból származó, de már Budán magyarnak született Dudith András (1533—1589), midőn élete későbbi szakaszában végleg Lengyelországba költözött, így nyilatkozott egyik versében:

Sarmatiam patriae antetulit charisque propinquis
Dudithus, Hunnorum forti de sanguine cretus
Virtutes gentis libertatemque sequutus.
Quare vale, o dulcis patria Hungariae, haec mihi nunc est
Haec patria, . . .

(P. Costil: André Dudith, humaniste hongrois. Paris 1935. p. 324.) A XVIII. század egyik legnagyobb magyarországi tudósa, a félig magyar, félig szlovák származású Béli Mátyás (1684—1749), aki élete nagy részében mint pozsonyi német lelkész működött és aki egyforma buzgalommal kutatta a magyar és a szlovák nyelv problémáit és igyekezett feltárni mindkét „hazai” nép történelmi múltját és eredetét, vajon tekinthető-e kizárólag szlovák, vagy kizárólag magyar írónak?

A régiebb magyar irodalomtörténetírás történelemietlenül járt el, amidőn ezt a magyarországi latin irodalmat teljesen a magyarság számára sajátította ki, azt kizárólag a magyar irodalom történetéhez tartozónak tekintette. De ugyanígy téves és elhibázott minden olyan törekvés is, mely az ellenkezőjére törekszik, s az adott esetekben Janus Pannoniust elsősorban horvát, Béli Mátyást csak szlovák írónak tekinti, s Bonfiniét egyedül az olasz, Dudith-ot csupán a lengyel irodalom történetéhez sorolja. Ami a maga korában nem különült el nemzeti szempontból, ami közös örökség, azt az utókornak sincs joga egyik vagy másik nép kizárólagos tulajdonává minősíteni.

Míndez nem korlátozódik csupán a latin irodalomra, gyakran ugyanis az anyanyelven dolgozó régi írók nemzeti elkülönítése sem lehetséges egyértelműen. Ismét a soknemzetiségű régi Magyarországról hozhatok számos példát. A kolozsvári Heltai Gáspár (+1574) élete végéig öntudatos szásznak vallotta magát, magyarul is csak későn, kb. negyvenéves korában tanult meg, műveivel mégis a XVI. századi magyar próza mestere lett. A XVII. század derekén élő Beniczky Péter (1603—1664) magyar és szlovák költő egy személyben; a XVII—XVIII. századi kéziratok énekeskönyvekben pedig magyar, latin, szlovák, német, román énekek gyakran tarka összevisszaságban jelennek meg együtt. Az erdélyi szász, illetve magyar reformáció sodrában születtek meg az első román nyelvű nyomtatott könyvek, az ellenreformáció sikeréért munkálkodó, szlovák származású Szőlősy Benedek (1609—1656) pedig egyidőben rendezte sajtó alá a magyar, illetve szlovák nyelvű katolikus egyházi énekeket, mindkét gyűjteménynek a *Cantus Catholici* címet adva.

A legtanulságosabb azonban a két Zrinyi esete. A hagyományos horvát felfogás szerint mindketten horvátok, csak Miklós (1620—1664) sajnálatos módon magyarul írta irodalmi munkáit. A magyar nacionalista történetírás viszont mindkettőt magyarként szerepeltette, s fejcsoválva regisztrálta, hogy Péterből (1621—1671) mégis horvát író lett. Be kell vallani, hogy mindkét álláspont mellett lehetett bőven tényeket felsorakoztatni, de természetesen csak önkényesen kiválasztott tényeket. Hiszen a nemzeti apologetika sohasem az objektív igazságra törekszik, hanem egy eleve felállított tétel igazolására keres bizonyítékokat. A jelen esetben is erről van szó, ugyanis ha a tények összességét, rendszerét nézzük, akkor egy-kettőre kiderül, hogy az egész múltbeli vitának, s egyáltalán a kérdés ilyen felvetésének nincsen semmi értelme és jogsultsága.

A horvát Zrinyi család a XVI. század közepétől kezdve kétnyelvűvé vált, miután a család a török előnyomulás következtében északabbra fekvő, részben magyar etnikumú területen szer-

zett birtokokat. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a XV. század vége óta valóságos népvándorlás indult meg a fenyegetett délről északra: a horvát és a délvidéki magyar nagybirtokosok, nemesek, sőt jobbagyok nagy számban költöztek védettebb vidékekre. A horvát arisztokrácia egy része teljesen összekeveredett ekkor a magyar főnemességgel; a Zrínyiekhez hasonlóan magyar családokkal házasodtak össze és kétnyelvűekké váltak a Keglevicsek, Draskovichok is, sőt ez utóbbiak közül többen magyar nyelven folytattak irodalmi munkásságot. Ha viszont egy magyar főnemes család Horvátországban szerzett birtokokat, mint az Erdődyek, akkor az viszont félig elhorvátosodott. Ugyanígy vált kétnyelvűvé számos magyar főúri család, akik a XVI. század folyamán Észak-Magyarországon, szlovák nyelvterületen szerettek új birtokokat. A nyelvhasználatát ugyanis nem elvi álláspont, nemzeti öntudat határozta meg, hanem a célszerűség, melyet praktikus szempontok, a környezet hatása, de legfőképpen a birtokok fekvése döntött el. Ez vonatkozik Zrínyi Miklósról és Péterre is.

Hogy ifj. Zrínyi György és Széchy Magdolna fiainak mi volt az anyanyelve, magyar-e, vagy horvát-e, nem tudjuk, de ez nem is fontos. Minden bizonnyal kora gyermekkorukban egyformán jól beszélték már mindkét nyelvet, később pedig írásban is egyformán használták. 1633. december 27-ről fennmaradt egy közös magyar nyelvű levelük Batthyány Ádámmal, melynek felét Miklós, felét Péter írta. (Lásd: *A két Zrínyi Miklós körmeneti levelei*. Kiadta Iványi Béla. Budapest 1943, 57–59.) Tökéletes magyarsággal írnak benne mindketten, sőt a 12 éves Péter stílusa még zamatosabbnak is tűnik, mint egy évvel idősebb bátyjé. Sajnos horvát levelük ebből az időből nem maradt fenn, de semmi kétség sem lehet afelől, hogy horvát rokonaikkal viszont ugyanilyen jó horvátsággal leveleztek. Hogy később Miklós mégis a magyar, Péter viszont a horvát nyelvet használta elsősorban, szóban és írásban egyaránt, annak nem valami eredendő hajlam, vagy eltérő nemzeti szimpátia volt az oka, hanem egyszerűen az, hogy az osztozkodásnál Miklós kapta a család északi, muraközi birtokait, Péter viszont a déli, tenger-mellékieket. Így Péter tiszta horvát nyelvterületen, Miklós viszont vegyes lakosságú vidéken élte le élete nagy részét. S minthogy a Muraköz közjogilag és katonailag nem tartozott Horvátországhoz, Miklóst az országos politika, a dunántúli várak védelmének az ügye, a társadalmi kapcsolatok elsősorban magyar katona- és főúr-társaihoz kötötték. Nyelve így szükségképpen a magyar lett, s mint költő ezen a nyelven szólalt meg.

Zrínyi Miklós magyar író volt tehát, de végül is milyen nemzetiségű? A válasz egyszerű: magyar is, horvát is. Egyaránt büszke volt ő horvátságára és magyarságára. Ezt csak a múlt századi nacionalizmus látta összeférhetetlennek, ő nem. Ő egész természetességgel írta le *Török áfium* című munkájában az új állandó hadsereg felállítását sürgetve: „mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk ebben concurrálnunk”. Ez Zrínyi igazi állásfoglalása, s minden egyoldalúság téves.

Régebbi horvát tudósok előszeretettel idézték Zrínyi Miklósnak Ručić János zágrábi alispánhoz 1658-ban írt egyik leveléből ezt a mondatot: „Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me Croatam et quidem Zrinium esse scio”. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy noha magyar író volt, horvát nemzetiségűnek vallotta magát. Igen ám, csak hogy ugyanabban a levélben, néhány sorral lejjebb, legfőbb politikai ellenfelének, Lippay György érseknek adressálva szavait, már így nyilatkozik: „non tu Ungarus es, nec nos tua natio”. Zrínyi magyarságának hangsúlyozása érdekében a magyar historikusok viszont hivatkozhattak a *Szigeti veszedelem* dedikációjára: „Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véretem utolsó csöppig hasznossan néki dedikálhassam”; vagy a prózai művek elé írt dedikációra, melyben azon kesereg, hogy „a magyar romlásának seculumjában” született, nem pedig olyan korban, mikor Isten „kegyelemmel volt a magyarokhoz és nem fordította volt orcáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk és csúfsággal említenek bennünket”; avagy, hogy a *Török áfium* elé ezt írta mottónak: „Ne bánts a magyart!” Mindebből azt szűrtük le, hogy Zrínyi érzelmileg teljesen azonosult a magyarsággal. Ez igaz is, csak hogy éppilyen izzó szenvedéllyel szólott ő a horvát nép nevében is. Bizo-

KÖZLEMÉNY

Évesi Jutalmakra

lémia pályázatot ír ki a
terv kutatási főirányában
nyelvi jutalmazására

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai- és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatási főirányért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1973. június 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvevői szakvéleményét, és a pályázatot július 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni, vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembeyételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1973. február 10.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A távlati terv

Országos szintű kutatási főirányok

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiaiailag aktív vegyületek kutatása

Tárcaszintű kutatási főirányok (amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

Az EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
5. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása

6. Daganatok etiópat
7. Sérülések patológiá
8. Radioizotópok orvosi
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI F gon

1. Az ország természeti feltárása

A KÖZPONTI ST gon

1. Társadalmunk rétegetlélmód változása

A MAGYAR ÉS SPORTSZÖVETS gon

1. A népesség fizikai tartása a testkultúr

A MAGYAR TUD gon

1. A számítástechnika tudományi alkalmazása
2. Az ember természeti a bioszféra megváltoztatásának javaslatok a további
4. Középtávú világszertelemmel a népgazdálkodás viszonyai között. (radalomra való felkészítés.)
6. A társadalmi tudat szabadulás óta

ási főirányai:

e és terápiája
itása
azása

NI HIVATAL

ásainak kutatása és

KAI HIVATAL

ek alakulása és az

EVELESI
ZÁGOS TANÁCSA

k fejlesztése és fenn-
ível

OS AKADÉMIA

isai (kivéve az orvos-

tének védelme (főleg
npontjából)
latainak elemzése;

re
prognózis, különös
rvezés szempontjaira
radalom mint világ-
izmus és szocializmus
ányos-technikai for-
k tudományos meg-

fagyarországon a fel-

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERGAZDASÁGI MINISZTERIUM gondozásában

1. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A zöldségtermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása
4. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
5. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
6. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
7. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
8. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai kérdéseinek kutatása
9. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetés fejlesztése
10. Az élelmiszergazdaság közigazdasági szabályozórendszerének fejlesztése
11. Az élelmiszergazdaság jelentőségének, makroökonómiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
12. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
13. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
14. Az élelmiszergazdaság egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, prognózisok kidolgozása
15. Közigazdasági befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)
16. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

PÁLY

1973

kutatási

A Magyar Tudományos
távlati tudományos kutatás
elért jelentős eredmény

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1/1973. MTA—E (A. K. 3. sz. utasítának megfelelően pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebb — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kéziratral (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munkafolyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatási kollektívák esetében 6000—25 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

— az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek igazgatói, a tanszékek akadémiai kutatócsoportok vezetői;

— akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékokon kívül, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újírtási, szabadalmi, stb. díjban) részesültek;

— kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

nyíték rá az a nemrég megtalált levele, melyet „a horvát nemzet” nevében, valószínűleg 1663-ban írt I. Lipót császárhoz. (Lásd: Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 748—750.) Az eredetileg latinul írt levélben, melynek egyelőre csak egy olasz fordítása ismeretes, ezekkel a sorokkal fordul a magyar költő és horvát bán a „szent császári fölség”-hez: „Íme, a családok és népünk utolsó maradványai Fölséged lába elé borulva, aki képes fölemelni és a fölemelteteket gyarapítani vagy elnézni, hogy közel legyen a teljes és tökéletes megsemmisülés, Fölségednek átnyújtjuk ezeket a leveleket, amelyek igaz tanujelül szolgálhatnak a mi végső romlásunknak, és amelyekből Fölséged megértheti, mekkora dühösséget készül ránk okádni a mohamedán veszettség, és milyen tehetetlen gyűlölettel tekint Horvátország népére, és hogy mesterkedik gyökeres kiirtásán”. Nincs különbség Zrínyi szavainak érzelmi telítettségében, ha a magyar, vagy ha a horvát nép szószólójaként beszél!

A XVII. század e kiváló egyénisége, aki horvát is volt, magyar is volt egyszerre, irodalmi munkásságában sem volt kizárólag magyar érdeklődésű. Horvát könyvet ugyan alig találunk könyvtárának katalógusában, de magyart is csak néhányat, olvasmányai főként latin és olasz művek voltak. Ez utóbbiak közül azonban épp oly buzgón jegyzetelte Mauro Orbini *Il regno degli Slavi* című híres munkáját, melynek oly fontos szerepe volt a szláv népek öntudatra éberedésében, mint Bonfini és Istvánffy magyar történelmei. Fő művének, a *Szigeti veszedelem*nek írásakor egyaránt támaszkodott magyar és horvát költői előzményekre, forrásokra. Öccse, Péter tehát olyan magyar remekművet ültetett át horvát nyelvre, melynek a genezisében egyforma része volt mindkét nép költői hagyományainak. A *Zrínyiász*, mint költői struktúra nem magyarázható, nem érthető meg kizárólag csak a magyar irodalom fejlődéséből. Nem olyan magyar mű, melyre „hatást gyakorolt” a horvát irodalom is, hanem olyan, amelyiknek a létrejöttében a horvát irodalomnak organikus része van. Zrínyi Péter művében ezért nem csupán egy magyar mű fordítását kellene látni, hanem mindkét irodalom közös gyermekének horvát varinsát is egyúttal. A magyar változat elsőbbsége annak köszönhető, hogy a Zrínyi testvérek közül a magyar nyelven író volt a nagyobb költői lángelme, Miklós zsenialitása kellett ahhoz, hogy e remekmű létrejöjjön. Ha úgy alakult volna életük sora, hogy az idősebb testvér kerül a tenger mellékre és Péter a Muraközbe, akkor a *Zrínyiász* alighanem horvátul született volna meg, s Péter lett volna a magyar változat szerzője. Ez persze már csak játékos kombináció és találgatás, de jól jellemzi a kérdés lényegét.

E néhány példa alapján azt hiszem levonható az a tanulság, hogy a polgári nemzeti mozgalmak kialakulásáig az irodalmakra nem szabad a nemzeti irodalom normáit ráerőltetni. A nemzeti irodalmak kialakulási folyamatában írók, művek gyakran több irodalom fejlődésének egyformán részei. Az irodalom tudományos vizsgálatához veszélyes dolog nemzeti egyoldalúság alapján közeledni. A nemzeti irodalomtörténeteket is csak minden nemzeti elfogultság és apologetika nélkül lehet jól, tudományos objektivitással megírni. A több irodalom történetébe egyformán besorolható írók kérdése a múltban a nemzetek közötti viták forrásaivá vált. Minden reményünk meg lehet rá, hogy az elfogulatlan jövőbeni kutatások során az együttműködés, az összetartozás, a közös munka segítője lesz.

A RÁKÓCZI-HAGYOMÁNY A XVIII. SZÁZAD KÖZGONDOLKODÁSÁBAN

Kié Rákóczi? Ez a kérdés nem csupán a XX. századi magyar köztudatot foglalkoztatta, vita tárgya volt már a fejedelem halála után is, s joggal, hiszen az ő neve és tevékenysége egy-fajta politikát jelképezett.

Az általa vezetett szabadságharcot már a résztvevő kortársak is különbözőképpen értelmezték, mégha a független Hungaria visszaállításának gondolata közös is volt a nemesség nagy része számára.¹ Az önálló államtól azonban mást várt az arisztokrácia, a középnemesség, a vitézli rend, s ismét mást a jobbágság. A célkitűzések különbözősége mellett Rákóczi politikai gyakorlata is elválasztotta egymástól a társadalmi és politikai erőket, hiszen köztudomású, hogy a vitézli rend Szécsényben szembekerült az arisztokráciával, az ónodi gyűlésen pedig a nemesség pártokra oszlott a háború folytatása és a kiegyezés kérdésében.²

A szatmári kiegyezés után az itthon maradt vagy hazatért főurak és nemesek szembefordultak saját múltjukkal, a bécsi udvar politikáját támogatták és a szabadságharcot elítélték.

A történetírás

Olyan, a fejedelemhez közelálló ember, mint a titkos kancellária vezetője, Ráday Pál szükségesnek tartotta, hogy 1712-ben — igaz, felszólításra — megírja a maga „mentségét” *Descriptio arcanae infausti praeteriti belli sub Carlo Sexto scripta* címen és feltárja a „factiosus Princeps” diplomáciai terveit.³ Károlyi Sándor,⁴ Ottlyk György,⁵ ifj. Teleki Mihály,⁶ Vargyasi Dániel István⁷ emlékiratai még otrombábban vádolnak. Dániel szerint például az ónodi trónfosztás „ördögi conceptio” volt és Rákóczi mint „valamely zsoldos és legkevesbé jó pásztor” hagyta el Magyarországot.

¹ A szabadságharc célkitűzéseiről I. A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk. és a bev. írta KÖPECZI Béla, Bp. 1970.

² A szabadságharc belüli osztályellentétéről: KÖPECZI Béla—R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955; BÁNKUTI Imre: Gazdasági irányítás és a centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban. *Folia Archaeologica* 15., 1963; R. VÁRKONYI Ágnes: A jobbágság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. *TörtSz* 1964. 7. sz.; BENDA Kálmán: A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc. *MTA FT*, 1965. 15. köt. 1963.

³ Kézirat a MNM-ban, Fol. Lat. 344, 424, 2549, Vö.: VÉRTESY J. Száz 1915. 657.; GAZSÓ G.: Ráday Pál, 1915.

⁴ Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. I—III. köt. kiad. SZALAY L. 1865. kieg. Száz 1872. MKSz 1945.

⁵ Ottlyk György Önéletrajza, kiad. THALY K., Bp. 1875.

⁶ Ifj. Teleki M. naplója. Szerk. TEMESI A., Bp. 1960.

⁷ Vargyasi Dániel István: *Descriptio vitae*, Nagyszében 1764., magyarul DÁNIEL G., A vargyasi Dániel család eredete. Bp. 1896.

Az uralkodó osztály szemléletét a század 80-as éveigi hiven fejezi ki a *történeti irodalom*,⁸ amely nemcsak az orsztrák forrásokból merít, hanem a szabadságharc résztvevőinek 1711 után keletkezett írásaiból is.

A bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály álláspontját a legkövetkezetesebben a *jezsuita történetírás* képviselte, amely a „csendes ellenreformáció” korában a függetlenségi harcok hagyományával szemben az uralkodóval megbékélt ország I. Istvántól a Habsburgokig töretlenül fejlődő Regnum Marianum gondolatát terjesztette.

E történeti iskola első jeles képviselője, Hevenesi Gábor megelégedett a dokumentumok gyűjtésével.⁹ A gyűjteményt Timon Sámuel egészítette ki, és annak felhasználásával adta ki magyar történeti összefoglalóját. Az *Epitome chronologica rerum hungaricarum* címen először 1736-ban megjelent és később többször kiadott krónikaszerű összeállítás a szabadságharcot „seditionnak” tartja, a kurucokat rebellisnek vagy „rákócziánusoknak” nevezi, viszont Lipót a „magnus” melléknevet kapja. A jezsuitákról sűrűn emlékezik akár a „rácok” (így pl. Pécsent), akár a kurucok áldozatai lettek, akár természetes halállal haltak meg. 1706-ra teszi a trónfosztást, amit nem helyesel, de különösen zokon veszi a jezsuiták kiűzését. Ónoddal kapcsolatban a belső széthúzást teszi szóvá. A trencsényi csata után elég részletesen leírja a hadi eseményeket, s főleg a városok, várak elfoglalását. Ünneplő a szatmári békekötést, amelyért elsősorban Pálffy, másodsorban Károlyt dicséri. Az 1711-es év Szirmai István halálának megemlékezésével és az ő magasztalásával fejeződik be. Érdekes megemlíteni, hogy milyen mértékben emeli ki Thököly állítólagos áttérését a katolikus vallásra.

A magyar nyelvű jezsuita történetírás egyik legnépszerűbb munkája, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikájának* Spangár András által készített és először Kassán 1729-ben kiadott kiegészítése évenként halad, s 1703-mal kapcsolatban ezt írja: „Az idén Bereg Vármegyében levő Berekszászi Kis Albert és Esze Tamás tolvajkodván hallják, hogy Rákóczi és Bercsényi Lengyelországban, Magyarországnak szabadságára a Császár ellen valamely levelet főznének, eők is Papp Mihállyal, Bige Györggyel és Nagy Mártonnal, kik azonba melléjük állanak vala, Szent György havában edgy erdőben öszve szólalkodnak, holott is azt végzik, hogy közülök Pap Mihály és Bige György mint szóssabb ember menne el Lengyelországba és a ’többiekkel együtt Rákóczi-nak szolgálattját ajánlaná.” A kurucok „pártosok” és a szabadságharc „pártütés”, ennek ellenére részletesen elmondja a hadieseményeket, sőt a felkelés érveit is (így pl. összefoglalja a *Recrudescent* főbb pontjait). A kurucokat ígéretük megszegésével vádolja a rézpénz és az „eretnység” miatt. Érdekes, hogy felfigyel a szabadságharc nemzetközi jelentőségére, s szinte büszkén jegyzi meg, hogy „ebben a pártütésben csaknem annyi kárt tettek a’ Magyarok Ausztriai háznak, mennyit a’ Franciák.”¹⁰ A részletekről szólva nagy helyet szentel Forgách átállásának, amelyet a Pálffyval való ellenségeskedéssel magyaráz és a gróf elszegényesedésével. A pécsi jezsuiták megölését ez a krónika is részletesen feljegyzi. A nagyszombati harcról a szemtanúk elmondása alapján ír. 1705-höz érve Thökölyről ő is megjegyzi, hogy áttért az „igaz római hitre”. Itt is 1706-ban szerepel a detronizálás — a szécsényi gyűléshez kapcsolva. Berzenkedik a jezsuiták kiűzése miatt, dicséri Sennyei Istvánt és dicsér egy meg nem nevezett kuruc főtisztet, akik őket védelmükbe vették. Rákóczit viszont elítéli, mert a jezsuiták számkivetését maga is sürgette. Ónoddal kapcsolatban csak a Turóc megyei követek esetét mondja el. A nagyszombati trakta után megemlíti a trónfosztást, mellyel kapcsolatban ismerteti I. József és a nádor tiltakozását. Megemlékezik Bercsényi varsói küldetéséről, a cárral való kapcsolatokról

⁸ Vö. HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században és A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In: Történetírás és forráskritika. Bp. 1938.

⁹ A budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Hevenesi-gyűjtemény IV, XII, XVI, XX, XXV, XXVI, XXIX, LXXV. kötetében található Rákóczi-kori iratok.

¹⁰ PETHŐ Gergely: Rövid Magyar Krónika. Kassa 1729 68., 69., 71.

és Rákóczi lengyel királyságának tervéről. A szatmári „megegyezést” Pálffynek és Lochernek tulajdonítja. Szerinte Rákóczi „hajlandó volt a grátiának fel vételére”, de mikor hírül vette a császár halálát, e tervétől elállt.

A század első felének legjelesebb történétírója, aki a Rákóczi-szabadságharcra a legalaposabban foglalkozott, a kezdetben piarista szerzetes, majd megyei tisztségviselő Kolinovics Gábor volt, aki *Commentariorum de rebus Ungaricis XIII.* c. munkáját 1741-ben fejezte be.¹¹ A *Commentarii* sok eredeti dokumentumra és kortársi vallomásra, sőt népi hagyományra is támaszkodik. Szemlélete nem sokban különbözik a jezsuita szerzőkétől, ennek ellenére, amikor tanítványa, Kovachich Márton György a század végén meg akarta jelentetni, az ügy elakadt. Az egyik másolat tanúsága szerint Hoffinger cenzor 1790. január 16-án engedélyezte kiadását (OSzK, Fol. Lat. 389.), de úgy látszik később visszavonták azt. A történétírók a század végén már bőven merítenek gazdag anyagából, miután sok másolatban forgott közkezen.

A latin nyelvű jezsuita történeti irodalom későbbi terméke Palma Ferenc Károly *Notitia Rerum Hungaricarum* című, először 1770-ben megjelent munkája bőséges tájékoztatást ad a szabadságharc belső okairól, mégha a magyarok panaszait nem is helyesli. A kurucokkal folytatott béketárgyalásokat I. József érdeméül tulajdonítja, többek között Franz Wagner aulikus munkáira hivatkozva. A fejedelem és hívei nem fogadják el a nagyon is kedvező feltételeket, mert a Habsburgok örökös királyságát el akarják vetni és a hollandiaihoz hasonló államformát (!) akarnak megvalósítani francia támogatással. A béketárgyalások menetét részletesen taglalja és megszakadásukért a kurucokat okolja. Az ónodi gyűlés leírásában a turóci követek mellé áll. Külön figyelmet szentel a pápa brevejének, amely kiközösítéssel fenyegette meg a Rákóczi mellé állt katolikus papokat s ezt úgy értékeli, mint a béke egyengetését. Rákóczi és Pálffy találkozását és az ezt követő tárgyalásokat jórészt Pulaynak a szatmári békéről szóló munkája alapján írja le. Magát a békét a császár kegyességének tulajdonítja. Rákócziról és az amnesztia visszautasításáról vallott felfogását érzékelteti a róla szóló utolsó mondat: „Verum ille pessimus usis Consultoribus, inanes de Josephi animo suspiciones ponere non potuit, maximorumque stipendorum a Ludovico XIV. sibi olim promissorum spe lactantes, spontaneum cum sociis apud Turcas elegit exilium.”¹² Palma elbeszélése sok olyant tartalmaz, amelyből rekonstruálni lehetett a kurucok politikai programját, ezért a szerző óvatos, forrásokra hivatkozik, nehogy neki tulajdonítsák a közölteket. Fő forrása Wagner Lipót és I. József életrajza, Mellenius és más meg nem nevezett történétírók.

A századvégi „kritikai iskola” olyan jeles jezsuita képviselői, mint Katona István és Pray György mindenekelőtt a források feltárásával szereztek multhatatlan érdemeket, mégha történetiszemléletük politikai alapja ugyanaz, mint elődeiké.

Katona az *Epitome chronologica*-ban, amelynek harmadik része 1798-ban jelent meg, a Rákóczi-szabadságharcot „fatale bellumnak” tartja, amely a haza kárára ütött ki. Az eseményeket Wagner nyomán mondja el, ilyen módon is bizonyítva hűségét az uralkodóházhoz. Felhasznál azonban más forrásokat is, így többek között az *Histoire des Révolutions de Hongrie*-t, Bél Mátvás *Notitia*-ját és természetesen gazdagon utal a *Historia Critica*-ban közölt iratokra. A szatmári békét ünnepli, Rákóczit inkább féltéknek, mint óvatosnak nevezi, azért mert nem hitt a császári ígéretekben. Értesít a bujdosás eseményeiről is.

¹¹ Kolinovics kéziratai részben a budapesti Egyetemi Könyvtárban, részben az OSZK-ban található. A Kommentárok végén a következő összefoglalót találjuk, amely Kolinovics meggyőződését illusztrálja: „Quidquid hic contra fidem catholicam, statuta superiorum, bonos mores et legitimum potestatem dictum, factumque, id dictum, factumque ne esto.” Kolinovics önéletrajza az Egyetemi Könyvtárban, G 99 számú kézirat.

¹² Fr. C. Palma: *Notitia Rerum Hungaricarum*. Nagyszombat 1770. III. rész, 287.

A hatalmas *Historia Critica*-ban¹³ sok érdekes dokumentumot tesz közzé, részben a Hevenesigyűjtemény iratait, pécsi, kalocsai levéltári anyagot, részben a kiadványokból (főleg a *Histoire des Révolutions de Hongrie*-ből) átvettek és ezek alapján von le bizonyos következtetéseket, — a didaktikai szempontokat figyelembe véve — kérdésekre adott válaszok formájában. Teljesen tárgyszerű kérdések mellett, bőségesen találunk olyanokat, amelyek a császárok dicsőséges tulajdonságait, kiváló tetteit és a magyarok iránti nagylelkűségét emelik ki, s olyanokat is, amelyek a szabadságharcot expressis verbis elítélik. Így pl. az ónodi országgyűlésre célzó kérdés „iniqua sententia”-ról beszél, amit persze még meg lehet érteni, de azt már kevésbé, hogy Rákóczit személyileg is rossz színben tünteti fel. Ennek ellenére ez a munka az információk bőségével tűnik ki, s ezzel előkészíti a talajt a nemzeti irány számára.

Pray György a *Historia Regum Hungariae* c. művének harmadik részében¹⁴ foglalkozik a nagy kuruc szabadságharcral, amelyet Bocskai, Bethlen, Thököly felkeléseinek vonalába állít be, s újdonságát főleg abban látja, hogy a II. András által biztosított ellenállási jogot kívánta biztosítani és az 1687-es országgyűlés végzéseit szeretne volna hatálytalanítani. Nagy jelentőséget tulajdonít annak a veszélynek, amely Rákóczi, a bajorok és a franciák egyesüléséből adódhatott volna 1704-ben. A felkelők követeléseit és a béketárgyalásokat részletesen ismerteti. Az erdélyi fejedelemség kívánásának és a francia intrikáknak tulajdonítja, hogy Rákóczi nem egyezett ki. Kiemeli I. József készségét a békére, s ezzel kapcsolatban részletesen szól a nagyszombati tárgyalásokról és a mediatorok tevékenységéről. Vitatkozik a *Histoire des Révolutions de Hongrie* szemléletével, amely a császár bizonyos nyilatkozatait nem adta közre. Az ónodi országgyűléssel kapcsolatban a széthúzás bizonyítására helyezi a hangsúlyt, a trónfosztást nem emeli ki különösebben. A varsói béketárgyalásokról Károlyi Revelatio-jára hivatkozva szól. Beszél a diplomáciai és főleg a porosz kapcsolatokról Dobozi iratai alapján. Idézi Rákóczinak az angol királynőhöz írott levelét, eredeti francia szövegében. A szatmári békét ünnepli, Rákóczit „ambícióval” vádolja, s azzal, hogy a francia praktikák kiszolgálója lett. Jellemző e munkában a hadi események háttérbe szorítása és az európai körképben jelentkező részletes diplomáciatörténet.

A protestáns történetírás elvileg nagyobb rokonszenvvel fordulhatott volna a szabadságharc felé, ha másért nem, egyházi okokból. A vallásszabadság kérdésében jelentkezik is valamilyen rejtett nosztalgia, de a hatalomtól való félelem ezt is háttérbe szorítja vagy nem engedi megnyilvánulni. A félelem egyébként nem alaptalan, hiszen a cenzúra, amely sokáig a jezsuiták kezén van, éberem őrökdi. Molnár Gábor 1752-ben kiadott nyelvtanában a következő példamondat szerepelt: „Rákóczi György harcolt Magyarorszáért. Miként az oroszlan kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarorszáért.”¹⁵ A cenzor a könyvet elkoboztatta.

A lutheránus Bél Mátyás megpróbálja *Notitia*-ban Magyarország történetének ezt a korszakát is ismertetni, de az ide vonatkozó megjegyzések zömét a cenzor törölteti. Bél egyébként megyék és helységek szerint adja elő az ország földrajzát és a hozzájuk kapcsolódó történelmi tudnivalókat. *Pozsonyról* szólván megemlíti, hogy a „Rákócziana seditio” miatt támadt zavarok elhárítására I. József 1708-ban Pozsonyba hívta össze az ország rendjeit, s ezzel kapcsolatban ismerteti e csonka-országgyűlés legfontosabb okmányait és a szabadságharc befejezését jelző eseményeket. Magyarország megbékélését I. Józsefnek tulajdonítja,¹⁶ a szatmári békét

¹³ A *Historia Critica* 36, 37, 38-ik részében, melyek 1805-ben 1806-ban és 1807-ben jelentek meg. Vö. HAUER Ferenc: Katona István emlékezete. Kalocsa 1911.

¹⁴ Ez a rész 1801-ben jelent meg Budán. A Rákóczi-szabadságharc egyes dokumentumait közli *Epistolae procerum Regni Hungariae* c. művének (Pozsony 1806) III. részében. Vö. LISCHERON Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

¹⁵ FINÁCZY E.: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. köt. 78.

¹⁶ *Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Geographico-Historica*. Bécs I. köt. 1735. 387—394.

Pálffy művének tartja. *Nagyszombatnál* a Rákóczi-féle „tumultussal” kapcsolatban Ritschan, majd Heister hadműveletéről beszél és természetesen a béketárgyalásokról. Forrása Wagner és a *Fama Europea*. *Pudmericnél* leírja a kurucok és a császáriak közti csatát. A *bányavárosokkal* kapcsolatban szól az ottani csatározásokról és dicséri Radványzky János magatartását. Elítéli viszont Rákóczit, hogy a szabadságharcban a pénzverés jogát magának tulajdonította. Ezzel kapcsolatban leírja a kuruc pénzeket és az érméket, amelyeket a fejedelem veretett.¹⁷ Különbösen a kurucokat, és főleg Bercsényit, rablással vádolja, Rákócziról megírja, hogy tartózkodott ettől a gonoszagtól s „pauperrimus e regno abierit”. *Újvárnál* elmondja, hogy miként foglalták el a kurucok, hogyan erősítették meg, s végül hogyan jutott ismét a császáriak kezére. *Selmechnél* a bányászok sztrájkját említi és Hellenbachot mentegeti ezzel kapcsolatban. Részletesebben az ottani béketárgyalásokról szól.¹⁸ Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Bél sok érdekes eseményt mond el, fontos dokumentumokat tesz közzé s ezzel idézi a Rákóczi-időket, de a *Notitia*-ra is az aulikus szellem a jellemző, amely a csatákban a császáriak fölényét, a tárgyalásokban a császár kegyelmességét dicséri.

A század végén a legnépszerűbb történelemkönyv a református Losontzi Hányoki István *Hármas Kis Tükre*, amelyet 1771 és 73 között adtak ki először, és 1849-ig mintegy 70 ismert és ugyanannyi ismeretlen kiadásban jelent meg.¹⁹ A magyar történelemmel foglalkozó rész Rákóczit és híveit „pártosoknak” nevezi, s azt írja, amit az első jezsuiták, hogy a császár igyekezett őket „kegyelmes ígéretekkel lecsillapítani”. Az ónodi trónfosztást „vakmerőségnek” nevezi, dicséri Pálffy és Károlyi „serénységét”. Még a legnagyobb jóindulattal sem lehet kuruc rokonszenvet felfedezni ebben a munkában, még akkor sem, ha „Rákóczi boldogtalan életéről” is megemlékezik a bujdosást idézve.

A századvég-századelő legjelentősebb református történeze, Budai Ezsaiás 1812-ben jelenteti meg *Magyar Ország Historia, melybenn a Felső Ausztriai Ház örökös uralkodása foglalódik* c. munkáját. Forrásai Wagner, Bél, Pray, Katona, Kolinovics, Cseri, de az *Histoire des Révolutions de Hongrie* is, szemlélete még császárhűbb, mint más, a felvilágosodás eszméit elfogadó kortársáé. Bizonyos kérdésekben azonban meggondolkoztatón fogalmaz és adathőse is imponáló. A tiszaháti felkelésnél megjegyzi, hogy a jobbágyok „a’ Máramarosi, Ugotsai és Szatmári széleken, a’ Nemesség jószágainak, a’ Templomoknak s.a.t. esvén, iszonyú pusztításokat vittek véghez”. A kurucokat „zenebonásoknak” nevezi, Rákóczi támadását, a *Mémoires*-t szó szerint idézve a „hijába való ditsőség kívánásának” tulajdonítja. Hogy a fejedelem a császár ajánlatait 1705-ben el nem fogadta, azt a „Frantzia sugallásokkal” magyarázza. Az ónodi gyűlésen a turóci követek esetét mondja el részletesebben, de főleg békevágyukat emelve ki. A trónfosztást Cseri alapján meséli el, s elfogadja az ő véleményét. Részletesebben foglalkozik Dobozi István küldetésével a porosz királyhoz, aki Rákóczi projectumát — mint mondja — nem hagyta jóvá. Leginkább a béketárgyalások érdeklők, s itt a Pray által közölt dokumentumokra támaszkodik. A szatmári békekötést így vezeti be: „Eljött végre az a kívánt nap, mely nyöltz esztendei háborúságok utána az úgy nevezett Kurutz Világnak végét vetett.”

Nálánál rokonszenvesebben és főleg tárgyilagosabban írnak a szabadságharcról a magyarországi német származású történészek, Engel és Fessler, akik a XIX. század elején adták ki nagy összefoglaló munkáikat.

Az erdélyi szász protestáns Johann Christian von Engel *Geschichte des Ungarischen Reiches* c. művének 1814-ben Bécsben kiadott 5. részében a Rákóczi-szabadságharcot az aulikus történész szemével nézi, de a Katona megjelentette dokumentumokat, Kolinovics-ot és az *Histoire des Révolutions de Hongrie*-t idézi, az osztrák jezsuita történész, Wagner mellett. A fejedelmet

¹⁷ I. m. II. köt. 1736. 63. és köv., 198—199., 428—430., 468—471.

¹⁸ I. m. IV. köt. 1742. 191—192., 374., 378., 601—605.

¹⁹ Vö. BIRÓ Sándor: A Hármas Kis Tükör, mint a magyar történelem tanításának alapja a XIX. század első felében. *Annales Univ. Sc. Budapestiensis, Sectio Historica*, t. I. 1957.

gyenge és nem túl okos embernek tartja, de szimpátiával beszél a jezsuiták kiűzéséről. A kurucokat „Tumultuantes”-eknek vagy „Missvergnügten”-eknek nevezi, a rebellis kifejezést nem szívesen alkalmazza. A szatmári kiegyezést tartja reálisnak s ezen az alapon ítél „visszafelé” is.

Ignaz Aurelius Fessler, a kezdetben kapucinus barát, majd aufklärista protestáns, akinek a *Geschichte von Ungarn* című könyve a XIX. század folyamán több kiadásban jelent meg, eredeti dokumentumokat, Wagner munkáit, Cserei *Históriáját*, Szirmay *Notitiá-ját*, az *Histoire des Révolutions de Hongrie-t*, Debreceni Ember Pál egyháztörténetét, De la Torre *Mémoires-jait*, Harrach iratait felhasználva, részletesen ismerteti a szabadságharc történetét. A felkészítésének okait felsorolja és tájékoztat a kurucok követeléseiről is. Alaposan foglalkozik a béketárgyalásokkal, az ónodi trónfosztást elítéli és a konföderáció vezetőit „leidenschaftliche Verblendung”-gal vádolja. Nem helyesli Rákóczi diplomáciai terveit sem. A császáriak kegyetlenségeit a protestánsokkal szemben viszont kíméletlenül ostromozza és a jezsuitákat súlyos kritikával illeti. A szatmári békét ő is üdvözli,²⁰ de a bujdosó Rákócziról rokonszenves képet fest. A 9. rész a fejedelem Emlékirataiból vett idézettel fejeződik be, amellyel nemes gondolkodásmódját és jámbor kedélyét bizonyítja.

Ez az alapvetően Habsburg-párti, de sok árnyalatú történetírás kétféle módon hatott: vagy elfogadták álláspontját – s a többség ezt tette – vagy elvetették, de ilyenek kevesen voltak, s csak a század 70-es–80-as éveiben jelentkezhettek nyíltabban. Eddigi felfogásunkkal ellentétben, el kell ismernünk, hogy ez a történetírás adatszerűen, viszonylag bőségesen tudósított a Rákóczi-szabadságharcról.

Az oktatás

A történetírás mindenekelőtt az oktatás útján hatott.²¹ A jezsuita iskolákban 1735-ben vezetik be a történelmet mint rendszeresen oktatott melléktárgyat. Molindes tartományfőnök ekkor készült Typus-a szerint: „a történettanítás célja főképp a vallás-erkölcsi nevelés szolgálatában álljon. A történet ismerete győzzön meg Isten végtelen bölcsességéről és a mindenséget kormányozó nagy szeretetéről, de ezen felül tanítson meg a világ megvetésére is, megmutatván a földi dolgok múlandóságát és feltárván az erény jutalmának és a bűn büntetésének történeti példáit.”²² A grammatikai négy osztályban bibliai történeteket, az ókori négy monarchiát és az

²⁰ A majtényi fegyverletételt így meséli el: 30. April. Donnerstag nach Marci, auf freyem Felde, zwischen Szathmar und Majtény, hatten sich Pálffy mit zahlreichen Reiterhaufen; Karolyi mit fünfzehn tausend Mann, unter hundert neuen und vierzig Fanhen in Schlachtordnung zum Gepränge aufgestellt. Dort wurden die Friedensbedingungen in urkundlicher Ausfertigung von Carl Locher vorgetragen und von den Conföderirten feyerlich angenommen. Ihre Feldherren, Hauptleute und Mannschaft schworen dem Könige den vorgeschriebenen Eid der Treue, senkten die Fahnen zur Erde, legten die Waffen, Heerpauken und übrigen Kriegeszeichen auf einen Haufen; worauf Karolyi dem Pálffy, dieser jenem das herrliche Verdienst der wiederhergestellten Ruhe und der Rettung des Vaterlandes zuerkannte. Alle aber mit von Dank erfülltem Herzen in das feyerliche, Herr Gott, dich loben wir etc. zusammen stimmten. Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen, Erzählet von dr. I. A. Fessler, Leipzig, bey Johann Friedrich Gleditsch, 1825. Neunter Theil, 644–645.

²¹ MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881., FINÁCZY Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899–1902., és végül RAVASZ János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVII. század első felében. Pedagógiai Szemle, 1954. 6. sz.

²² BALASSA Bruno: A történettanítás múltja hazánkban. Pécs 1929. 85., v.ö. még ARATÓ Endre: A magyar nemzeti ideológia jellemző vonásai a 18. században című tanulmányát, megjelent Nemzetiség a feudalizmus korában című kötetben, Bp. 1972.

egyetemes történetet tanulták, a humanitás két osztályában (poétika és retorika) az egyháztörténetet. A magyar történelemre 60 kérdés jutott, de belőlük 20 egyháztörténelemmel foglalkozott. Az oktatást különben Franz Wagner, H. Tursellinus, D. Petavius és Ph. Brietius tankönyvei alapján folytatták. Az egyetemen a bölcsészeten a történelem tárgyként nem szerepelt. Itt logikát, metafizikát és matematikát oktattak maradi szellemben. A jezsuita iskolákban szokásos nyilvános viták legtöbbször az ókori történelemből vették tárgyukat s ez a helyzet az iskoladrámákkal is, bár főleg a 40-es évektől kezdve magyar tárgyúak is feltűnnek.²³

Más volt a helyzet a *piarista iskolákban*, amelyekben a század közepétől kezdve a hazai történelmet részletesebben tanították. Ez az oktatás is természetesen a Habsburg-centralizáció szolgálatában állt, amiről Bajtay Antalnak, II. József nevelőjének *Historia*-ja is tanúskodik.²⁴ Ez a tankönyv feltétlen Habsburg-párti és katolikus, de a Rákóczi-szabadságharc elítélésében mértéktartóbb, mint jezsuita kortársaié.

A *protestáns iskolákban* a helyzet csak abban különbözött — de persze ez nem volt jelentéktelen —, hogy a filozófia és a természettudományok új eredményei iránt fogékonyabb tanárok tanítottak és pedagógiailag is haladóbb módszereket használtak, mint főleg a jezsuiták. Ennek ellenére joggal panaszkodott Bessenyei György a *Holmi*-ban: „Ha erköltsi és tiszta életre nézve a Debretzeni, Pataki Professorok meg betsülhetetlen emberek, a tanításnak módjába változást szenvedhetnek. Nem szóllok még a magok Tanításaikról, hanem a gyermekek módjáról, kiket örökké tsak könyv nélkül tanítanak recitálni. Szüntelen a Classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen.

Ha el mondtuk, mint a szajkók, a mit reánk vetettek, meg ditsértettünk. Tsak recitáltam, hogy Xerxest, majd nem egy milliom fegyveres néppel meg verték a Görögök, kik alig vóltak hozzá képest egy nehánnyan, de soha nem halhattam e tsudának okát Tanítóimtól. Tsak tanultam a szent Históriában, hogy első, második Nabugodonozor Cirus, Sándor, a Rómaiak pusztították a Sidokat, kik minden Fejedelem ellen örökké pártot ütöttek. Hallottam ellenbe, hogy a Senakerib sergét az öldöklő Angyal Jerusalem elől el verte; a Nabugodonozorét pedig bé eresztette; de a Sidóknak Természetekbe nem fedeztetett fel illy közönséges nyomorúságoknak oka? Miltiadesről, Themistóklesről repetitiokat tanultam, de Kodrusról, Amfictionról, Cecropsról, Licurgusról, semmit sem tudtunk. Cicerót tsak hirdettük, de Trájánusról, Horatius Coclesről, Cujrásokrol, Numa Pompiliusról sat. szót sem hallotunk a nagy Kátet tsak recitaltuk, de sem a Lateranumi, Sem a Lioni, Sem a Nicei, Sem a Baseli Conciliumrol nem tudtunk, egész Classisostól is eszmélkedni. Rákoziról hallottunk beszedből, de sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtunk. Bruntzsik, Argirus történeteit meg tanultuk mesébe, de az Ottó Tsászáróké nem hallottuk; Szatmári Mihály Professor Uramat ismertük de Bórsiáról sem Mesterünk, sem magunk nem tudtunk. Trótzonfalvát, Petrabót tudtuk hol feküsznek a Bodrok körül, de Paragvájról, Peruviáról, Kongoról, Mexikoról Trebizonról Bresilról sat. Soha sem hallottunk semmit.”²⁵ Kazinczy a 70-es évekre emlékezve így írt: „Az én koromban Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket . . . Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nicholsburgi, lintzi, szathmári béke, azt még Patakon nem tudtam, azt későbben tanultam meg.”²⁶

Bél Mátyás a pozsonyi evangélikus Liceumban elsőnek vezette be a magyar történelem tanítását és előadatta a XVII. század részletes egyetemes történetét. Munkáját Tomkay-

²³ BALASSA: i. m. 91—92. és ALSZEGHY Zsolt: Magyar tárgyú latin jezsuita drámák. Bp. 1911.

²⁴ Bajtay *Historia politica Hungariae* c. munkája csak kéziratban terjedt, több másolat az OSZK-ban, Fol. lat. 323, 324, 333, 339, 341, 342, 2823, Quart, Lat. 2288.

²⁵ BESSENYEI György: A holmi. Béts 1779. 103—104.

²⁶ Kazinczy Ferenc Válogatott művei. Bp. 1960. I. köt. 38.

Szászhy János folytatta. Más evangélikus iskolákban – különböző időpontokban – de igyekeztek követni ezt a példát.

A sárospataki református kollégiumban Comenius kezdeményezte az egyetemes és hazai történelem oktatását, s id. Tsétsi János a kollégium legkülönbözőbb hányattatásai idején is tanította ezeket a tárgyakat. 1743-ban itt bevezették a historia litterariát, amelynek jeles művelője lesz később Szombathy János.

Maróthy György, a debreceni Református Kollégiumban fejleszteni kívánta többek között a történelemoktatást is, s a történelmet a földrajzzal együtt oktatta. Szilágyi Sámuel és Simay Miklós fejlesztette tovább a történelemoktatást.

A protestáns iskolákban az egyetemes történetet főleg Melancthon és Heidanus könyveiből tanulták, de a XVIII. század közepétől J. Freyer, L. Offerhaus, M. J. H. Zopf tankönyvei, Wolff kronológiája szolgáltak alapul. A magyar történelmet jegyzetektől oktatták.

1773-ban a jezsuita rendet feloszlatták. 1777-ben Mária Terézia királyi rendelettel kibocsátotta a *Ratio Educationist*, amely új alapokra helyezte a magyarországi iskolarendszert. Jellemző, amit a *Ratio* a honismeretről mond: „Mi tehát az oka annak, hogy a magyar ifjúságot ebbe a hibába (ti. hogy idegen dolgokkal foglalkozik és a magáét elhanyagolja) kergetjük, hogy fejedelme, hazája és önmaga iránt tartozó kötelességét cserbenhagyni legyen kénytelen. Miért nem neveljük inkább úgy, hogy megtanulja a hazai történetet, ismerje királyainak tetteit, akiknek engedelmeskedik, nemzetének évkönyveit, amelytől származik, a korona viszontagságait, amelynek alattvalója, az ország viszonyait, amelynek valamikor polgára lesz?”²⁷ A *Ratio* előírja a magyar történet oktatását az utolsó két grammatikai osztályban, a humanitás kezdetén egy féléven át, az akadémián két félévben.

Ez az elgondolás azonban nem valósulhatott meg. A magyar történeti tankönyvet Katona Istvánnak, a pesti egyetem tanárának kellett volna elkészítenie, de még a 80-as években sem jelent meg, úgy hogy Kovachich szerint az oktatók jegyzetektől adták elő ezt a tárgyat. De nem ez volt a végrehajtás elhúzódsának fő oka. 1784-ben az egyetemen megszüntették a magyar történelem oktatását. Katonát nyugdíjazták, Koppi Károly piarista történész már csak egyetemes történetet adhatott elő, de 1795-ben őt is nyugdíjba küldték a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt. A középiskolákban kötelezővé tették a német nyelvet, ami a magyar történelem tanítása szempontjából új helyzetet teremtett. A felvilágosult abszolutizmus, amely kezdetben elfogadta a hazai történelem elsőbbségét az egyetemes szemben, most a nemzeti tudat felerősödésének egyik lehetséges forrását látja benne s ismét az egyetemes történelemre teszi a hangsúlyt. Amikor a század végén érvényesülnek ebben a vonatkozásban a *Ratio* elvei, a katolikus iskolákban Pray György *Historia Hungariae*-jét vezetik be tankönyvként. Az egyetemes történetben Bolla Márton könyvét fogadják el. A református oktatók a *Hármas Kis Tükröt* használják az alsóbb osztályokban, a felsőbbekben pedig Budai Ézsaiás *Historia*-ját.

A történeti oktatás szemléletileg követte a történetírást, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tény, hogy amíg a század végéig hivatalos tankönyvek e tárgyban nincsenek, az oktatók személyes meggyőződése és felkészültsége lényeges árnyalásokat tesz lehetővé. A hivatalos állásponttal való nyílt szembehelyezkedésről – legalábbis tudomásunk szerint – sehol sincs szó, de a magyar történelem részletesebb vagy kevésbé részletes, katolikus, protestáns vagy felvilágosult szemléletű oktatása bizonyos differenciálást megengedett. A magyar történelem oktatásának háttérbe szorítása lehetővé tette a Rákóczi-kérdés és általában az újabb magyar történelem témáinak megkerülését.

A század vége felé, amikor a magyar történelem is elfoglalja helyét az oktatott tárgyak között, az érdeklődés feléje fordul, s egyre inkább politikai jellegű lesz. Széchényi Ferenc

²⁷ BALASSA: i. m. 122.

az 1791-es tanügyi tervezet vitájában már így elmélkedik: „Jaj annak az országnak, melyben a historiát és törvényt ellenkező principiumból tanítják és a tanulók szívébe oltják . . . ezen ellenkező principiumok miatt megrendülnek a haza oszlopai, s talán rakásra is dőlnek.”²⁸ Ez a megjegyzés már arra utal, hogy különböző felfogások alakultak ki a magyar történelem személyiségeiről és eseményeiről s ez a különbözőség az oktatásban is jelentkezett.

A népköltészet

A múltat nemcsak az írás, hanem az emlékezet és az ezt tápláló szájhagyomány is megőrzi, s ennek jelentőségét különösen oly korban nem szabad lebecsülnünk, amikor az emberek nagy többsége írástudatlan.

A XVIII. században a szabadságharc emlékét a parasztság, a polgárság és a kismanesség egy része, főleg az ország északkeleti — keleti részén — ha titokban is — de továbbélte. Válságos időkben, felkelések idején, a parasztság a kuruc szabadságharcra emlékezik. 1735-ben Békésszentandrás felkelő parasztjai Rákóczi nevére esküsznek és rá tesznek fogadást, hogy harcolnak a császár ellen. Az 1738-as török háború idején, amikor Rákóczi József közelkerül a magyar határhoz, az ő manifesztuma járja az országot és a nemesség nyugtalankodik, mert a jobbágyok arról beszélnek, hogy kurucoknak állnak be.²⁹ Ez év nyarán a krajnai jobbágyok így beszélnek, amikor papjuk arra szólítja fel őket, hogy imádkozzanak a császárárt: „Miért a császárárt imádkozunk, aki adókat, követeléseket és más terheket rak ránk, a sókereskedést tiltja, a kivitt és behozott dolgokért igen nagy harmincadot követel — inkább imádkozunk a mi régi jó urunkért, hogy szerencsésen hazajöjjön hozzánk.”³⁰

A század közepén a Törő — Pető — Bujdosó-felkelésben ismét a kuruc világra hivatkoznak a jobbágyok. 1781-ben a Nagykunszágon arról beszélnek, hogy Rákóczi jár a pástorszállásokon. 1790-ben a „kuruc világ” a nemesség számára olyan fenyegető rém (amit egyébként a bécsi udvar is festeget), hogy egymásután ítélik el azokat, akik szájukon ilyet mernek kiejteni. A ramocsaházi Juhász Ferenc egyik kocsmai beszélgetésében például ezt mondja: „Iszom, eszem, míg csak egy polturám lesz, ha nem lesz, akkor osztán majd lesz kuruc világ, akkor pedig lesz nékem elég.” A sedria 30 botbüntetésre ítéli a 60 éves jobbágyot. Sziliczei János nádudvari juhász összeszólalkozás közben azt mondja, hogy „tsak az Isten azt adná, hogy valami világ lenne”, „egy embertől, ha csak hét ördög nincs benne, nem félek, s bár adná a Jézus a rebelliót és jönne a haramia, majd hamarabb készen lennék, mint egy nemes ember, aki pénzzel járja a vásárt”. Mondanunk sem kell, hogy őt is megbüntették.³¹

A parasztság és a kismanesség Rákóczi és a kurucok emlékét a népköltészetben is megörökítette. A Bocskor-kódex 1716 és 1739 között, a Bathó-énekeskönyv 1728-ban lejegyzett verseket tartalmaz, a század közepéről való Tsorik András énekeskönyve, Szolga Mihály diáriuma, a Furuglyás-énekeskönyv, a század 70-es, 80-as éveiből maradt fenn Bíró Mózes

²⁸ SZABÓ L.: A Széchényi-család története. Bp., 1913, II. köt. 597.

²⁹ HADROVICS László — WELLMANN Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Bp. 1951; LUKINICH Imre: Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a 18. században. Rákóczi-emlék-könyv. Bp. 1935. Minderről Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon című kötetben, Bp. 1952.; ebben különösen ESZE Tamás — VÁRKONYI Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században és WELLMANN Imre: Az 1735-i alföldi parasztfelkelés.

³⁰ LEHÖCZKY T.: A beregmegyei orosz nép Rákóczi mellett tüntet 1738-ban. Száz 1867 280.

³¹ RÁCZ István: Parasztdöntő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. Az Agrártörténeti tanulmányok-ban Bp. 1960. 235.

énekfüzete, az *Erdélyi énekeskönyv*, az Alsókubini-kézirat, a századvég nagy vállalkozása Jankovich *Magyar világi énekek* című összeállítása.³²

Ezek a különböző időből és helyről származó gyűjtemények azt bizonyítják, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikai költészete tovább élt az egész XVIII. század folyamán, főleg az északkeleti – keleti részeken s ugyanakkor új – ráemlékező – verseket inspirált. Elég megemlíteni, hogy első himnuszunk, a *Rákóczi-nóta* (Erdélyi-énekeskönyv) valószínűleg 1730 táján keletkezett, s szájról szájra járva jutott el Csokonaihoz, Kazinczyhoz, Petőfihez, hogy aztán először 1849-ben Erdélyi János jelentesse meg nyomtatásban. Későbbi – több elemből össze tevődő – a *Rákóczi kesergője* is, amelyet először Arany János jegyzett le Szalontán. Mindkettőnek sok variánsát ismerjük.

A reformkorban érdekes szintézis alakult ki: a kuruc politikai költészet és a jezsuiták által terjesztett hazafias vallásos líra elemei keveredtek össze, de kuruc szemléletben. Kálmány Lajos 1825 tájáról keltezi az *Édes hazám fiai* című verset, amelynek egyik strófája így hangzott:

Rákóczy édes vérünk,
Régi híres vitézünk,
Kérd a magyar szenteket,
Ne hagyjanak bennünket.³³

A nép történetiszemlélete személyhez kötött, s erkölcsi értékkel mér. Rákóczi, Bercsényi és a többi kuruc vezető a haza függetlenségének harcosa és az idegen elnyomás ellensége. Ezt az ügyet a parasztság is igaznak tartja, s ezért a kuruc politikai költészet a XVIII. században is megőrzi Habsburg-ellenességét, de igaznak ítéli a földesurak elleni küzdelmet is, hisz a jobbágyok nyúzóiban ebben a felfogásban a haza árulóit. Nem véletlen, hogy Rákóczi kesergője elítéli Károlyi Sándort mint hazaárulót, s megbüntetését a jobbágyágtól, annak képviselőitől várja:

Megfizeti még az árát az árulásnak,
Kipótolja maradéki Esze Tamásnak,
Ha nem másnak! Árulónak,
Ugy lészen még dolga neki,
Miként Júdásnak!³⁴

A *Szegénylegények éneke*, a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*, ugyancsak a hazát áruló és ugyanakkor jobbágyaikat kizsákmányoló urak ellen fordul, amikor figyelmezteti Rákóczit a belülről fenyegető veszélyre. Különösen az utóbbiról tudjuk, hogy igen népszerű volt s töredékei még a XIX. században is kimutathatók.³⁵

Ez a felfogás gyökeresen szembenáll az uralkodó ideológia történetiszemléletével, s az egyetlen élő politikai ellenzékiség kifejezője a XVIII. században.

³² ESZE Tamás: A kuruc költészet problémái. It 1951.; PERJÉS G.: Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. ItK 1957.; STOLL Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963.; ALBERT Zs.: Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről. ItK 1956.

³³ OSZK. Thaly gyűjt. 1340. Fol. Hung. I. 280.; KÁLMÁNY Lajos: Népköltési hagyatéka I. Szerk. ORTUTAY Gyula, Bp. 1952. 230.

³⁴ A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 353.

³⁵ ESZE Tamás: A szegénylegények éneke. ItK 1958. Vö. Két szegénylegény egymással való beszélgetése, It 1949. 2. sz.

A szépirodalom

A korabeli szépirodalom³⁶ történetiszemléletét nem a kuruc politikai költészet, hanem az uralkodó ideológia határozta meg a szabadságharc megítélésében. A katolikus restauráció vallásos-hazafias propagandáját és a jezsuita történetírást követve, az írók történeti tárgyú műveikben a középkorhoz nyúlnak vissza, István Király, Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás és más királyok és egyes királynők életéről szólnak. Meglehetősen nagy helyet foglal el az ilyen jellegű munkákban a hun elődök és a honfoglalás témaköre. Sokat elmélkednek Mohácsról és a magyarok belső egyenlenségéről.³⁷ A Rákóczi-szabadságharc is a belső viszályok motívumkörébe kerül, s így nemcsak a Habsburg-pártiság mondat ítéletet felette, hanem a „nemzeti egység” szükségét hangoztató „hivatalos”, főleg katolikus hazafiasság is. Ányos Pál példának okáért *A kalapos király* c. 1782–83-ban írt költeményében elítéli II. József türelmi rendeletét, mert ez felfogása szerint ismét kiújítja a katolikusok és a protestánsok közötti ellentétet és lehetőséget ad az anarchiára. Ezzel kapcsolatban említi Bocskait, Thökölyt, Rákóczit, kik a „szabadságnak arany zászlajával Hiteket keresték hazájuk kárával.” Rákóczit „igazabbnak” tartja, talán azért, mert katolikus volt, de mégis szemére veti, hogy „pártos népe templomokat rabolt”.³⁸ A szabadságharcról és Rákócziról csak a XIX. század elejének irodalmában, Kőlcseytől és Vörösmartyótól kezdve alakul ki kedvező vélemény. Hogy ez megtörténhessék, ahhoz jelentős politikai változásoknak kellett bekövetkeznie az uralkodó osztály egy részének magatartásában is.

A századvégi nemesi ellenállás

A XVIII. század folyamán a magyar uralkodó osztály — rendi előjogait védelmezve — igyekezett együttműködni a Habsburg-uralkodóházzal és az azt támogató birodalmi vezetőréteggel. A század közepe táján azonban már ellentétek jelentkeznek az összbirodalmi és a magyar-

³⁶ Vö. SZITÁS Ilona: *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*. Bp. 1937.

³⁷ MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958.

³⁸ Ugy is jól tudgyuk, mért tselekszed ezeket,
Hogy úgy védelmezed az eretnekeket.
Tököli, Botskai, Rákóczy hadáról,
S támodásaiknak sok titkos okáról
Gondolkozván, látod, hogy a pártosoknak
Dolga volt leginkább tzelja táboroknak.
Ezek szabadságnak arany zászlójával
H iteket keresték hazájok kárával,
S noha az utolsó vezér igazabb volt,
Mégis pártos népe templomokat rabolt,
S azért nem engedte az Isten hadának,
Hogy szabadítottja legyen hazájának.

Ányos Pál versei. Bp. 1907. 106. Vö. CSÁSZÁR E.: Ányos Pál. Bp. 1912. Császár megírja, hogy Ányos Katona Istvánt hallgatta történelemből — viszonylag kis eredménnyel: „Történelmi ismeretei bővültek, megismerkedett multunknak egy pár nevezetesebb hőisével és mindenestre többet tudott történetünkől, mint korának legtöbb írója — de ez volt Katonának egész hatása. Tudott II. Andrásról, Hunyadiról és Kemény Simonról, Zrínyi Miklósról, meg a három szabadságharc herosairól (Bocskai, Bethlen, Rákóczy), de a várnai csatavesztésen s a mohácsi vészen kívül más esemény nem ragadta meg figyelmét, s a mi a legfőbb, nem fejlődött semmit történeti érzéke.” (52. l.)

országi nemesi érdekek között. Az 1764—65-ös országgyűlésen felmerült a nemesség megadóztatásának kérdése, ami széles körű tiltakozást váltott ki.³⁹

A felvilágosulás politikai ideológiáját hirdető álláspontokkal szemben a magyar nemesség történeti alapon, a régi dicsőségre hivatkozva, védelmezi a maga különleges státusát. Meglepő, hogy az országgyűléssel kapcsolatban íródott pasquillusok között találunk olyanokat, amelyek a Habsburgok elleni függetlenségi harcokat is e hagyományok közé sorolják.

A Rákóczi-szabadságharcot egy 1764-es pasquillus szerzője, aki versének *Egy hiv magyar sóhajtása* címet adja, úgy idézi, hogy óvatosságból a Rákóczi név többes számát használja s emellett sok más nevet is felsorol:

Hej Bocskay! S Rákocyak!
Zrinyi! Hunyad! Bátoriak!
Czobor! Forgách! Palocyak!
Országh! Perény! Rozgonyyak!

Bennetek volt a magyarnak
S minden igaz Hazafinak
Hajdonában Reménysége
Segedelme s dicsősége.⁴⁰

Ettől az országgyűléstől kezdve a magyar nemesség többsége külsőségekben — viseletben, életmódban — igyekszik hangsúlyozni különállását.

II. József uralkodása idején a nemesi ellenállás társadalmi és nemzeti értelemben is fokozódik. A nemesi nemzet védelmezéséről van itt szó, de nemcsak erről, hiszen Bécs egyes gazdasági intézkedései és németesítő törekvései az egész magyarságot, sőt a többi nemzetiséget is sújtották. Jellemző, hogy a felvilágosodás elleni harcnak olyan bajnoka, mint Szeitz Leó egri szervita, ortodox katolikus alapon és a Rákóczi-szabadságharcra hivatkozva fordul szembe a reformpolitikával. *Magyar világ* című kézirat történelmi munkájában a következőt olvashatjuk: „Leopold... Magyar országnak... kegyetlen tiránusa, gyilkosa s hóhérja... csak Rákóczinak s a vele összeszövetkezett magyar eleinknek örök hálaadással köszönhetjük, hogy még magyarok vagyunk”.⁴¹

1784-ben a korona Bécsbe vitele széles körű felháborodást vált ki és ennek során megjelenik megint, Rákóczi nevéhez kapcsolódva, a Habsburgokkal való szembe fordulás gondolata. Az egyik ekkor született alkalmi latin vers többek között ezt mondja:

Ó Rákóczy kelnél csak fel.
Te készítetted a magyarok fegyverét,
kik nem tudják hasznát venni.⁴²

II. József halála és az 1790—91-es országgyűlés felszínre hozza és kikristályosítja a nemesi ellenállás politikai ideológiáját, amely a rendi és az országos érdekek védelmében (a kettő végig összefonódik, még ha az ellenállásnak elsősorban rendi jellege is van) hajlandó a következtetéseket levonni.

³⁹ Erről és általában a XVIII. századi nemesi ideológiáról I. Arató Endre említett tanulmányát.

⁴⁰ Jankovich Miklós pasquillus-gyűjteménye, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 129. II. k. 19. f.

⁴¹ Katholikus Szemle, 1889. 592.

⁴² MARCZALI H.: Magyarország története II. József korában, Bp. 1881—1888, II. k. 368—369.

Az ellenállás egyik vezetője, Sztáray Mihály gróf, aki a keleti megyék nemességének hangulatát tolmácsolja, arról beszél, hogy fel kell készülni a Habsburg-háztól való elszakadásra, s burkoltan az ónodi trónfosztásra hivatkozik. Az elszakadásra való utalás Sztáraynál és másoknál nemcsak fenyegetés: a nemesség egy része a porosz szövetségben bízott, s attól várta Magyarország függetlenségének elnyerését, s ezzel együtt a rendi privilégiumok biztosítását.⁴³

Külön vizsgálatot érdemelne a Rákóczi-hagyomány továbbélése szempontjából az a ropant politikai irodalom, amely ezekben az években kialakul. A nemesi ellenállás irodalmában, ha nem is mindig explicit módon, a múltra való hivatkozás kapcsán gyakorta szerepel a szabadságharcra vonatkozó pozitív értelmű utalás, az udvar álláspontját képviselő pamfletekben a feudális anarchia megnyilvánulásának tartják. Ez utóbbiak közül legjellemzőbb az az írás, amely *A polgári-barátimhoz Magyar országban a mostani folyó időkről* címet viseli s amely azzal akarja leszerelni a nemesi mozgalmat, hogy össze kell fogni az udvarral a francia forradalom eszméinek terjedése ellen és nem a kuruc időkre kell visszatérni.⁴⁴

A francia forradalom hamar elpárologtatja a magyar uralkodó osztály ellenállási készségét, s ha II. Lipóttal nem is teljesen, I. Ferencsel megtörténik a kiegyezés — mégpedig a reakció szellemében.

A jakobinusok

A magyar jakobinusok a nemesség Rákóczi-kultuszát kigúnyolják, mert felfedezik benne a maradiság jegyeit. Olvassuk el Laczkovics János rendkívül jellemző leírását, amelyet Martinovics *Oratio*-ja magyar átdolgozásához írt, s amelyben gyilkos iróniával ítéli el a magyar nemes életformáját és gondolkodásmódját: „... és imhol egy nemes ember, ki a Mindenhatónak szint oly alkotmánya mint a' nemtelen, a' ki ezen utolsó túl a' természetnek és a polgári társaságnak egygyesztedő kötéseiből eredett törvények ellen nem egygyébbben különböz, hanem hogy p e r g a m e n j á n lévő nemességének meg bizonyittatására tzimmerül egy bivaly, ökör szarv, medve, szarvas, vadkan vagy övedzésig le-mezitelenedett asszony vagyon papirosára festve, a' nemtelen embernek pedig petsét-nyomójára eke, borona, vasmatska vagy egyéb mesterségüzést jelentő tzim vagyon metzve: 's ezen nemes ember ki a Leges Sodalitatis Marianaе, Florilegium Forgátsianum, Officium Rákotziánumnak nyelve alatt való pergetésivel a' vért szomjuhozó ördögtül szült bűbájosságot magában, másban is bé-gyökerezteteti, hogy a' józan eszivel annál kevésbbé élhessen; ki a' ködöt párolgó Verbőczyt pipafüstye között szomorún olvassa; Bertsényi, Rákóczi, Bezerédi nótáit füleket bosszantó tárogató sipon majd zöld, majd pedig a' tsikós gulyásokhoz hasonló fekete ümeg és gatyában, üstökben gombozott vagy szerte széjjel kótzosodott hajakkal, kutszmában borított fővel, hogy az esztelensége gyapjas borítékja alul ki nem gőzölögjön, és az arisztokrati gőz benne annál jobban megsüllyön, fujja, danollya; ki a kantsók között hangos torokkal a leg jobb, böltsebb fejedelmeket szidalmazza, privilegiumjait, nemességit hánya veti, mint meg őrült dühödött ember széles kardgyát forgattya, mint Donkiset a szeles malmokkal viaskodik; arany hegyeket ígér 's ki józanodása után pedig tök maggal fizet, s' gyakorta egynémellyik egy bolha szökéstül, vagy tsalhos, sallangos subájából gallératlan ingibe mászott tetü-marástul a' kutzkóban takarodik; kit a' természet szintugy a' dologra, munkához, ekéhez, kapa, kaptafához alkota, ki a' közönséges jónak elől mozdittatására vagy ország terhinek hordozására semmit sem tse-

⁴³ MARCZALI H.: Az 1790/91-diki országgyűlés. Bp. I—III. 1907. A pest-megyei követek instrukciójában a száműzött családok (köztük a Rákócziak) ivadékaik jogainak visszaállítása is szerepel. I. m. I. 194.

⁴⁴ E pamfletekről I. BALLAGI Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp. 1888.

lekszük, a' méglen a' nemtelen, de hasznos ember szántóföldeit dolgozza, réttyeit kaszálya, kertyeit miveli, kereskedést folytattya, mesterségüzést gyakorollya, fabrikákat, manufaktúrákat maga virágzásában közönséges hasznukra fen tartya, — ezen ugy mondom nemtelen de hasznos embernek, a' haszontalan nemes ember ellen vagy mellette le tett esküvése semmit sem ér 's meg nem engettetődik."⁴⁵

Laczkovics még bizakodik abban, hogy a felvilágosult uralkodó szembe tud szállni a maradi nemességgel, de hamar meg kell bizonyosodnia arról, hogy a francia forradalom kitérése óta az uralkodóház is a konzervatív erőkre támaszkodik. Ugyanakkor felfedezi a nemesi ellenállásban mutatkozó új politikai lehetőségeket. Egyik bátyjához írott, 1790. december 23-án kelt levele arról tanúskodik, hogy a Rákóczi-szabadságharc története kezdi érdekelni. Ezt írja: „Pozsonyi tartózkodásod alatt próbáld kölcsönkérni valakitől a *Histoire de la Révolution d'Hongrie* [!] című könyvet, olvasd el mindazt ami benne van, latinul írták s adta volna Isten, hogy az összes követek elolvasták légyen az országgyűlés előtt.”⁴⁶ Laczkovics nyilván az *Histoire des Révolutions de Hongrie* eredeti dokumentumaira, a béketárgyalások anyagára és a különböző kiáltványokra utal, amelyek az említett kiadványban megjelentek latin és francia nyelven. Laczkovics György alispán néhány nappal később, december 31-én ugyancsak erről a könyvről elmélkedik az országgyűléssel kapcsolatban: „Meg vagyok győződve arról, hogy nem akad majd egy Rákóczy, Bercsényi, Tököli, Bocskai stb. Nem tudom láttad-e Te valaha azt a könyvet, amelynek címe *La Révolution d'Hongrie*; ami Rákóczi idejében történt azt francia nyelven írja le és olyan nagyszerűen, hogy régóta nem olvastam hasonlót; onnes correspondentie originales, manifesta etc. ibidem continentur, és szép monumentum. Ha a magyarok olvas-ták volna ante diaetam talán több értelem jelentkezett volna sokak fejében.”⁴⁷

Annak ellenére, hogy Laczkovics János alaposan megismerhette a szabadságharc történetét, éspedig Rákóczi-párti forrásból, érdekes ellentmondást figyelünk meg 1792 áprilisában írt *A magyar történeteknek rajzolatja* című munkájában. Ezt a könyvet Szekér Joakim cisztercita szerzetes *Magyarok eredete a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt* (1791) című könyvére támaszkodva írta meg, amely a feudális rendszer és a Habsburg-uralkodóház védelmére kelt. Álljon itt Laczkovicsnak e munkájából a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó része:

„Ki-zabadult tehát a török iga alól Magyar Ország, és azért örök hálaadással tartozik Leopoldnak 's az ő maradékinak. Meg-is hálálták néki akkor mindgyárt a' magyarok érántok tett nagy érdemeit, mert örökösítették maradékira a' magyar koronát, ő pedig megígérte nekik II. Andrásnak diplomája szerént nemesi szabadságokat, ki rekesztette mindazon által a' 31 art., mint sok jövendő pártoskodásoknak okát, midőn egyszer'smind megkoronázta Po-sonyban Joseff fiát, 1687 esztendőben. De mint hogy szüntelen nyukhatatlanok voltak a' magyarok, 's egy pertzet sem akartak engedni az arany diplomából, ismét ugyan azon 31 art. el-törléseért 1696 esztendőben pártoskodtak, a' Rákóczi Ferentzet, a Tököly Imrének mostoha fiát választották vezérjeknek; de a' levelezés által ki-tudódott szövetségek 1700. esztendőben, és a király parantsolatjára el-fogattak a' fő mesterek; maga Rákóczi Ferentz-is fogságba

⁴⁵ A magyar jakobinus mozgalom iratai. kiad. BENDA K., I. köt. Bp. 1957. 151.

⁴⁶ „... „Während Deinen Aufenthalts in Pressburg suche Dir von jemand aus zu lehen das Buch *Historie de la Revolution d'Hongrie*, lese alles aus darin, lateinisch geschrieben ist und wollte Gott, es hätten es alle Abligaten vor dem Landtag gelesen.” A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 251.

⁴⁷ „Ich bin überzeugt, dass sich nicht ein Rakoczy, Bercsényi, Tököli, Bocskay etc. finden wird. Ich weiss nicht, hast du das Buch schon je gesehen, dessen Titel ist, *La Revolution d'Hongrie*; was sich in Zeiten des Rakoczy zugetragen hat, ist in französischer Sprache beschrieben, und zwar so herlich, dass ich lange Zeit nichts solches gelesen habe; onnes correspondentie originales, manifesta etc. ibidem continentur, und ist ein sehr schönes Monument. Wenn dieses die Ungarn gelesen hätten ante Diaetam, vielleicht wäre mehr Vernunft in vielen ihren Köpfen aufgewahrt.” A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 255.

esett; maga Sáros várából vitetett Ujvárbá, honnét mindazonáltal az őriző kapitány kiszabadította 1701. esztendőben és szerentsésen Lengyel Országba futott. Keményen bánt Leopold ismét a' pártosokkal, el-fejeltkezett arról, hogy a' kegyetlenség fegyvere nem fog rajtok. Viszsa-jött Rákóczy 1703. esztendőben és azonnal 20 000 hazafiát ismét zászlója alá hódultak, s naponként nevelkedett száma a' nyukhatatlanoknak, úgy annyira, hogy sok vért ontottak, rablották, pusztították tulajdon bóldogtalan hazájokat; a' kurutzok ölték a' lobontzokat, és ezek viszzontag azokat, mind kettőjek egymást, magyarok a' magyarokat! Haszontalan igyekezett a' békesség meg-szerzésében Leopold, mert a' fegyverrel soha egész életébe többé meg nem szerezhetette. — József fia és Eugén tanátsolták bölts(en) néki, hogy kegyességgel bánnyon vélek, és ezen tanátra megnyugosztalta fegyveres seregét. 1704. esztendőben békességet kötött a' pártosokkal a' schemnitzi [Selmec] nemzet gyülesben; de ezen békesség kötés nem tettett sokaknak, hogy ismét ujra fegyvert fogtak, 's mint előbb ölték, vágta, pusztítottak; pusztították ismét önnön bóldogtalan magyar hazájokat! Nem is hajlottak előbb békességre, hanem tsak akkor, midőn Nagy-Szombat mellett a' királyi katonáktól nagy tsapást szenvedtek, hogy többé öszve nem szedhették erejüket. De Leopold nem érte meg már ezt a' békességet, előbb el-érte gondal tellyes életének végét 1705. esztendőben, életének 65. esztendejében; József fiára hagyta királyi trónusát, és kik azt szüntelen őrzik, a' sok megemésztt gondokat. Örök ditséretet és nagy nevet érdemelt Leopold! ki kiszabadította a' török iga alól Magyar Országot, melyet kár, hogy mindég a' kegyesség páltzájával nem kormányozott, mert így élte volna kívánt bóldogságban a' török bajvivástól hátra maradtól kevés esztendeit, a' mint meg-érdemlették szép és nagy tselekedeti a' tsendes boldog életet. [Utóda I. József volt.] Igen szomorú állapotban találta József magyar birodalmát, hogy el-kezdette uralkodását, egy nihány városok és várakon kívül a Duna mellett, mind a' Rákóczyhoz hódult az egész ország. Minden arany és ezüst a' bánya városokból és a' királyi kints tárból, az adó és a' vámok Rákóczy prédájává lettek. Meg-tsökkent a' királyi kints-tár és egyszer'smind az erő, azonban pedig nevelkedtek a nyukhatatlan pártosok, 50 000-re nevelkedett fegyveres számok. A' Pálfi János és Staremburg vezéreknak köszönheti József szerentséjét, mert ezek védelmezték tsekély hadi erejét. Maga az Eszterházi Pál nádor-ispány se tsillapíthatta-le az el-busult pártos sziveket, semmiképpen se állíthatta helyre a' békességet; haszontalanná lett a' nagy-szombathi nemzet gyüles, valamint Leopold alatt a' schemnitzi egygyezés, jól lehet maga is önként hajlott a' békességre Rákóczy Ónad alatt, de sokan voltak a' türhetetlen magyarok, kik az egygyességre nem állottak, ellenségnek nevezték a' nádor-ispányt és a' Pálfi vezért; tsak hogy igyekeztek meg-szerezni az egygyeséget, szörnyü halállal végzették-ki az élők közül egynihányot, ezen okért; véres áldozattya lett a' pártos dühösségnek, ki-szeretője volt az egygyes békességnek!

Po'sonyban hivta öszve József az ellenkezőket, hogy megbékellyen vélek, de hívására el-nem jöttek; ugyan-is azért későbbre ismét véres ütközetre kelt vélek. Egy izben 6 000 pártosokat fejezett-le, mely szerentsés győzedelme meg-hóditott magához sokakat, maga Rákóczy-is örömet békességre hajlott. József a' Pálfira bizta részéről az egygyeséget; Rákóczy pedig a' lengyelekhez szaladtott, mint hogy tartott a' jövendőktül, még a' maga félen valóktul-is, mint hogy nagyobb része a' magyaroknak meg egygyezni nem akart, 's az orosz segítségre gondolkodott. A' Károlyi Sándor szerette-meg a' békességet, ez gyűjtötte-öszve 1711 esztendőben tulajdon várában Nagy-Károlyban maga pártos társait, a' pártosoknak fejeit, kik meg-győzettek Józsefnek igaz szívűségéről, fel-esküdték néki Szathmárban hűségeket és engedelmességeket, jól lehet nem látták többé ezen kegyes királyiokat, mert már a' békesség kötése előtt 12 napokkal hamarabb meg-halt, a' himlő ragadta-el más világra leg-szebb virágzó esztendeiben; el-titkoltatott mind azon által halála a' jelen-való zürzavar le-tsendesítetté végett, még el-érkezett az izenet Spányol Országba Károly testvérjéhez. Rákóczy azonban a' lengyelektől a' törökökhöz által-ment kiknek pártfogása alá ajánlotta magát, — soha se is-látta többé édes hazáját! ott, azon az árva török földön végzetté-el ezen nagyra született derék hertzeg pálya-futását! A' Károlyi Sándornak és Pálfi Jánosnak köszönheti az Austriai Ház igaz hazafiuságokat, hogy ekkor le-tsendesítették mái napra-is a' pártos magyarokat.⁷⁴⁸

Tehát Rákóczy és hívei Laczkovicsnál is „pártosok” és a szatmári kiegyezés a történelmileg helyes megoldás. Igaz, I. Lipótot nemcsak magasztalja, de bírálja is, s Rákóczyt „derék hazafinak” nevezi, mégis elég egyoldalú az a kép, amelyet a szabadságharcról kapunk, hisz okának a nyughatatlanságot, az egyenetlenkedést, a pártosságot tartja. Ebben szerepe lehetett persze

⁷⁴⁸ A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 732—734.

annak is, hogy a cenzúra másként a könyvet nem engedte volna megjelentetni. Tegyük hozzá: így sem adhatta ki!

Martinovics Ignác viszonylag távolabb állt a Rákóczi-hagyománytól mint Laczkovics, mégis jellemző, hogy jó politikai érzékkel hamar felfedezte, milyen erő rejlik benne és abban a patriotizmusban, amelyet táplálhat. 1792. október 7-én kelt, Ferenc császárhoz intézett nyílt levelében a nemesi szabadságjogok védelmére kel, mert úgy látja, hogy az ezek elleni támadás az egész nemzet rabságát célozza és a haladást gátolja. Idézzük a *Nyílt levélnek* azt a részét, amely a Rákóczi-szabadságharcra utal, mégpedig Szentmarjay Ferenc egykori fordításában:

„Nem akarom én itt sem a Magyar Ország történetét írni, sem azon viszonyosságokat lerajzolni, melyeket az Austriai Ház a Magyaroknak okozta. El-halगतom ezen Háznak a magyarok ellen szüntelen való álnokságát, nem hozom elő azt, mennyiszor ezen Ház az esküvésést, melyet a koronázás előtt ország konstitúciója szerint le tenni kellett, meg-szegte. Elég az ahhoz, hogy mihelyest a magyar koronának birtokába lépett, 's az efféle usurpációját törvényesítette, azonnal egész dühösséggel a magyar nemességet faggatni kezdé, hogy egészen elnyomná. Mert ha egyszer ez odavan, akkor kész az egész Nemzetnek rabsága, és az Austriai Ház semmi akadályt többé nem talál, hogy kénye szerint ki szivja; ugyan ezen tyrannikus dühösségnek áldozattjai lettek ama hires nagy talentumu 's erköltsü Rákóczy, Bertsenyi, Tököly, 's más többen.”⁴⁹

A Reformátorok kátéjában a Rákóczi-hagyományra és általában a Habsburg-ellenes felkelésekre való hivatkozás ugyancsak a nemzeti követeléseket támasztja alá.

Kazinczy Ferenc más irányból jutott el a Rákóczi-hagyományhoz, mint az előtte említett két jakobinus. Már 1789-ben felajánlja Kovachich Márton Györgynek a nála lévő Rákóczi-iratokat közlésre, köztük a fejedelem gyömrői beszédének másolatát, amelyet megtaláltunk a hajdani Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárában. Nyilvánvaló, hogy a keleti—északkeleti megyék ellenzéki szellemű nemességének és az ott élő kuruc hagyománynak a hatására figyel fel a szabadságharcra, s próbálja összekapcsolni kora haladó célkitűzéseit ezzel a múltbeli emlékkel. Fogsága után ő is biztatja Rumyt, hogy adja ki a szabadságharc dokumentumait. 1812. augusztus 1-én — miután megígéri, hogy a sárospataki könyvtárból megszerzi Babocsay *Fata Tarczaliensia* c. munkájának másolatát — ezt írja neki: „Mein Rath wäre, ja viell Stücke im Anfang von der ewig merkwürdigen Epoche von 1703. in Ihre Sammlung einzurücken. Der Name Rákóczy wirkt elektrisch.”⁵⁰ Később, 1818-ban a „pataki vár erkélyén” is Rákóczihoz gondol:

Itt állottanak ők, azok a Nagyok, Erre tekintett
György, Erdélye felé, erre sóhajta Ferenc⁵¹

Nem mondja meg, hogy melyik Ferencről van szó, de nyilván II. Rákóczi Ferencről utal. 1822-ben Ferdinánd trónörökös meglátogatja többek között Sátoraljaújhelyt is, ahol a levéltárban Kazinczy felhívja a figyelmét Rákóczi egyik levelére. „E névre — írja Cseréy Miklósnak szeptember 15-én — sok vitéz ember elhőlt, s Isten tudja mitől rettege. Én félelem nélkül mu-

⁴⁹ A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 832.

⁵⁰ Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János, 10. köt. Bp. 1812, augusztus 1. A Rummy Károly Györgynek írt levélben. Rummy a Monumenta Hungaricában akarta kiadni Rákóczi leveleit Engel gyűjteményéből, de e tervétől kénytelen volt elállni, vö. WALDAPFEL J.: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. Kazinczy fordította le Tsétsi János krónikáját, hozzáfüzve érdekes megjegyzéseit. Kiadta THALY K. Bp. 1875.

⁵¹ Kazinczy Ferenc levelezése. Id. kiad. 16. köt. Bp. 1906. 66. A Majláth Jánoshoz 1818. jún. 2-án kelt levélben.

togettam.”⁵² Kazinczynak ez a bátorsága az új körülményekkel függ össze. Nem valószínű, hogy szó nélkül hagytak volna egy ilyen „mutogatást” 1794-ben.

A történetírás feltáró munkája, sok dokumentum közreadása, s nem utolsósorban Mikes Kelemen *Törökországi Leveleinek* megjelenése mély hatást gyakorol a nemzeti múlt felé forduló irodalomra. A *Törökországi Levelek-et*⁵³ — mint közismert — 1794-ben adták ki, s ez a szép-irodalmi dokumentum hozta igazán közel az írókhoz is a fejedelem alakját. 1807-ben Vitkovics Mihály e Levelek alapján írt drámát II. Rákóczi Ferencről. Vörösmarty első, a fejedelemről szóló költeménye, *Mikes büja* ugyancsak ezen a művön alapszik. Kölcsey is merít belőlük, bár az ő kuruc hagyomány-kepe több forrásból táplálkozik, mint sok más kortársáé.

A XIX. század második évtizedétől kezdve az irodalom történelemszemlélete egyre inkább meghatározza az ellenzéki körök magatartását. A historiográfia konzervatívabb, jobban kötik politikai előírások, az irodalom áttételekkel és hivatkozásokkal tud élni, amelyek még a Habsburg-ellenes hagyományt is szóhoz tudják juttatni.

Bár a reformkor irodalma gyakran idézi Rákóczit, Petőfi még mindig joggal írja 1848. ápr. 21.-én: „Ez nagy férfiú volt s az ő keze szent; megszentestette a szabadság kardja, melyet évekig villogtatott . . . Ma van 113 esztendeje, hogy meghalt s vajon van e széles e hazában, széles e világon ember kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja?”⁵⁴ Rákóczi emléket a „márciusi ifjúság” ápolja s a republikánus hiszekegyben is őt idézi: „Hiszek egy magyar szabadságban, ki születék Rákóczi kardjától . . . március 15-én halottaiból feltámad.”⁵⁵

Állapítsuk meg: a rendi Magyarország a XVIII. század hatvanas éveit Rákóczi-ellenes volt, emlékét a jobbágyosság és a kismemesség őrizte meg. Igaz, hogy a nemesi ellenállás főleg II. József alatt a szabadságharc függetlenségi programját népszerűsítette, de nem sokáig vette komolyan. A magyar jakobinusok és az ő hatásuk alatt élő és dolgozó értelmiségiek azok, akik új értelmet kerestek a Rákóczi-hagyományban. A reformkor irodalma a függetlenség bajnokát látta benne. A kiegyezés után a magyar uralkodó osztály sovén, dzsentroid nacionalizmusát táplálták vele. A haladó Rákóczi emléket támasztotta fel, de most már a szabadságharcos oldalát is kiemelve, Ady Endre, aki egyben a jakobinusok és 1848 forradalmárainak tisztelője is volt.

Nincs egységes Rákóczi-kép a XVIII. században, a társadalmi osztályok és rétegek érdekeitől függ, hogy miképpen ítélik meg a kuruc szabadságharcot. A tudomány és a művészet — kisebb-nagyobb időbeli eltérésekkel ugyan — de a társadalmi, s ezzel együtt eszmei harcok függvényében látja és mutatja be a nagy kuruc szabadságharc alakját és tevékenységét.

⁵² Kazinczy Ferenc levelezése. Id. kiad. 18. köt. Bp. 1908. 158.

⁵³ Vö. HOPP Lajos jegyzeteit Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Bp. 1966. 373 és köv. 1

⁵⁴ Petőfi Összes prózai művei és levelezése. Bp. 1967. 409.

⁵⁵ Életképek, 1848. július.

L. A. MURATORI KÉT ERKÖLCSTANI MŰVE
A XVIII. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN*

Tarnai Andor az akadémiai irodalomtörténetben a jezsuita barokk világkép fellazítása során szót Muratori két — itthon is megjelent —, erkölcsstani jellegű vallásos művéről, tömören és találóan jellemezve Muratori reformkatolicizmusát.¹ Ezek elemzésével kapcsolódok az ülésszak általános és egré érdekeltségű kérdéseihöz. Nem mintha a nagy történészek sorába tartozó Muratorinak nem kellene szintúgy felmérni itthoni példaszerepét; annál is inkább, mivel az övele egy hullámhosszon dolgozó klasszikus magyar literátor, akinek személyét az olasz kutatás Muratorijához képest mi elhanyagoltuk, Bél Mátyás Schwandtnernek Muratorias című *Scriptores Rerum Hungaricarum*-ja elé írt, 1745-i dátumú *Praefatio*-jában Muratorit állítja magyar kortársai elé példaként, az ő szervezőmunkáját és gyűjteményeit, amivel méltán „gloriatur Italia”. És nem mintha a jeles irodalomkritikusok, esztéták közé tartozó Muratorinak szintúgy nem kellene megvizsgálni itthoni fogadtatását, végre is Döbrentei Gábor még egy 1812. május 27-i levelében is Muratorinak a szonettformára vonatkozó fanyar megállapításait idézve bosszantja Kazinczyt. Természetesen a forráskiadó Muratorinak éppúgy megvolt hatása a magyar romantikus irodalomra, mint a reformkatolikusnak Fesslerre, vagy még arra a XIX. század eleji pesti növendékpapságra is, melynek progresszív arculatát Muratorinak *De ingeniorum moderatione* című és általuk kiadott teológiai fő műve is alakíthatta.

Mindez azonban csak halvány jelzése most azoknak a szélső határpontoknak, melyek közt Muratori tanulmányozását is vállalnia kell a XVIII. század magyar kutatójának.

A szóban forgó két erkölcsstani műnek vizsgálatát paradox módon az egyfelől csak a történetész, másfelől csak az irodalomkritikus tevékenységére irányult figyelem eléggé hátrébe szorította az európai köztudatban. E művek egész sor lexikon Muratori-cikkből kimaradtak, kiestek a Bompiani-féle nagy irodalmi szótárból is. Mellőzésük nem annak tulajdonítható, hogy a szaktudományok a maguk területén gyakorolták illetékességüket. Sokkal inkább jelenünknek a XVII—XVIII. század tudósáról és tudósságáról tévesen kialakított, tudománytörténetileg torz felfogása okozta ezt a figyelmetlenséget — a poligrafus tücsköt-bogarat összehordó, tekintélyelvi alapon adatokat s anekdotákat közlő, szűkkörű és poros erudícióját akaratlanul is összekeverték azzal az ugyancsak félelmetes méretű és sokfelé elágazó tudományossággal, melynek pedig megvolt az eleven, organikus eszmei központja, súlyos filozófiai jelentősége, nemcsak korszerű műveltség birtokában, hanem az európai kulturális fejlődésnek alapkérdéseire reagáló érzékenységgel. Bél Mátyás, aki a francia Pierre Baylere és az olasz Muratorira egyaránt hivatkozott az idézett *Praefatio*-ban, bizonyosan nem azok közé a tudósok közé tartozik, akiket Bessenyei György, maga is igen eruditus személy, így méltatott: „szeny-

* Az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Kutatócsoportja által szervezett s Egerben megrendezett konferencián (1971. október) elhangzott előadás.

¹ A magyar irodalom története II. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964. 508.

nyes okosok, Régiség hamvában pislogó tudósok, Mind tudatlanságra átkozzák nevedet' És reves grapsákhöz lántzollyák lelkedet" (*A természet világa*), és Muratori szintoly kevéssé volt „reves grapsák” szerzője, mert — hogy el is kezdjem bemutatását — így írt ő a *Jóízlelésről szóló reflexiók* című fontos kritikai dolgozatában: „Bármely ars liberalist vagy tudományt, melyet kritikával fognak fel és tudós ismeretekkel közölnek, becsülni fogunk. Ezzel szemben egyáltalán nem tartunk számon bizonyos jámborsági [devóciós] könyvecskéket, triviális történeteket és humanistáktól, rétoroktól, poétáktól származó oly tisztán logikával, tisztán joggal, tisztán teológiával, skolasztikussal és moralissal, foglalkozó könyveket, oly zagyvalékokat [zibaldoni], amelyeket hátgörbüléssel és nem ésszel szerzett műveknek hívnak közönségesen, és nem fogunk törődni az irodalmi respublica számára minden haszon nélküli és már sokszor megírt kérdésekről vagy doktrínákról szóló könyvekkel sem.”²

Messzire vezetne azt is tárgyalnunk, hogy ez az ízlésfogalom közérdekű, tágabb az irodaloménál, összefügghet még a gustus és sapientia egymásra vetítésével is, ez már a mi földünkön is érdekes kérdés, s épp ez utóbbi kapcsolat Malebranche-hoz is elvezethet, akit Muratori szeretett s itthon sem volt ismeretlen. De most elég annyi, hogy ez az erudíció, idézetünkéből kitetszően, energikusan aktív és kritikus volt, oly aktív, mint Muratori élete maga, mely a hercegi könyvtár és egy szegényes, polgári plébánia gondjai között bontakozott ki, pereskedésben a római Kúriával (mintha fra Paolo Sarpi utódja volna) és állandó ellenkezésben a gazdagok szívtelenségével és a szegények tudatlanságával, vagy talán inkább a szegények ostobaságban tartásával.

Keressük hát meg a történész tárgya és az irodalmaré, mint szélső pontok között a bentebb fekvő inspirációt, mely mindkettőre kisugárzik. A gyakorlati munkába merült plébános és a nem kevésbé gyakorlati tudós elveinek egymáshoz méréséből, tapasztalatainak szembeállításából lobbant fel az. Nem véletlen, hogy a modern katolikus internacionálé ez első nagy alakja éppen 1713-ban adta ki, vagyis történetírói és kiadói munkájának elején a híres *Trattato della Carità Cristiana, in quanto essa è amore del prossimo* c. művét, melynek címe Gál-falvi Ózdi Ferencnek, Bécsben s 1776-ban megjelent (de már 1773-ban kész) fordítása szerint ez: „A nagy parantsolatnak, tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatya”. Ebben az Eduard Winter kutatásai szerint Indiáig és Dél-Amerikáig elhíresülő könyvben találkozunk össze először teljes mértékben Muratori tudása és tapasztalata. Rövidre fogva ez a tanulság belőle: az európai kulturális tudat krízise a vallásos tudat válságában világosodik meg előtte és oly kivezető utat keres, egyeztetni akarván a régit és újat, az empirikus hevületével is, amilyenre más nem gondolt, és amely a világi kultúra és emberiség új igényeihez igazodik.

Íme a tudása: karteziánus racionalista műveltsége, melyet Mabilion, a nagy mintakép, az egyházi studiumokba is bevezetett, már felsebződött Spinoza, Bayle, Richard Simon, a bibliakritikus tanításától; s fel kellett ismernie, hogy az új kritika már nemcsak a monasztikus studiumokat keverte gyanúba, vitássá téve az erudíció értékét, hanem — és itt a Béli-től említett Bayle magasodik fel — az elért eredmények már másféle történelemről beszéltek, mint amilyet a győzedelmes Egyház történetével lehetett volna azonosítani. Hogyan is lehet megismerni a múltat, mikor a tegnap még szentnek gondolt szövegek is vitássá váltak? Hogyan lehet megítélni a múltat, mely kibújt a tegnap még kizárólagosnak tekintett gondviselés védőszárnyai alól? A történetírás, katolikus és protestáns, saját alapelveit tulajdon eredményeivel cáfolta meg.

És a tapasztalat, az empiria? Akinek könyvtára nem annyira a konyhával, mint a világi és gourmet franciáknál, hanem polgárok és koldusok plébániájával volt szorosabb kapcsolatban, mint Muratorinál volt, az jó gyakorlati tapasztalatok alapján gondolkozhatott el a tradíció

² Fordításaimhoz az Ezio RAIMONDI tanulmányában (*Ragione e erudizione nell'opera del Muratori, Sensibilità e razionalità nel Settecento*, 1967. 327.) kiemelt idézetet vettem alapul.

és a gondviselés eszméinek zavaráról. És amikor ráébredt arra, hogy modernnek kell lennie és mégsem lehet hitének tradícióját megtagadnia, akkor arra is rádöbbent, hogy ez a választás a tett és a gondolat, a cselekvés és a kutatás másféle, az eddigtől eltérő egységét követeli tőle, vagyis: annak a gyakorlati és elméleti belátását, hogy az emberek történetét az emberi akarat művének kell tekinteni. A Gondviselés égboltja alatt — amitől a hívő nem fordult el — a szinguláris esetek érdekességétől megszállott Muratori már nem a szent történelmet, hanem az emberit keresi, amely „konszenzus, szolidaritás, aktív részvétel egy oly igazságban, mely sosem egyetlen emberé”,³ és amelynek egyik ága visszavezet a középkorba, a másik ága a reneszánsztól és a trienti zsinattól az ő napjaiig nyúlik el, de mindazzal a súlyos problémával együtt, melyet az egyetlen fejlődés, meg a kétes értékű haladás hozott magával. Az elmúlt kétszáz év alatt — mint a *Riflessioni sopra il buon gusto*-ban írta — újjászületett a művészet és tudomány jó ízlése, s hadat üzentek az anticipált ítéleteknek, melyek annyi kárt okoztak az igazság kutatásának; és a karitásról szóló traktátusában annak is örvendett, hogy kétszáz év óta megerősödött a keresztény jámborság; de mindjárt súlyos árnyék is borult a tudás és jámborság e progressziójára: „miért maradtunk azonban a szegények szeretetében oly hátra, kikre különös gondunknak kellene lennie? . . .” (az idézet Gálfalvi Ozdi fordításából való).

Muratori tudatában van annak a fordulatnak, mely a reneszánsznak köszönhető; mélyen klasszicista tudattal fedezi fel a középkort, a félelmetes longobárdot, a krónikák világát — klasszicista tudattal, mert úgy vélte, hogy amióta ártani nem tud többé, a barbár világtól is tanulni kell, sőt, sajátos szépségét is fel kell fedezni; ez a reneszánsz világtörténelmi fordulatának elismeréséből következett; de azt is be kellett látnia, hogy bármennyire előrehaladt is az előítéletek elleni harc és a jámborság, mégsem küzdötte le teljesen a középkort. Mondhatnám, hogy Muratori vallásossága, történetírása és irodalomkritikája abban az eszmei és lelki feszültségben, belső vitában zárulnak össze, melynek pólusai a következők: egyfelől fel kell tárnai a középkort, mert barbársága a reneszánsz és a tridentinum után nem árthat nagyon; másfelől e kellő távlatban tartott középkorkép mögött ott remeg az aktuális küzdelem indulata mindaz ellen, ami még él, és hat és árt a barbárságból, a babonától a fanatizmusig, a pápai Kúria túlkapasaitól a szociális kérdés újkori elhanyagolásáig.

Az áhitatosságról szóló könyv fordítójának szavaival halljuk, hogyan ír le s értelmez Muratori egy ikonográfiailag igen hálás témájú képet, a szent Antal apátét. „Lásd, úgy mond a szegény, ihol a kezében vagyon a tüzes láng, mely azt jelenti, hogy ő a tüzre vigyáz; lábai alatt áll a disznó, melyből nyilván kitetszik, hogy az ő hatalmas gondviselése alá vagynak bizva a disznók, ökrök, lovak és kecskék.” (228. l.) De ha az okosokat kérdeznék meg, megtudhatnák ezek a szegény jámborok, hogy a lángazó tűz itt az isten és a felebarát iránti szeretet képe, a disznó pedig a testi gyönyörűsége és a kísértéseken vett győzedelmé; de a szegények nem kérdeznak, s az okosok nem sólnak hozzájuk. Így, hát, folytatja Muratori, annak ellenére is megülik Szent Antal napját, hogy az egyház nem tette kötelezővé; senki sem megy azon a napon dolgozni. „Jaj volna másképpen szegénynek” — ironizál Muratori —, „mert ha dolgoznék, minden barmai el-vesznének azon esztendőben és veszedelem volna, hogy a tüztől meg ne emésztődnék háza”. Mintha bizony a szentek bosszút állnának azon, aki — ráadásul ily félreértéssel — nem tiszteli őket. A konklúzió ebből is, más példából is ez: „a szentekhez való áhitatosság nem vezet a valóságos áhitatosságra”. (231. l.)

Állítsuk be ennek a képek ezt a felfogását pl. Hieronymus Bosch és Flaubert Szent Antal víziói közé, s kiderül, hogy a sem nem protestáns, sem nem misztikus, sem nem janzenista vagy pietista, de nem is esztetizáló Muratori a józan okosság nevében magyaráz a népnek a szentképről s a szentek tiszteletéről, vagy inkább arról, hogy ne a szentektől, hanem saját munkájuktól várják a házukat fenyegető bajok elhárítását.

³ Ezio RAIMONDI: i.m. 331—332.

Az európai öntudat nagy kríziséből a XVIII. század korai felvilágosodásának Descartes és Malebranche, a nagy rendszerek utáni útjára tehát úgy tért rá Muratori, hogy a történész és az ízléskritikus elvei, a tradíció és a hit, a tradíció és a tudomány összekapcsolódó eszméivel együtt a karitás és devotio tárgyú könyveiben központosultak és hitelesültek. Sokan írtak Muratori racionalizmusáról; de ez csak nevelődésének volt egy etapja, valójában empirista ő, aki a történetírásnak vossiusi definícióját, a *cognitio singularium*-ot a Bacon és Locke jelölte úton váltotta valóra hatalmas és a dolgokban, az esetekben, a részletekben elgyönyörködni tudó eruditus fantáziával.

Az elvek fölötti reflexió és a tudós konkrét munkája Muratori szolid elméjében tehát egyetlen valóságként volt jelen, mint ahogy a devotió modernizálása öneki az olasz és egyetemes kultúráét is jelentette. Az eddigiek talán meggyőzték hallgatóimat, hogy az a két könyv, melynek magyar fordításáról és hatásáról beszélek a következőkben, nem akármilyen kegyességi irat: egy világhírű és nemzetközi hatású tudósnak fundamentális jelentőségű alkotásai, melyek Itáliában is, Európában is az Eduard Winter által leírt nagy folyamatnak főszereplői közé tartoztak, a konfesszionalizmus elleni harc fegyvereivé lettek, vagy ahogy Fessler egy kitűnő monográfiája, P. F. Barton írta nemrég, megteremtették a jozefinizmus egyik centrális Leitmotivját is.⁴

E két könyv tehát eleve kiemelkedik a korai felvilágosodás magyarországi irodalmából, messze meghaladva az átlagos laicizáló erkölcsstanok eszmei töltését. S most ezt kérdezzük: hogyan jutott el hozzánk, milyen volt a hatása, meddig terjedt az, s mit táplált?

Noha először a *Trattato della Carità* készült el, 1720-ban és jelent meg, huzavonák után, 1723-ban, és az 1743-ban befejezett *Della regolata divozione de' cristiani* csak 1747-ben jelent meg Velencében, még kínosabb viták után, minálunk a *De recta hominis christiani devotione* adatott ki előbb, Budán és 1756-ban, csak azután Esztergomban és 1763-ban, az érseki tipográfiában, a *De Charitate Christiana*, majd ugyanebben az évben Egerben az előbbi könyv magyarul is: *A keresztény embernek valóságos Áhitatosságáról* címen (de Bécsben kelt, 1759-es praefatióval.) Végül pedig a karitás-könyvnek fordítása is, Bécsben és 1776-ban, Gálfalvi Ozdi Ferenc-től.

Kezdjük az 1763-ban megjelent két könyvvel, már csak azért is, mert rögtön választ kapunk arra a kérdésre, hogyan is jutott el hozzánk Muratori.

Ex italico sermone in latinum versus a . . . A. F. Schupanzigh, olvasni a *De Charitate* esztergomi kiadásának címlapján, 1763-ból. Ez a Schupanzigh pozsonyi kanonok volt és mint servus és cliens Barkóczy Ferenc hercegprímásnak, esztergomi érseknek ajánlja a kiadványt. Barkóczy kevéssel előbb hagyta oda Egert, az ugyanebben az évben Egerben megjelent magyar nyelvű Muratorinak tehát ő egyengette az útját. Annál érdekesebb, hogy ez a magyar Muratori viszont nem a caritas-könyv, hanem a devotióról, az áhitatosságról szóló (mely már 1759-re kész volt). Nem kétséges, hogy Barkóczy, miután a felebaráti szeretet könyvét kinyomatta az érseki tipográfiában, Muratori másik híres és a caritasszal dialektikusan összefüggő könyvét, a devotióét is a közönség elé akarta vinni, s tette ezt magyarul, valamikori székhelyén. De mi indította erre? Schupanzigh kanonok ajánlása érdekes fénybe vonja a választ. Először is a püspök buzgón tanulmányozta Muratori szövegét. Schupanzigh azt írja az esztergomi *De charitate* 1763-i ajánlásában: „nec novum Tibi accidat, qui autographum legeris et documenta in eo contenta non ignores, sed mediteris die ac nocte” (a3). Azért ajánlja Barkóczynak a könyvet, mert ő a caritas emez országát szélesíti, mert míg fáradhatatlanul működik az ifjúság eruditussá tételében, ardens zelus-szal gyűjtja fel papjai lelkében a caritas

⁴ Peter F. BARTON: *Ignatius Aurelius Fessler*. Wien—Köln—Graz 1969. 30.

tüzet, hogy ezek aztán a nép keblében, plebis pectora, terjesszék tovább azt a tüzet; s mellőzi annak elmondását, hogy a főpap jobb rendbe hozva a hívők munificenciáját, omnibus pauperibus in pondere et mensura oportunius provideat; sőt, de erről hallgatnia kell, a nyomorultakat is bőkezűen segíti.

Magyarán: Barkóczyban Muratori tanítványát jellemzi, elég konkrétan, a fordító kanonok. Ám ebben az összefüggésben az új erkölcs-tani elv és gyakorlat már propagandává erősödik fel és publikációba megy át, mert amellet és azután, hogy latinul és magyarul egyidejűleg jelenik meg Muratori e két fontos műve, sorban megjelenik az is, amit e két könyve ajánl. Melegen ír bennük Muratori Segneriről. Ime, Segneri hitbuzgalmi, parochusoknak szóló írásai 1740-től kezdve hétszer jelennek meg a század folyamán, két ízben épp Egerben (1779 és 1795); dicséri Drexeliust is, és lám, Drexler könyvét újra lefordítják és kiadják Egerben, 1764-ben; az esztergomi kiadású *De Charitate* elején áll Vinc. Lodovico Gottinak nagyon meleg approbációja, s Gotti hitvédő műve szintén megjelenik, ugyancsak Egerben. Volna még egy-két ilyen adat, de ennyi is elég annak bizonyítására, hogy Muratori két könyve körül bizonyos tendenciája is kialakult annak a könyvkiadásnak, mely többé-kevésbé modernizálni igyekezett a katolikus erkölcs-tant. Egyik sem éri utol Muratori eszmei magasát és elvi szigorát; de együttvéve mégis csak Muratori növekvő tekintélyére vallanak.

Mielőtt Muratori műveinek terjedéséről is szólnék néhány szót, vizsgáljuk meg kissé részletesebben, mivel is hatott, mily eszmei tendenciákat táplált ez a két mű.

A kötetenkénti elemzésre nem futja időnkéből. Célszerűnek látszik különben a két könyv eszmevilágát együtt tárgyalni, két különböző időben, de egyazon gondolat két ütemében készült e két mű, s ha előbb röviden elmondjuk, hogyan illeszkednek egymáshoz, a változatban megőrzött alapgondolathoz, talán nem vétünk az igazság ellen.

A *caritas*ról szóló könyv a szeretetnek a hit és a remény fölé emelésével nem pusztán a Szent Pál-i gondolatot visszhangozza, hanem többszörösen is hangsúlyozva: „ezen szeretetnek nagy kötelességére maga a természet tanít minket” (4. l. Gálfalvi), végül is eljut a veszedelmes tételig, mely szerint „a természeti törvény annyira connaturata a legfelsőbb teremő elvvel, ami Isten, hogy a természetnek nem engedelmeskedni annyi mint istennek nem engedelmeskedni”.⁵ A felebaráti szeretet törvényét is a természet maga adta előnkbe. Már most Krisztus követői nem az imádkozásról, nem a világ elhagyásáról, nem a penitenciáról ismerhetők fel, hanem csak a szeretetről s az egymás iránti irgalmasságról (38); az isten iránt megparancsolt szeretet sem kötelez arra, hogy „szüntelen az isteni szeretetben foglalatoskodgyunk” (51); magunk szeretetét isten nem kárhoztatja, sőt „kivánja is, ez legyen a felebaráti szeretet igazgató [z]sinóra” (53). Ily alapelvek után nyomul előtérbe a „testi alamizsnálkodás” feladata, s válik egyre élesebbé annak hangoztatása, hogy a misehallgatás, oltári szentséggel élés, imádság mit sem ér, ha nem párosul tevékeny felebaráti szeretettel (119. l.), sőt! valójában sokszor kedvesebb volna istennek, ha misét nem hallgatnánk (még innepnapokon is. . .), nem áldoznánk, nem imádkoznánk. . . vagy még misét sem mondanánk, hanem ahelyett egy mindentől elhagyatott betegnek szolgáljunk, bizonyos rendtelenségeket és veszedelmes villongásokat meg gyógyítanánk és letsendesitenénk. . . vagy megelőznők, hogy valamely szegény kétségbe ne essék vagy éhhez meg ne haljon” (265. l.). Elragadja Muratorit a szegények megmentésének vágya, kikel „a pompás és nagy zajgással való innepések ellen” (157. l.) megfenyegeti a gazdagokat, azt állítja, hogy „isten ítélőszéke a szegényt a törvénytelenül gyűjtött jószágának visszaadásától megmenti” (75. l.), viszont a józan okosság nevében visszaköveteli a „satzoltatóktól” azt, ami a szegény kárvallottaknak jár (170. l.), s elhárítva a templomok számára történő hagyatkozást, összetöretni kívánja még a templomi edényeket is akkor, amikor az élő templomok, az emberek inségben vannak, mert a kétféle áldozat, a mise és az emberi jócselekedet

⁵ A konzervatív Ferruccio de Carli (L. A. Muratori, Firenze 1915. 261.) is kiemeli ezt!

között szíve egyre inkább az utóbbihoz húzza, mert ebben fedezi fel egyre lángolóbban az emberi szolidaritást.

„Kemény beszéd ez” írja egy helyütt (194. l.), s csakugyan: ha a modern történész szemében mindez még oly nagyilekű, de mégis csak tragikus illúzióknak tűnik, a kortársak többsége, a vallásos tömegek és papok túlságosan kemény beszédnek vették, eretnek és felforgató, demagóg bűvészeknek. Mi maradt volna így a templomból s az áhítatosságból, ha Muratori csak az élő templomokra, s a felebaráti szeretet áldozatára építette volna az Egyházat?

Ha a caritasról szóló könyvben a felebaráttal és a szegénnyel való szolidaritás útján halad előre, a devocióról szóló könyv az egyházzal, a templommal, a pappal való szolidaritás útját nyomonza. Mintha a caritasról szóló súlyos gondolatmenetet akarta volna helyreigazítani, korigálni. De mi lett belőle? Reformista gondolatainak oly tárháza, mely talán még nagyobb vihart támasztott, mint a másik könyv. Tamburini kardinális ugyan jóelőre figyelmeztette, hogy azt fogják mondani könyvéről, hogy diszkreditálja a vallást, semmibe veszi a Madonna s a szentek tiszteletét, hogy a jámbor szokásokat meg akarja szüntetni, de Muratori sem most, sem később nem hátrált meg, s csak néhány ponton szelídítette egy kicsit a szótvegét. A bécsi jezsuiták kérésére az Index vizsgálata alá is vetették, s a szerzőt lényegében a pápa jóindulata mentette fel az eretnekség vádjá alól. Ami nem mentesítette a domonkosok és jezsuiták, kardinálisok és egy későbbi szent, Liguori Alfonz heves támadásaitól.

Aki az Egerben megjelent, 1763-i szövegét olvassa ma, ebből a minden bizonnyal egyházi személy készítette, izes fordításból arra a sajátos összefüggésre is rádöbbenhet, amely Muratori reformtervei és VI. Pál pápa nemrég hozott rendeletei között feltűnni látszik. A misének nemzeti nyelven való celebrálása és a hívők bevonása a cselekménybe, továbbá a római kalendárium megtisztítása történelmi hitel nélküli szentektől, ünnepnapok és kultuszok csökkentése Olaszországban — láttam — igen széleskörű tiltakozást váltott ki, végül is Nápolyban Szent Januárius kultusza, vagy a Szent Miklósé Bariban sok évszázados örökség; és aki azt hinné, hogy csak valami reakciós maradi Itália tiltakozott, az téved, mert kitűnő tudósok, legkülönfélébb nyugatiak és nagy írók is tiltakoztak, és talán sok kommunistának sem tetszett az ügy; de ne bolygassuk azok kérdését, akiknek túl sok és azokat sem, akiknek túl kevés volt ez a pápai merészség. Muratori érveihez térve vissza itt is az igaz devocióknak a hamistól, a felületestől vagy károsítóval való elhatárolásával találkozunk először, a „helytelenül behozott vagy beférkőzött áhítatoskodás” elutasításával, és mindjárt emellett az istentisztelet természetes alapjának kijelentésével. Mit is parancsol isten szerinte? „Mind tsak azokat parantsollya, amiket a természet törvénye magunk javunkra tölünk kíván és amellyek elmulasztása kárunkra válik vagy boldogságunkat fogyasztja” (7. l.). Tehát a természet törvényének alapul vétele — a latinban: quod naturae leges a nobis postulant — és emellett persze a caritas követelményei ebben a könyvben is ott vannak, ezekből indul ki a szerző, az áhítatosságnál fontosabb cselekvés, a felebarátunkkal tett jócselekedet értékéből: „mert minden tselekedet vagy elmulasztás, amely törvénytelen vagy vétkes, vagy magunknak árt vagy a közönséges jónak, és ami másnak árt, a mi ártalmunkra is fordul” (6. l.). De a könyv egésze az áhítatosságról, az imáról, a miséről, a szentek, a relikviák stb. tiszteltéről szól, s mint mondtam, az újító, a reformer bátor gondolatmenetében. Hagyján, hogy az imát jóformán elmélkedéssé minősíti át, hogy a szentbeszédből egy a néppel folytatott konverzáció lesz; s hallottuk, hogy interpretál egy szentképet s mily keveset vár a szentek tiszteletétől; de a miséről, mint a leghasznosabb áhítatosságról, különösen érdekes fejezeteket ír; kimutatja, hogy „űdövel annyira megvesztegetődött a deák nyelv”, hogy abból olasz, francia és spanyol lett, és ma már a világiak közül is kevesen értenek latinul, „a köznépnél pedig már idegen nyelvvé vált vala”; „ezen okból történt osztán, hogy a misét hallgató nép meg-szünt a papnak felelni”, illetve, tegyük hozzá mi, hasadás állt be a pap s a nép között, már pedig „bizonyos dolog, hogy a Missén jelenlévő áhítatos nép-is a pappal egyetemben viszi véghez az áldozatot” (170. l. stb.). Ilyen pontokon érni tetten azt a Muratorit, aki *nem szent történelmet* ír már, hanem az emberek történetét,

az emberi szolidaritás történetét fedezi fel vagy követeli újra a templomban is. Elmondja tapasztalatait is, pl. Tirolból, ahol út közben, misét hallgatva, arra lett figyelmes, hogy a pap az evangéliumot s az imák egy részét nemzeti nyelven is, a nép felé fordulva adta elő. Ezért hát könyve 14-től 19-ig terjedő részében lefordítja nemzeti nyelvre (olaszra, ill. a fordító magyarra) a miseszövegeket.

Ennyi is elég, hogy belássuk: annak a két könyvnek, a caritas s a devotio könyvének, mely Barkóczy primás jóvoltából 1763-ban a mi olvasóinknak a kezébe került, meglehetett a hatása az egyháziak, főleg a vezetők gondolkozásának racionálisabbá tételében, modernizálásában; továbbá egy oly laikus élet és történelemszemlélet terjesztésében, mely a világnak a cselekvés útján való birtokbavételét, az emberek szolidaritását teszi legfőbb instanciává; és végül, bármily különösen hangozzék is, egy oly fogalom és szókészlet rendszerének meggyökereztetésében is, mellyel a felvilágosodás írói új vizekre térve is kénytelenek lesznek élni: mert ezek a terminusok most töltődnek fel azokkal az energiákkal, melyek Bessenyeiek meditációiban robbannak ki.

Gálfalvi Ozdi már Bessenyei fellépésének idején fordíthatta le a caritasról szóló könyvet, az approbatio Bécs 1773. május 4-i. Aki Bessenyei műveivel egyidejűleg olvassa e Muratorit, azt megkapja a fordítónak, az erdélyi udvari kancellária Bécsben tanuló protokollistájának különös, bessenyeies hevülete, s mondandójának ambivalenciája. Tudjuk, hogy még nem a felvilágosodásról beszél és mégis, mintha már arról is szólna. Ime egy-két idézet.

„Akármely tele torokkal kiáltson a természet, mégis, meg lehet mutatni, hogy az eleitől fogva süketeknek kiáltott. Uralkodott ugyan a szeretet az emberek szívében, de többire a saját szeretet, mely a felebarátival ellenkezik.” (14. l.) Kinek nem jut eszébe e szavakat hallva Bessenyeinek „A természet kiált, tiszteld méltóságát” sora az Ágás-ból, vagy éppen az a Rousseau, aki — ha franciára fordítva tették volna elébe e két mondatot —, ráismert volna benne saját „cri de la nature”-jére, „amour propre”-jára, s a szívére is minden bizonnyal; vagy hallgassuk meg ezt: „A büntetésre méltó tudatlanság álmából, melyben eddig talán azért hevertünk oly mélyen, mert azoknak [a tudásoknak] vizsgálására kevés gondunk volt, már egyszer ébredgyünk fel” (41. l.) Nem a tudatlanságból ébredő és ébreszteni akaró Bessenyei képzik-e meg most előttünk? Nem kiragadott példákról, elszigetelt mondatokról van szó. A felebaráti szeretet és természet szerinti cselekvés tana mögül rémítő szakadékként tűnik elő az emberiségnek az az eredeti meghasonlása, mely az egyenlőtlenséghez vezetett; ezt kellene megszüntetni vagy kiegyenlíteni, s e ponton Muratori, aki különben nem a természetet váltota az egyenlőtlenséggel (26. l.), hanem „Adámnak szerencsétlen maradékit” (éppen csak megemlítve a bűnbeesést) és főleg „a visszafordult világon uralkodó magunk rendetlen szeretetét”, megint csak Rousseau felé egyengeti az utat, tudjuk, hogy sokadmagával, de egy szerény színvonalú magyar erkölcsstani irodalomban mindenesetre súlyosan. Mert a nagy probléma, melyet így fog fel Rousseau és tudnak a felvilágosodottak is, az, hogy „nyomorúságunk és szegénységünk oka bizonyára nem a természet” (26. l.), és hogy az ártatlanságát elvesztett emberiség „mingyárt két igen érzékeny és nehéz mineműségek” (10. l.) elé került, ezek uralkodtak el rajta, és pedig az inaequalitas és az egestas, Gálfalvi Ozdi szavaival: „az Egyenlenség és a Szükség”, mert — folytatja Muratori — „ebből a közönséges és mindenkor tartandó egyenlenségből származik a szükség vagy a szegénység”. Az olvasó feltűti a fejét: „mindenkor tartandó egyenlenség”? Mit jelent ez? Az egyenlőtlenség talán öröktől való, istentől vagy természettől elrendelt? Nem, ezt elutasítja Muratori, ez az emberek műve, de azért szorongását is elárulja egy villanásig: „ha a szüntelen tartó egyenlenség és szükség nem történet szerént, hanem állandó végezésből uralkodnék és a teremtés üdejétől venné eredetét, [az emberiség] nemes Épületjének csak a szereteten kellene kezdődnie.” (11. l.) Egy ily egyenlőtlenség ellen ugyanis a társadalmi szerződés, ahogyan ő fogja fel, nem segíthet, az csak oly „megváltoztathatlan s világos alkalom” (e szó akkor alku-t jelentett), „mellyel a Fejedelem lekötelezi magát, hogy alattvalóit igazán szereti és tehetsége szerént boldogságára fog ügyekezni” (87. l.).

A paternalisztikus uralkodó, a Landesvater még az ő fejedelme, de e körül, az egyenlőtlenség s a belőle származott szegénység világában, amikor a törvényt is a szegény érdekében igazítja helyre Muratori, csak a szeretet, a felebaráti segíthet szerinte.

Egy nem egyszerűen szegénygondozás, hanem a koldusoktól gyötört Itáliában az „occupare pauperes laboribus” programja is (De Charitate, caput XXXIII 649. stb. 1.), a *homo homini Deus* antikvitásból átvett jelszavában exaltálódik (éppen a könyv legelején, 12. l.). Nyilvánvaló, hogy ez vágás is a hobbesi *Homo homini lupus*-ra. De mily nagy változás a nagy Fénelon óta, aki a Télémaque-ban így ítélte el Minosszal az erényes, jótékony embert: elkárhozol, mert — Haller fordítása szerint — „oltára s istene vóitál tulajdon tetszésednek” (252. l.). A francia eredeti pregnansabb. A quietistánál a kárhozat ítélete ez: *tu as été ta divinité*. A felvilágosodás olasz úttörőjénél pedig az *üdvözülés* egyetlen útja nyílik meg a *homo homini Deus* elvéből.

E ponton is ráérezni arra az új történelemszemléletre, mely az erkölcsi iratok *eszmerendszerét* táplálja. S valóban rendszerről van szó, melynek egyes elemei, motívumai külön-külön, s elszórtan felfedezhetők ugyan a Bessenyei előtti időszak irodalmában, de ily szervezettségben, kölcsönös összefüggésben nem nagyon. S a természet törvényének és a kétféle tevékeny szeretetnek, az egyenlőtlenségnek, a szegénységnek s a társadalmi szerződésnek e felvázolt és összekapcsolt elvei köré további modern csengésű fogalmak és terminusok hálózata kerekül. Ilyen a *józan okosság*, mellyel a természet törvényét felfedezzük, ilyen a *boldogság*, melyhez kinek-kinek joga van, de leginkább a *közboldogság*, melyet szintén emleget Muratori, külön remeket írva róla: *Della pubblica felicità*.

És még valami, a *szív*. Ha nem is nagyon, de elítéli Muratori az érzékenység vagyis érzékek rabjait; ugyanakkor valami új szenzibilitás árad el ezen az okos, érvelő, az indulatokat többnyire visszafajító prózán. „A felebaráti szeretet törvénye abban a középpontban áll, mellyre az emberi szív minden mozdulásának ügyekezní kell” (20. l.), s e szívnek indulatai vannak, rejtekei, vágyódásai, gerjedései, néha „vitézi szívvél” tudjuk csak elvégezni magunkban, hogy jót tegyünk felebarátunkkal (61. l.), de mindig szánakodó szívet kell érezni iránta, hiszen a „vad szívet táplálók” rosszak, és szívünk „mélyen meg sebesedik” látva a szeretet és irgalom nélkül való embereket (103 l.).

Ezekről és sok más ily példáról az, aki elszigetelten vizsgálja őket, azt hihetné, hogy a barokk maradványai. Csakhogy az a kontextus, az a gondolati összefüggés, amelyben e szív indulatba jön, láttuk, egészen más, racionalista-empirista gondolkozóra vall. Bethlen Kata így babusgatta szívét: „Nohát én szívem, miért erőtelenkedel én bennem, mit buslakodol? azért-e, hogy mindenektől megfosztatol, akik vigasztalhatnának, hát nem tudod-e azt, hogy ha mind Atyám és Anyám el hágy is engemet, de az Ur kegyelmesen magához vészen. Hát én szívem mit kívánhatsz többet . . .”⁶ Bessenyei szíve hol a filozófusé, aki rákiált: „Mi vagy szív? mit akarsz? miért fájssz? miért örülsz? miért tsalod magadat és miért nyögsz?”⁷ hol a csínytevésben jókedvre, játékra bátorodó emberé, aki, mint szív, „dalolni, fütyülni kezd s örül”.⁸ Muratori szíve már nem a pietistáé, aktivitásvágy tölti el az övét, kiáradó, világ felé forduló s okosabb szeretet; de még nem Bessenyeinek a felvilágosodás szenvedélyeiből elragadtatott komor és vidám, csupa gond s csupa játék szíve. Kettejük között áll, az érzékenység érzéki jelentését lassan a szenzibilitás érzelmi köre felé tágitva.

Hatott-e ez a természet törvényéről és józan okosságról, kétféle szeretetről, egyenlőtlenségről és társadalmi szerződésről, szívről és boldogságról oly pregnánsan író tudós a magyar olvasókra, alakíthatta-e élet- és történelemszemléletüket? Ami az egyházon belüli racionalizáló-

⁶ Árva Bethlen Kata önéletírásának kiadatlan töredékei. ItK 1970. 69.

⁷ A Holmi, 1779. 41.

⁸ *Futó darabok*, in: *Bessenyei György válogatott írásai*. szerk. VAJTHÓ L. 1961. 85.

dás folyamatát illeti, világos, hogy a meglévő folyamatot erősítette, annak adott nagyobb lendületet, akár Barkóczytól Pyrkerig, akár a laikus Gálfalvi Ozditól a veszélyes prédikációkat tartó Verseyhyig. Az is hatás már, hogy Gálfalvi Ozdi Muratorinak egy másik művét is le akarta fordítani. S jeleztem, hogyan adják ki azokat a Muratori ajánlotta kegyességi könyveket, melyek többé-kevésbé Muratori tekintélyét is emelték. Legvégül: számos liber gradualis közölte Muratorinak vagy a Devotióról vagy a Caritas-ról minálunk kiadott könyvét, 1756-tól 1776-ig legalább nyolc ízben. Azok a Pótlások, melyeket legutóbb Komjáthy Miklósné szerkesztésében Petrik bibliográfiája V. köteteként adott ki az Országos Széchényi Könyvtár, felhívják figyelmünket e sajátos alkalmi kiadványtípusra, mely „egy terjesztésre vagy ajándékozásra szánt műből és a professzori előadás téziseiből” állott. „A téziseket többnyire hozzákötötték a megjelent könyvhöz.” Nos, Pécestől Egerig, Nagyszombattól Budáig nyolc ízben terjesztették így Muratori e két könyvét.

Néha e párlapos tézis az angyalokról vagy a szentek tiszteletéről szól, pont arról, ami nem igen tetszenék Muratorinak. De ez is a korhoz tartozik, ez a kis, könyvlapok feleselésében elkapható ellentmondás, ahhoz a korhoz, melynek drámáját kevesen készítették elő oly szívós és okos munkával, mint Muratori.⁹

⁹ Muratori életművének újabb értékelései közül a következőket hasznosítottam: *Opere di L. A. Muratori*. (Szerk. G. FALCO és F. FORTI) 1.—2. köt. Ricciardi, 1964. Sergio BERTELLI: *Erudizione e storia in L. A. Muratori*. Roma 1960. — Mario FUBINI: *Dal Muratori al Baretti*. Bari 1954. 1—151. Ezio RAIMONDI: *Ragione ed erudizione nell'opera del Muratori*. in: *Sensibilità nel Settecento*. Szerk. V. BRANCA, 1. köt. 1967. 319—336. — Alberto VECCHI: *I modi della devozione*. Uo. 95—124.

KÖLCSEY IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁSÁNAK
KIALAKULÁSÁHOZ*

1. A kritika műfajának meggyökereztetésére tett erőfeszítések értéke akkor világosodik meg előttünk, ha e folyamatot szélesebb értelemben mérlegeljük. Annak a *kritikus gondolkodás-módnak* részeként, amely a liberális reformeszmeék hazai terjedésével az irodalom (s természetesen a társadalom) jelenségeit illetően a húszas években kezdett kialakulni. Ez utóbbiért pedig senki sem tett többet Kölcsey Ferencnél: épp a szinte minden elméleti igényű megnyilatkozásában érezhető kritikai indíttatás, újat kezdeményező-úttörő elvszerűség emeli őt irodalomteoretikus gondolkodásunk egyik legkimagaslóbb, össznemzeti kihatású alakjává. Amint azt a kortárs és barát Szemere Pál találóan meg is állapította: „... Minden munkáidon bizonyos honiség, nemzeti házóság (Hausslichkeit) látszik és érzik” — írta 1833. március 14-én himnuszunk költőjének, pár nappal később pedig így nyilatkozott: „... Te, édes jó Ferim, a publikum előtt legkitetszőbben tűntél fel eddig mint *kritikus*. Nem ezt kellene-e biográfiádban mindenekfelett kifejtetni?”¹ Nemzeti karakter és kritikaiság: e kettős elvi pólus adja meg Kölcsey irodalomelméleti munkásságának a klasszicitás veretét.

A költő kezdettől fogva idegennek érezte magát idehaza: elutasította magától azt a világot, amelybe beleszületnie megadatott. S nem csupán egyik vagy másik részét, egyes intézményeit, de a feudális életforma egész rendszerét: az elmaradottságnak, szellemi mozdulatlanságnak, az ósdi elítéleteknek, szüklatókörűségnek, egyszóval: a rendiség patriarkális Magyarországnak korában nem volt nála nagyobb gyűlölője és ellenfele. Már Kazinczyval folytatott levelezésében állandó s mindinkább erősödő mozzanat ez: Debrecen és az iskola kárhoztatása az évek során már-már szimbolikussá nőtt, felemlegetésükkel Kölcsey az itthon tapasztalt egész élet, az őt körülvevő egész valóság ellen lázadt. Ellensége volt minden sablonosságnak, kötöttségnek, iskolás-pedáns szabványnak, amely a földhözragadt, provinciális-vidéki nemesi életben körülvette. Semmisen irritálta úgy, mint a tradíció és a hierarchia mozdíthatatlan egyeduralma, amelyet lépten-nyomon tapasztalnia kellett. Az ódivatúság, a szellemi renyhesség, az avas tekintélytisztelet. Ifjúkori sorsfilozófiája is annak volt tükré, kifejezője, hogy merőben elutasította magától saját létviszonyait, hogy előlük a sors irracionális-misztikus kategóriájába menekült, majd annak, hogy megkezdte ellenük fáradhatatlan küzdelmét.² Minderről — úgy hisszük — Szerb Antal mondta el 1926-ban a legkategorikusabb észrevételeket: „... Az ország bármely pontján, bármilyen pozícióban és bárkik társaságában élt volna, Kölcsey nem oda-

* Részlet egy nagyobb munkából

¹ Szemere Pál: Munkái. Bp. 1890. III. köt. 243., 242. Szemere 1833. április 8-án, illetve 11-én hasonló értelemben írt Kölcseynek: „... Az a nemzetiség, nemzeti szellem vagy genius, vagy minek nevezem, mely minden dolgozásaidat bélyegzi”; „... Én a hazát, s nemcsak a múltat, hanem a jelent is, legtöbbször látom visszatükrözve a te munkáidban, s poétaiakban s nem poétaiakban csaknem egyíránt.” I. m. 249., 250.

² SZAUDER József: A romantika útján. Bp. 1961. 180—188., 190—199.

valónak érezte volna magát. Bár furcsán hangzik, nem mulaszthatjuk el, hogy kimondjuk feltevésünket: Kőlcsey, a magyar Himnusz költője nem volt itthon Magyarországon.”³

Bizonyság kell? Olyan sorokat írt le 1813 novemberében Szemere Pálhoz intézett levelében, amelyeket előtte magyar költő hazájával kapcsolatban sohasem: „... Ha lélekemnek, minekelőtte Hadeszből felvezettetvén ide plántáltatt, választás lett volna engedve, bizonyoson nem választottam volna a hont, melyben születtem”. Néha pedig már-már adys hangjai vannak. A magyar életet „árnyak ország”-ának nevezi például, hol „... a poeta inkább sorvad ... mint bárhol”.⁴

A „napkeleti fejek”-től iszonyodva Kőlcsey kora fellépésétől kezdve elhúzódott a sokaság ítéleteitől, nem törődött a közmegegyezés szentenciáival. Sőt a legtöbb esetben igyekezett homlokegyenest ellenkező módon élni és gondolkodni, mint ahogyan azt a korabeli nemesi mentalitás megszabta. Befelé forduló, a társasági konvencióktól elkülönülő magatartása már tizenkilenc-húsz esztendő korában feltűnést keltett. „... maga-elzárt” embernek látták őt mind Pesten, mind Debrecenben — amint arról Szemerének 1810 áprilisában Kazinczyhoz intézett beszámolójából értesülünk.⁵ Ezzel pedig keveset törődött: magasfokú erkölcsi bátorság vezérelte tetteiben. A makacsságig önálló és független maradt még azokban az esztendőkből is, amikor Kazinczy leghívebb tanítványai közé tartozott. Saját magát belső küzdelmeken át „megszülő” ember volt — egyszersmind jellegzetesen úttörő, másokat is ez új útra felkészítő és ösztönző karakter. Ez az önállóság különben a későbbi irodalomteoretikus egyik legpozitívabb jellemvonását is előlegezte: ítéletének biztonságát, határozottságát és következetességét. A vívódásaiban évekre neuraszténiásan elmerülő ember nézeteiből csupán az érvek hatására engedett, a tekintélynek rá semmi hatása nem volt. Véleményei, ítéletei mellett alighanem azért is tudott kivételes bátorsággal kitartani, mert kritikáját mindenekelőtt önmagán kezdte, s nemegyszer szinte az önmarcangolásig fokozódó szigorral.⁶

Az az alapvető tény, hogy Kőlcsey nem fogadta el az életformát, amelybe sorsának szeszélye vetette, jórészt abból fakadt, azzal járt együtt, hogy folyvást — a köznemesi átlagot messze meghaladóan — gondolkodott az azt meghatározó valóság és azt tükröző irodalom kérdésein. Nem szurrogátum volt számára elméjének művelése és foglalkoztatása, hanem létforma: a lét alapja, értelme és biztosítéka. Egykorú feljegyzések sokaságát idézhetnők tanúságul magába mélyedő kontemplációira, amelyek során folyvást szűrte, elemezte, értelmezte, rendszerezte és minősítette az élet és művészet jelenségeit. Örökmozgó eszméletének alapvonása volt a meditáció, a spekulatív elmélyülés, a reflexiókban gazdag szemlélődés — azaz az eszmékkel, fogalmakkal folytatott küzdelem, az új ideák kifermálására törekvés. S bármennyire is töprengő-tépelődő lélek volt, gondolkodásának irányát rendszerint valaminő összegező — szintetizáló célzatosság és tervszerűség határozta meg. (Már első jegyzőkönyv-kivonatainak egyike, az 1809–1811-ben készített görög filozófiatörténet is összegező igényű volt!)

Mindebben ugyancsak messze meghaladta kortársait (beleértve a költőket is), még inkább pedig gondolkodása ivében, átmérőjében és „akciórádiuszában” különbözött jótékonyan tőlük: közismert, hogy a filozófiától a történettudományig, a nyelvészettől a statisztikáig hány szellemi diszciplína iránt érdeklődött. S nem kevésbé sajátja volt intellektuális tevékenységének az e korban idehaza úgyszintén oly ritka szakszerűség, alaposág, elmélyültség, mint ő nevezte: *Grund*. Ez tette lehetővé, hogy mindig összefüggéseiben és távlataiban elemezze a vizsgált kérdéseket.

³ SZERB Antal: Kőlcsey. Gondolatok a könyvtárban. Bp. 1946. 63.

⁴ Kőlcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 117., ill. 136–137. Nem sokkal utóbb a „szabad Philadelphiába” vágyódott. Uo. 161. Kőlcsey írásait ezentúl a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1960-ban megjelent háromkötetes kiadás alapján idézzük.

⁵ Kazinczy Ferenc: Levelezése. Bp. 1896. VII. köt. 403.

⁶ Önkritikája s a korabeli nemesség bírálatára közötti párhuzamokra már CS. SZABÓ László felfigyelt: Kőlcsey európaisága. Nyugat. 1938. II. köt. 172.

Egyénivé tette az is gondolkodásmódját, hogy megállapításaiban — nem utolsósorban az esztétikai jellegükben — Kölcsey felfokozott szubjektivitással „vett részt”: páratlan tudatossággal figyelte önmagát, s elméleti szempontjait nem kis részt ez önmegfigyelések alapján vonatkoztatta el. Előtte senki ily éberén és érzékenyen, folyamatosan s szinte az élveboncolás őszinteségével nem elemezte saját lényét, alkatát, s észleleteiről ily kollektív érvénnyel számot nem adott közönségének. Wesselényi sokat emlegetett mondása: „nem közénk való volt”, akként is értelmezhető, hogy költőnk az eszmék, az elvek, a szellemi koncepciók, az alkotó gondolatvilágában volt elsősorban otthonos.

S ami ezzel egyértelmű: a *műveltségében*. Kölcsey kora legműveltebb magyarja volt: képzettségének mélysége és szélessége a kortársi Európa legjava szintjével vetekedett. Hogy a műveltség, a szellem javai számára mit jelentettek, ifjúkori excerptumainak nemrég megjelent sokasága mutatja kifejezően: a könyv számára életpótlék volt a feudális Magyarországon.⁷ S ebbeli tevékenységének nemcsak az volt a jellemzője, hogy mily sokat merült el a könyvek világában — ezt egyes esetekben mások is megcselekedték! —, hanem az, hogy mennyire céltudatosan, összefüggő szervezettel és minő kritikával cselekedte azt! Nem pusztán unaloműző dilettáns kedvtelésből olvasott, mint az olvasó nemesség túlnyomó többsége, hanem az önfejlesztés-öntökéletesítés felvilágosult-humanista indítékával, sőt az önkontroll ugyancsak újszerű törekvéséről vezetettve. „... Ő lenne ma is a legképzettebb magyar író” — írta róla halála után negyedszázaddal Zilahy Károly.⁸ Aligha volt túlzás részéről ez az észrevétel.

E kristályossá nemesült intellektualitás ugyanakkor *szélsőséges érzemigénnyel*, az érzések szinte kultuszával párosult költőnkél. Érzelmi kultúrája és fogékonysága egyenértékű volt a gondolattal. Heves, szinte előmlő szeretetvágy jellemezte: levelezésében — léptenyomon ennek jeleire bukkanunk. Csak egyet idézünk: „... nekem mindig Bedürfnisz volt szeretni, s forrón szeretni” — írta Szemerének küldött önéletrajzi levelében.⁹ Ha lehetősége nyílt rá, szinte robbanásszerűen törtek fel lelkéből a lefojtott emóciók. Jellegetesen „szentimentális” típus tehát — ezért is vágyódott mindig a naiv, az elemi, a keresetlenül egyszerű után. Az őszinteséget, a nyíltságot, a tiszta bensőséget értékelte legtöbbször az érzelmek területén. Érzékeny, ömledező szív — ez állt érzelmi értékrendjének fókuszában, s a költészet is sokáig örök gyűlékonyságának, érzelmi élete szüntelen modulációinak volt a levezető közege.

Emellett végletekre hajló, végletekbe átcsapó kedélyvilág az övé: mindig a meglevőnek ellentétére sóvárgó. Élethangulataiban többnyire kontrasztokat egyesít — azokban is lehető teljességre, az emberi érzelm-, hangulat-, és kedélyvilág átfogására törekedve. „... Olyan vagyok, mint a görög dythiramb, egyik érzésből a másikba, egyik gondolatból a másikba, egyik humorból a másikba ontom magamat” — írta önjellemzésül 1817-ben Szemerének.¹⁰ (Am ugyanakkor a „tódulatok” veszélyeit, a megfegyvelmezés, önmaga összefogásának szükségességét is felismerte!) Érzelmeinek mélységére, kedélye impulzivitására, átélő képességének hőfokára, lelkiállapotainak végletes hullámlására, s önmagával való mindenkor maradóképpen azonosulására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy amikor romantikus pályafordulatának válságperiódusa bekövetkezik (1816), még rajongásig szeretett barátjának, Szemere Pálnak is évekre szóló elnémulást ígér.¹¹

Páratlan intenzitású gondolkodásvágy és érzelmi élet: válságait leküzdve e kettő a *cselekvés* örökéggé áhításában, belső energiái kielésének óhajában összpontosult. Introvertáltsága egyáltalán nem volt ellentétes az emberi dolgok iránt tanúsított nagyfokú érdeklődéssel. „... forró

⁷ Kölcsey Ferenc: Kiadatlan írásai 1809—1811. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette: SZAUDER József. Bp. 1968.

⁸ ZILAHY Károly: Kölcsey Ferenc. Magyar Koszorúsok Albuma. Pest 1863. 37.

⁹ Kölcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 538.

¹⁰ I. m. 253.

¹¹ I. m. 249.

részvétel az emberiség dolgaiban” — írta erről Szemerének.¹² Nemcsak érzékeny volt — egészen az extremitásig! — a külvilág behatásai iránt, de a világot minden lehető módon formálni akarta. E szándéka vezette el azután nagyarányú irodalomelméleti tevékenységéhez is — excerpáló gyakorlatától kezdve egészen addig, amikor egyes időszakokban egyszerre száz-százötven lapnyi, elvi jelentőségű esztétikai tanulmányt is megírt.

Nem mindennapi alkotói lényegre törés és lényeglátás szolgálatában állott egyébként ez az aktivitás. A közösség érdekében Kölcsey nemcsak rengeteget munkálkodik, de mindig *a központi, a legfontosabb kérdéseken*. Helyzetfelismerő érzéke zsenialitásának egyik legárukodóbb jele: irodalomelméleti téren is mindig azokon a műveken dolgozott, amelyekre leginkább szükség volt, e tevékenysége is mindig pontosan egyberímelt a hazai irodalom és társadalom időszerű mozgásával. Másrészt alig van olyan irodalomelméleti műve, mely ne lenne elsődrendű jelentőségű, melyben ne adott volna e mozgásnak döntő impulzusokat. Az segítette ebben, hogy szinte kezdettől fogva országban, nemzetben, népben gondolkodott, hogy minél szélesebb közönségrétegek befolyásolására törekedett. S az, hogy rendkívül fejlett volt a *kortudata*, az alakuló történelem és társadalom változásai iránti érzéke: mindig megérezte — s műveiben kifejezte — a korfordulókat. Szellemé végig szinkronban maradt a hazai fejlődés egészével.

Vagyis Kölcseyben már kifejezetten *társadalmi egyéniséget* kell látnunk, a szó mai értelmében vett közéleti embert, aki műveivel — az irodalomelméletiekkel is — a közéletet kívánta formálni, pontosabban: közéletet kívánt formálni Magyarországon. „Lelke csak azért égett, hogy a közjóra világoljon” — írja róla tanítványa, Pap Endre, s ez a megállapítás alapvető igazságot mond el Kölcseyről.¹³ Első gondolkodóink egyike volt ő, akinek tekintete át tudta fogni a haza egészét, akinek az irodalomban való cselekvéseit is országos indítékok határozták meg. „... egészen az a jelenés volt irodalmunkban, ami volt később Széchenyi Hitele a politikai világban” — olvassuk Pap Endréné a további jószemű észrevételt. Továbbá azt, hogy míg társainak nagyrésze végcélnak tekintette a művészetet, ő azt a politikai és társadalmi fejlődés bevezetésének fogta fel. Kölcsey gondolkodásában minden *közügygé* vált: mindinkább annak látta az irodalmat is. Elméleti—esztétikai munkásságának jelentőségét és hatékonyságát egyaránt meghatározta ez az alkotói diszpozíció: az író és az irodalomteoretikus nála ötvöződött eggyé irodalmunkban — először és nagyhatású példaként! — a közéleti emberrel.

2

Amit Kölcsey alkotáról és személyiségéről az előbbieken felvázoltunk, némely tekintetben már előlegezi irodalomelméletének, esztétikai törekvéseinek bizonyos elemeit is. A hazai viszonyok közepette a legkorszerűbb esztétikai elvrendszert vallotta magáénak: irodalmi eszméi és eszmélkedésének egész jellege *a klasszicizmusból a romantikába* való átmenetet, átféjlődést tükrözi. Utóbb, a húszas évektől kezdődően a romantika tanításainak lett irodalomkritikai gondolkodásunkban egyik legnagyobb formátumú meghirdetője, de ekkor sem szakít a klasszicizmus és a felvilágosodás esztétikai örökségével, sőt továbbfolytatja, mintegy beépíti azt a hazai romantika elvi alapvetésébe. Irodalmi gondolkodásának romantikus meghatározottságairól beszédesen tanúskodik pár sor is Döbrenteivel folytatott ifjúkori levelezéséből: „... én nem a literátort, nem a Múzeum kiadóját keresem benned; ... én lelket keresek, mely lángoljon mint az enyim ... Mert én szeretni tudok, mint senki nem szeretett, s szeret-

¹² I. m. 310.

¹³ PAP Endre: Kölcsey Ferenc. Magyar szónokok és státusférfiak. Szerk. CSENGERY Antal. Pesten 1851. 290., 292—293. Az író és a társadalmi ember, a politikus egységét meggyőzően világította meg RÉVAI József: Kölcsey Ferenc. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1950. 30—39.

tetni óhajtok, mint senki nem szerettetett” (1813. IX. 25.); „... Nekem a géniusz határtalan lángoló szívet s határtalan hév beszédet nyújtott. Innen ez a hyperbolákkal teljes nyelv; innen ez a homályos, dagadó ének. Így fogok én talán örökre gyermek maradni” (1813. XI. 15.); vagy amit Szemere Pálnak írt 1823 áprilisában: „... Én azt hiszem, édes Palim, hogy a költőnek nem annyira rendkívül való, s regulás hibátlanság után kell törekedni: mint nagy szépségek és az egész munkán elterjedő poétai lelkesedés után.”

Romantikus? Igen, de e romantika sajátos módon — mint Hölderlinnél, Leopardinál, Keatsnél, vagy nálunk a szerényebb képességű Ungvárnémeti Tóth Lászlónál — főként a régi kor szépsége, a klasszikus harmónia újratereztetésére irányul: eszménye a hajdanvolt „szép-lelkűségnek s örökre viruló ifjúságnak bizonyos sugára”; az érzés „a szép eránt” Kőlcsey ideáljában mindig egyesül „az érett kor bölcsességével s nagyságával”, a megfontolás józan mérsékletével.¹⁴

Esztétikájának középpontjába Kőlcsey a műalkotás céljaként és tárgyaként, az esztétikum forrásaként már kizárólagosan a *szépet* állítja — megszabadulva minden iskolás — külsőlegesen imitációs és felvilágosult — utilitarisztikus célzatosságtól. A szép, azaz a teremtő művészi tevékenység által előidézett tárgyasult műalkotás létrehozásában látja egyedül az esztétikai produkció értelmét, funkcióját.

A szép számára *abszolút* értékű, egyetemes, mindenütt megvalósítható fogalom, egyetemes-ségében — általánosságában ragadható meg igazán. Ismérvei Kőlcsey szemében az ember emberi lényegéhez kötöttek, abból fakadnak, a „... a józan ízlés ... egyetemi mérték”-ét tükrözik. Ugyanakkor érzékenyen figyel fel e szép újkori megvalósításának nemzeti, azaz *relatív* jellegzetességeire és meghatározottságaira is. Arra, hogy a nemzetiséggel a szép csak az antikvitás görögségénél esett össze harmonikusan, s ez az egység az újkori költészetben már egyáltalán nem található. E hajdani egység megbomlásából-eltűnéséből ered Kőlcseynek az eszményi — „naiv” — görögség utáni nosztalgiája éppúgy, mint a saját alkata nyomán elvonatkoztatott másik, „szentimentális” költészetideál, s innen ered a két eszmény közötti szüntelen hányódása: harmónia és fantázia, remény és emlékezet, gondolat és érzélem, idealitás és valóság váltakozása-kettőssége — nemcsak költészetében, de irodalomkoncepciójában is.

Horváth János érzékelt először finoman e Kőlcsey elméletét alapvetően jellemző dualitást, figyelt fel arra, hogy a költő két végtelenen ellentétes költészet-típust vallott a magáénak, a kettő között „hullámozva” egyszerre.¹⁵ Az első eszmény szerint a klasszicista jellegű: földfeletti, egyetemes, tiszta, nyugalmas szép — a görögé; a másik a romantika felé mutató, azaz evilági, nemzetre vagy személyre korlátozódó, önkényes, békétlen — az újkori. Az elsőt a gondolkodás és a fantázia, a másikat a kedély sugalmazza — határozza meg Kőlcsey esztétikájának alapvonását Horváth János. Mindehhez annyit fűznénk hozzá, hogy Kőlcsey nemcsak és nem is elsősorban „hányódik” a két irodalomeszmény, érzésmód, felfogás között. Inkább — felismerve az irodalmi fejlődés időszerű társadalmi és nemzeti szükségszerűségeit — tudatosan összefogni, megtartani, egyesíteni igyekszik mindkettőt. Társítani a naivval a szentimentálisat, az abszolúttal a relatív szépet, romantizálni a klasszikusat és klasszicizálni a romantikusot — egy létesítendő új görögség, a nemzeti egyetemeség irodalomeszménye jegyében.

A klasszicizmusból a romantikába átsimuló fejlődés eiveihez fűzi Kőlcseyt, hogy nála az esztétika már szuverén módon önálló stúdiummá, a „szép tudományává” válik, s e tudományt állítja az addigi — s általa mélyen megvetett — ódivatú grammatizáló-filologizáló iskola helyébe.¹⁶ Az esztétika művelésére pedig a költőket tartja leginkább hivatottaknak: a költői

¹⁴ Kőlcsey Ferenc: Összes művei: Bp. 1960. III. köt. 94., 118., 284., 205.

¹⁵ HORVÁTH János: Kőlcsey Ferenc. Tanulmányok. Bp. 1956. 174–176.

¹⁶ Vö. Szemere Pálhoz 1815. október 24-én intézett levelét. Kőlcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 217.

intuáció és átélés, az élmény jellegzetességeiből kívánja elsősorban elvonatkoztatni a szép törvényszerűségeit. „... Egy poéta-fő alkalmazatosb Homéért és Pindart magyarázni, mint az a sok száz filológus” — írta 1814. április 3-án kelt levelében Kazinczynak.¹⁷ S az esztétikai diszciplína és a grammatizáló iskola különbözőése abban is megnyilvánult, hogy Kölcsey az esztétikát a közönség számára is kívánta művelni. Igen korán felébredt benne az a törekvés, hogy minél szélesebb körben tudatosítsa az író és az irodalom jellegét, jelentését, alapfogalmait, hogy minél több gondolkodó fő számára tisztázza az ezzel kapcsolatos ideákat.¹⁸

Mi jellemezte közelebbről ezt az irodalomfelfogást, milyen igények és vágyak töltötték el Kölcseyt a műalkotással kapcsolatban? *Érzés és képzelet* — e kettő uralja lelkivilágát, költői ihleteit, ezeket helyezi a legmagasabbra esztétikai értékrendszerében. Amit erről Kazinczynak 1813 októberében írt: „... Nekem a sors csapongó fantáziával vérző keblet adott együttl” — nemcsak frappáns önarckép, de megörökítése is az alkotó egyéniséggel szemben benne élő követelményeknek.¹⁹ A vallomási igény, azaz a belső valóság akadálytalan feltárása, és az elvágyódás, a külvilág meghódítása — e klassziko-romantikus esztétika sajátos értékjegyei állnak törekvései középpontjában. Megörökítésükben pedig: hathatóság, lendület, expresszivitás. Az irodalom számára energiakifejezés és energiaforrás.

Nem pusztá szépséget, formát, hanem belső megnyilatkozást, teremtő lelkiséget, valamely emberi gesztust vár Kölcsey a művésztől. Azt, hogy az alkotó fejezzen ki, teremtsen, kreáljon valamit — valami lélektől lélekig szólót. 1812. február 26-i levelében Kazinczynak *A kötés napja* című szonettjét értékelve a mester szubjektivitását, önfeltárását, konfessziós mozdulatait minősíti szépnak — számára az irodalom mindenekelőtt evokáció.²⁰ S hozzáteszi, hogy ő csak átéléssel, a tárggyal való teljes azonosulás alapján tud írni, a poézis számára élményi költészet, a lélek felfakadása, kitárulása. Sajátságát, határozott karaktert követel a művésztől Szemerének 1813. szeptember 15-én írt levelében is: „egyetlenegy vonással” alkotott, „fáradtság és terhes ékek” nélkül létrehozott művet: „egy szóval” festett költészetet.²¹ Sokkal tágabban értelmezett művészetfelfogás tehát az övé, mint elődeié: elvet minden konvencionalitást és formulaszerűséget a lelki feszültségek minél markánsabb, intenzívebb kifejezésének érdekében. Felfogása még leginkább kazinczyánus esztendőiben is túlmutat a nyelvi szempontú irodalmiság eszményein.

Produkción és alkotó, mű és művész nála elválaszthatatlanul összeforr, az egyéniség legfőbb jellemzője szemében a művészi teljesítménynek. A mű számára tárgyiasult én, teremtője egész emberi valójával „jelen van” műveiben — ugyancsak a személyesen átélt-felfedezett klasszikus-romantikus tanítás szellemében Ezt hangsúlyozza Döbrentei Gábornak írott levelében, amikor verseit akként védi, hogy dalai közt az egyik különbözik a másiktól — különbözik, mert mind a „szívnek nyelvén” szól.²² S e Döbrenteivel folytatott vitája során tisztázza Kölcsey végérvényesen önmaga számára azt is, hogy a líra nem ráció, s nem is csak logika, hanem egy lélek teljességének — „homályosságának” is! — tükröződése, objektivációja. Művészi törekvéseinek legtömörebb foglatát különben Szemeréhez 1814. december 17-én intézett levelében nyújtja: „... Az én osztályrészem a szív és fantázia.”²³

Mindez tipikusan „szentimentális” alkatra és költői gondolkodásra vall — az érzés és a képzelet modulációi azonban nála főként a naív, az egyszerű, a spontán bensőség felidezésére

¹⁷ I. m. 140—141.

¹⁸ Erről ír Kazinczynak 1815. április 8-án kelt levelében. I. m. 170.

¹⁹ I. m. 95.

²⁰ I. m. 62—64. L. erre vonatkozólag 1809. december 8-án és 1813. szeptember 15-én Kazinczyhoz írott leveleit is: i. m. 36—37., 87.

²¹ I. m. 90.—91.

²² 1813. november 15-én írja ezt Döbrenteinek. I. m. 118—119.

²³ I. m. 163—164.

szolgálnak. Görögség-élménye és kultusza a kora kollégiumi esztendőktől kezdve kialakult — közismertek azok az anekdotaszzerű feljegyzések, miszerint tizenegy éves korában Debrecen határában felépítette magának Athént, Cornelius Nepos hőseinek házait, hogy Dares Phrygius trójai harcát fennhangon olvasta fel diáktársainak stb. — s ez a rajongás az antikvitás iránt haláláig elkíséri. „... A görög együgyű nagyság énelőttem mindenekfelett van” — írja 1813. június 18-án Szemerének, majd néhány hónappal később Kazinczynak: „... Én a római és görög nyomokat imádvá szemlélem.”²⁴

Mit jelent számára az antikvitás? Mindannak ellentétét, ami őt a valóságban körülveszi, ami nyomasztja. Schiller és Jean Paul esztétikai főművei nyomán — egy világot, melyben hajdan az ember egységben élt önmagával és környezetével, akadálytalanul és maradéktalanul meg tudta valósítani önmagát; amikor magatartását az alakító-változtató cselekvés és nem az önkínzó szemlélet, a reflexió határozta meg; amikor az emberek között nem léptek fel tragikus hasadások és konfliktusok, nem léteztek egymással szemben álló osztályok. Egy archaikus demokrácia vágyképét jelenti tehát az antikvitás Kőlcseynek: közösséget, amelyben szabadságban élt mindenki, egy szabad népnemzet illúzióját, hol „egy háznép, egy család” volt a kollektívum minden tagja. S ahol a költő benne élt az eszményi népnemzet szívében, annak reprezentánsa, ez ősi egység és testvériség kifejezője, az ember hivatott felmagasztosítója volt. Egy forradalom utáni, egyszersmind ellenforradalmi korszak megtartó költői ábrándképe költőnknek — mint nem egy kortársának is — a görögség-ideál, a klasszikus ókor visszaidézése.

Az antikvitás elveihez való kötődése is magyarázza, hogy az ő irodalmi törekvéseinek hordozója, a *zseni* már nem oly egeket ostromló titán, féktelen, minden szabályt elvető költő-félisten, mint volt a Sturm und Drang, s félig-meddig a nemesi eredetiség iróniál. Döbrenteivel ezen vitázva, 1815. május 3-i levelében Kőlcsey is megkülönbözteti az originális teremtő géniust és a mások nyomán járó tehetséget, de az előbbiben — Goethe példájára hivatkozva — főként a tanultságot, a gondolati elmélyültséget méltányolja.²⁵ Számára a „Grund” lesz elsősorban a zsenialitás ismérve. A zseni-elvnek — a weimari klasszika és a göttingai neohumanizmus tanításai nyomán, de a hazai helyzet felismeréséből fakadóan is — nála egyaránt része a szabadság és a fegyelem, az eruptivitás és a mérték, a fantázia és a harmónia egységének realizálása. A teremtés és a kiegyensúlyozottság.

Emellett, ezzel együtt az ő zseni-tanát mélyen meghatározza már a társadalmiság, a *közöségi hivatástudat*. A zseni, a géniusz az ő szemében nemcsak önmaga képességeinek, de közössége sorsának is letéteményese egyszersmind. Amikor az említett vitában Goethe és Herder tanításai nyomán Kőlcsey így nyilatkozik: „... bizonyos értelemben minden poétát csak a környülmény teszen” — ez a felismerés már nemcsak irodalom és kollektívum kölcsönös feltételezettségéről tanúskodik, de e körülmények költők által való megváltoztatása lehetőségéről is. Amint azt Szemere Györgyhöz intézett, 1815. szeptember 1-i nagyfontosságú levelében ki is fejtette: „... hol vannak azok a körülmények, melyek Homért és Szokratest, Plátót és Themisztokleszt szülték... De nem méltó-é, hogy amit a környülmények s a szokott nevelés tőlünk megtagadnak, magunk igyekeznünk elérni?”²⁶

Az antikvitás megmásíthatatlan eltűnéséről megfogalmazott felismerés egyfelől, a közösségi indítékok, közelebről az írói hatás fő közegének, az új típusú közösség megteremtésének

²⁴ KÁLLAY Ferenc: Kőlcsey Ferenc gyermek s ifjúkori életrajza. Pesten 1839. — Antikvitás-élményéről vallomásai: Kőlcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 80—81., 99. illetve 90., 95., 118., 140.—141., 321., 537. stb. Vö. még: KOVÁCS Ernő: Kőlcsey Ferenc klasszikus műveltsége. Debrecen 1931. 17., 47—54., 62.

²⁵ Kőlcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 172. Ugyanerről ír 1816 május 11-én Kazinczynak is. I. m. 242.

²⁶ I. m. 205. Kőlcsey zseni-tanának kialakulását és fejlődését SZAUDER József elemezte mélyreható tanulmányban: Géniusz száll... A romantika útján. Bp. 1961. 224—247.

(„... a költő *celebritás* nélkül elnémul”) mind hevesebb óhaja másfelől vezet át azután Kölcsey elméletének egyik legfontosabb pontjához: a *nemzeti irodalom* eszméjéhez.²⁷ E polgárosult, a műveltek szellemi túlsúlyán – tekintélyén épülő nemzeti irodalom ideája (I. 1814. december 22-i levelét Kazinczyhoz!) lenne azután utóbb bázisa a megteremtendő új nemzetnek is.²⁸ Egy szabad és egyenlő, az archaikus-demokratikus együttélést polgárosult viszonyok közepette megvalósító népnemzet álma kezd az 1810-es évek közepétől felvillanni Kölcsey előtt – ezt akarja szolgálni a létrehozandó nemzeti irodalommal, az új nemzeti publikum formálásával s az írók korszerű nevelésével – azaz hírátával. Ezért is fordul ekkortól kezdve a kritika műfajához: műveivel megfigyelni és alakítani, elemezni és újjáteremteni akarja a kimagasló költőgyéneket, hogy általuk létrejöjjenek az új nemzeti publikum kovácsai, ébresztői.

Kölcsey mindenkinél világosabban látja a nemzeté válásnak és a nemzeti lét védelmének időszerű irodalmi szükségszerűségeit – azt, hogy nálunk ez idő tájt elsősorban a nemzeti egységet elősegítő múltidézésnek van kelete. Ezért írja ironikusan 1815 áprilisában Kazinczy-nak, hogy a hazai közizlésnek Osszián felel meg leginkább, s nem Marmontel, még kevésbé Sterne, valamint a realista vagy realizstikus, társadalmi problémák mélyére világító írók: Cervantes, Swift, Pope, kiket ő – Homéroszt és Goethét hozzájuk véve – a maga legkedvesebb íróinak vall.²⁹ A nemzeti irodalom eszméjének kialakulása Kölcsey gondolatrendszerében nem választható el a herderi fejlődéselv elmélyült elsajátításától, a hagyományteremtés fontosságának felismerésétől, s ami ezzel együtt jár: Kazinczy nyelvi forradalmától való elfordulástól. Attól az új típusú liberális-reformer magatartástól, hogy újítani kell, de az újítás nem mehet a nemzeti nyelv, a nemzetiség rovására. Ez elveket fogalmazza meg azután Kazinczy-nak 1815. július 5-én, majd október 16-án küldött leveleiben: a korforduló és az új igények felismerése, valamint a mélyben készülő új irodalmi erőforrások érzékelése rejtezik ezek hátterében.³⁰

E felismerések különben ez idő tájt már önálló tanulmányban is helyet kapnak: a *Töredékek a vallásról* (1815–1816) című vallásfilozófiai értekezése az irodalomkritikai gondolkodás szempontjából éppúgy jelzi már a nyelvújítási harcok tanulságainak, a kazinczyánus nyelvi revolúció problematikus voltának felismerését, mint az *Erdélyi Múzeum* ekkori köteteinek, Döbrentei, Buczy Emil, Zsombori József tanulmányainak a nemzeti egység, az organikus nemzeti fejlődés gondolatára ösztönző hatását.

Mind e szervesen kiküzdött-kiépitett herderiánus gondolati anyagnak összefoglalása azután a széphalmi vezérhez 1817 júniusában intézett lasztóci levelek. Amit bennük – elválva Kazinczy platformjától – kifejt: a nyelv nemzeti jelleme, az eredetiség elve, a lassan végrehajtott változások eszméje, a közönségteremtés, az írói egyéniség autonómiája, újítás és hagyomány, változás és állandóság társítása stb. – ez alapelvek a Kölcsey-levelezés tanúsága szerint szemléletében már évekkel előbb sorra kialakultak.³¹ Az összegzésnek, az elvek véglegessé szilárdításának dokumentumai e levelek – a nemzeti eredetiség gondolata alapján. De tegyük hozzá mindjárt: e nemzeti eredetiség egyáltalán nem jelenti azt, mintha Kölcsey szakitana az általános emberi, az egyetemes emberség felvilágosult-klasszicista eszméjével. Ellenkező-

²⁷ Kölcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 171. A közönség elve Kölcsey-nél igen korán, már 1811. április 23-án Kazinczyhoz írt levelében felmerül. I. m. 48. 1814. december 17-én Szemeréhez intézett szavaiban így sóvárgott ez után: „... hol van publikum, mely öszvegyüljön mint az olympiai sokaság.” I. m. 162. A közönség szempontjának fontosságára először KERECSENYI Dezső mutatott rá: Kölcsey Ferenc. Bp. é. n. 58.

²⁸ Kölcsey Ferenc: Összes művei. Bp. 1960. III. köt. 165–167.

²⁹ I. m. 171.

³⁰ „... Én azt hiszem, hogy a progresszio véghetetlen...”; „... Forrunk, tagadhatatlan, hogy szertelen forrunk, s ez azt teszi, hogy bizonyosan nem fogunk ott maradni, ahol most állunk” – írja mesterének. I. m. 191., ill. 209.

³¹ I. m. 255–267.

leg: ezentúl is a kettő lehető összehangolására törekszik. Az egyetemeset és a nemzetit nem ellentétezi, hanem társítja egymással, a klasszicista és a romantikus intenciók minél akadálytalanabb egyeztetését tűzve ki céljával: „... Polgára lenni az egész világnak én előttem nem azt a veszedelmes indifferentizmust teszi, mely minden patriotizmust, minden nacionalizmust kizár. Interesszálna lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes s mintegy instinctuális érzelmet, mely a születés földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással” — írja erről 1816. április 8-án Kállay Ferencnek.³² S e párhuzamosság gondolkodásában később sem változik: még amikor leginkább romantikus karakterű műveit alkotja, akkor is megmarad irodalmi ítéleteiben a klasszicizmusnak érezete, akkor is kötődik szemléletileg a fejlődésbelileg meghaladott irányzathoz. (L. erre vonatkozólag Szemerének írt, 1837. január 20-i, 1837. december 14-i és 1838. március 25-i leveleit!)³³

A nemzeti irodalom eszméjének kialakulásával egy időben Kölcsey megfogalmazza annak követendő mintáját — ugyancsak a naiv és szentimentális, antik és modern ízléscsúszvány egyesítése alapján. A Döbrentéinek 1815. május 3-án írott levelében tűnik ez fel, mely utóbb a Berzesnyi-kritika követelményeiben, még kiérleltebben pedig a *Nemzeti hagyományokban* fog kiteljesülni: „... Az a szabad, makacs, örökre vig, örökre teremtő, mély és mégis könnyű, fellengős és mégis játékos lélek az: melyet én az én három választottaimban [Homérosz, Shakespeare, Goethe] nem bámulok már, mint hajdan, de kedvelem és kedvelni fogok mindég...”³⁴ Homérosz, Shakespeare, Goethe: mindhárman harmonikus és teljes világgépet tükröző írók, kik kifejezői, képviselői tudtak lenni egy társadalom egészének. Kiknek műveiből feltétlen életbizalom, összhang és tettvágy árad, akiknél a konfliktusok — a legmélyebbek is — végül elrendeződnek.

Mindez eleve jelzi már azokat az intenciókat, amelyek nyomán 1817-től kezdve Kölcsey a népdalköltés felé fordul: az egyetemes és a nemzeti, az abszolút és a relatív szép, a naiv és a szentimentális egyesítésének vágyott lehetőségét pillantja meg benne. Összeolvasztási módozata számára ez egyéninek és általánosnak, szubjektívnek és közösséginek — medre, azaz ágya, egyszersmind megfegyelmező burka a szenvedélyeknek, feltorlódozó emócióknak. A „szeszélyesen, dévaj és mégis meleg, és mégis nemes hang” megvalósítására „mintázza rá” ezentúl önnön költői egyéniségét, ennek megformálásában kívánja kiélni eredeti ihleteit.³⁵ Vagyis Kölcsey szakít a kópiaszerűséggel, az imitációval, — s mégsem mond le arról. Az utánzás kazinczyánus fajtájával kétségkívül felhagy, de a *mintá* és a *követés* alkotói diszpozícióit nem adja fel: olyan mintát választ ellenben, amely nemcsak sajátmagának, de az olvasók nagy többségének is közös ideálja lehet, amely összefűző kapcsa költőnek és közösségének. Szubjektivitása meghatározza a mintát, a minta pedig felszabadítja és egyensúlyban tartja e túlhabzó szubjektivitást: közösségivé emeli az egyéni költőlélek vallomásait. Kölcsey szereppé teszi önmaga számára — de egész lelkiségével megvalósítandó, önmagává hasonított szereppé! — a „parasztold tónját”: azaz a természetességet, naiv bensőséget, a szabadon, ám azért mértéktelenen folyó érzelmeket.

E szerepszerűség azonban — minden időszerű értéke ellenére — már összefügg elméletének némely problematikus vonásaival is. Így azzal, hogy ennek az elméletnek kidolgozója mindvégig ideálvilágnak, a mindennapok létközegén felülemelkedő eszményi szférának tekintette

³² I. m. 232.

³³ 1837. január 20-án például Szemerének a következőket írja, összehasonlítva Byron, Bulwer és Goethe műveit: „... Rendes az is, hogy Byron (valamint Bulwer is) sokat tépelődnek Fausthoz hasonló ideákkal. De hidd nekem, Faust páratlan áll.” I. m. 766. Vö. még: i. m. 807., 824.

³⁴ I. m. 173.

³⁵ I. m. 512. A népdal-minta kialakulásáról szól: HORVÁTH János: i. m. 193—194.; SZAUDER József: Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 77—78.

a költészetet. A költőt pedig ez ideálvilág őrzőjének, kivételes, felmagasztosult lénynek. E különleges, eleve felfokozott hivatástudatot azután a polgári nemzetté válás időszéri feladatai még erősítették. Abból kiindulva, hogy a politikai cselekvés lehetőségei hiányzanak, Kőlcsey a nemzeti irodalom megteremtése érdekében a húszas években kiformalta a *vezérköltő* romantikus eszményképét: költőt, aki a nemzeti sors letéteményese és irányítója, aki megtestesítő szubsztanciája a nemzet jelenének és jövőjének.³⁶ Kanti és herderi oltásokból egyaránt táplálkozó idealista felfogása az adott történeti-társadalmi konstellációk közepette kétségkívül nagyfokú szervező-összefogó erővel hatott irodalmunk (s nemcsak irodalmunk) ekkori kibontakozására, de eleve kánonszerű szerep volt, s más korszakokban, más történeti feltételek között — kivált ha történetietlenül értelmezték — e szerepszerűség veszélyei megnőttek.

E nemzeti „vezérköltő”-funkció értelmezéséhez tartozik az is, hogy Kőlcsey az első, aki a hagyománykincsből mintákat állít irodalmunk további fejlődése elé. Kiválaszt ugyanis a történeti múltból bizonyos irodalomtörténeti-történeti alakokat, s a lírai átélés teljes affinitásával azonosul velük, feloldva szinte a történelemnek jelentől elválasztó határait. (Vö. *Balassa, Zrínyi dala, Szondi, Zrínyi második éneke* stb. című költeményeit.) A maga költőszerepének előrelendítő analóg igazolását találja meg a múlt hagyományrétegeiben: a múltat úgy idézi fel, hogy abban mindig a jelennek szóló üzenetet keres, hogy interpretációjával elevenné teszi azt kora számára. Mindennek éltető hatása az ezáltal kiszélesített és történetileg elmélyített nemzeti irodalmi fejlődés, illetve saját költői kibontakozása számára nyilvánvaló: a múltból ösztönző példaképeket adott a jövő irodalmának, feszültséggel teli áramköröket indukált a nemzeti műveltség időrétegei között. Ami azonban Kőlcseynél a történeti helyzet szerves folyamánya volt: a költőnek mint a nemzet géniuszának, új útra vezélő „örlelkének” ideája, az más történeti adottságok között fellépő utódai számára utóbb megmerevítő kötöttséggé vált: a „mandátumos” ember figurájának Prokrasztész-ágyába kényszerítette őket.

³⁶ KERESZTURY Dezső: *Zrínyi második éneke. Válasz* 1948. 716—718.

TÖLTÉNYI SZONETTJEI

Töltényi Szaniszlóról nem sok szót ejtett a magyar irodalomtörténetírás. Egy tanulmány pályájáról és hátrahagyott iratairól (Simai Ödön, EPhK 1904); néhány mondat angol ballada-ismereteiről Fest Sándor könyvében (*Angol irodalmi hatások*, 1917. 56.), majd a legtöbb, amit mindeddig kapott: Horváth János két lapnyi méltatása az 1920-as évek kisebb íróiról tartott, nyomtatásban is megjelent egyetemi előadásában (*Kisfaludy Károly évtizede*, 1936. 24–26.). Legtöbb, mert legméltánylóbb; Kunszery Gyulának, a magyar szonett monográfiájának (*A magyar szonett kezdetei*, 1965) ugyanis az övénél kedvezőtlenebb a véleménye: „Egy szonettmonográfia keretén belül Töltényi Szaniszló neve és költészete el nem hanyagolható” — írja, de azért „kissé elnézőnek” tartja Horváth János bírálatát: „Versei elmés rokokójátékok a szerelem körül, némi anakreoni ízzel, olykor eredeti képes beszéddel, a női test szépségeinek érzékletes festéseivel, de bizony sokszor elég lanyha csattanóval.” (Az Irodalmi Lexikon méltatása lényegében Horváth János megállapításait ismétli.)

Egy száz darabból álló, tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott szonett-kötet 1821-ben, amikor költőink — jobbára a másodvonalbéliek — még inkább csak próbálgatják a formát, mely igazán meghonosodni egyelőre sehogy sem tud költészetünkben: — már maga a tény is eléggé különleges ahhoz, hogy ne érjük be az eddigi nézetekkel, s kivált ne az egykorú kritikussal, Balla Károlyéval, aki a Tudományos Gyűjteményben szedte le a keresztvizet Töltényiről, s lévén konkurrens szonettíró, riválisának száz szonettja közt, mint az elfoglultságát rosszálló Kazinczy megjegyzi, „egyetlen egyet sem kapott olyat, mely a szonett névnek mind külső, mind belső formájára nézve megfeleljen”; hanem újra kezünkbe vegyük a kis könyvet és elejétől a végéig újra elolvassuk: vajon nem ér-e mégis többet, mint amennyire az eddig legelismertebb bírálat is becsülte.

Töltényi kötetének egy szonett-esztétikai tanulmány a bevezetése, végén pedig jegyzetek olvashatók egyes szonettjaihoz. Ezek, mind a tanulmány, mind a jegyzetek — mint Horváth János mondja — „igen tanult főnek mutatják, a német, olasz, francia és angol nyelv és költészet ismerőjének”; amellet ezekből az írásaiból meglehetősen határozott ízlés bontakozik ki: nagyon okosan indokolt ellenszenv a versek agyon mitologizálása iránt, valamint bizonyos megértése és méltánylása a népköltészetnek; minden sora elárulja, hogy a szerző ért a költészet dolgaihoz. Valóban kár, hogy — Horváth Jánost idézem — „pályája elszakadt Magyarországtól; Bécsben lett előbb a katonarvosi akadémia, azután az egyetem tanára, kiváló tudományos munkásságot fejtve ki, miért 1842-ben a magyar nemességet is megkapta. 48-ban váratlanul nyugdíjazták.” (Eredeti neve Schittensam volt; 1795-ben született Veszprémben, 1852-ben halt meg Grazban; nyugdíjba büntetésből küldték magyar érzelmei miatt.)

Az említett bevezetés a szonett elméletét és történetét tárgyalja. Egy sereg nevet hoz elő benne, a híres szonettistákét: az olaszok közt Petrarca mellett Tibaldeót, Varchit, a franciákból Gombault-t, Mainard-t, Malleville-t, Saint-Gelais-t, Du Bellay-t, Ronsard-t, a németek közül Bürgert és Schillert; nem említi viszont az angolokat, se Shakespeare-t, se Milont, se mást, sőt, megjegyzi, hogy a „bárdolatlan” angol nyelv erre a formára nem is alkalmas.

A nevek felsorolása önmagában még nem sokat jelent: végtére máshonnet is vehette a névsorait. Úgy látszik azonban, hogy a felsoroltak közül, ha nem is mindenkit, de sokat ismer. Goethét idézi (szonett-szonettjének két terzináját), Schlegelt is (egy szonetról szóló szonettjének hat sorát, majd saját *Pia desideria* című verse mintájaként a jegyzetben *Der fahrt durch's Leben* kezdetű szonettjét); — alighanem az első, aki nálunk franciául közli Ronsard híres *Mignonne allons voir si la rose*-át, mint a maga *Vanitatum vanitas* című szonettjének ihletőjét.

De utalásain és idézetein túl is, egész kötete alapos irodalmi-esztétikai ismeretekről tanúskodik, s a maga módján és arányai közt szervesen kapcsolódik a szonett európai hagyományába és történetébe. Csak akkor érthetjük meg Töltényit mint jelenséget, és kellően méltányolni is csak úgy méltányolhatjuk, ha ezekben a kapcsolataiban látjuk és értékeljük. Természetesen nem akarom túlértékelni; úgy vélem azonban, hogy kevesebbet kapott annál, amennyit érdemelt volna, vagyis legalábbis — Horváth Jánosra gondolva — némileg mást kapott, mint amit érdemelt.

Mindjárt a „rokokó játék a szerelem körül, némi anakreoni izzel” megállapítás kibillentí egy kicsit arról a helyről, ahová tartozik. A szonett egyébként sem jellegzetesen rokokó tünet; a rokokó — Kunszery Gyula szonett-történetének kifejezését használva — a forma életében inkább „árapály”. Töltényi nem is oda kapcsolódik. Játékai nem annyira „rokokó játékok”, mint inkább a szonett-forma és műfaj sokszázados stilisztikai és poétikai hagyományainak, concettóinak, „versszerző találmányainak”, fordulatainak és sablonjainak tudatos alkalmazásai, mégpedig ahhoz képest, hogy nálunk előzménytelenül, nem is rosszul. Lássunk néhány példát.

„A *sonet* című verse tulajdonképpen verstan versben — írja Horváth János — kissé tanyszerűleg szedi össze benne a szonett hagyományos szabályait, olyan formán, mint a bevezetésében idézett W. A. Schlegel, vagy Boileau egy-egy hasonló verse.” Kunszery Gyula még jobban megnyomja a tollat: „Olyan, mint egy rigmusba foglalt poétikai szabályzat” — mondja a költeményről. Szerinte Töltényi, Schlegel példájára, és fölhasználva Boileau *Art poétique*-jének a szonettre vonatkozó részletét, összeszedett néhány elméleti tételt, s azt aztán jól-rosszul megverselve összerakta, „rigmusba foglalt poétikai szabályzattá” gyúrta. Holott a valóság nem egészen ez, és nem Töltényi ellen szól, hanem erősen mellette és javára.

A szonettnek is megvannak a maga „műfajai”, vagy típusai; ezeknek egyike ez a „szonett a szonetról”; a forma szabályainak megverselése, magában a formában. Némileg ebbe a válfajba illik Wordsworth ismeretes szonettje, („Zord kritikus, a szonett érdemét Ne nézd le” — Fodor András fordítása), mintegy „irodalomtörténeti” változatául a típusnak. Ide tartozik természetesen Kazinczy verse, *A szonett műzsája*, ide Goethéé; *A szonett* (fordította Jánossy István) némi kis túlzással azt lehetne mondani: jóformán minden költő, aki fő formái egyikétől a szonettet választotta, szinte már illendőség szerint szentel egy szonettet a szonettnek is. Töltényi ezt nyilván tudta; kötete, száz szonettjával, nem amolyan vasvillával egybehányt szonett-halom, hanem kivethető benne a hagyományokhoz igazodó tudatos komponálás számos nyoma. Mi sem jellemzőbb erre, mint épp a kötet vége, *A sonet* című verstől kezdődőleg; ez valóságos összefoglalás, rekapituláció, „műfajilag”, „műformailag” és tematikailag. A kilencvenedik vers: *A sonet* — magáról a formáról szól, a hagyomány szerint; következik egy „műzsá-összefoglalás”; utána a költő maga szól; végül — kilencvenháromtól százig — nyolc portré: a nyolc „műzsa” arcképe szonettban. A szonett-szonett tehát kettős funkciójú a kötetben: egyrészt a mesterség „tudatosítója”, másrészt a finálé bevezetése. Egyébként így szól:

Sonet tizennégy versű lantos ének,
áll öt s fél jambusokból alkata
elő négy s négy rímet szorítgata
kaptába, hátul hármak tétenének.

Négy négy után megtörni kell felének,
három közt hátul vál indulata,
ha így víg gondolatja juthata,
formát a dalok kedvest lehelének.

De gondunk légyen hím s nő versezet,
a név s igének könnyű felváltása,
a tiszta hang, hogy víg legyen folyása.

Gondunk, rím többtagú fogjon kezét,
mely hogyha jó s szép végre elvezet,
sehol kis énekünknek nem lesz mása.

Persze nem valami magas ihletű munka; végtére Töltényi nem volt nagy költő. De amit akart, lényegesen több volt, mint poétikai szabályok megverselése; egy műfaj-hagyomány igényeinek igyekezett eleget tenni. S hogy kis költeménye hová, milyen világirodalmi rokonságba tartozik, annak szemléltetésére hadd idézzem egy távoli, előkelőbb párfját, nagy költő, nagy formaművész kezéből, és sokkal csiszoltabb, pallérozottabb irodalmi környezetből — ilyesmire gondolt Töltényi, és valami ilyesmit alkotott volna, ha tehetsége és helyzete szerint tudott volna. Nem egyetlen vers ez ebben a nemben, hanem csak példa; hasonlókból bő csokrot lehetne gyűjteni a világirodalom különböző tájairól. „Szonett a szonetról” ez is, költője Lope de Vega (fordítója Pál Endre):

Kért Violante, ezzel szörnyű gondot
okozva nékem, hogy szonettet írjak;
tizennégy sor, amit szonettnek hívnak,
az első négy után teszek már pontot.

Mindjárt a második versszaknak rontok,
meglesz az is, jusson eszembe rím csak;
ha a tercettig megtelt a papírlap,
nem ad a négyes nekem többé gondot.

Most jó a tercett. Már ettől se félek,
úgy látszik, könnyen győz, aki merész,
az első három sor végére érek.

Ez már a másik tercett, idenézz!
Tizenhárom — számolj utána, kérlek!
Tizennégy verssor. Művem, ime, kész.

Az effajta fölényes-ironikus játékhoz persze túlérett irodalmi kultúra és művelődés kell, amilyen akkor a spanyol volt, virágkora alkonyán; a miénk Töltényi idején éppen hajnalott — a kettejük különbsége a tehetségé mellett két irodalmi helyzeté is. Töltényinek a maga korában való tudatos bekapcsolódása egy nagy világirodalmi folyamba, a szonettébe mindenestre meglepő, kivételes és figyelemre méltó.

Ennek a bekapcsolódásnak más nyomai is vannak. Szintén közismert szonett-típus az a „berneszk” fajta, melyet az olasz Berni után neveztek el: amolyan ellen-petrarkizmus, a petrar-kista rajongás modorában nem a szépség, hanem a rútság „dicsérete”, és a szerelem álarcában szól, de nem gyönyöréről, hanem iszonyáról. Jellegzetes példái szintén özönével idézhetők a

szonett-költészetből – egyetlen egyre utalok csak itt, Du Bellay „berneszk” szonettjára a *Panaszok*-ban az „ében fogazatú”, előregedett és elhízott kurtizánról („Ő kecsesen sodort ezüstös hajfonat” kezdettel magyarul is olvasható *A francia reneszánsz költészeté*-ben). Nos, Töltényi tudta, hogy száz szonett közt ennek a hangnak is illik képviselve lennie, megírta hát ő is a maga berneszskéit, a tizenegyedik, Liához címzett, meg a hetvenedik, bizonyos magát agyon festő-kendőző Szilviáról szóló szonettot.

Jóformán nincs is concettója, versszerző találmánya, „patronja” a szonettirodalomnak, melyet föl ne használna, ki ne próbálna. Ismerjük például a névhalmazás „módszerét”: a költő fősorol egy halom nevet, hogy mindezek nem enyhíthetnék kinját, vagy hogy mindezeknél szebb, esetleg kegyetlenebb a kedvese – az ősminta itt is Petrarca, s aztán az ő nyomán rengeteg ilyet írtak. Megírta a magáét annak rendje és módja szerint Töltényi is: két és fél strófányi nő minden báját fölülmúlja az ő Gundija.

Még egy példa: nem volna teljes a „száz szonett” világa, ha kimaradt volna belőle a Petrarca óta kötelező nagy téma, a halál, elmúlás. Nem is marad; Töltényi is megírja a maga szonettjét a Végzettről; ez, ha csiszoltabb volna a nyelve és ritmusa, bizvást beleillenék akármelyik tizenhatodik vagy tizenhetedik századi „nagy” szonettista művébe, olaszéba, franciáéba vagy spanyoléba.

De nemcsak ezért idézem, hanem annak példájául is, hogy milyen jól alkalmazza Töltényi azt a közismert, de nem könnyű „módszert”, amelynek a világirodalom néhány ritkaság szonettját köszönhetjük, s amely nagyjában a négyesekben fölvetett képek és fogalmak terziánokban való másértelmű, vagy példázatos visszatükröztesében áll. Ime a vers:

Sok módként hajlik minden szellőcskére,
sok mozdulatlan kőszál tettiben,
sok érc az élet mély keserviben,
soknak viaszként olvad szíve vére.

Sok napként fényl', ha déli éltet ére,
sok mint az éj, oly minden éviben,
sok örvény s vízeset ő műviben,
sok hullám a sors báj igéretére.

Így a két négyesben fölített „tétel” (a „vízeset” természetesen vízesés); erre következik a tükrözés, a „megfordítás” (szinte mint a zenében), a válasz:

De bár nád, vagy bár kő természetete,
vagy érc, viasz s örvény ő élete,
bár éjt avagy napot benn számálál:

a sorsnak mind eltöri szellete,
s egyképp ragadja, hogyha rátalál,
szánkódás nélkül a kemény Halál.

Ugyanezzel a „technikával” készült a Klóéhoz szóló bájos hatvanharmadik szonett, a tór, háló, lép, szigony „megfordításával” („Te mégis, Klóe, háló, lép, szigony – nélkül megfogtál, s hozzád lánctalál, – s most már eloldni tud csak a halál!”). Egy másik vers, a hetvenharmadik, Bybliszhez, a hasonlathalmazás szintén közkeletű „fogásával” él, nagyon ügyesen: tizenkét sor hasonlat („mint könnyű köd hajnalkor ég alatt” . . .) s rájuk a négyesek és a terzinák végén egy-egy sor „csattanó” („szerelmed, Byblisz, oly könnyen szalad” . . .): ez is közismert, jellegzetes szonett-séma.

De ez a hetvenharmadik szonett más valamire is föl hívja a figyelmünket. „Képeiben hazaiságra is törekszik” — mondta Töltényről Horváth János. Valóban: ebben a költeményben a Bakony tetői, Rákos mezői, Tátra „fői” szerepeinek, másutt a Balaton, Hegyalja, vagy a Fertő („hol még sokszoron — elötűnik sok elsüllyedt torony”); — mindez szintén tudatosságra vall, arra, hogy Töltényi nemcsak egy formát akart áthozni hozzánk, hanem a forma, a műfaj egész világát meg akarta honosítani; mintha Annibal Caro, Voiture, Malleville hajnalának fénye egyszerre csak a Bakony tetőin villanna föl...

Ismerte, s ha igen, mennyiben ismerte Töltényi ezeket? egyáltalán a szonett „világirodalmát”? Bár szövegpárhuzamok itt nem sokat mondanak, mert tíz helyről is származhatnak minden, ami átvételnek látszik: versei arra vallanak, hogy jórészt ismerhette, és amit ismert, azt magyarban követni is akarta: meg akarta valósítani nálunk ezt a világot, és ráadásul magyar színekkel is tetézte. Nem kis érdem.

Ismétlem: természetesen nem volt nagy költő, és kísérlete már eleve egy kicsit az irodalmi élet margójára szorult. De érdekes kísérlet volt, és talán kár, hogy nem lett folytatása.

AZ IFJÚ SZALAY LÁSZLÓ A TÖRTÉNELEM, AZ IRODALOM ÉS AZ ÉLETPÁLYA EGY FORDULÓPONTJÁN

(Vázlat)

Vázlat helyett talán inkább „kivonat”-ot kellett volna írnom, de így vagy úgy azt mindenképpen jelezni kell, hogy az alább elmondandók csak deklarációkká redukált jelzései egy terjedelmesebb (kész) munkának. Hely szűkében ugyanis majdnem teljesen mellőznöm kell a hitelesítő dokumentációt, a konkrét korrespondenciákat, idézeteket, kitekintéseket, messzire mutató összefüggéseket. De — talán — egyszer ezekre is sor kerül...

1832-ben egy zsebkönyv-formátumú, 40 oldalas kis mű jelent meg e címen: „Alphonse levelei. Írta Szalay László Budapesten 1832.”¹ A címlapot követő lapon (a cím megismétléseivel) ez a műfaji megjelölés olvasható: Novella. Mai műfaji szemléletünkkel azonban nem nehéz felismerni, hogy Szalay igényében (önálló műként jelenti meg), beosztásában (a „novella” 15 fejezetből áll) és rengeteg — heterogén — mozzanatával az akkor még ismeretlen „kisregény” műfajt tartja szem előtt. Az is. Mégpedig a *naplóregény* divatos műfaját képviseli — s *művészi*leg annak is egy sikerületlenebb válfaját. Epikai — lírai magva egy bánatosan szenvedélyes — wertheri — szerelem, mely a szeretett nőnek kedvese karjai közt történő — s nem egészen indokolt — halálával végződik...² Ám, ha a heterogén műelemek egyikére — másikkára jobban odafigyelünk, és utánajárunk azok konkrét valóság-vonatkozásainak, ámulva kell felismernünk, hogy a művecske *szándékában egyszerű és páratlanul izgalmas kísérlet*.

Bár a szerző időpontról nem beszél, a szereplőknek alig leplezett és a színhelyeknek nem is leplezett nevéből kétségtelenné válik, hogy a mű a jelen és a közelmúlt Franciaországába vezet el: mindenekelőtt *1830 (!) Párizsába. A politika és az irodalom* Párizsába egyaránt. Már az is meglepő, hogy valaki a magyar irodalomban nem a régés múltba, nem az érzelmesen vagy humorisztikusan feloldott magyar jelenbe avat be, de arra egyszerűen nem tudok példát, hogy egy külföldi író már 1831–32-ben a júliusi forradalom (illetve az azt követő hónapok) *szépirodalmi* feldolgozására vállalkozzék. Ez az írói szándék teszi Szalay kisregényét a reformkor elején páratlan érdekű irodalmi és politikai gesztussá, egy készülő fordulat jelzésévé, majd a fordulat megtorpanásának magyarázatává.

A kísérlet rendkívüliségét még csak növeli az a körülmény, hogy a *Alphonse levelei* egy 18–19 éves ifjú ember műve (szül. 1813. ápr. 18-án). Bár Szalay László életrajzában némi ismeretében ez talán nem is olyan meglepő. A vele egyidős — és egy életen át benső barátságban élő — Eötvös

¹ Az egyesített főváros centenáriuma alkalmából is érdekes a „Budapest” írásmód (nem Buda-Pest vagy Pest-Buda), nem tudom: van-e és hány korábbi ilyen adat.

² Ennyit lát belőle SZINNYEI Ferenc is (Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. 1925. I. 108–109.): „Fordítás hatását kelti. Csupa [?] Karthausi-szerű hangulat, de fel is olvad a szentimentalizmus vizében...”

Józseffel együtt igazi csodagyerekek³ — de Szalay még Eötvösnél is hamarabb érik felnőtté. (Sokáig irányítója, dajkálója, befolyása nyomon követhető Eötvös egész kezdő írói pályáján.) Ezt a kettőjük családi és életkörülményei jól megmagyarázzák. Szalay — apjának, egy kancelláriai tisztviselőnek — korai (1825. aug. 4.) halála után, a szűkös özvegyi házban kényszerűségből is a *polgári* életformák közt nő fel, érthető módon korábban támad benne érdeklődés és rokonszenv a polgárosultság ügye iránt, másrészt amikor csak valamely polgári-értelmiségi pálya látszik számára elérhetőnek, *ki kell harcolnia* helyét a magyar köz- vagy az irodalmi, tudományos életben. Akkori viszonyaink között az *írói* pálya ígérkezett a legjárhatóbb útnak, de — Szalayból hiányzott a valódi szépirói tehetség, s ezt keserves tapasztalatok, súlyos kudarcok árán kellett belátnia éppen az általunk tárgyalt években. Viszont Eötvösnél sokkal jobb képességeket mutathat fel a *tudományok* terén — beleértve az irodalomtudományt (a kritikát is) —, sokkal erősebb benne (ekkor) az érdeklődés a *történelem és társadalom korszerű kérdései* iránt, s (ami ezúttal korántsem mellékes) bámulatossá frissességgel tud informálódni a kor up-to-day eseményei között. Bizonyosra vehető, hogy többet olvas, mint Eötvös, nyelvkészsége is jobb. De — ez megint nem mellékes — bizonyíthatóan nem annyira szépirodalmat, műveket olvas: sokkal inkább írói életrajzokat, irodalmi és társadalmi, történelmi, politikai *híreket*, adatokat, mindenek következtében nagyon sokat — s elképesztően aprólékos adalékokat — tud az írókról, az irodalmi életéről, — és elég keveset a művekről.

Kétségtelen: egy sajátos hajlam, determináltság mutatkozik mindebben, hozzá egy jóformán még gyerek esetében, aki azonban 13 éves korában már az egyetemre (!) jár — s Eötvös tanúsága szerint (i. m. 210) — már jártas a hazai és a német irodalomban. 1827-ben (14 évesen) már publikál, ha egyelőre még nem is a legrepresentatívabb orgánumban, de 1829-ben már a Tudományos Gyűjteményben (VII—VIII. köt.) is találkozunk nevével. Még ugyanez évben (még mindig csak 16 éves!) aztán olyan névjegyet tesz le a magyar irodalomtudomány asztalára, melynek mására nem is tudom meddig kell várni. „Észrevételek a Muzarion [1829-i] III. és IV. kötetéről” c. kritikai brosúrája (1830) elképesztően széleskörű irodalmi, esztétikai és filozófiai ismeretekről tesz tanúságot mind magyar, mind világirodalmi vonatkozásokban.⁴ Teljesen otthonosan mozog már az irodalmi életben: megismerkedik Kazinczy pesti triászával (Szemere P., Horvát J. — neki az egyetemen tanítványa is —, Vitkovics M.), és 1830-ban már Kazinczyval is,⁵ mindezek nagy megbecsüléssel írnak, szólnak erről a korát meghazudtolóan józan, bölcs — diákról.

Az „Észrevételek . . .”-re néhány szó erejéig ki kell térnem, lévén az a lejelentősebb lépcső az *Alphonse leveleihez* s az abban megnyilatkozó új *világirodalmi orientációhoz*. A bírálat ugyan többségben még *német* (nyelvű) költőket emleget,⁶ a franciák közül természetesen elsősorban

³ Kettőjük viszonyára I. SÓTÉR István: Eötvös József. 1953. I. rész, 1. és 4. fejj., továbbá EÖTVÖS József: Emlék- és ünnepi beszédei. 3. kiad. 1893. (Szalay L. felett: 1865. dec. 11-én, akadémiai beszéd.)

⁴ A nem éppen hízelgő kritika Szemere Pál (!) kérésére megjelent a felújított Muzarion 1833 . . . „Új folyam”-ának II. és III. részeként. (Lapszám-utalásaink a továbbiakban a Muzarionra vonatkoznak.) Bajza Kritikai Lapok-jában (1831. I. Füzet, 141—143.) „H. . . my” (még a külön füzet alapján) fanyalogva — és mélyen Szalay szintje alatt — jelzi nemtetszését amiatt, hogy valaki „a tanulóbból idegen befolyásnak erejével [ti. Szemere pártfogásával] tanító leszen”.

⁵ L. minderre Szalay László levelei . . . Közrebocsátja dr. báró SZALAY Gábor, 1913 (a következőkben: Lev.) — Abban azonban lehet némi túlzás, amit Eötvös mond egy Szalayhoz írt, 1834. máj. 24-i levelében: „Kazinczy gyűjtá fel bennünk az első lángokat”. L. NIZSALOVSKY Endre—LUKÁCSY Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. ItFüz. 55. — 1967. 67. — A következőkben: ESzL

⁶ Az ok világos, maga említi, hogy informátorai elsősorban német irodalmat adnak kezébe: „Szemere igen nagy szeretettel viseltetik irántam és a leghíresebb német Írókat olvasni adja” (1828. nov. 28. Lev. 48), másrészt Eötvösék könyvtára is (melyet Szalay ismert és használt) ilyen művekben volt a leggazdagabb. Vö. BÉNYEI Miklós: Eötvös József világirodalmi olvasmányai. ItK 1971. 694—708.

a felvilágosodás népszerű íróit.⁷ De: egyrészt már *romantikus* tudattal felismeri az újszerű értéket „Rousseau Heloisé-jében [!], Filding [!] családi rajzolataiban”, Walter Scott és Wieland rományaiban; egyetért azokkal, akik „Shakespeare históriai drámáit az újabb dramaturgia maximumának tartják,” s ennek alapján kér igazságos megítélést a *történelmi regény* (mint romantikus műfaj) számára is. És általában a *regény* számára; „a román az idő szelleme következtében mind inkább tükre leve a kornak” (79.). Főltétlenül a romantikus elméletek iránti rokonszenvére vall az *orientalizmus* kérdésére való kitérés,⁸ s még inkább az, hogy „északi” „déli”, „keleti” költészetéről beszél — a német költészet a „hideg, éjszaki” — s ilyen tájéghajlati megokolással foglal állást „az ossziánózás” ellen — az nem magyar éghajlat alá való.

A jelentősebb fordulatot azonban az *Észrevételek* . . . két másik vonatkozásban jelenti. *Szembefordul az idealista német jilozófiával s a vele párhuzamosan létrejött német romantikával.* „Novalis, a két testvér Schlegel, Stöhlberg, Werner s egyéb nem lelketlen férfiak (. . .) zavart ideájakat csengő pengő concettikbe öltözteték” (65), Az „egyéb nem lelketlen férfiak” közt később ott szerepel Fichte, Schelling, Tieck is, mint szintén egy idegbeteg (!) miszticizmus, „semmit mondó művészéghomály” képviselői. Érthető az is, hogy 1828-ban Szalay a „bósz”, a dúlt, diszharmonikus, középkorian sötét és misztikus német romantikából a klasszicizmus derűs harmóniájában, „művészség-egyetemség”-ében és fegyelmezettségében keresi a kiutat: „Az erős és harmoniás lelkek mysticizmust nem ismernek.” Ezt a „harmonias lelket” ekkor még leginkább Goethe képviseli: egy e korból származó költeményében („*Nindához* midőn Góthe Tassóját átadám”⁹ így kéri Nina szeretetét a Tasso hősei iránt:

Nem a bősnek kór álmai szülének
Ily lényeket, úzvén játékaikat,
Ők a romok éjéből fennmaradnak
Örökre fénylendők nekünk . . .

Fennmaradnak „A dúló szellemnek enyhítetül . . .” De más, klasszicista fogantatású művet is előbbre helyez a német romantika alkotásainál: „Rec. vallomást teszen, hogy ő még a *Liaisons dangereux*-t [sic !] is többre becsüli Novalis minden beteges productumainál” (81.).

A másik — a fontosabb — út pedig a *francia irodalom felé fordulás*: „Rec. nagyon nem szereti, hogy a francia irodalomra ellen való polemica nálunk is behonosodik. A németeket itt ismegechőzni fonákság” (75.). Nagyon fontos az a — Döbrentei nyomán hirdetett és sokkal később is lelkesen pártolt — elv, hogy irodalmi *prózát, vigjátéki* stílust a franciáktól tanuljunk, és tanuljunk tőlük *társalgási nyelvet*, „mely a piaci és írói nyelvtől egyaránt különbözik” (!) (75., vö. még Lev 78.). Szalay nem is ekhőzik: ha elismeri is, hogy a *Wilhelm Meister* „hasonlíthatatlan mív”, de — Goethe ellenében is — úgy véli, hogy nem „az egyedüli román”, és hogy Arnaud, Florian, Marmontel műveiből „vigjátékköltőink és románíróink különösen sokat fognak eltanulhatni”, s ezek legalább olyan „jól tevőleg fognának hatni, mint egy — Wilhelm Meister” (75.).

Bármily vázlatosan is, röviden össze kell foglalnunk Szalay kritikusi fellépésének új orientációjú sugallatait. Köztük az egyik az irodalmi alkotásnak, az irodalmi tudatnak és kritikai gondolkodásnak s egyáltalán a magyar művelődésnek európai keretek közé állítása, európai mérce alkalmazása, egy provinciálisan nemzeti szemlélet ellen indított harc. Mi igaz, mi nem abból a képből, melyet 1845-ben idéz fel Szalay 1827-es önmagáról, a lényegben egyet kell érte-

⁷ „Fenelon [!] Telemackját [!]” például „Diderot encyclopediája” nyomán „le plus beau roman du monde”-nak nevezi.

⁸ Szalay 1833-ban részt vesz a Vörösmarty nevével (V.M.) induló „Ezer egy éjszaka. Arab regék” fordításában, a 12. füzet az ő fordításában jelenik meg 1833-ban.

⁹ Megj. Figyelő 1871. jan. 8. (1. évf. 2. sz.)

nünk vele. Bihari János, a híres zenész temetésén vesz részt Kultsár Istvánnal (a Hazai s Külföldi Tudósításoknak akkor 67 éves szerkesztője természetesen jó „barátja”!), s ezt szűrte le a temetésen látottakból, hallottakból: „primitívus idyllvilágban mozogtak embereink”; „veszendőben tudtam a hazát, mely gyermeki álmokat hüvelyez annyit felserdült nép szomszéd-ságában . . .”¹⁰ Szalay László fellépésében is — és talán ott a legbeszédesebben — bontakozik ki az a konfliktus, mely a Kisfaludy K. és köre, a Vörösmarty — Bajza vonal és a Kazinczy — Kölcsey — Szemere — (Vitkovics — Kultsár) vonal között a reformkor elején kibontakozik. Egy nemzeti igényű, perspektívájú, a nemzeti hagyományra épülő, romantikus és egy európai igényű, látókörtágító, de lényegében a német (klasszicista) irodalom elméleti és gyakorlati perspektíváiban mozgó vonal között. Az a fiatal nemzedék, melyből ezúttal csak Szalayt és Eötvöst tartjuk szem előtt, szembe kell hogy találja magát az előbbi vonallal, és nemcsak a „nagyapák” és „unokák” természetes szövetsége miatt a „fiak” ellen, hanem mert műveltségük jellegénél, tájékozottságuknál fogva a nagyapák (mégoly korlátozott kitekintésű) európaisága vonzóbb volt számukra a fiak nemzeti „álmainál.”

Ugyanakkor a 17—18 éves Szalay László — maradjunk nála — *túl is lép* a nagyapákon. Mindenekelőtt azzal, hogy egyre nyilvánvalóbban a *romantika* mellé áll, de túllép a fiakon is azzal, hogy az európai — benne is elsősorban a *francia* — romantika példáját mutatja fel. Egy későbbi (1838 eleji) levelében Szalay azt állítja, hogy ő már 1829-ben V. Hugót és Heinét emlegette a mostani „igen nagy hazafiak”-nak (akik akkor erre „vállalt vonítottak”: Lev. 69.), s későbbi feleségének (özv. Máj Józsefnének) is azt írja 1844. jan. 12-én Pozsonyból: „Er [V. Hugo] war immer [!] mein Lieblingsdichter . . .” (Lev. 109.), — a nyilvános és félreérthetetlen állásfoglalás azonban csak az *Alphonse leveleiben* történik meg.

Rendkívül fontosnak tartom Szalaynak a Kazinczy-nemzedéken való túllépésében azt a mozzanatot is, mely egy *tömegekhez szóló* irodalom érdekében — akár esztétikai engedmények árán is — elveti Kazinczyék irodalmi arisztokratizmusát és exkluzivitását. Clauren, Schilling, Van der Welde és más szerzők „elbeszélétei” — mondja az *Észrevételek . . .-ben* (76.) — nem jelentik a irodalom maximumát, de ők a publikum kedvencei (amiből — teszi hozzá — nem következik, hogy „a nagy csapat [= csoport, tömeg] kedvesei már mind kritikán alul vannak”!), s így „a publicumot is több szépre s jóra fogják vezethetni, mint magok az úgy nevezett magos írók, kik gyakran egyes individuumokat inkább, mint a nemzet egészét lelkesítik”! Hogy az irodalomnak ezt az új, korszerű *társadalmi* funkcióját Szalay mennyire a modern, a francia romantikus irodalom nagy hozadékának tartotta (a német irodalommal és filozófiával szemben), arról két—három év múlva ismételtlen nyilatkozik. A *Muzáron* — sokat emlegetett — 1833-as „Új folyam”-ában reflexiókat fűz Eötvösnek *Bel és Kül világ* címen közölt aforizmáihoz. Itt megállapítja, hogy „napjaink poesise” az, „mely sympathiát találjon individuumoknál és massáknál egyiránt. S így lőn a francia romanticus irodalom azzá, minek azt culminációjában itt [= a filozófiában] Cousinnál, ott [= az irodalomban] Hugónál látjuk.” (319).¹¹

De már 1830 után tartunk. Ekkor Szalay már teljes mellel áll ki a nyugati romantikák mellett, ekkorra már fantasztikus mennyiségű történelmi, irodalom- és társadalom- meg jogtörténelmi ismeretanyagot halmoz fel. És itt kellene következnie a válaszoknak (vagy feltevéseknek)

¹⁰ Publicistai dolgozatok SZALAY László által I—II. Pest 1847. Id. II. 88—89. (PH 1845. aug. 30.) — A visszavetítésben valami fiktív többletnek kell lennie, mert Szalay így folytatja: „Bosszús fájdalommal (. . .) indultam útnak, s búcsú és áldás nélkül léptem ki ismét [?] az ország határán túl [!]”. A Szalay-filológia nem tud erről, ahogy zavarba ejtőek máskor is pl. egy 1827-es „huzamosabb távollét”-ről (i. m. II. 88.), „ifjúságon vándorévei”-ről beszélő kijelentések (i. m. II. 127., 256). Bár az utóbbi vonatkozhatik Szalaynak 1838-ban és 1840-ben tett útjaira, — azzal, hogy a 32 éves férfi „ifjú”-nak látja 26—28 éves önmagát.

¹¹ Ezek a gondolatok változatlan fogalmazásban megvannak már egy Szemeréhez 1831. okt. 17-i levelében is. Lev. 62—63.

az ilyen kérdésekre: mik voltak Szalay szellemi gazdagodásának konkrét forrásai, mit olvasott és milyen nyelveken, honnan szerezte, szerezhette sokszor meghökkentően intim információit stb.? Ezek azonban ahhoz a bizonyos dokumentációhoz tartoznak, melyről itt le kell mondanunk.

És rá kell végre térnünk az *Alphonse leveleire*. E munkácskát (mely 1832-ben jelent meg) Szalay bizonyíthatóan 1830 után írta.¹² Valószínűleg az 1831–32. tél után (melyet Kőlcsey mellett töltött Csekén joggyakornokként) – Pesten. Nem nagyon kellett hozzá sok idő, és nemcsak terjedelme miatt nem, – Szalayban készen voltak azok az irodalomtörténeti, történelmi és a júliusi forradalomra vonatkozó ismeretek, melyeknek némi átrendezésével s egy halvány fiktív epikai vonal megrajzolásával, megszülethetett ez a furcsa hibrid mű, mely azonban újszerűségénél, reveláló voltánál fogva mégis különös érdeklődésre tarthat számot. Számot tarthatott volna korában is, és csak feltevéseket kockáztathatunk meg: miért is nem méltatták szóra sem. E feltevések közt első helyen kell említenünk a nyugati (francia) orientáció megtorpanását és lehetőségeinek azt a lezárását, melyet a júliusi forradalomtól (s a nyomában támadt tragikus lengyel felkeléstől) megrettent osztrák állami gépezet (a konzervatív magyar rétegek támogatásával) hozott létre már 1830 második felében. Lehet, hogy az esztétizáló, önként vagy nyomásra depolitizálódott kritika a műnek tagadhatatlan gyenge művészi értéke miatt ment el szó nélkül mellette. Nincs kizárva a bosszú sem: az „Észrevételek . . .” kemény hangja miatt sokan fenték a fogukat a diák-kritikusra.¹³ Az is lehet, hogy – ha egyáltalán elolvasták – nem ismerték fel a kulcsot, s egy az egyhez értelmezték. Pedig ha valaki felismerte volna a munka valóság-tartalmát, akár elveti, akár elfogadja, olyan tág kaput látott volna maga előtt felnyitni, amelyet majd csak az 1840-es évek közepének útleírásai, útbeszámolóí nyitottak. Még *A karthausi* sem tudta az *Alphonse levelei* funkcióját betölteni, mert amennyivel – összehasonlíthatatlanul – nagyobb művészi teljesítmény, annyival elvonatkoztatottabb is. Szalay takaratlanul, tálcán hozza a konkrét és napi időszerűségű információkat, de ezek – úgy látszik – senkit sem érdekelnek.

De miről is szól ez a „novella”? *Alphonse*, egy 23 éves ifjú, fél Európát felölelő hétévi „zarándoklás” után éppen 1830-ban – de már a júliusi napok után – tér vissza Spanyolországból Párizsba, amivel „hét év vágya teljesedett” (így feltehetőleg önkéntes emigrációban volt). Szüleiről nem tudunk meg semmit, de azt igen, hogy Párizsban vannak régi keletű, szilárd ismeretségei, barátságai. Ott az öreg *Constant* és a rajongva szeretett barát, *Victor*, továbbá a bölcs, rezignált, racionalista *Sebastiani*. Spanyolországban megismerkedett *Alvarez* leányával, *Camillával* (*Victor* azt sűgá: „*Laura és Vaucluse*”). A két fiatal közt örök szerelem szövődik, s bár *Alphonse* előre siet Párizsba, az apa rövidesen utána küldi *Camillát* is, aki *Constant* unokahúga, s akit *Victor* is az apával együtt régtől ismer (s „hévvel várja megérkeztöket”). *Alvareznek* azonban egyelőre *Mina* táborába kell mennie, de leánya nem marad gyámolítás nélkül: „*Adelaide, Filep* húga, s egyike a legnemesebb asszonyoknak (. . .) lakást ajánla neki a *Palais-royalban*, s ő *Constant* halála oltá úgy is védtelel azt elfogadta. *Sebastianinak* köszönhetjük e kegyet . . .” (24–25.). De *Alvarez* elesik a csatában, *Camilla* a hír vételére meghal. Kévéssel előbb meghal *Constant* is, akinek nem sikerült élete utolsó vágyát:

¹² Már beszámol *B. Constant* haláláról (1830. dec. 8.). Ezzel kapcsolatban egy jellemző eset a cenzúra megszigorítására 1830-tól kezdve: a *TudGyújt* 1830. 12. köt. „Külföldi Literatúra” rovatában – többek közt – fekete festékkel át van maszatolva egy haláleset (a francia irodalomban) 1830. dec. 8-án!

¹³ A hóhérasztást *Kovács Pál* már előbb megkezdte Szalay: *Bimbók* c. verses kötetecskéje kapcsán (*TudGyújt* 1831. III. köt. 106–114.). A szokatlanul hosszú és „alapos” recenzió még a kor kritikai tónusához mérten is olyannyira fölényeskedő, kioktató, gyalázkodó, hogy nyilvánvaló: a költő Szalay *jogos* kritikájának ürügyén veri el a port a recenzens a *kritikus és tudós* Szalayn – egy hatalomra jutott nemzedék nevében és lehetőségeivel.

az akadémiai tagságot megérnie. A bánatából észretérített Alphonse-t, Sebastiani „titkos megbizatással” Paraguayba küldi.

Ez így nem soknak látszik. De az talán mégsem mindennapi dolog, hogy 1832-ben Magyarországon egy 19 éves ifjú olyan „novellát” ír, melynek színhelye 1830 őszének – 1831 télelejének Párizsa, szereplői közt pedig ott van Constant, Victor, Alphonse – azazhogy kétségtelenül: Benjamin Constant, Victor Hugo, Alphonse de Lamartine.¹⁴ Sőt Alphonse hét évvel ezelőtt találkozott Byronnal, egy terjedelmesebb naplórészlet pedig Cervantes-szel foglalkozik. És nem kitalált (ha némi fikcióval kevert) személy a többi sem. Mindezek az alakok – elsősorban az írók – teljesen hiteles magatartásban, aprólékossáig igaz életrajzi adatokkal szerepelnek. Szalay mindent tud B. Constant végső napjairól és haláláról, az Akadémiából való kibuktatásáról, még – más vonatkozásban, mint a romantikusok konzervatív ellenfelét – azt a Viennet-t is emlegeti, akit Constant-nal szemben beválasztottak.¹⁵

Mindeddig nem tudtam pontosan kideríteni, honnan tudja mindezt Szalay, és honnan ered feltűnő rokonszenve B. Constant iránt. Csak utalok arra a körülményre, hogy Constant tulajdonképpen svájci volt, életének jelentős részét (különösen mint Mme de Staël szeretője) Svájcban és Németországban töltötte. Nos, sok jel mutat arra, hogy Szalaynak francia nyelvmesterei és könyvek, újságok, folyóiratok vagy tapasztalatai révén) legfőbb informátorai svájci franciák voltak . . .¹⁶ Később a Constant iránti rokonszenv már jobban indokolható – de e későbbi állásfoglalásokból csak nagy óvatossággal merek az 1831-es ideológiára visszakövetkeztetni.¹⁷ Azt mindenesetre már 1830-ban is tudhatta, hogy Constant nem volt ugyan forradalmár, de híve volt az 1789-es polgári forradalom első szakaszának, girondista volt, ellensége „a terrorizmus apostolainak”, de ellensége a konzervatív royalizmusnak és a restaurációnak is, általában „a túlságok cultusa” ellen volt,¹⁸ s mint felvilágosult liberális reformpolitikus nagy reményekkel nézett – XVIII. Lajos és X. Károly után – Lajos Fülöp „polgárkirálysága” elé. Az Alphonse leveleiben sokkal inkább mint mártír sorsú és bölcs politikus, semmint író szerepel.¹⁹

Annál inkább „Victor”. Láttuk, 1828 – 29-ben már tud V. Hugóról, később sem tagadja meg – ha az 1830 utáni Hugóval szemben vannak is fenntartásai –, nagy örömmel olvashatta hát a Tudományos Gyűjtemény 1831. (!) évfolyam I. kötetében (111 – 113. l.) a *Tekintet az újabb Francia poesisre* című cikket (mely Jeffrey cikkének átvétele a Times 1830. okt. 24-i számából), ahol „a romantica legjelesb hősei” közt Lamartine, Méry-Barthalemy (!) és Hugo V. „a triumvirek”, később pedig – azon kijelentés kíséretében, hogy „a német kritikuskok dacára is úgy hisszük, hogy a megifjult [francia] nemzet a poesisnek egy új korát még elfogja [!] érhetni” – ezt a megállapítást: „Hugo Victor a legtöbb oldalú, s egyszersemind leggeniálisabb a Francia romanticusok közt”, meg hogy *Hernanija* nyomán nagy botrány – és nagy siker támadt. – Victor és Alphonse barátsága nagyon emlékeztet a romantikus barátságokra (amilyen például az Eötvösé és Szalayé is volt), nem is hiányzik a *barátság* himnusza a halálosan *szelelmes* Alphonse

¹⁴ Erre – részben és igen mellékesen – SZINNYEI F. is figyelj: „Victor: V. Hugo, Constant: C. Benjamin” (sic!). I. m. i. h.

¹⁵ Még azt is pontosan tudja, hogy Alphonse Constant-t „Rue Prouvaise, IVe” lakcimen keresi fel.

¹⁶ L. pl. ESzL 43., 107/6. jegyz.

¹⁷ A *Statusférfiak és szónokok* könyvében pl. (Pest 1850) Constant kapja a legtöbb helyet. Az olyan megjegyzésből azonban, hogy B. Constant 1816-ban Londonban „Adolphe című, Rousseau-nak legjobb dolgozataival versenyző pszichológiai regényét bocsátotta sajtó alá” – nem merném azt állítani, hogy Szalay már 1832 előtt olvasta az *Adolphe*-ot.

¹⁸ Vö. *Statusférfiak és szónokok* . . . 274., 339–340. stb.

¹⁹ Mint publicistát állítja példaképül 1847-ben is: „munkáit sokkal örömebb látnám az új nemzedék kezében, mint Louis Blanc és Proudhon és nem tudom kinek még magokban véve becses munkáikat . . .” Publ. dolg. II. 272. (PH 1847. febr. 21.)

naplójából a szerelem *ellenében* (V. fej.) — művészi téren azonban Alphonse meghajol Victor költői nagysága előtt: „oly kicsinek éreztem magam róluk [= Victor munkáiról] szóltomban”.²⁰ Mindazonáltal Szalaynak *ekkor* nem lehettek nagyon bő *olvasmány*-tapasztalatai V. Hugóról, de annál több információja lehetett Hugo irodalomelméleti és közéleti szerepéről, legfőképpen pedig korszerű jelentőségéről a költészet és a világerzés 1830 körüli nagy fordulatában. Utaltunk már rá, hogy Szalay ekkor a francia romantikában fedi fel „napjaink poézisét”, az *Alphonse levelei* írásakor pedig V. Hugóban e költészet csúcsát.²¹

Am az mégse véletlen, hogy Szalay Alphonse-szal, azaz *Lamartine*-nal azonosítja magát. Egy hosszabb dolgozatban ki lehetne mutatni, hogy Szalay majdnem föltétlenül ismeri a *Méditations poétiques* (1820), talán a *Les Nouvelles Méditations* (1823) s alighanem a *Le Dernier Chant du Pèlerinage de Harold* (1825) c. Lamartine-köteteket. Amikor pedig a Tudományos Gyűjteménynek idézett cikke az újabb francia poézisről (1831. I.) lelkesen magasztalja a hívő, a katolikus Lamartine-t, megemlítve a „közelebb [1830 júniusában] megjelent Harmonie”-kat (*Harmonies poétiques et religieuses*), Szalay bizonyára beszerezettette — és ez lett vezérfonala a következő években benne végbemenő világnézeti változásoknak. Némi fiktív, átcsoportosított elemmel megbővítve,²² Alphonse eszmei, költői, filozófiai viselkedésében ugyanis Lamartine és Szalay László pályafordulata van magírva. E fordulat lényege — Szalay esetében — a száraz racionalizmusból, deizmusból és ugyanakkor a német idealista filozófiából való kiábrándulás („éjszak gonosz befolyásá”-tól való megszabadulás) — a „fényt és melegséget”, szabadabb érzelmességet és kollektív értelmű cselekvést ígérő francia költészet és filozófia javára.²³ E „fény és melegség” vágya hatotta át az 1830-as évek elején Szalay Lászlót — e szavakkal zárja (az eddig mellőzött) *Alphonse* (!) című, novellája epilógusának szánt — nem rossz — költeményét²⁴ (amiből a novella olvasása nélkül aligha értett valaki is valamit). Megtört álmai, csalódásai után most is „Victor”-hoz fordul; te ragyogsz fel — úgymond — „e bús romokon, | S fény s melegség leng sugáridon”. De a kis költeményben mégis egy más, folyton visszatérő kulcsszó: a *hit* a legfontosabb, jelezve, hogy az 1830–32-i válságból Szalay a *vallási, morális, közéleti* hittel meggazdagodva lép tovább: „Hüttel dúsabban a zarándok én.”²⁵

Ezt a filozófiát és költészetet Szalay hamarabb és explicitebben találta meg Lamartine-nál, mint Hugónál (noha változatlanul Hugót hirdeti „a poesis egy új korá”-nak, „napjaink poesisé”-nek — a francia romantikának — csúcsaként). Lelki alkatában, írói szándékaiban, sőt az életpálya vonatkozásában is — mint látni fogjuk — rokonibbnak érezte Szalay Lamartine-t. (Életrajzilag is: V. Hugóról — ekkor —, úgy látszik, vajmi keveset tud, Lamartine életét meglepő részletességgel ismeri.²⁶ Benne látta a terméketlen, gögös *byroni* magatartáson és

²⁰ Lamartine és V. Hugó barátsága valóban még ez utóbbinak gyermekkorába nyúlik vissza, majd (1823 és 1826 közt leveleztek is), Szalay nem ügyetlen fogással (a „zarándoklással”) indokolja azt a tényt, hogy egyrészt a két barátság soha sem volt olyan intim, mint Alphonse-é és Victoré, másrészt hogy Lamartine kívül maradt a 20-as évek romantikus *mozgalmain*, nem is akarja a „romantisme à la Hugo”-t, a romantikus drámák is visszariasztják Vö. Lamartine: *Oeuvres choisies*. Paris 1910. Introduction par René Waltzl.

²¹ Bizonyosra vehető, hogy Eötvösnek úgy 1835 körül jelentkező Hugo-rajongása Szalaynak köszönhető.

²² A legfontosabb változtatások közé tartozik Lamartine (sz. 1790) „megfiatalítása” — de egy 40 éves, nős férfi nem lehetne egy érzelmes-ártatlan szerelem hőse —, továbbá Spanyolországba való elvezetése, amire a spanyol történelmi viszonyokra való kitérés, spanyol hangulatok (és Cervantes) miatt volt szükség.

²³ L. SÓTÉR István: i. m. 50–51.

²⁴ Nefelejts. Almanach. Szerk. KOVACSÓCZY M. 1834. 232.

²⁵ E változásra Szalay is kitér 1831. nov. 11-i levelében (Szemeréhez), ahol elmondja, hogy még 1825-ben is „az isten szó gúnymosolygás nélkül nem lebbent el ajkaimon”. Lev. 65–66.

²⁶ A legmeghökentőbb eset a *Camilla* név. Nyilvánvalóan kitalált névnek látszik, — ám Lamartine: *Mémoires inédits*-jében (1) (III. könyv XV–XVI. l.) felbukkan egy Camilla, akivel

filozófián felülemelkedő, a meleg és fényes, de a „raison”-nal nem ellenkező világnézetet. Nem véletlenül írtuk le az imént *Byron* nevét. A Szalaytól eszményül elfogadott Lamartine a Byronnal való konfrontációban született meg. Ismeretes, hogy Lamartine — egy rövid időre — csodálója és követője lett Byronnak, elsősorban a *Child Harold* költőjének, de már az 1820-as *Méditations poétiques* 17. darabjában („A lord Byron. Sur l’Homme”) el is utasítja a byroni gőgöt, cinizmust és szkepticizmust: „Roi des chants immortals, reconnais-toi toi-même! | Laisse aux fils de la nuit le doute et le blasphème”. — Verses levele során egyébként olykor (az akkori) Lamennais eszméinek parafázisát adja.

De számunkra most „Alphonse” fontosabb. Victor mindjárt találkozásuk után (IV. fej.) megkérdi Alphonse-t: „[Vándorlásaid során] S Byront valyon láttad-e? — mert tudá, hogy örült valék Byronban” (!). Alphonse elmondja, hogy mindjárt „zarándoklása” (pilgrimage — pélelsrname) első évében (tehát 1823-ban!), 16 évesen felkereste Byront Genovában.²⁷ „Ott állott ő [Byron], fennség s méltóság homlokán . . . (. . .) Sokat szóltott hévvel és gondatlanul, s vad öröm futotta el orcáját, midőn második szava elsejét elronthatá.” (!) Amikor négyszemközt maradnak, Byron örömmel hallja, hogy a fiatal Alphonse az ő költeményeit olvassa, — de később már „byronizmus”-sal reagál: „csak saját megunottságodott bennök keresni és találni fogod”. Alphonse: „Én egy ideált találok bennök”, — mire Byron epés-dühösen fordul a mellette álló grófnéhoz (!): „te is amor mio ilyesmit szerettél meg bennem?” Kifejezi reményét, hogy egyszer majd a fiatal Alphonse is reálisabban fogja őt látni: „Egy ideál! szappanbuboréka agyadnak”, s Newtont idézi, akinek nyomán a szívárványszín „nyomorú fehérre redukálható”. „Egy ideál, insanity!”²⁸

Alphonse itt Victort állítja szembe Byronnal, mint igazibb, eszményibb költőt, aki „pro-metheusi düh helyett a vágy és remény glóriáját” szötte költeményeibe. „Ti [Victor és Byron] egy elemből vagytok, de életed fonalát sylphok fonták, varázsdalnál tavaszregfényben: az övét Glenor mezején [Osszián!], sötét éjszaka a tagadás árnyai.” Megtörténik tehát a szakítás — a „hideg” „bősz” német romantika után — a (fiatal) Byron nihilista pesszimizmusával is, és újból csak a „fény és meleg” javára. És még tovább — immár Alphonse — Szalay sorában — a cselekvés, a döntés javára.

A valóságos példakép azonban ekkor — 1831—32-ben — nem V. Hugó, hanem Lamartine. Ez utóbbi 1831-ben versben és prózában *közvetlenül* a közvéleményhez fordul és — bár Lajos Fülöp híveként — kifejezi rokonszenvét a republikanizmus iránt, hiszen a polgárkirályság csak névleg monarchia, valójában köztársaság, mely a *haladást* szolgálja. Így gondolkodik

Lamartine 1825—1828-i itáliai tartózkodása során találkozott, s — régi jó lírai fogással — egy másik szerelméhez intézett versében meg is énekelt. — De ugyanígy nem kitalálás Adelaide hercegnő szerepe; Lamartine anyja (mint Mme des Roys, az orléansi herceg gyermekei másod-gouvernante-jának leánya) a fiatal Lajos Fülöp és Adelaide hercegnő játszótársaként a Palais-Royalban és Saint-Cloud-ban nevelkedett. (Id. Oeuvres choisies. Bev. XLIX és VI—VII. l.) 1830-ban a feldúlt Saint-Cloud-t Alphonse nem is mulasztja el felkeresni (XI. fej.).

²⁷ Genovában vagy Genévában? Alapvető kérdés lenne, de alighatudjuk valaha is megválaszolni. Lamartine ugyanis — egyes feltevések szerint — Genf mellett (angolul: Geneva) találkozott Byronnal, s az *akkori* (1816) Byron viselkedése (a nyakába akaszkodott szerelemmel, Clare-Claire-rel szemben), kiégettsége, az éppen ott írt *Child Harold* hangulata — hű mása a Szalaynál szerepeltetettnek. 1823-ban viszont Byron valóban Genovában él, — de Lamartine ott nem járt, és a Wordsworth s főleg Shelley útjához közeledő Byron ott így nem viselkedhetett, a szeretett Guiccioli (Gamba) grófnéval szemben sem. Elképzelhető, hogy Szalay a Genfi tó melletti — és csak azt ismert — Byront szerepelteti 1823-ban Genovában is, — melynek neve franciául *Gènes*, angolul *Genoa*, német-magyarul *Génua*. (Bár Szalaytól az is kitelik, hogy ismerte a város olasz nevét.)

²⁸ Newton előkerült Lamartine-nak Lord Byronhoz intézett költeményében is, — de mennyire más szerepben: „J’étudia la foi par qui roulent les cieux; | Dans leurs brillants déserts Newton guida mes yeux.”

Alphonse is, a pártoskodás, a „düh” ellenfeleként, de a haladás híveként. És ha Lamartine így festi reagálását 1830-ra, a *Jocelyn*-ben:

«Je creuse nuit et jour dans mes reflexions
Cet abîme sanglant des révolutions,
Du grand corps social remède ou maladie

Qui brise ou rajeunit la machine engourdie» — Alphonse echóként ilyen reflexiókat ír le 1830 őszén: „meddig, s mindig döntení [= rombolni]? Jót akarunk, nem kétlem: de tartok, annyi rommal márgáztatott e föld, hogy már csak ritka mag fogamszhatik. S az ifjúság kedében még most is lázzal vív. Azt hinnők, a catastrophe még csak következik, nem hogy megettünk vagyon. Fáj nekem ifjainkat így látnom. Hinni akarom, hogy vágyaik szétszakítottak s most keresik egymást szíveikben, de mért nem szelíden, mint könnyűt, mint sóhajtás a sóhajtatot, mért dühvel és vonagolva, mint a feldarabolt boat” (4–5.) Egy *társadalmi* forradalom lehetőségétől való borzongás van Camilla szavaiban is, amikor elmondja, hogy Párizsba jövet egy (felkelő) csapat támadt rájuk „vive le tricolore!” kiáltásokkal (VI. fej.). A tricolore a nagy francia forradalom zászlaja volt a Bourbonok fehér zászlójával szemben . . .

Lamartine 1832 júniusában — lényegében felhagyva a költészettel — Keletre indul, s következő években sokkal inkább politikus, mint költő. És Szalay meg Alphonse? Szalay is egyre inkább a tudósi és közéleti pálya felé fordul. Amikor 1837 végéről visszanezve Szemerének elmondja élete és pályája fordulatát („a vég számadáson általestem”),²⁹ mintha Lamartine-t hallanánk: a filantrópiával felhagyott — úgymond — „De ne hidd, hogy az emberiség s az ezt mozgató ideák és érzelmek ellenévé váltam (. . .) Tanultam és tanultam, s új epocha kezdődött életembe.” Írói próbálkozásai? „elvesztették becsöket, vagy legalább érdeköket előttem, (. . .) a nemzetek életét tanultam, tűzhelyeikhez ültem . . .” És hogy semmi se hiányozzék a Lamartine — Alphonse — Szalay analógiából, a Keletre indult Lamartine, a szerelmi bánat után Paraguayba utazott Alphonse mellett Szalay: „A közelebb mult esztendő[k]ben] (. . .) jegyben is jártam, Cubába is készültem.”³⁰

Még ha ez a fordulat Szalay életében nem folyt is le ilyen konfliktusmentesen — emlékezzünk az *Alphonse levelei* epilógusának készült *Alphonse* c. költeményre, mely — sokban emlékeztetve Eötvös *Búcsújára* — inkább a régivel való szakítás fájalmát fejezi ki:

„S fájdalommal, búcsú s áldás nélkül
Vezérfény nélkül utamnak megyek:
S ha túlléptem a határokon,
Szümben enyhülni fog a fájdalom.”

De lehet: kevesebb konfliktussal járt a szakítás, és Szalay őszintén írja Szemerének 1831. szept. 29-én (tehát az *Alphonse levelei* előtt!): „Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétség kívül mert vocatióm nem literarius . . .” Valóban nem az, és ennek van egy negatív, a korban retardáló és egy pozitív, előremutató kihatása is. Szerencsétlen körül-

²⁹ A levelet Szemere megküldi Kölcseynek, innen ismerjük. Lev 66–70.

³⁰ Ne gondoljuk, hogy akár Paraguay, akár Kuba neve csak az egzotikum kedvéért szerepel. Paraguay az akkori gyarmatpolitika érdeklődésének előterében áll. Az 1813-ban függetlenné vált köztársaság első elnöke ugyanis egy francia lett (s 1814–1840-ig zsarnoki hatalommal kormányzott). — Kubában (Haitiben) pedig 1792–1802-ben játszódtott le a rabszolga Toussaint „néger császár” forradalma, mely évtizedekig (sőt napjainkig) foglalkoztatta a szépirodalmat is; éppen az 1830-as évek elején jelent meg Mügge 6 kötetes regénye e tárgyról. (Rövidesen Jósika magyarra fordította.)

ménynek kell ugyanis tartanunk, hogy Szalay a romantikát, a romantika egész művészi és társadalmi mondanivalóját nem művészként tudta recipiálni, hanem kritikusként vagy történetiróként, illetve jogtudósként és doktriner politikusként, hogy ami szépirodalmat csinált, azon egy szemernyi sem látszik abból az elméleti korszerűségből, ami már az „Észrevételek . . .”-ben és korai levelezésben is megmutatkozott. Másrészt viszont figyelemre méltó lépés egy 18–19 éves ifjú részéről, hogy — ha nem is példa nélkül — szakít a magyar politika és közélet irodalmi determináltságával, s egy sui generis, modernebb közéleti tevékenységformát követ (Erre a típusra majd Deák Ferencig kell várni.)

Az *Alphonse levelei* a pályafordulat hátra- és előrenéző aspektusát egyaránt tartalmazzák. Szalay — Alphonse áruhájában — befejezi az eltávolodást a német romantikától, sőt már Byron is kiiktatja a (művészileg vagy társadalmilag) progresszív romantika területéről, ugyanakkor viszont idevon két nem „éjszaki”, keletivel beoltott „déli” romantikát: az olaszt és — főleg — a spanyolt.³¹ Az olasz irodalom esetében csak egy utalás erejéig megy el (a „decameron brigatájá”-ról szólva), annál fontosabb a spanyol irodalom és (a romantikától újra felfedezett) Cervantes beépítése az irodalmi műveltségbe.³² Camilla szeretett eljárni a maurus temetőbe, s ott — holdfénynél — „románctörödékeket énekel”. Közösen olvassák a „novelas ejemplares”-t — mire ilyen kiterés következik: „Cervantest érdeme szerint, úgy hiszem, még nem méltányolta senki”, pedig ő igazi spanyol, „s ugyan azért [!] ment amaz [,] az őrlésig vitt képdagálytól, mely mint a legrégebb cancionero mutatja [,] koránt sem spanyol sajtóság, s csak olaszországból [sic!] által csúszott s Calderonban sem kevésbé hiba, mint az Gongorában, az Mariniban. Cervantes phantasiája elét [= élet] meleg és élet való (. . .) Kinövései vannak az ő phantasiájának is, de ezek erős töjűkön még jól veszik ki magokat, mint az arabesk a goth épületen” (20.). Azt hiszem, „a romantikus realizmus” elvét mondja itt ki Szalay. Magát ezt az esztétikát ugyanis romantikusnak vallja-hirdeti: „Victor (. . .) velünk vagy, s mert már romanticusoknak tartatunk, Viennet dacára is spanyol literatúrával foglalatokodunk.” (19.) Igaza van: a spanyol literatúra iránti érdeklődés a romantika egyik hozománya.

*

Le kell győződnöm a kísértést, hogy az *Alphonse levelei* műfajában, emberábrázolásában, tájfel fogásában, stílusában s számtalan motívumában kimutassam: Szalay a maga szépirodalmi gyakorlatában is romantikus lett. De rá kell térnem arra, hogy — Lamartine-t választva alteregóul — Szalay miként jelzi a történetirői és politikai pályára térő férfi ideológiájának legfőbb — s egész életén át követett — elveit. Ennek lényege a forradalmi úttal szemben a polgári progresszív reformliberalizmus útjának követése. Már Sötér István helyesen látja, hogy „mindkettőjük [ti. Eötvös és Szalay] fejlődésében döntő hatása volt az, ahogyan 1830 júliusát értelmezték (i. m. 17.). Nos, ha igaz, amit Falk Miksa (magára Eötvösre és Szalayra hivatkozva) mond, hogy ti. a júliusi forradalom hírére a két 17 éves ifjú magánkívül volt izgalmban — örömben³³ — az *Alphonse levelei* visszalépést jelent. Már legalább is, ha a júliusi forradalmat szimplifikálva értelmezzük. 1830 júliusának végén ugyanis mindenekelőtt egy Bourbon-

³¹ Már az „Észrevételek . . .”-ben úgy látja: „Az olaszok és spanyolok” romantikája „a maurusok [mórok] befolyásától (. . .) keletileg módosított”. (88.)

³² Ha nem visszavetítésről van szó, Szalay már gyermekkorában megismerkedett a *Don Quijotéval*, a PH 1845. dec. 15-i számában (Publ. dolg. II. 127.) ironikus példaként emlegeti a példabeszédekkel politizáló Sancho Panzát — mint gyermekkori emléket. — Valószínű azonban, hogy ezúttal is némi szépítésről van szó, ti. az *Alphonse levelei*-nek Cervantesről szóló része — sokszor kifejezéseiben is — megegyezik a TudGyűjt 1831. II. Füz.-ének „Külföldi Literatúra” rovatában egy *Cervantes* c. cikkel, „N”-től.

³³ FALK Miksa: Kor és jellemrajzok. Bp. [1902] 217–218.

ellenes (részben királyság-ellenes) *nemzeti* forradalom zajlott le azzal a céllal, hogy Franciaországot (s példájára a többi országokat is!) kiszabadítsák a Szentszövetség megalázó ellenőrzése alól (és a Szentszövetséget szolgáló Bourbon dinasztától), és visszaszerezzék Bonaparte gloire-ját. (A francia megmozdulást követő tragikus lengyel felkelés is elsősorban nemzeti indítékú volt.) A magam részéről Szalay és Eötvös lelkesedésében is egy *polgári-nemzeti* (de semmi esetre sem republikánus), *progresszív* fordulat lehetőségét látom. Falk Miksa is azt mondja, hogy az említett alkalommal a két fiatal „a nemzetek szabadságára” (tehát nem a várható társadalmi változásokra) koccintott pezsgővel. Szalay később is az 1830-i „győzedelmet” a királyi önkény megbuktatásában és a népi forradalom leverésében látja.³⁴ Alphonse százával mindenestre a bonapartista nemzeti és polgári-forradalmi eszméket hirdeti. Nagyon jellemző (és Alphonse „zarandoklásának” okát is sejteti) az a rész, melyben A. Dumas Napóleonjának (a „Theatre Français”-ben, Mlle Marsszal) bemutatásáról számol be.³⁵ „Gyermekéveimre emlékezém. Ezek az évek voltak, midőn egy negyed század emlékét kiirtani akarták [tehát 1814–15-ben]. Akkor kellett volna — úgymond — Talmát látni a *Sillában*, Az emigrációból visszatérteknek [= a forradalom és Napóleon híveinek!] játszott, egy kort támasztott fel: „korát a faubourgoknak (. . .) Estvéji a részegülésnek! akkor a Saint-Antoin [!] legnyomorultabb kávéházába vonulánk . . .”³⁶ Camillának nem tetszett Dumas darabja. „az nekem fáj, kimondhatatlanul” (24–25.). Szalay tehát nem zárja ki a tömegeket a társadalmi harcból, de mindenestre Napóleon *polgári* reformtörvényeit tartja követendőnek.

Ezt, az 1830. évhez kétségtelen visszalépést Szalayban nemcsak Lamartine-nak 1831 utáni viselkedése, hanem a hazai viszonyok is motiválják. Az 1831. évi „kolerázadás” még a progresszív gondolkozású reformerek elé is azt a Mene-Tekel-t rajzolta a fejlődés falára, hogy *minden* alulról kiinduló megmozdulás elkerülhetetlenül *radikális* és forradalmi indulatú, logikájú *társadalmi* struktúra-változásokat vet felszínre. Ez a megrettenés, visszahőkölés kellett, hogy lejátszódjék Szalayban is, s ezt csak erősíthette Kőlcsey jobb, közelebbi megismerése (1831–32 telén) azzal a meggyőződéssel, hogy Kőlcseynek nemes, polgárosult liberális reformdemokratizmusa a helyes út az elkerülhetetlen, elődázhatatlan, de forradalom nélkül végrehajtandó társadalmi és államszerkezeti reformok felé. Most, itt dolgozza ki-éli át Szalay azt morális, történelem- és jogfilozófia fordulatot, mely mint nagy intellektusú, magas elméleti képzettségű polgári—liberális demokratizmus az 1840-es évektől *egyik* meghatározója lett — Eötvös, Deák, Kemény nevével fémjelvezve — a magyar politikai gondolkozásnak és *egyik* cselekvésformájának. Ez a gondolkodás szívesen nevezte magát „józannak”, „realistának” és előszeretettel minősítette a radikális gondolkozást „érzelminek” és irreális „álmódóznak”.

Az *Alphonse leveleiben* ez a konfliktus és változás erős *szubjektív* hitellel van elének állítva. 1831 elején, Alvarez és Camilla halála után Alphonse is abba a helyzetbe kerül, hogy tulajdonképpen az antimonarchista erőkkal, a tömegekkel kellene tartania (a tömeg ugyanis a Lajos

³⁴ Statusférfiak . . . 340. Idézi Lamartine-nak 1847. május 7-i híres beszédét, mely a júliusi forradalom koraszülöttségét és felemásgát fejtegeti („republicai királyságot, forradalmi monarchiát alapított”). I. m. 427. — Eötvös szerint is: „A hatás, melyet e nagy esemény nálunk előidézett, nem volt forradalmi” (i. m. 214).

³⁵ A. Dumas: Napóleon Bonaparte ou Trente ans de l’Histoire de la France c. 6 felvonásos, 23 képből álló „drámáját” valóban 1831. jan. 10-én mutatták be (az Odéonban). — Szalay természetesen ezt is tudja, ahogy ismeri Mlle Mars és Talma nevét is, de mintha ez utóbbit (meghalt 1826-ban) ekkor is élőnek tudná. Dumas drámája különben könyvalakban már korábban megjelent, egy, a Napóleon Emlékirataiból vett mottóval: „D’ici à cinquante ans, toute l’Europe sera républicaine ou cosaque”. (A Dumas: Théâtre Complet. II. Paris 1873.)

³⁶ Az ember ismét és ismét csak álmélkodik, amikor egyes egykorú feljegyzések szinte betű szerint egyeznek Szalay elbeszélésével. B. Constant naplójában, a „100 nap” idejéről megjegyzi „Il [Napóleon] se fait une fédération des faubourgs.” Journal intime de Benjamin Constant et Lettres à sa famille et à ses amis . . . Paris 1895. 154.

Fülöp külügyminiszterévé lett Sebastianit okolja Alvarez haláláért), de Sebastiani egy realpolitikának vélt, racionalista, praktikus életutat tár fel előtte: „S céltokat? — mondja Alphonse-nak — oh talán hasonló lenge egykor előttem”, de az ilyesféle álom (I) egyre messzebb, kerül az embertől; őt is csábították egykor az álmok, de aztán győzött a valóság... Arra beszéli rá Alphonse-t, szakadjon el az ifjúság álmaitól, legyen férfi, lépjen ki a pályára, „a sarampók közé”, meztelenül, csak önjere támaszkodva: „A gyengédkedő tessék magának álmaiban”... És Alphonse, szinte bántó hamarsággal, erőt vesz halálvágyán, érzelmességén, a sors csapásain, elindul az Óceánon túlra azzal, hogy „egy sir, és egy barát”, vagyis Camilla szerelme és Victor barátsága egy étellel ér fel... Néhány nappal korábban Alphonse még az elhagyott, romlásnak indult Saint-Could-ban jár, ilyen gondolatok közt: jön-e még valami, ami őt felrázza — „vagy hamu lesz, mint a lakatlan sziget halottja, asztalánál az első mozdulatra” (26—28.). Aztán — bár a végső csapás, Camilla halála csak ezután jön — fordít az életén a józan, gyakorlati megoldás irányában. Félreérthetetlen önvallomás ez, az ifjonti „álmok” után a „józsanság” útjára lépő Szalay László önvallomása.

Ami együttjár a „literatius vocatió”-nak — egyelőre — a *történetíró*éval való felcserelésével. Ez annál is könnyebben ment, mert Szalayban kezdettől fogva megvolt a hajlam, az irodalmi folyamatnak esztétikai megközelítése helyett az életrajzi, történeti, irodalomtörténeti, majd politika- és társadalomtörténeti felfogására. B. Constant-ban is elsősorban a közéleti embert látja, Lamartine-ból az élet- és eszmétörténeti mozzanatokkal azonosul, egyáltalán az író leg többször konkrét életrajzi helyzetben, egy történeti-társadalmi koordináta-rendszerben állítja elénk.³⁷ Láttuk, az egyes írókra vonatkozóan sokszor milyen bámulatos ténybeli információi vannak. Az információk *forrása* tekintetében a történeti események, személyek esetében több támaszpontunk van. A francia forradalomra, Napóleon korára s talán a restaurációs korszakra is már könyvek — és újságok — álltak a kutató rendelkezésére.³⁸ Nem szabad megfélemedezni az Eötvös által név szerint is megnevezett Veszerle Józsefről, aki 1827-től a pesti egyetem történeti tanszékének tanára volt. Róla ugyan a Tudományegyetem monográfiusa azt írja: „Szorosabb értelemben vett történetírói munkássága nem volt”,³⁹ Eötvös viszont Szalay László fölött tartott akadémiai emlékbeszédében Veszerlének a francia forradalomról tartott előadásait igen nagy hatásúnak mondja (i. h. 213). — A júliusi forradalomnak pedig már 1830—31-ben igen gazdag irodalma volt, s ebből valami Magyarországra is eljutott — sokszor titokban. A Falk Miksától emlegetett margitszigeti találkozóra is. „Az 1830-iki év augusztus havának egyik napján” Szalay „tele tömött táskával” érkezik, majd Eötvöst a sziget egy „félreeső rejtett helyére” viszi: „Ott letelepedvén, Szalay fölbontotta útitáskáját és egy csomó újságot húzott ki abból. Ezek a párizsi júliusi forradalom részletes leírását tartalmazták.” (I. m. 217—218.) Kazinczy már 1830 őszén kurrentál ilyen anyagot, mire Szalay nov. 19-i levelében exkuzálja magát: „Tek. úr levele ma jövén kezemhez, mint a vásárt befejező nap, a Wigandnál ne talán található Pamphlet Paris Juliusi napjairól [!] e vásár alkalmával már el nem mehet”. (Lev. 57.)

Nem lehet hát csodálkozni, hogy az *Alphonse leveleiben* szereplő nem-író alakok is *történetileg hiteles, élő személyek*. Csak az ő kilétük felfedésével válik érthetővé a munkácska számos uta-

³⁷ Szalay utolsó szépprózai műve, a *Fridrik és Katt* c. novella (1833) már alig tartalmaz fiktív elemet, Nagy Frigyes életének egy epizódját szinte már teljesen történetírói módszerrel írja meg. Érdekes, hogy Kőlcseyt viszont éppen a szépirói hév ragadta meg benne: „Sok van abban[,] ami Victor Hugo mélyen hév vonásaihoz hasonlít”. (1834. okt. 26. Kőlcsey F. *Összes Művei*. 3. köt. 1960. 686.)

³⁸ Vö. Eötvös emlékbeszédében: Szalay a júliusi forradalom hatására „magát az 1789-i nagy forradalom történetének tanulmányozására vetette.” I. h. 215.

³⁹ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi Kar története 1635—1935*. Bp. 1935. 297—298., 299—300. stb.

lása, különben — mint ahogy az történt is — értelmetlen, funkciótlan betoldásoknak látszanak. A „novella” egyik kulcsfigurája (Horace-François-Bastien) *Sebastiani* (gróf), akiről már tudjuk, hogy külügyminiszter volt, de Szalay művéből nem derül ki, hogy milyen változatos katonai és közeleti pálya után lett a júliusi forradalom alatt és után Lajos Fülöp egyik kulcsembere.⁴⁰ (A regényben rá tett utalások révén azonban macchiavellizmusa és 1830-as viselkedése még a futó szavakból is jól kiderül.) Nagyon fontos szerepet játszott a francia–spanyol kapcsolatok alakulásában — e kapcsolatok, viszonyok (ismertnek tételezve fel) Szalay munkájának leghomályosabb, legzavarosabb elemeit alkotják. Amit legszükszavúbban is el kell mondanunk: Napóleon bukása után a Szentszövetség a Bourbon VII. Ferdinándot ültette, — Napóleon bátyja, József helyett — a spanyol trónra. Az új király azonban hirhedten ostoba abszolutista rendszert vezetett be, állandó lázadásokat provokálva otthon és a gyarmatokon. A spanyolok különös és nehéz konfliktus előtt álltak: zsarmokellenes felkelésekkel akaratlanul is az előzőtt (s korábban ugyancsak meggyűlőt) Joseph Bonaparte ügyét szolgálták — és a bonapartista franciákat maguk mellé állították —, viszont a restauráció XVIII. Lajosának csapatai (a Szentszövetség parancsára) ismételten bevonultak Spanyolországba — a lázadások leverésére. Nem itt, Magyarországon, egy 17–18 éves ifjúnak, maguknak a haladó franciáknak és spanyoloknak is nehéz volt e helyzetben eligazodniok. (Az a megoldás, hogy egyáltalán ne legyen spanyol királyság, ez időben kivihetetlen volt.) Szalay mindenesetre a VII. Ferdinánd-ellenes — bonapartista — franciák és a franciabarát spanyolok oldalára áll. Camilla atyja, Alvarez is francofil spanyol, aki egy 1830-ban valóban kitört újabb lázadás (a királylány, Izabella kedvéért jogaitól megfosztott Don Carlosról elnevezett „karlista lázadás”) alkalmából — feltehetőleg — a francia fordulattól várja hazája zsarnokának megdöntését (és talán respublikát). Mielőtt *Mina* tábornok és gerillavezér táborába indulna, leányát anyai nagybátyjához (?), B. Constant-hoz küldi Párizsba. A töméntelen Alvarez között (egyelőre) nem sikerült Camilla atyját konkrétan azonosítani, — de a korban több Alvarez is van (köztük a híres költő, N. Alvarez de Cienfuegos: 1764–1809), akik valamennyien tagjai vagy éppen vezetői a Napóleon-ellenes, spanyol nemzeti felkeléseknek, később egy részüket a royalisták oldalán találjuk, a gerillák és karlisták *ellen* harcolva. (A mi Alvarez-ünknek előbb Franciaországban kellett élnie, hiszen Victor ismeri őt is, leányát is.) — Francisco Espoz y *Mina* (1784–1836) ugyan előbb VII. Ferdinánd ellen van (és Franciaországba menekül), de már 1823-ban — az egyik legvéresebb francia invázió idején — Moncey marsall *ellen* védi hősiezen Barcelonát. Alvarez vele harcol 1830-ban is, együtt esnek el (ami *Mina* esetében csak hiányos információ lehetett, ti. ő már korábban Angliába menekül s ott is hal meg). Az Alvarez-*Mina* párosítás tehát történelmileg igaz ugyan, de 1830-ra rögzítve szépírói fikció — vagy tévedés.

Mindazonáltal a spanyol–francia viszonynak ilyen háttérként való felvetítése Szalaynak kiváló történeti tájékozottságára vall, még ha — érthető módon — nem látja is e viszony *teljes* bonyolultságát. És — ez már nagyobb hiba — nem egyértelműen világos, hogy *Mina* és Alvarez milyen ügyért harcol, és hogy Sebastianinak milyen szerepe volt Alvarez elpusztulásában. A XI. fejezetben ugyan az olvasható, hogy *Mina* és Alvarez „francia segéd nélkül végveszélyét alig ha elkerülheti” — amiből az következne, hogy ők VII. Ferdinánd ellen harcolnak, az új francia monarchia (Lajos Fülöp) azonban nem akarja (vagy nem meri) őket segíteni, noha a tömegek részben a Bourbonok iránti gyűlöletből, részben a francia gloire-nek Spanyolországban való újbóli megcsillogtatása érdekében ezt követelik. — Egy jó író kezében páratlanul hatásos konfliktus épülhetne fel ebből a helyzetből. A royalista Alphonse és Camilla egy republikánus (legalább is antiroyalista) francia gesztus révén menthetnék meg Alvarezt, ám ennek Franciaországban is meglennének a politikai, társadalmi következményei. Nem lehet

⁴⁰ Benjamin Constant régóta benső viszonyban van vele és naplójának (I. id. *Journal intime* . . .) számtalan helyén emlegeti.

ugyanis egyidőben antimonarchista külpolitikát folytatni Spanyolország irányában és monarchistát Franciaországban. Ezért rohan Alphonse a Palais-Royalba Sebastianihoz, s veti – fellengzősen – szemére, hogy az ő lelkén szárad Alvarez halála. Sebastiani előbb belevörösödik a vádba, aztán lemutat az ellene tüntető, kiáltozó, fütyülő tömegre. De ő, a maga részéről már lezárta a forradalmat: „ők [a lázongók] pirulni fognak tetteikért (. . .) A nyomorúk! a vész [vihár] kiholt már fenn a levegőben, s egy eltévedt lehellete még ide lenn port és gázt seper”. Alphonse maga sem vállal közösséget „e bőszüttekkel” – amire pedig Sebastiani célozni látszik –, de mégis borzalmasnak találja, hogy a pártok villongásának Camilla legyen az áldozata. Ezt Sebastiani is megéri, s „bölcsen” beszél az ellentmondásos helyzetről, melyben jó és rossz között nagyon nehéz különbséget tenni: „Rény és gonoszság egy oltár előtt térdelnek.” (XII. fej.)

Érdekes ennyi szót vesztegetni egy művészileg jelentéktelen próbálkozásra? Azt hiszem, igen. Az *Alphonse levelei* hátra (1825–30-ra) és előre (az 1830-as évekre) olyan kitekintéseket tesz lehetővé, melyeket a magyar irodalmi, politikai gondolkodás történetében még nem minden részletében vettünk számításba. Többek között azt, hogy milyen európai kitágulás indul meg, elsősorban Franciaországra és a francia irodalomra tekintve a reformkor elején, hogyan szűkül ez be újra 1830 után (és nemcsak a magyar, hanem a francia történelem útja miatt is), miért keresi szükségszerűen az első Fiatl Magyarországot a 30-as évek végén a Fiatl Németország kezét, s nem utolsó sorban azt, hogy a reformliberalizmus – benne a centralisták – politikai és művészi ideológiájának gyökereit itt, közvetlenül 1830 júliusa után lehet és kell kutatóárkokkal feltárni. Szalay László *Alphonse levelei* talán a legbeszédesebb, leginformatívabb e kutatóárkok közül.

SZAKÁL LAJOS — A „NÉPKÖLTŐ”

Még mindig nem fordítunk elég figyelmet régebbi irodalmunkban a kisebb jelentőségű, a másodvonalbeli alkotókra, pedig ma már irodalomtörténeti közhely a „minores gentium” tanulmányozásának haszna, fontossága a kor és a kor reprezentatív alakjainak megértése, szellemi környezetük megvilágítása szempontjából. Mennyi érdekes és talányos ember, akikre csak véletlenül esik néha-néha egy kis fény, a nagy emberek, a nagy évfordulók során. Így a Petőfi-évforduló reflektorának fénypásztája is véletlenül érte Szakál Lajost, a költőt és a békési főjegyzőt.

A Kortárs 1972. 4. számában „Petőfi fellépésének előzményeit” keresve ismertette Fenyő István a Kisfaludy Társaság 1841-es népiesség-pályázatára beérkezett négy pályaművet, amelyeknek részletei korábban a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban jelentek meg. Ezek — írja Fenyő — „nagy jelentőségű, sőt irodalmunk egész fejlődése szempontjából alapvető elvi-elméleti tételeket tartalmaznak”, a I. római egyessel jelzett pályaműben pedig „a Petőfiben tetőző reformkori fejlődés egyik legfontosabb ideológiai dokumentumát, múlt századi irodalomkritikai eszmélésünk kiemelkedő alkotását” látja.¹

A pályamű szerzője ismeretlen; az írás a pályázatra név nélkül érkezett be.

A pályamű szerzőjének kiléte azóta foglalkoztatott, amióta Fenyő felolvasott néhány idézetet a pályaműből, az iránt érdeklődve, vajon nem lehet-e Erdélyi János az I.-sel jelzett értekezés írója. Már akkor nemmel feleltem, mielőtt az egészét ismertem volna; a kiragadott részletek stílusa, szemlélete éppúgy nem egyezett Erdélyiéivel, mint ahogy az életrajzi vonatkozás sem.

De ki lehetett az az író, aki hátrahagyott egy fontos művet, amelyben sok mindent elmond önmagáról, nézeteiről és mégsem lehet azonosítani. Annyi bizonyos, hogy nem lehetett „céhbeli”, a „piacról élő”, azaz önálló foglalkozású író, mert akkor nem tudta volna ennyire megőrizni ismeretlenségét; egyéb írásai alapján azonosíthatnánk, az egyéniség bélyege elárulta volna.

A pályairat életrajzi adatai szerint az író részt vett a pozsonyi országgyűlésen 1839–40-ben, értett szlovákul, ismerte a palócok és a szlovákok népköltészetét, de az „alföldi csárdás-danákat” is. A „gyűjteményéből” idézett népdalok közül egy a losonci járásbeli Vilke templomtornyát, egy másik pedig az Arad megyei Simonyi (kisjenői járás) malmát emlegeti: és mivel a népdalokban gyakoriak a helyi vonatkozások, mindkettőnek arról a vidékről kellett származnia, ahol talán a pályamű szerzője is járhatott.² Az értekezésből az is kiderül, hogy

¹ FENYŐ István: „Haza csak ott van . . .” (Petőfi fellépésének előzményeihez.) Kortárs 1972. 4. sz. 633–641. — Az idézet: i. m. 634.

² A vilkei templomról, ill. a simonyi malomról: a pályamű 9. lapján. Az alföldi „csárdás-danákra” vagy „danákra” való utalás igen gyakori, általában alföldi népköltészet-centrikus az egész pályamű. A kézirat: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, a továb-

írója jól ismerte a magyar és a szlovák népet, költészetét. Még összehasonlításokat is tesz: „megjegyzésre méltó, hogy a felföldön a szerető neve inkább *rózsám* s az alföldön *babám*.”

A pályaműnek már említett részletei is adtak némi fogódzót, az igazi segítséget azonban a pályamű egyes elvi meghatározásai nyújtották. Az I. sz. értekezés írója felteszi a kérdést: „Mi a népiesség? A nép tetteinek vagy beszédjének hű másolatja, utánzása, vagy leírása. Mi a költészetben a népiesség? a költészetben a népiesség a költőnek oly ereje, melynél fogva költeménye tárgyait oly színnel festi, hogy abban a nép saját szavait, kifejezéseit és szokásait megösmérje. Innét látjuk, hogy a nemzetiség és a népiesség között lényeges különbség van: ez csak szavainak, amaz pedig lelkének tüköre.” „... A költészetnek két fő tárgya van: egyik a valósággal létező vagy a tapasztalás körében eső tárgyak; másik a képzelet világa és a költészet valódi tárgyának csak ezt ösmérhetjük.”³ Az értekezés szerzője kettéválasztja a költőket. Először azokról szól, „kiknek szűk nemzetök jellemé, szűk a föld maga is, mert gondolatjaik igen magasak: lehet-é ezeket leláncolni, lehet-e kénszeríteni, hogy magasabbra ne menjenek, mint a nép ért, vagy bír? Ha ilyen költő magának ír csak, nem lehet; szálljon fel oly magasra, hogy el ne érhesse lelketlen ember, hagyja el a népet, nemzetiséget, mert a lélek repülésében korlátot csak egyet ösmér: »a ne továbbat!«⁴ Ezzel szemben a költőknek van egy másik csoportja is, az olyan költők, akik a hazai közönséghez kívánnak szólni: a népköltők! „De ha valaki népköltő akar lenni, ha kívánja, hogy műveit ösmérjék és szeressék, oly tárgyat vegyen fel, mely olvasóiban visszhangra talál, oly ruhában öltöztesse: hogy ráösmérjenek, az az: műve legyen nemzeti és népies, mert különben milliók között csak egy érti meg.”⁵

Programjának megfelelően úgy képzelte az értekező, hogy a „mostani írók” is váljanak ketté: „egy rész menjen a költő világba, másik le a néphez, lopja el érzelmét, és szőjje be dalaiba oly hangon, hogy népies legyen. Egy legszebb koszorú, a népköltő koszorúja még illetetlen áll, ifjú költők, ezt nektek kell megnyerni.” Elsősorban Garayban látja meg annak lehetőségét, hogy „ha csupán népköltő akar lenni”, azzá is lehessen.⁶

A múlt század harmincas-negyvenes éveiben egyetlen költőnk volt, aki a fenti programot következetesen megvalósította és kinek fejét az előbbi értelemben felfogott „népköltő” koszorúja illethette: aki verseiben a nép között, „alant jár és köréből soha nem rúg ki...” — mint az I. pályaműben olvasható. Ez a költő nemcsak költeményeivel maradt ezen az úton, hanem szavakkal is igazolta a választott utat, mint azt Szakál Lajos 1843-ban megjelent *Czimbalmom* c. verseskötete ajánlásában, ill. a második kiadás előszavában kifejtette. A *Czimbalmom* „az ifjú köznépnak készítette”, némi Czuczor-féle célzattal, hogy az ifjú köznép megkedvelve „az egyszerű, de igazi magyar hangú” népdalokat, „későbbben a tanulságos könyveket is szívesen olvassa”.⁷

biakban: MTA K., Jelzete: Kisfaludy Társaság pályamunkái, 1841. I. számú pályairat. — A pályairatot Erdélyi forgatta, elsősorban a Magyar Népdalok és Mondák gyűjtött anyagának átnézősek, megszerkesztésekor, mint piros ceruzájának nyomai mutatják, majd pedig mint a Társaság Évlapjainak szerkesztője.

³ Kézirat: 25—26.

⁴ I. m. 28.

⁵ I. m. 28—29.

⁶ I. m. 33—34.

⁷ Először 1843-ban, másodszer 1868-ban, mindkét ízben Pesten. A 2. kiadásból Szakál küldött egy példányt Erdélyi János özvegyének a következő ajánlással: „Hamvaiban is szeretett Erdélyi János jó barátom hátrahagyott özvegyének kegyeletből Szakál Lajos.” — Az idézett részlet az I. kiadás előszavából. — A „Czimbalmom” kedvező fogadtatása, az a gyorsaság, amellyel példányait szétkapkodták, mutatja, ugyanúgy mint Kecskeméthy Csapó Dániel „Dalfüzérké”-jének (1844) sikere, hogy az efféle dalok valóságos közönségigényt, meglevő érdeklődést elégitettek ki.

Szakál tehát a népnek írt, de sohasem „tempós mértékre”, mert „szeretem itt is a szabadságot, természetes egyszerűséget, néha még a keresetlen valódi pongyolaságot is, irtózáva a rámás feszességtől a népdal úgy, mint a nép maga” . . . „az ilyet nem vállalná el a nép, nem lenne annak soha gazdája.” Így a rímekkel sem törődött, inkább a hajlékonysággal, az énekelhetőséggel, azaz a „jó hangzattal”, amit „magától a néptől, az általa költött dalokból tanultam”.⁸

Ugyanitt megadja azt a programot, amely már ismerős az I. számú pályaműből: „Rajta derék ifjúság! vállalkozzatok, tanulmányozzatok sokáig a népeletet, — és azután írjatok a népnek, a népnek való dolgot, az ő nyelvén! Ne féljete, e pálya . . . nem lesz dicstelen . . . mert az igazi népköltő nem vesz el nyomtalanul, dalai, melyeket a nép sajátjaiul elvállal . . . mégha a könyvtárak elpusztulnának is, nem vesznek el, de firól fira, ajakról ajakra adatva, élni fognak a néppel együtt mindaddig, míg a nép él; és a dalban és a néppel élni fog a népköltő is, — mert a nép élete, mint tömegé, soha el nem fogy!” — fejezte be Szakál Lajos lelkes szavait,⁹ Erdélyi János híressé lett tanácsára utalva, amellyel a költőket a néphez, a néptengerhez utasította, amely soha el nem fogy: „Tehát tanulni a *népet*, az *életet*, beállni a tengerbe, mint Jézus midőn a lélek kegyelmét venné a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.”¹⁰

Szakál szavai Erdélyire utalnak, de értelmük nem, sőt ellentétesek mindazzal, amit Erdélyi hirdetett.

Vajon lehetséges-e, hogy az 1841-re beküldött I. pályamű szerzője Szakál Lajos lett volna? Vagy csak véletlen egyezésről lenne szó? Amennyiben kettejük azonossága bizonyítható, a Szakál alakját körüllegő homály tisztulni fog. Mert talányos volt az a nagy figyelem, amellyel Erdélyi — a Czibalom-kiadás bábája —, Pulszky — a kiadás mecénása — és Henszlmann Szakált követte. Bizonyosnak látszik, hogy a felsoroltak, akik már ekkor is megkülönböztetett érdeklődéssel viseltettek a népi irodalom, ill. a magyar irodalom iránt, megújulásának lehetőségei felett elmélkedve, többet láttak Szakál költészetében, mint egy 40 darabból álló gyűjteményt. És ez a figyelem akkor nem volt egyértelmű, még Szakál közvetlen környezetében sem: pl. Sárosi Gyula, a barát és a volt iskolatárs így vélekedik: „Tudja isten, én nem látok ezen népdalokban annyit, amennyit Pulszky, Henszlmann és egyes barátink képzelnek. Annyi igaz, hogy a nép szájából, mintegy ellesve, annak nyelve után irattak. Írd meg róluk őszinte véleményedet, — kéri Sárosi Erdélyit —, ha erőd és kedved engedendik, a Regélőben. Nagyon szeretném hallani.”¹¹

Erdélyi Szakál költészetéről írt is a Regélő Pesti Divatlapban. Az „Uti képek”-ben, ha nem is kritikai cikkben — szólt Szakál Lajosról, visszaemlékezve 1842 tavaszára, alföldi utazására, amikor barátját otthonában meglátogatta. „Ő, mint maga szokta mondani — írja Erdélyi —, paraszt, azaz szántóvető, közel érintkezésben a természettel és a természet fiaival, a néppel, beavatva annak érzéseibe, gondolat- és eszmevilágába, azért őt, mint ilyet, még a múlt országgyűlési ifjúság, békési szóejtéssel nép emberének szereté nevezni.

Ez a közvetlen barátkozás a szántóvető osztállyal szülé az ő költészetét — folytatja Erdélyi —; és Szakál csaknem az egyetlen magyar költő, ki egyedül csak népi modorban és szellemben próbálta erejét, míg a nagyobb rész többféle szín és kellem után kapkodásban, úgy szólván, elforgácsolja magát. Szakálról senki nem hinné, hogy ő látott valaha egyebet mezőnél és földmívelői életnél. Tudományának semmi hasznát nem vette verseiben, azaz teljesen tudá magát

⁸ A 2. kiadás előszava, IX. 1.

⁹ I. m. XIV. 1.

¹⁰ Erdélyi János Kisebb Prózái. Debrecen 1865. 18. Népköltészetéről.

¹¹ Sárosi Gyula írta Erdélyinek: 1843 októberében. Erdélyi János levelezése. I. köt. Bp. 1960., a továbbiakban: Fontes, II. 193.

örizni idegen, különnemű elemektől. Ez hűséget, tárgyszeretet mutat, melyben nincs költői hiúság, de van igenis lemondás és írói lélekismeretesség. Népdalait Czibalom nevű kis könyvecskéjében adá ki s bennök néhány, oly igazán talált, oly békési, oly köröstarcsai van, hogy szinte sikot lát az ember, mikor olvassa:

Szép ez a mezei élet,
Az ember messze elnézhet.

Vagy mikor a tanyán széttekint, s felkiált:

Körös Tarcsa kis helysége
Messze mint a világ vége.”¹²

Erdélyi szavai utainak arra, hogy Szakál tudatosan választotta ezt az utat, azt a lehetőséget, hogy „egyedül csak népi modorban és szellemben” próbálja erejét.

Rátérve annak bizonyítására, mely szerint Szakál Lajost tekinthetjük — eddigi ismereteink alapján — az 1841-re kitzűzött Kiszfaludy Társaság-beli pályázat I.-sel jelölt pályaműve szerzőjének, röviden szólnunk kell életéről, amelynek első fele szoros kapcsolatot mutat a népköltéssel.

Szakál Lajos 1816-ban született nemes családban a körös-tarcsai (korábban Tót-tarcsa) jegyző fiaként. A gimnáziumot Szarvason és Mezőberényben, a jogot Debrecenben és Eperjesen végezte. Joggyakorlatot Gyulán és Pesten folytatott, 1839—1840-ben Pozsonyban a békési liberális követ, Wenckheim Béla jurátusa. Hazatérve Tarcsán gazdálkodott. 1843-tól Békés megye aljegyzője, 1848-ban főjegyzője lett. 1849 után hivatalt nem viselt, 1865—1868 között megyéje képviselője volt. Életútja szinte tipikus, a kor nemesi értelmiségéé, azé a rétegé, amely a liberális nemesi ellenzék derékhadának legjobbait adta.¹³

Ifjú éveinek egyes állomásait végigtekintve olyan nevekkal találkozunk, akik az új, a népi irodalmat segítették — így vagy úgy — diadalra. Mezőberényben találkozott talán már Bonyhai Beniaminnal — Petőfi későbbi barátjával —, az eperjesi önképzőkörben Sárosi Gyulával, Pulszky Ferencsel, a Vachott-testvérekkel. Pesten Kazinczy Gáborral, Erdélyi Jánossal barátkozott, a Kossuth-háznak volt vendége. A kálvinista Rómából „e nagy paraszt városból” Csokonai — akiről olyan szépen ír a pályamű-szerző — és Fazekas kultuszát hozta magával, Eperjesről „a Tarcsa-parti Athénból” a kortársi irodalom és művelődés iránti érdeklődést, Pozsonyból a Kölcsey iránti rajongást és a haladó eszmék iránti fogékonyságot. A népköltéssel korán kapcsolatba került, 1833-ban (Mezőberényben és talán Bonyhai sugallatára?) kezdte írni népdalait, 1838-ban Kazinczy Gábor Népbarát címen indítandó folyóiratába adott „gyönyörű népdalokat . . . hitem szerint eddig a legjobbakat” — mint Kazinczy örömmel nyugtázta, és talán már ekkor vitatkozott Erdélyivel annak „Népköltészetéről” címen tervezett tanulmányáról.¹⁴ Pozsonyban több mint húsz népdalt írt és egy „népköltészettrüli terjedelmes értekezést”.¹⁵ 1841-ben „egy gyönyörű népmondának van nyomában”,¹⁶ 1842-ben a Regélő Pesti Divatlapba küldött népdalokat, valamint „vidéki leveleit”, amelyekben a Békés megyei „haladási lépésekről” számolt be a „haladás és nemzetiség szellemében”.

¹² ERDÉLYI János: Uti képek. Regélő Pesti Divatlap, 1843. II. 1325 h.

¹³ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái, XIII. (Bp. 1909. 300—301.) Szakál életéről keveset tudunk. Bonyhai Benjámint írta nekrológiát 1875-ben (SZINNYEI: i. h.).

¹⁴ Kazinczy Gábor levele Erdélyihez, Fontes, II. 50. — Erdélyi „Népköltészetéről” uo.

¹⁵ A több mint húsz népdalról: a „Czibalom” 2. kiadásának előszava, VII. 1. — „népköltészettrüli értekezést”: Fontes, II. 228.

¹⁶ Fontes, II. 180.

Egyik levelében önmagát „a népköltészet igazi kedvelője és hű barátja”-ként jellemzi: „nekem nem épen rossz ízlésem van a népies dolgokban.” 1844-ben a Kisfaludy Társaság, azaz az Erdélyi János-kezdeményezte országos gyűjtésnél: „... a nagy és hasznos terv kivitelénél hátulsó maradni” semmiképpen sem akar, mert tudja, hogy milyen szükséges „e drága nemzeti kincs” megmentése.¹⁷ A Magyar Népdalok és Mondák gyűjtői között a 19. Szakál Lajos, aki 49 békési népdalt küldött be a Társasághoz. 1843-ban adta ki Pulszky és Erdélyi segítségével és ez utóbbi „szíves felügyelete alatt” verseskötetét: „Czimbalom, melyen aki olvasni tud, negyven új dalt kiverhet. Az ifjú köznépek készítette és kiadta Szakál Lajos.” Az ezerszáz példány még az évben elfogyott, kiadására legközelebb mégis csak 1868-ban került sor, újabb 40 dallal kiegészítve. Mottója:

„Én a népek énekek,
Mindaddig, míglen élek.”

A pályamű-szerző, aki azt írja magáról, hogy „Évek óta figyelmezőm a nép danáira, költészetére...”, valamint Szakál között számos az analógia, és itt nemcsak elsősorban az életrajzi vonatkozások egyezésére, a szlovák népdalok ismeretére, a pozsonyi tartózkodásra stb. utalnék, hanem a gondolatok megfelelésére, így pl. a pályamű „népköltő”-elméletének saját költészetével való igazolására. Az a párhuzam is elgondolkoztató, amelyet az I. pályamű egyik megállapítása és Szakál elhallgatása között találunk: „Népdalaink csak az ifjúság ajkán élnek, ha a legény megházasodik, többé nem dalol, mert éltét házi gondjai foglalják el.” Szakálnál mindez bonyolultabban ment végbe, de az alap ok nála is a házi gondok, megyei hivatal, valamint költészetének „gondja” volt.¹⁸ Ugyancsak érdekes egy másik párhuzam is: az érte-

¹⁷ Szakál önjellemzését annak köszönhetjük, hogy Erdélyi nyugat-európai utazása idejére a népköltészeti gyűjteményhez beküldött dalok gondozását helyettesének, Garay Jánosnak adta át. Így Szakál Garaynak, aki őt nem ismerte, olyasmit is megírt magáról, amit Erdélyinek, aki jól ismerte munkásságát, és akihez a „szívnek összehangzó húrjai” kötődtek, nem írt volna. Ezért becses az a levél, amelyet a „segédítoknokhoz”, Garayhoz küldött. Levele: Fontes, II. 228. — Az idézetek uo. — Szakál azt írja Garaynak: „nekem nem épen rossz ízlésem van a népies dolgokban”. Megállapítását mindaddig nem tudtuk ellenőrizni, amíg nem láttuk a Szőke Istvánnal, a „jóiparu” tarcsai tanítóval összeiratott és azután átnézett 49 népdalt, amelyet Szakál a Kisfaludy Társaságnak 1844-ben beküldött. Ez a gyűjtemény mutatja, hogy Szakál maga körül milyen érdeklődést tudott kelteni a népköltészet iránt, ami később hozzáértésé vált. Erdélyi, a szerkesztő megjegyzései: „gyönyörű gondolat”, „roppant gondolat, igen szép”, „eredeti s igen jellemző” vagy „gyöngye a népköltészetnek” — pl. a

„Megölték a csikóst
Hetven forintjáért
A Dunába bevetették
A nyerges lováért.”

kezdetű dal mellett — mutatják, hogy a 49 dalt a legszebbek közül válogatták. Egy másik adat: H. G. Nemes Nagy Károlyhoz, Békés megye tiszteletbeli ügyészéhez Gyulára írt levele is azt mutatja, hogy — mint Kenézy Antalé Szakálhoz — itt egy kis kör alakult ki, amely beszélt, vitakozott a népköltészeiről és gyűjtött is dalokat. (A Szőke gyűjtötte dalok: MTAK Ktár RUI, 8^r 206/19; az Őcsödi gyűjtés, ill. a Füzesgyarmati Kenézy-féle dalok: MTAK Ktár, RUI, 8^r 206/2.; H. G. levele uo.)

¹⁸ Pályamű kézirata: i. h. 14. — A kiragadott idézetek, a pályamű és Szakál gondolatainak megfelelése, Szakál önjellemzése, az az érdeklődés, amellyel évek óta figyelt „a nép danáira, költészetére”, miként az I. pályamű szerzője is, mindkettőjük gyűjteményére való utalás, az alföldi népköltészet-központúság, a debreceni íróra, Csokonaira való hivatkozás, az eperjesi, ill. békési évek, ahol Szakálnak volt alkalma megismerni a szlovák népet épügy, mint költészetét, valamint Kölcsény munkásságának, költészetének jellemzése, amely egyezik a pozsonyi jurátusbarátok, ill. Erdélyi értékelésével, egy bizonyos radikálisabb hang, amely ugyancsak az említettekével azonos, mind arra enged következtetni, hogy Szakált kell látnunk

kező írója népdalgyűjteményére utal, amelyből 12 darabot közöl. Szakálnak is volt népdalgyűjteménye, hogy mikor kezdte a gyűjtést, azt nem tudjuk. Az tény, hogy 1842-ben — két évvel azelőtt, hogy a Kisfaludy Társaság, ill. Erdélyi felhívása elhangzott a népdalok összeszedésére — találtunk egy „öcsödi” és egy „füzesgyarmati” népdalfüzért iratai között. A beküldő Kenézy Antal nagy mentegetődzések között írja e „szennyes pórdalokat” kísérő levelét, a „tekintetes jogvéd úr parancsára” hivatkozva, amellyel Szakál Kenézy számára furcsa megbízását adta.¹⁹

Feltételezésünket csak megerősítette a pályaműnek és Szakál egyéb írásainak: feljegyzéseinek és autográf leveleinek összevetése. A pályázó a nagytekintélyű Kisfaludy Társasághoz beküldött értekezést — különösen az elejét — gyöngybetűkkel róttá, míg az ugyanazon időből származó — jó barátunk küldött — leveleken, saját magának készült megjegyzésein távolról sem fedezhető fel az a gondosság. A szépen írt pályamű és a sietve, hevenyészetten papírra vetett írás betűi mégis ugyanazok, a vonalvezetés azonos kézre vall. Szakált láthatjuk tehát — de legalábbis őt feltételezhetjük — az I-sel jelölt pályamű szerzőjének, akinek gondolatai azt a szellemet, felfogást tükrözték, amely a pozsonyi juratéria és a pesti írói-baráti körben formálódott, és amelyet Kazinczy Gábor, Erdélyi János, Szontagh Pál, Stuller Ferenc, Szemere Bertalan, a Vachott-testvérek nevei fémjeleznek.

A felsoroltak, mint pl. az a Vachott Sándor, aki 1840 elején érdekében közbenjárt Erdélyinél, a Nemzeti Almanach bírálójánál, jellemzik Szakál kapcsolatait és anélkül, hogy konkrét adatunk lenne arra vonatkozóan, hogy Petőfi mely évben találkozott Szakál dalaival, bizonyosnak vehetjük, hogy e népdalok a barátok közvetítésével talán még a „Czimbalom” megjelenése előtt is eljutottak a költőhöz, aki később Szakál Lajost barátságába fogadta.²⁰

Szakál Lajos költészetével alaposabban Horváth János foglalkozott. Nagy erényeként a falu, a népélet, a népszokások, a helyszín alapos ismeretét emeli ki, valamint kitűnő megfigyelésen alapuló ábrázoló, alakító hajlamát. Horváth felismeri, hogy ha Szakálnak „nincs is mélyebb lírai élménye . . . megvan legalább a népdal természetes helyi vonzalma és valóság-érzeke”. „dalai . . . a genre-kép felé hajlanak: jobban érdekli az alak, a típus, mint a történet” — írja Horváth János. Szakál valóban ábrázol, ami érthető is, hisz verseiben — Horváth találó szavával — az „anyag népiesség” uralkodik el, azaz „a népélet, a népszokások, körülmény, helyszín, vagyis mindaz, ami a daloló népi voltát couleur-locale szerűleg szuggerálhatja”.²¹ Szakál utólagos utólagos néprajzi motívumok felsorakoztatásában, a részletek megfigyelésében, az a fajta realizmus azonban, amely a népdalok sajtóját, mint arra épp Erdélyi nagy tanulmánya hívta fel a figyelmet — hiányzik Szakál dalaiból. De hiányzik belőlük a költő egyéni-

az I. pályamű szerzőjében. A részletes bizonyítástól, amelyekre feljebb utaltam, a gondolatmenet folyamatosságának érdekében voltam kénytelen eltekinteni. A feltételezést méginkább megerősíti a pályaműnek és Szakál Erdélyihez írt leveleinek (Erdélyi Tár, Levelestár), valamint Szakál egyéb autográf feljegyzéseinek összevetése, így pl. azok a sorok, amelyeket a Kenézy-féle dalokhoz írt. (MTAK Ktár, RUI, 8r 206/2.)

¹⁹ A Kenézy-féle levél: MTAK Ktár, RUI, 8r 206/2.

²⁰ Vachott Sándor közbenjárása: Fontes, II. 107. — PÁNDI Pál írja: Petőfi Szakál dalaival katonakorában találkozhatott. Petőfi. Bp. 1966. 196., ill. 56. — Mint utaltunk rá, Erdélyi intézte Szakál verseinek kiadását. „Jegyzőkönyv”-ében, amely kéziratos hagyatékában maradt fent (Erdélyi Tár), beírta a „Czimbalom”-ra fordított költségeit, kiadásait, valamint hogy mennyit vett be az eladott példányokból, hogy azután elszámolhasson Szakál Lajossal. Feljegyzései mutatják, hogy mennyi szaladgálást, munkát vállalt, hogy Szakál kötete mihamar megjelenjen. Feljegyzései között külön érdeklődésre tarthat számot egyik 1843. augusztus 20-áról való bejegyzése: „Petőfi egy példánya = 12 kr.” Petőfi vásárolt tehát Erdélyitől egy példányt. Feltehetően már korábban is olvasott Szakáltól vagy legalábbis közös barátaiktól hallott róla, és azért vásárolta meg a kötetet.

²¹ HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig. Bp. 1927. 307—11. Az idézetek: i. m. 309., 310. és 308.

ségének megnyilatkozása, az őszinte érzés és a humor, amely pl. Vörösmarty vagy Erdélyi népies alakjait olyan kedvelté és hitelessé tette. A „Czimbalom” dalait olvasva látjuk „A jó paraszt katona”, a „Szegény szolgálgegyen”, a „Birkás”, a „Szőlős lány”, „Az ételhordó lány”, „Bandi bojtár”, a „Búzamosó lány” alakját — és sorolhatnánk a jellegzetesen népi figurákat —: ezek telpraesett, önérzetes legények és bájos leányok, de nem a paraszti világ vagy a népköltészet alakjai. Hiteles népi jelmezben fellépő népszínmű-figurák, akik alföldi módra szólalnak meg „a nép szájából mintegy ellesve, annak nyelve után...”²² Még a háttér is hiteles, és mégis minden kissé megszépített idillé lesz, egy korabeli „Gyöngyös bokréta”. Még a tragikus hangvételi versekből is idill kerekedik! Szakál egyes verseinek hősei modelleké válnak, akik erkölcsi tanulságokat vagy nevelői célzatú tétéleket testesítenek meg Czuczor szellemében.

Szakál kitűnően ismerte a népet, költészetét. Ábrázoló hajlama, valóságérzéke, nyelve számos kortársa fölé emelte, mégsem lett azzá a költővé, akivé lehetett volna. Ennek oka pedig nem elsősorban a szándék vagy a tehetség hiányában keresendő, hanem költészete irányában. Szakál — mint a vele azonosítható I. pályamű-szerző kifejtette — tudatosan választotta azt az utat, amelyen haladt. Szakálnak ebben a választásában, ill. az I. pályamű korábban ismertetett tételében emelkedik általános érvényűvé a tanulság.

A nemzeti költészet megújulásának útja a művészi népdal segítségével két lehetőséget nyújtott; legalábbis két utat láttak azok, akiket a magyar líra megnevesítésének gondolata foglalkoztatott: Bajza József és Toldy Ferenc, hogy csak azokat említsük, akik elméletüket legkövetkezetesebben végiggondolták. E két lehetséges útról Horváth János szól részletesen, az ő szavait idézzük: „Bajza a népdalíró-műköltőtől önmaga megnyilatkozását várja a népdal megnevesített műformái között, Toldy a népi érzésmód átvételére, tehát lélekben a néphez való idomulásra utasítja őt.” Bajza a mértéket is ajánlja, mert a metrum nagyobb műgondra ösztönöz, Toldy azonban elveti azt. Vagyis Toldy — ellentétben Bajzával — „nem a műköltészet számára óhajt hasznos húzni a népköltészetből, hanem inkább a népet akarja ellátni saját dalainál jobb (de azokhoz hasonló) népdalokkal”. A példa Toldy szerint Vitkovics *Füredi pástor dala* c. verse.²³

Toldy biztatja is íróinkat effélék írására, mert „plánuma jövő tavasszal (1829!) egy száz dalból álló gyűjteményt adni népünknek, olcsó áron... s ezáltal a népnek nemesebb kézikönyvecskét nyújtani”. Tervét nem tudta megvalósítani, de megvalósította Szakál 15 évvel később, aki Toldy elképzeléseit váltotta valóra, annak gondolatnak szellemében, amit az I. pályamű szerzője fejtett ki. Szakál „a néphez ment”, „a valósággal létező, a tapasztalás körébe eső tárgyakat” énekelte meg, „ellopta és beszötte dalaiba a nép érzelmeit”, „oly ruhába öltöztette, hogy ráösmérjenek”, azaz a népnek énekelte, „népköltő” lett.²⁴

Bár Erdélyi Jánost is „népünk költője”-ként üdvözölte Székács József a Kisfaludy Társágban székfoglalója alkalmával, a fogalom mást jelölt. Mert más volt az általuk választott és járt út: Erdélyi számára Bajza és Kölcsény elmélete, annak továbbfejlesztése jelentette a magyar költészet megnevesítésének útját, saját költői gyakorlatával és elméleti munkásságával Petőfi pályáját készítve elő, míg Szakál Lajos útja — Toldy Ferenc és Kisfaludy Károly szellemében — olyan zsákutcába torkollott, amelynek zsákutca voltát csak jóval később

²² Mint Sárosi írta: *Fontes*, II. 193., és mint az I. sz. pályamű szerzője fogalmazta. — A finomításra utal a már többször idézett Kenézy Antal is: „az ily hangú pörköltészet, minek körében lépett ugyan fel a Tekintetes Úr, de szerény s ezekhez képest mégis fölemelkedett alakban.” (A kiemelés tőlem: T. E. I.) (1842. június 16. Füzes-Gyarmat) — A népszínműre szándékosan utalunk; ismert, hogy mennyire népszerűsítette a népdalokat a népszínmű, így pl. Szigligeti „Két pisztoly”-a és „Szökött katoná”-ja.

²³ HORVÁTH: i. m. 131., ill. Toldy plánumáról: uo.

²⁴ Az idézetek a pályaműből: 33.

ismerték fel, elsősorban is Erdélyi János. Mert Szakál költészete akarva, nem akarva Lisznyai Kálmán, Szelestey László, Spetykó Gáspár és általában a „tájköltők” útját egyengette. A *Czibalom* második kiadásának előszavában pl. Szakál maga ajánlja: bárcsak egyes költőink „bármely egyes vidéken, . . . annak lakói nyelvén, szíve húrjain bírja zengeni egyszerű dalait . . . minden külön nagyobb vidéknek természeti szépségét, s a rajta élő népfajoknak sajátosságos házi és családi, hegyi vagy pusztai életét . . . szokásait, ésjárását, — búját, örömét, vágyait, hajlamait, s egész életét és mivoltát a hely színén, a néppel s a nép közt élve . . . tanulmányozná, és csak azután kezdenének írni a népnek: az ilyen írás nem lenne sikertelen, mert magát a népet bírná . . . visszatükrözni”.²⁵

Az I. pályamű szerzőjének elméleti tétellei, a fiatal Szakál Lajos költészete és az 1868-as kötet előszava egy útnak három állomása; mindegyik stáció a mindenkori irodalmi életnek és történelmi helyzetnek kifejeződése. Az 1840-es években — Erdélyi kritikus virágkora, Petőfi költészete és a forradalomra készülő ország közéleté idején — „a paraszti genre-költészetnek kedves és játszi, de inkább kuriózus, mint hatásos művelése” lehetett az effajta program eredménye, míg a forradalom bukása után, az ötvenes és hatvanas évek elméleti igénytelensége, külsőségekben tetszelgő népiessége idején szükségképpen eltorzult és kivívta Erdélyi János és Gyulai Pál szigorú bírálatát.²⁶ Mindketten — elsősorban Erdélyi — többet kívántak a „népítői”, „mint az úgynevezett kelmeszerű adalékokat . . . azaz halmazát mindazon tulajdonoknak, amelyek a dologhoz tartoznak ugyan, de mintegy *külsőséget* alkotnak rajta”.²⁷

1842–1843-ban, amikor Erdélyi Szakálról írt és dalait a közönség elé segítette, talán maga sem látott olyan világosan, mint 1847-ben a „népiesség eszméje” felett elmélkedve: „. . . mi némely író előtt cél, nekünk pedig csak eszköz (Kiemelés tőlem: T. E. I.), oly szép-irodalomnak előállítására, mely akkép fejesse ki nemzeti önségünket gondolataink világánál, legmagasabb eszméinkkel együtt, mintha egy individuum volna az egész nemzet, azaz legyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető s élvezhető közös jó mindennek, akit ép elmével áldott meg isten.”²⁸

A dilemmát, amelyet Szakál, ill. az I. pályamű szerzője még csak a „népköltő” és a „magasan szálló” költő kettéválasztásával tudott feloldani, Erdélyi a „nemzeti költő” és a „népköltő”, azaz a „népnemzeti, ill. korábban „nemzetnépi” költészet programjának kidolgozásával, Petőfi Sándor pedig költészetével oldotta fel.

A „népi” felfogásában rejtett az a nagy különbség, amely — különösen a későbbi években — eltérítette egymástól a költészet megújulásának Bajza, ill. Toldy-féle útját. Az I. pályamű szerzőjének tételle, miként Szakál költészete nemcsak eszköznek tekintete a népit, hanem célnak is. Ez a „népköltő”-fogalom, a róla alkotott kép már nem foglalhatta magában sem a „XIX. század költői” programját, sem pedig költőjét. Az I. pályaműben a részletek újdonsága, egyes megfogalmazások eredetisége meglepő, az egészet tekintve mégis Horváth Jánossal érthetünk egyet, aki szerint ez a pályamunka: „puszta külsőségekben látja a népiességet”.²⁹

Az I. számú pályamű feltétlenül érdekes dokumentum, elméleti kidolgozása és — a szellemi környezetnek megfelelően — radikálisabb hangú továbbfejlesztése annak a költői útnak, amelyet még 1828-ban Toldy Ferenc tartott követendőnek a magyar költészet megújulásának lehetőségeit keresve a népköltészet segítségével. És ugyancsak érdekes adalék egy eddig elfelejtett költő, a „népköltő” Szakál Lajos munkásságának újra értékeléséhez. „Tudományá-

²⁵ *Czibalom*,² Előszó, XIII—XIV. 1.

²⁶ Szakál költészetének találó jellemzése: HATVANY Lajos: Így élt Petőfi. (Bp. 1967. Szerk. KISS József és PÁNDI Pál.) 786.

²⁷ Erdélyi János Kisebb Prózái. 1865. Debrecen, I. köt. 159.

²⁸ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II. 62. Névtelenül.

²⁹ HORVÁTH: i. m. 276.

nak (amelynek) semmi hasznát nem vette verseiben” itt ékes bizonyosságát adta.³⁰ Ennek a pályázatra beküldött műnek ismeretében még inkább megérthetjük Petőfi Sándor ragaszkodását a békési főjegyzőhöz, akivel 1849 tragikus júliusában gyakran találkozott, és akinek gyulai otthonában a költő Mezőberényből átránduiva — Bonyhai és Sárosi társaságában — „éjjelekig eltöltötte barátságos beszélgetésben és nyájas mulatozásban az időt”.³¹

³⁰ Erdélyi szavai: I. 12. jegyzet!

³¹ HATVANY: i. m. II. köt. 766; Hatvany itt Bonyhai Benjámint idézi.

A ZSÁNERKÉP ÉS A JELLEMRAJZ GYULAI SZÉPPRÓZÁJÁBAN

Átmenet, útkeresés jellemezte már 1851–52-es novelláit is: a dezillúzió konfliktus-típusai mozgatták a cselekményt, helyzetsablonokkal, jellemképletekkel kísérletezett. Racionális hajlama, okokat, motívumokat nyomozó szkepszise — inkább csak a *nemleges* oldalon volt még magabiztos: egyre határozottabban fordul szembe a romantika bizonyos változataival. Ingerelték Dumas, Sue, Feval „rejtelméi”, elkedvetlenítette a meglepetések, a parttalan jellemfordulatok, az extrém hatásformák gáttalan áradása; a személyiségtől viszont aligha volt bármi is idegenebb, mint a Jókai-féle eszményi hevületek átélése. Ám mivel csak a *nemleges* oldal volt világos, mivel csak azt tudta, hogy mit *nem* akar: természetesen érezhetjük e novellákban antiromantika és — romantika rejtett elegyedését. Főleg a romantikának az az intímabb, a lélekrajz, a jellemfejlődés iránt érzékenyebb típusa volt jelen, amely például George Sand *Mauprat*-jában figyelhető meg.

1853-tól fordult Gyulai figyelme a realizmus felé. A fordulat okait jórészt lajstromozta már az irodalomtörténet. Papp Ferenc említette Kemény Zsigmond hatását, Kemény baráti körének sajátos realista hangoltságát. Ekkortájt kezdett Gogollal ismerkedni Gyulai, de sokat olvasta Balzacot is, s bár később — inkább világnézeti szempontból — epésen nyilatkozott róla *Nők a tükkör előtt* című novellájában, semmi nyoma annak, hogy helyeselte volna a Salamon kezdeményezte, Balzac-ellenes inkvizíciót. Mégis: szükség van további motívumok számontartására, mert e fordulat — kezdetben — speciális célzatú és speciális műfajokhoz kapcsolódó. Arany szavaival szólva: Gyulainak is studiumává váltak a karakterek s azok a műfajok, amelyek a kisepikai ábrázolás szempontjából hasznosíthatók. Novelláit ilyen műfaji kategóriákkal jelölte: zsánerkép (*A fősvény halála*), rajz (*Glück-Szerencse úr*). Az utóbbi nyilván nem azonosítható azzal a rajzformával, amely jóval később alakult ki a sajtó hatására. A „rajz” egyszerűen jellemrajzot jelentett Gyulainál, olyasfajta alkotásokat, amelyekre a történeti jellemrajzok adtak példát.

A sajátos fejlődés motívumai közül most csupán háromra utalunk. Fontos szerepe volt *kritikai tevékenységének*. Másutt fejtegettük már, hogy ekkoriban alakította ki, mégpedig induktív, műtörténeti módon, bírálatának elvrendszerét, tehát az ő esetében a szokottnál nagyobb jelentőséggel bírt a művek tanulmányozása. Közismert, hogy mily szeretettel írt a népies zsánerképekről Petőfi-tanulmányában! *Pál mestert* elemezve — a költő tárgyiaságát hangsúlyozta, azt, hogy „tárgyatól egészen áthatva s mélyére merülve terem”.¹ Észrevette, hogy az alakrajz, a leírás mindig lelkiállapotokat fejez ki, „leglélektanibb felfogás”² nyilatkozik bennük, hogy Petőfi művészete egyénit, „jellemzetest” teremt, s humoros vagy satírai hangulatok, gyakran epigrammai él társul a műfajhoz. Az előadás tárgyiasága, egyénítés, lélektani felfogás: azt jelentik e kifejezések, hogy rátalált Gyulai a zsánerképben

¹ Kritikai dolgozatok. Bp. 1908. 56.

² I. m. 55.

rejtlő epikai lehetőségekre. Nem lehet véletlen, hogy így határozta meg *A fősvény halála* (1853) műfaját: „E mű egy be nem végzett regény epizódja, de mint genrekép eléggé önálló egész.”³

A lírai zsánerkép kis teherbírású műfaj, ezért szinte vonzza magához a múlt századi értelemben vett típusokat, a jellemkliséket. Az angol poétika *stock-character*nek nevezi őket: a papucsférjet, a cocut, a perlekedő anyóst, a tökéletes lakájt, az erényes hajadont, a cselszövőt, a részegest, a fősvényt, a squiret és a táblabírót, a háryjánosokat és a hetvenkedő katonát, a jóságos nagynéniket és nagybácsikat, a különcök hosszú sorát stb., stb. Ha egyéníti is őket az író, a színező konkrétumok mögött mindig kitapinthatjuk az ősvázat, a meghatározó tulajdonságot, amely hordozója a jellemképletnek, s amely könnyen életre kelhet a kis teherbírású zsánerben is. Természetes, hogy az alakrajz nem építhet pusztán a leírásra; fel kell használnia a jellemzés drámai és egyéb megjelenítő eszközeit, tehát szinte magában hordja az életkép felé terjeszkedés lehetőségét és szükségességét. A dolgok logikája persze azt követeli, hogy a stock-character — *stock-situation*ben szerepeljen: lássuk a szomjas ember tűnődését, a szerelmi bánat, a papucsférj, a fősvény élethelyzeteit. Nem kétséges, hogy a széppróza is találhatott némi lehetőséget a zsáneralakok jellemvázaiban és típushelyzeteiben. Elgondolkodtató, hogy mily nagy szerepük volt a realista regény korai változataiban. Dickens *Pickwick-klubja* humoros életképek sorozata; jellemci később is a zsáneralakok szintjén maradnak, alapgesztusok öltének bennük emberi formát. S bizonyára Gogol Pljuskinja is kapcsolatot tart a Tartuffe-ök és a Scrooge-ok, a *Zsugori uramék* és Gyulai hőse, Torjai Farkas úr sokféleképp viselkedő, de az alapvázlatban azonos családfejével. Igaz, a stock-jellemek felfoghatók romantikus szemlélettel is; Jókai például a „*naturae curiosum*” felé fejleszti őket, fogyatékságaikat egyre inkább távolítja az átlagostól, a közöstől. Ám a klisé és a különc magában hordja a marxista értelemben vett típus egyszerűbb lehetőségeit is, mert a bírálát célpontjává válhat, elmélyíthető társadalmi irányba is, s a stock-character és a stock-situation összhangja némi lélekrajz lehetőségét kínálja. Gyulai ezt az utat járta. Jellemrajzait, zsánerképét olvasgatva, az az első benyomásunk, hogy a dezillúzió konfliktusainak elbeszélései után — elérkeztünk a reális életanyag világába. Ráadásul *A fősvény halála* ilyen címmel jelent meg a *Déliúdbb* 1853. október 2-i számában: *Mutatvány Egy történet napjainkból című regényből*. Valójában az ismert, hagyományos jellemekről és helyzetekről van itt szó: a fősvényről, a házsártos szakácsnőről, a dolgos, hálás árva lányról, a részeges iskolamesterről és az örökségvadászok csattanóba torkolló, neveléséges komplotttjáról. Lélektanban alapozottság, a történeti-társadalmi színezettség s a gazdagon áradó emberi konkrétumok lehellnek életet a hagyományos képletekbe. Lélek, jellem, helyzet és viselkedés legegyszerűbb típusaival kísérletezett, hogy eljusson majd az egyéniség ábrázolásának bonyolultabb módozataihoz.

Kritikai tevékenysége s a zsánerképek lehetőségeinek felfedezése után — a *Szépirodalmi Lapok* szerepét kell hangsúlyoznunk. Igaz, nem a realizmus jelszavával indult az orgánus, inkább csak a színvonal általános programját hirdette, de dráma- és regénykritikái egyszerre képviseltek határozott romantikaellenességet s körvonalazatlan, bizonytalan karakterű realizmusigényt. Jelen szempontjából csak érintjük a drámabírálatokat. Elveik még az egykori színi és művészi hatás vitájának utóregzései voltak, innen származott fogalomrendszerük, újklasszicista színpad- és drámaeszményük, hangsúlyozott romantikaellenességük. Inkább ezért érdekesekek, mert mint Gyulai esetében, itt is csak a *nemleges* oldal volt karakterisztikus. A pozitív oldalon, az igényelt, a várt fejlődés oldalán viszont csak Ponsardra tudott hivatkozni Csengery (a rovat vezetője volt!), pedig Ponsard életműve nem volt alkalmas realista program körvonalazására. Verses drámái közül az 1853-as *Pérez és becsület* s később *A bőrze* (1856) valóban túlmutattak a romantikán, mert irányt képviseltek, s előfutárai voltak a francia tézisdramának. Részben a jelenhez tapadó irányzatosságból, részben a művek újklasszicista

³ Vázlatok és képek. Bp. 1913. 154.

struktúrájából eredeztethetők azok az elvek, amelyek — közvetve — erősítették a realizmus pozícióit is. Azt sürgette Csengery, hogy saját koruk embereit tanulmányozzák az írók, mert akkor eredeti az irodalom, ha önnön élményvilágának a kincsásója. A klasszicizáló drámákból aztán ilyen elveket vont el: romantikus rejtélyek és bonyodalmak helyett a szenvedélyek ütköztetésével hasson az író, a cselekmény „a dolgok logicaja és szembetété.”⁴ből folyjon.

Már csak a műfaji rokonság révén is, jelentősebbek a regénnyel foglalkozó írások. Orientálni igyekeztek prózairodalmunkat, s a francia helyett itt is az angol szépprózát állították követendő eszményként a korszak magyar irodalma elé. Szinte végighúzódik a lapon Thackeray, Dickens, Bulwer kultusza, de felbukkant még az ír Lever neve is. A példák, a művek hatására, elsősorban *A hiúság vására* hatására valóban megfogalmazódott a realista próza néhány vonása. Mindenekelőtt a jellemek lélektani felfogása és a valóságábrázolás, a hű korábrázolás általános követelménye. A romantika alanyi elbeszélő magatartásával és szubjektív előadásmódjaival szemben a tárgyias, az objektiv változatokra figyeltek föl: „Nincs a háttérben semmi alanyi gondolat, semmi érzelmi törekvés, mely a művészi alakítás föltétlen szabadságát zavarná, s a hangulatot, melyet a tárgy epikai vagy drámai jelleme hoz elő, saját lyrájában sehol sem olvasztja föl . . .”⁵ Dickens és Bulwer művei aztán olyan nézetek kialakítására adtak módot, amelyek rokonok a jellem zsánerképi szintjével és a szépprózai életképekkel. Úgy látták, hogy Bulwer *My Novel or Varieties in English Life* című műve a „nemzeti sajtáságos jellem-typusoknak egy kerek egészbeni visszatükröztetésére”⁶ ad példát, amolyan *Bélték-ház*-féle jellemábrázolásra, s e regénytípus folytatására ösztönöztek. Önmagán túlmutató az a megjegyzés is, hogy Dickens és Bulwer regényeinek anyaga az „angol házi élet”, hogy a művek „családias” hangulatot árasztanak, „enyhítő élvezetet” adnak, nem izgatnak, nem a felcsigázott fantázia világába emelik át az olvasót. Bár itt csíraszerűen jelentkeztek már az eszményítő hatásformák, jelenleg az enyhítő „házi élet” és a „nemzeti sajtáságos jellem-typusok” fogalma érdekel bennünket. A széppróza életképi változatáról van itt is szó, amolyan nemzeties színezetű still-life-okról; a jellemek sem többek a zsáneralakoknál, hiszen állandó alapvázak nyilatkozási formái csupán. A lélektani felfogás sem jelent többet az egyszerű kauzalitásnál: lélek-jellem-helyzet okozati összefüggésénél. Ugyanaz a probléma, mint amelyről a zsánerkép kapcsán szóltunk. Kölcsonösen ösztönöztek, hogy az útkeresés éveiben a magyar epikai hagyománnyal is kísérletezzen Gyulai: a zsánerrealizmussal, a humoros, komikus hangnem társadalmi irányba elmélyített, állandó figuráival. Ismeretes, hogy éppen ezekben a jellemekben és műformákban jelentkezett legkönnyebben nálunk a csíraszerű realizmus.

Hogy mégis túlnőtt e szinten, hogy a jellemábrázolás viszonylag bonyolultabb változatai is utat találtak hozzá, abban a harmadik motívumnak volt szerepe: *a jellemrajz korabeli reneszánszának*. A jellemrajz nagymúltú műfaj, eredete Theophrasztoszig elvezethető, s különösen kedvelt forma volt a XVII. század angol irodalmában. A történeti regények hatására beépült a történetírásba is; éppen az angol liberális esszéisták munkásságában virágozott újra föl, Macaulay *Anglia története II. Jakab trónralépte óta* című művében, Carlyle hősábrázolásában, Emerson *Representative Men*-jében. Műfaji, részben eszmei szempontból ebbe a körbe kell sorolnunk Kemény Zsigmond jellemrajzait (*Gróf Széchenyi István*, 1851; *A két Wesselényi*, 1851), Szalay László *Magyarország története* című művének portréit s azokat a jellemrajzokat, amelyeket a Csengery-féle *Magyar szónokok és státusférjak* valamint a Pákh által szerkesztett *Újabbkori ismeretek tára* közölt. Nagy vívmányként üdvözölte Kemény a történetírás és a jellemrajz szimbiozísát, mert egyetemes és személyes, általános és egyéni kiegyenlítődsét látta benne: „a történetírók, midőn az egyetemit adják, szigorúan felkeressék abban az egyéni

⁴ Szépirodalmi Lapok, 1853. 1. sz. 8.

⁵ I. m. 13. sz. 199–200.

⁶ I. m. 202.

befolyást is.”⁷ Szalay művében azt dicsérte, hogy egyéníti Szent Istvánt és Nagy Lajost, hogy miniatűr portrékat fest kisebb történeti személyiségekről is: „Mennyi kincs van e sorokban a regény- és drámaírók számára letéve.”⁸ Macaulayról írta: „Lamartine-on kívül senki talán annyi egyént nem rajzolt, mint ő . . . Boz-Dickens sem tudja kevesebb fáradtsággal kike-rekíteni gazdag phantasiájának alakjait, mint ő a történetieket.”⁹ Úgy látta, hogy a történelem lélektani mozzanatainak ábrázolásában utólréhetetlen Macaulay.

Bizonyára túlzott Kemény, mintha önmagát vetítette volna rá ismertetése tárgyára. Széchenyi-tanulmányának híres ellentétpárja (az impresszionabilis természet és aki esze által zsarnokoskodik szívében) valóban karakterológiai mélységű, valóban a történelem lélektani mozzanatainak nyomozása, mégha viszonylagos is e mozzanatok érvényessége. Az *Anglia története* magas szinten egyesítette a Ranke-féle kritikai-filológiai módszert és az anyag szép-írói átfomáltságát, de mivel nem portréről van szó, lélektani mozzanatok érvényesítéséről aligha beszélhetünk. Ahol portréra bukkanunk, azok sem lélekrajzok, inkább — jellemrajzok, s ez természetes is. A lélek világa szakadatlan zajlás; nyomások és reakciók örökös játéka, amely túlságosan kötve van az élethelyzetekhez, az egyedi pillanathoz. A zajlás, a folyamatok iránya és heve egyaránt függ a pillanatnyi hatásoktól és attól a jellemstruktúrától, amely szinte kerete a lélek amorfi érzelmjátékának. A lélekállapotok rajza drámai eszközöket kíván: helyzetekben való, időbeli *megjelenítést*, ami aligha egyeztethető össze a történetírás általánosra tekintő, *leíró* kényszerével. Macaulay is fölötte járt a lélektani mozzanatoknak! Az állandóbb, a viszonylag tartósabb szférát kereste történeti személyiségeiben: a jellemet, tehát azt az állapotot, ahol a személyiség lelki zajlása, élményei, megélt, képviselt normái — viszonylag állandó magatartássá kristályosodtak ki. A jellem viszonylagos állandósága már leírást kíván, össze tud tehát olvadni a történetírás analitikus, leíró módszerével.

Az *Anglia története* három történeti személyiség (II. Károly, II. Jakab és Orániai Vilmos) köré tömörítette az eseményeket. A fő pont, a kristályosodási pont tehát a — személyiség, ezért nyílt lehetőség a történeti hősök jellemrajzára. Másutt utaltunk rá: a modern karakterológiák után némi kedvetlenséggel olvassuk már a jellemrajzokat, mert túlságosan kéri belőlük az ellentétező, poentírozó építkezés. Az induktívítás, a személyes tapasztalatok uralma egyszerre éltető levegő és adott eszmerendszer konfliktus-típusainak és jellemsablonjainak átvitítése a történeti anyagba. Ha szétfoszlatjuk az áradó tapasztalatok életlátszatát, ha a gazdag tények mögött a csupasz jellemképletet keressük, hamarosan ismerőseinkre bukkanunk. II. Jakab és a *Rajongók* Debohrája például ugyanaz a séma: bizonyos helyzetek, bizonyos élmények álérzéseket uralkodtatnak el a jellemen, s amikor megváltozik a helyzet, különböző formákban tör fel a valódi, a mélyebb „én”: Debohránál tragikus felismerésben, Jakabnál viszont bosszúálló, makacs, zsarnoki hajlamainak kiadásában. Üldöztetése, származatának idején ugyanis, bizonyára spontán védekezésből, jellemével ellentétes eszmekörbe élte bele magát a trónörökös. A tolerancia közhelyeit hangoztatta, szinte Miltonon és Locke-on is túltett a türelem kliséivel, mondván, hogy a véleményt, a nézeteket oktalanság büntetni, mert csak a cselekvés lehet bírósági ítékezés tárgya. Környezetét is ámitotta közhelyeivel, s bizonyára maga sem tudta, hogy mélyebb énjével ellentétes eszméket hirdet. Amikor trónra került, s nem kényszerült már spontán védekezésre, akkor gáttalanul érvényesült a „gyöngye és korlátolt” jellem igazi arca: a konokság, a ceszarómánia, a toleranciától való rettegés, az elvakult bosszú kéje.

Semmivel sem bonyolultabb képlet II. Károly jelleme. A sémába életet lehelt az ellentétező: milyen viszonyok között nevelkedett, milyen lehetőségek voltak fejlődésében, mit

⁷ Történeti és irodalmi tanulmányok. Bp. 1907. III. köt. 74.

⁸ I. m. 59.

⁹ I. m. 80.

vártak tőle, mit láttak bele hívei, és végül — mi lett belőle, mivé formálták a körülmények? A konkrétumok halmozása, a stílus elegáns, poentírozó fordulatai tovább gazdagították a sémát, a váz, a szkeleton azonban itt is kielemezhető. A hányattatás, nehéz sors révén, a pusztán létért való küzdelem révén, számúzva idegen udvarok udvaroncái és intrikái közé, többféle irányba fejlődhetnek az ifjú trónörökösök. Válthatott igazi jellemnevelővé is ez az iskola, mert a hányattatás látókört is növelhetett, élményvilágot is szélesíthetett, hozzáedzhetett az állandó lelki harckészültséghez. Ám különböző méretű kiégettséget is eredményezhetett a tartós terhelés, odavezethet, hogy a felszabaduláskor önkielésbe veti bele magát a sokáig gátolt személyiség, s az élvezetek hajszolásával egyenlíti ki korai hányattatásait. Ezt a kiégetti jellem típust festette Macaulay Károlyban! A zord sors kiölte belőle az önfegyelem képest ségét, az erőfeszítések örömeit és belső elégedettségét, megingatta hitét az alapvető emberértékekben, s szinte érzéketlenné vált kedélye a benyomások iránt. Annnyit engedett csupán a történetíró, hogy hőse nem jutott el a kiégettség végső kietlenségéig: nem lett például embergyűlölő, de maradék emberségével sem tudott mit kezdeni a hamuszerű jellem. Egyetlen megmaradt szenvedély irányította: a gyönyörvágy, az élvezetvágy.

Sokféle változatban tartotta számon ezt a típust korunk magyar irodalma. Az egyik valóban közeli rokona volt a Macaulay rajzolta jellemnek. Azokról a hősökről van szó, akikben — a körülmények hatására — egyetlen irányító indulat vagy szenvedély maradt a lélek porondján, s ennek közvetlen vagy átcspásos nyilatkozásai alkotják a jellem viselkedését. Ott van az őstípus további variációinak a lehetősége, hogy különböző fokú és intenzitású, más más természetű lehet az irányító szenvedély. Jellegétől függően alakulhat az ember romboló démonná vagy sunyi cselszövővé, eszmeietlen élyhajhásszá vagy valamilyen különccé. A stock-jellemek egyrésze is magánviseli e típussal való rokonság jegyeit. S az az érdekes, hogy e képletben adva van a továbbfejlődés, a végtelen variálódás lehetősége. Addig kell csupán eljutni, hogy ne állandónak, hanem időlegesnek, esetleg pillanatnyinak tekintsük az uralkodó-irányító szenvedélyt. Ekkor már különböző törekvésekből, gyakran ellentett erőkből épül fel a jellem-konglomerátum. A pillanat, a helyzet aztán kiugrat egyetlen tényezőt e tarkaságból, egyeduralgódóvá duzzasztja, s ez végzi a maga munkáját. A változó körülmények aztán meg is fosztják hatalmától, s más erőnek juttatják az irányítást. Gyulai például így magyarázta Bánk viselkedését élete sorsdöntő pillanatában. Bármi is a véleményünk a történeti jellemrajzok lélektani, karakterológiai mélységéről, a bonyolultabb jellemábrázolásra adtak példát akkor, amikor ironknak stúdiumává váltak a karakterek. Bizonyára szerepük volt abban, hogy a stock-jellemek ábrázolása után maga is megpróbálkozott hasonló jellemrajzzal (*Az első magyar komikus*), sőt olyan viszonylag új jelenség ábrázolásával, mint az átváltozás és a visszaváltozás, amely a lelki elfojtások és kitérések tájait érintette (*Glück-Szerencse úr*).

Említettük már, hogy stock-jellemeket ábrázol *A fősvény halála* is: a fukart, a házsártos szakácsnőt, a jószívű, árva lányt, az örökségvadászokat. A jellemek realizálásának egyik módja, hogy *korszerű, jelenbeli viszonyok közé helyezte őket az író*. Torjai Farkas úr három nagy történeti korszakot élt át: a reformkort, a forradalmat és az elnyomatás évtizedét, de az eseményektől távol, inkább csak a korok lehetőségeit kihasználva vagy kényszereit megszenvedve. Igaz, közismert, klisészerű helyzetek e lehetőségei és kényszerek! Egy gróf gazdatisztje volt, s meggazdagodását az egykori gazdálkodás viszonyai segítették. Éppúgy mint Kárpáthy János, az ő grófja is irtózott attól, hogy még fizesse is tolvaj gazdatisztjeit. „Így is lop, úgy is lop, gondolta magában, legalább lopjon ingyen . . . Torjai Farkas úr a szabad lothatási jogot derekasán igénybe vette s meggazdagodott.”¹⁰ E fősvény, fukar jellem csak abból a szempont-

¹⁰ Vázlatok és képek i. m. 156—157.

ból szemlélte a szabadságharcot, hogy drágán vett jobbágysai nem szolgálnak többé, hogy pénzért kell dolgoztatnia, adót fizetnie, mint a parasztnak, hogy többé nem süvegelik meg a faluban, s veszély fenyegeti uzsorakölcsönöit. Felbukkant az *Udvarházban* megismétlődő helyzet: menekülnie kellett az erdélyi román mozgalmak elől, s mire visszatért, feldúlva találta házát és birtokait. Az elnyomatás viszonyait nem ábrázolja már a novella, mert a zsánereké áthajlott a haldoklás és az örökséghajszja festésébe. A történeti milió, az időben élés vetítette rá a hagyományos stock-jellemre a konzervatív középnemesség tipikus vonásait.

A realizálás másik eszköze a részletező, aprólékos, reális konkrétumok sugározta *atmoszféja*. Megvan a maga hangoltsága a témának is: hétköznapi légkört árasztanak a klisészerű jellemek és viszonyaik. Messze esnek az emelkedett vagy érzelmes hangnemekről; hangsúlyozott tárgyiaság, a legegyszerűbb leíró-közlő elbeszélő mód jeleníti meg őket, legfeljebb a humor és az ironia árnyalja az alapszínezetet. Fontos összetevői a realista atmoszférának azok az apró konkrétumok, amelyek a fukar ember létezésének velejárói: a kopott bárányszőr bekecs, amelyhez hű maradt meggazdagodása után is, a csontos, száraz kéz, amely néha Margit könnyes arcát simogatta, a kutyák, amelyek fenyegető morgással zavartak el koldust és gyerekeket. Akkor se főzetett többet, ha látogatói jöttek, nehogy nagyon jól érezzék magukat a vendégek, s munkát adott nekik, hogy ne unatkozzanak. A nyomasztó, sötét betegszoba, Margit tündéri keze, a hálósapka, Sára asszony zsörtölődése — egyszerre jellemeznék és légkört teremtenek. Jellemző tényei egy reduktív, kapzsi, életidegen ember létezésének, s kisugárzó a rövidke történet köznapi légkörének.

Végül: a jellemrajz és a lélekrajz igyekszik valószerűsíteni az általános képleteket. „A novellában elég a jellem azon vonalainak biztos kezékkeli vázlata, melyeket rövid cselekménye kíván, vagy is inkább melyekből szövdődött a cselekmény vagy még jobban, melyeket a cselekmény szőtt” — írta még 1847-ben.¹¹ Szó esik itt a műstruktúra okozatiságáról is, számunkra azonban a novellai jellemábrázolás ökonómiája és funkcionalitása a fontos. Csak annyit adni a jellemből, amennyit a rövid cselekmény megkíván! Most nőtt meg a vén színész szavainak a jelentősége: „felfogtam a typus és az egyén lényegét, mindkettőben az alapvázlat főbb pontjait, a vegyület alkotórészeit . . .”¹²

A *fősvény halálán* csaknem fele — előkészítés, amely kiinduló pontja a történéseknek. Éppúgy mint Gogol Pljuskint, Gyulai is tükröztető jellemzéssel vezette be Torjai Farkast: a tárgyi környezet szűkebb és tágabb köreit festette, hogy szinte előlegezzék a majd bennük fellépő embert. Folytatta a sort az életmód, az emberi kapcsolatok, a társadalmi-történeti viszonyok felvillantása. Az arc vagy a mozgás jellegzetességeit elhanyagolta írónk, minden mozzanatot az általános jellemképre koncentrált. Mivel lassú, részletező, epikus indítás tanúi vagyunk, a jellemzés mozaikjai sem épülhettek egymásra fokozó-drámai módon; inkább variáló-halmozó elemek ezek, észrevétlenül bővítették a főhős jellemrajzát. A lassan kikerekedő személyiség lényege, „alapvázlata” — a fősvénység. S most már csak annyi a feladat, hogy zárt, kialakult lényével összhangban viselkedjen a hős, hogy a viselkedés valamennyi változata érintkezzen az alaptulajdonsággal.

Könnyű belátni, hogy az alapvázlat közvetlen nyilatkozásai túlságosan egyirányúak; itt legfeljebb a halmozás és a variálás teremthetett csalóka bonyolultság-illúziót. Arra is törekedett Gyulai, hogy egyre több helyzetben, egyre több variációban mutassa be a fukarság direkt formáit. Gátlátalan lopásból gazdagodott meg a szegény székely nemes, vagyonát uzsorával gyarapította; legszívesebben jobbágyoknak kölcsönzött, s néha a tőkénél is többre ment a terményben és munkában fizetett kamat. A történeti változásokat abból ítélte meg, hogy növelték vagy apasztották vagyonát; ha valamit kértek tőle, akkor másról beszélt, nem

¹¹ Gyulai Pál levelezése. Bp. 1961. 29.

¹² Vázlatok és képek, i. m. 104.

válaszolt egyenesen. A fősvényekben nemcsak a gyűjtés szenvedélye uralkodik el és fokozódik fel; a harácsolás elemi ösztöne mögött rendszerint félelem is szokott lappangani: a szegénységtől, helyesebben az elszegényedéstől való rettegés. Örökös panaszkodásával leplezte is gazdagságát Farkas úr, de sirámaiba belefonódott e rejtett félelem is. Az ilyen ember képtelen tartósabb emberi kapcsolatokra, mert hiányzik belőle a rezonáló, átélő, beleélő képesség. A személyiség befejeződik önmagánál, képtelen másokban is továbbélni önmagát, mert legfeljebb kárörömrre képes a másik ember iránt. Torjai emberi kapcsolatait is az határozta meg, hogy mi olcsóbb vagy mi hoz több hasznot. Utolsó perceiben rá-rácsodálkozott Margitra, valami szeretetféle csírázott benne az árva lány iránt: „Elgondolta ilyenkor, hogy most neki is ilyen derék leánya lehetne, ha megházasodott volna . . . Bonczoló esze hamar szétfoszlatta az ábrándképeket. Mennyi költségbe került volna a gyermekek növeltetése, hát felesége mennyit költött volna ruhára, gondolá s abban állapotott meg, hogy csakugyan olcsóbb s kényelmesebb állapot a nőtlenség.”¹³

Érdekesebb, bonyolultabb mozzanatok az alapvázlat közvetett, átcsapásos nyilatkozási formái. Két esettel is találkozunk, amikor mintha önmagával ellentétesen viselkedne Farkas úr! Rokonait nem szerette, árva unokaöccsével mégis kivételt tett. Elvállalta a gyámságát, segítette tanulását, egyszer még kétszáz forintot is küldött neki, mire azt pletykálták róla a környékbeliek, hogy biztosan megzavarodott. Nem szeretetről volt itt sem szó; a motívumok összehangzanak a jellem lényegével, csupán közvetett módon nyilatkozott az alapvázlat. Azért vállalta el a gyámságot, mert öccsének némi öröksége is volt, s ezt szokott vállalkozásaiba fektethette be. Segítette tanulását, mert abban reménykedett, hogy ügyvéd lesz, s megnyeri majd a reménytelen pereit is. Maga is csodálkozott magán, amikor elküldte a kétszáz forintot, pedig csak az esett jól neki, hogy bosszanthatta örökségleső rokonait, s amúgyis elveszett pénznek hitte az összeget, olyan kölcsönnek, amit már sose fizetnek vissza. Ha ébredt is benne vonzalom Ákos iránt, az az érdekből gyökerezett, s pislákolni is azért tudott, mert öccse sose kért tőle pénzt. Hasonló a másik eset, Margit esete is! Kezdetben csak megtúrta Torjai, mert dolgozott azért, amit kapott. Később a megszokás szót közbe, s tartósította e kapcsolatot. Megszokta Farkas úr a lány kedveskedéseit, főleg azért, mert nem kerültek pénzbe. Végül is érzés nyiladozott az agg fukarban, igaz, hogy elmosódó, bizonytalan jellemű érzés, s ráadásul rendkívüli helyzetek születtek: betegség és a közeledő halál. Visszhangot váltott ki benne a nyűgököt enyhítő szeretet, s vonzódott a lányhoz, mert egyformán útjában voltak a rokonoknak. Egyébként is következmény nélküli szeretet volt már ez, az életidegenség halál előtti, ingyenes luxusa.

Pár mozzanattól álló cselekménnyé bővült az alakrajz a második részben. Három rokon kereste a „vasládát”, s cselek és ellenecselek keresztettk egymást, meglepetésekkel, poénnokkal, felsülésekkel. Néhány érdekes lélektani mozzanatot jelenít meg a patron-helyzet, s először találkozunk a Gyulai-féle realizmus különös, vegyített hangnemeivel. A beteg, agonizáló, agg fősvényben még egyszer fellobbant az alapszenvedély: életre galvanizálta az aggodalom, hogy elveszítheti kincseit. A kétségbeesés felhorgasztotta az életerőket, s utolsó, nagy szerepében még becsapta rokonait. Rettegett a haláltól, az életidegenség ismert makacsságával kapaszkodott az életbe, de e boldog perc feloldotta retteneteit, s szinte üdvözült mosollyal szenderült át a halálba. Az előadás objektív, tárgyias szintje állandóan elmozdul a dolgok iramlásában; felkeresi a helyzet groteszk mozzanatait (a haldoklás jelenetei), bátran keveri a tárgyias és a groteszket az érzelmessel (Margit szomorú éneke), ironikus felnagyítások (a Nap is sajnálkozik, hogy le kell nyugodnia, s nem nézheti végig a kincskeresés látványos színművét) hajlanak át szatírába és humorba. Keretbe foglalná mindezt a pusztulás elégiája, pedig megszagatja az elégia egy nemű szomorúságát is a fősvény magányának megérdemelt kietlensége, a falusi környezet kevert ítéletalkotása s az életidegenségtől irtózó gye-

¹³ I. m. 165.

rekek ijedezése. Valószínűsített, elmélyített jellempatronok, központi, funkcionálisan részletezett főhős, az alakrajzból kinövő, pár mozzanatú cselekmény s az előadás kevert hangneme: ezek mutatják Gyulai szépprózai fejlődésének irányát, távlatait.

Az *első magyar komikus* (1854) már műfajával jelzi az útkeresés éveinek kapcsolatát a történeti jellemrajzokkal. Nem novelláról, nem elbeszéléstről van szó (Gyulai még eltérő két kisepikai típust jelzett e fogalmakkal; a novellában a drámai, az elbeszélésben az epikai elem az uralkodó), hanem Gidófalvi Jancsó Pálnak, az első magyar komikusnak művészi arcképe-ről, jellemrajzáról. Képletet, alapvázlatot nyomozott itt is Gyulai; azt az ellentétet ragadta meg, amely hősenek emberi komolysága, örökös duzzogásai, puritán sértődékenysége és sérelmei, embermegvető hajlamai és — a jellem nyilatkozási, viselkedési formáinak ellenállhatatlan komikai hatása között volt adva. Ebből az ellentétből igyekezett átvilágítani embert és művészt, jellemet és a jellem hordozta művészetet.

Először komoly szerepekben lépett fel, s nagy derűtséget keltett; arcán, mozdulataiban, egész lényén olyan hangoltság telepedett meg, amely nevetést robbantott ki a legjobb akaratú nézőből is. Jancsót viszont bosszantotta, hogy kinevetik, fájdalom nyilallott benne a kacagók tapsaira. Egyszer vissza akarták tapsolni, de a tisztos, puritán, komoly emberke rákiabált a közönségre: „Tegnap, midőn okos és derék embert játszottam, kifütyöltek, most, amidőn csak olyan inczi-fincki szamarat játszom, megtapsolnak, lehetne a közönség okosabb.”¹⁴ A sok kinevetés hallgataggá és komorrá tette. Mikor színpadra lépett, a felharsanó nevetésre haragos lelkesültség vett erőt rajta, s „oly komolyan, oly méreggel, épen azért sokszor a jellem komikumát oly élesen kiemelve játszott, hogy az elbájozt közönség majd letörte a karzatot.”¹⁵ Művészetének titka az volt, hogy nagyon komoly ember lévén, komolyan vette a komikus szerepeket, nem ripacskodott, hanem a jellem komikumát sugározta, mert lényéből, mozdulataiból áradt a nevetésre ingerlő hangoltság. A hatás viszont bántotta, meggyűlölte a kacagókat, s lassan mindenkivel meghasonlott; öreg korában már csak Dávid zoltáiraival és Horatiussal társalkodott.

A naiv puritánságban kereste Gyulai Jancsó élete és művésze titkát, s e puritánság naiv báját sugározta írása. Fiktív, személyes mozzanatok árasztják a humort, az elégiát és a lírát, mert az utóélet mozaikjait is hozzámerte az egyszerűség erkölcsi ítéleteihez. Még halálában sem nyugodhatott szegény öreg úr, még ott is utólrta a nevetés. Három ellensége volt: a piktor, aki mindig meg akarta festeni, a nagybajszú orgonista, aki a grófi ebédeken bosszantotta, s a tragikus színész, aki kiszorította a tragikai szakmából, pedig oly kiabálva szavalt, mint egy bolod, s most épp ők tüsténkedtek koporsója körül. „Szegény öreg úr, ha fölébred, mind megkergeti nádpálczájával ezeket az embereket, az ő legnagyobb ellenségeit, kik ennyire megtisztelni merészték. Szegény öreg úr, ha olvasná e sorokat, mint megharagudnék reám azért, hogy azt írtam róla: nagy komikus volt életben és színpadon egyaránt. Mily vádló arcczal kérdené: — Ugyan öcsém, mivel érdemlettem ezt tőled?”¹⁶

Fokozta az írás hangulati telítettségét az a szerkezeti megoldás, hogy a megöregedett, kvietált művész állította előtérbe, s az öregség nyűgeiből és gesztusaiból következtette vissza az egyéniség ifjú, alkotó korszakának jellemzőit. Bájj és kedvesség aranyozta be az agg különbségeket, a rártarian latinos műveltséget, a hős vidékiességét, purifikátori duzzogásait, örökös elégedetlenségét. Egyúttal azonban bizonyos időtlenséget is kaptak e vonások, hiszen fejlődési korszakokat íveltek át és kötöttek össze, egyformán mutatták az alkotó ember és a visszahúzódott öregség gesztusait, szinte egy élet állandó tényezőivé magasodtak. Az is nyilvánvaló, hogy tisztelgés volt ez az írás! A *vén színész*ben annyira lekötötte még Gyulait a lélektani prob-

¹⁴ I. m. 214.

¹⁵ I. m. 222.

¹⁶ I. m. 228—229.

léma, hogy szóba sem hozta a korai magyar színészet nemzeti, művelődési szerepét. Most az erdélyi intellektuel tisztelgett az erdélyi színművészet egy különös, nagy egyéniségének, de fejet hajtott azok előtt a sokat vállaló egyéniségek előtt is, akik nemzeti művelődésünk hajnalának napszamosai voltak.

Jellemrajz és elbeszélés szintézise a *Glück-Szerencse úr* (1856). Gyulai rajznak nevezte, jelezvén, hogy mintával, modellel dolgozott, s csak néha, bizonyára a motiváció felépítésénél lendült át az elbeszélés a fikció világába. Berlini élményei adták az anyagot, itt ismerkedett meg a magyar iparosok egyletével, amely betegeket, munkaképteleneket segített, az új, tapasztalatlan vándorlegényeket igazította el és juttatta munkához. Létező személy volt Glück-Szerencse János, tagja az egyletnek, s főbb mozzanataiban valószínűleg megtörtént az eset is, amely az esti mulatság fő látványossága lehetett. Realista légbört árasztanak a közvetlen élmények; tárgyiasan elevenedett meg a látvány, csupán az ismert hangnem-keverés mozdította el az ironia, a humor és a meditatív reflexiók felé az objektív előadást. A modell is rokona e fejlődési szakasz jellem típusainak; stock-characterről van szó, papucshősről, most azonban bonyolultabb feladatra vállalkozott az ábrázolás. Átváltozások és visszaváltozások váltogatják egymást; a jellem kövületei alól ifjúi hevek, mélyebb, ősbibb indulatok törnek fel, hogy aztán újból elcsituljanak, újból helyreálljon a „megzavart világrend”, újból visszaigazodjon a hős a nyárspolgár-papucsférj bölcs és türelmes magatartásához, ahhoz a szokratészi béketűréshez, amellyel Xantippéinket szoktuk elviselni.

Részben a meditációk, részben az ábrázolt tünetek kapcsolak össze a kis epizódot a Bach-korszak nemzeti gondoljaival. Nádasdy Tamás mentoraként járta Gyulai a világot, kissé magányosan, inkább csak feladatának és tanulmányainak élve, s most belesöpött a *német* nyárspolgárokká vedlett *magyar* iparosok gyüldéjébe. Óhatatlanul kísértette az asszimiláció réme, önkéntelenül haza gondolt, az erőszakos németesítés, az összbirodalmi törekvések következményeire. Szomorkás iróniával kérdezte: „vajjon eljön-e valaha az idő, mikor otthon, Magyarországon is így fogunk mulatni.”¹⁷ Lieschen és Glück-Szerencse úr duóját szemlélve, ilyen reflexióval zárta írását: „vajjon, ha a kecskeméti ember is így elmívelődhetik, mit remélhetünk még; ha egy asszony is elcivilisálhat egy szilaj magyart, mi lesz belőlünk, kiket annyi tudós és vitéz férfiú vett gondoljai alá.”¹⁸ Gyulai is kereste azokat a szellemi védbástyákat, amelyek megóvhatták fenyegetett nemzeti létünket, de senki nem volt ingerültebb nála, ha a véleménynyilvánítás szabadságát, a kritika jogait béklyózta a nemzeties közvélemény nyomása, vagy ha külsőségek kultuszává, magyarkodássá hígult a kor vezéreszméje. Néki is voltak kellemetlen tapasztalatai! Jókai hazafiatlansággal vádolta Ristoriról írt cikkei miatt; amikor *Szépirodalmi szemléje* (1855) megjelent, azt tutogta róla az irodalmi alvilág, hogy Bécs bérence, hogy a kormány vele gyaláztatja nemzeti irodalmunkat.¹⁹ S most pohos, idős, nyúlt arcú nyárspolgarok árasztották a külsőséges magyarkodást; papucshősök idézgették egykori, duhaj mulatozásait, a bor és a ser különbségére helyezték nemzeti létünk alapjait, régen levágott szakállak és bajszok nyugózték a berlini fruskákat. Valamennyi első legény volt, női tekintetek bálványa, Herkules a nyiszlett Hansik és Francik között. Oly kiabáló volt az ellentét, oly könnyes-neveltséges keverékben fakadtak fel őszinte nosztalgiaik és kelmei flitterek, hogy szinte kikényszerítették az író szomorkás iróniáját, ellentétes érzelmi rétegekben bujkáló humorát. Az ábrázolás odamutatott a hazai magyarkodásra is, azokra a külsőségekre, amelyekkel az ellenálló magyarság tüntetett a Bach-korban, összekeverve lényegest a lényegtelenel, növelve egy periódus szellemi zavarait.

¹⁷ I. m. 240.

¹⁸ I. m. 278.

¹⁹ Gyulai Pál levelezése, i. m. 284.

Az okozatiságra összpontosított Gyulai, s ragyogó motívumsorral építette fel Glück-Szerencse úr átlényegülését, visszaváltozását. Az alap, a kiindulás az, hogy már teljesen hozzáidomult az idős ember a német nyárspolgárok külsőségeihez, s évtizedeken át békésen viselte a házaselet aranyigáját is. Az egykori mesterlegény maga sem hitte, hogy képes ekkora átalakulásra. „Az ember változik, hajtogatta Glück, maga sem tudja, hogy. Az idő, a körülmények, a levegő, az élet, a társaság, s tudja az ördög még mi, talán maga az ördög.”²⁰ Az idő letakarította arcáról egykori, nemzeti ékességeit; a bajusz, a szakáll, a mente már csak emlékekben élt, összefonódva az ifjúkori virtusok festett gesztusaival s azzal az önarcképpel, amelyet papucshősök szoktak formálni fiatalkori énjükből, rekompenzálva szolid helyzetüket. Nyilvánvaló, hogy az idős kor nosztalgiái egyre fokozták a külsőségek jelentőségét, egyre csalókébb színekkel díszítették fel a mozdulatokat, az indulatot, a festett önarcképet.

Motívumok szövevénye érlelte az átváltozást. Az egylet összejövételére meghívták a Berlinben tanuló magyar diákokat, az író is, s jelenlétük révén megrohanták az emlékek a komoly urakat. Valamennyi a szülőföldje felől érdeklődött, emberekről, utcákról, tájakról; el sem tudták képzelni, hogy valaki ne ismerje a kecskeméti Szék-tót, a Csalános tavat, a Laki telket, a szikrai csárdát, a Talfája tölgyeseit, Ballószegi uramat, Mezei Palit stb. stb. Többszörösen oldotta a gátakat e nemzeti nosztalgia, hiszen ifjúkorukba repítették őket az emlékek, s csendben összecsisztatták a fiatalág gesztusait a — magyarral. Felszabadító erő volt az ital! Pocakos, sörivő bácsikák keltek versenyre a borral, a nemzeti jegyében mimeltek ifjú tempókat, mert bizonyítani akartak, s e bizonyítás tág teret nyitott az illúzióknak. Az átlényegülő Glück úr előbb csak felesége ellen lázadt: udvarolni kezdett 25 évvel korábbi szerelmének. Aztán elbújt az íróval, mert mulatni akart, de csak életét mesélte, Don Juanna szépítve legénykori önmagát, s ahogy hatalmába kerítette az ital, egyre inkább bizalmaskodott. Először még tekintetes úrnak szólította az író, később már csak uramnak, uramöcsémnek; aztán tegezésre váltott át, s csak öcsém, édes öcsém, kis öcsém lett a partnere. S ahogy már lenni szokott: a papucshősben kezdtek nyilatkozni az agresszívabb ösztönök; provokált, tettelegesséig merészkedett, míg aztán elesett, elaludt, s az elszálló mámorral szétpattant élete apró intermezzója is.

Alkalmi környezet szülte Glück úr metamorfózisát, mégis fontos az a viszony, amely egyén és környezet, előtér és háttér között alakult ki. Kezdetben egyetlen tablót alkotott a társaság, együtt ültek az asztalnál, együtt táncoltak, s e helyzet fegyelmezett is, de oldotta — olvasztgatta is az elfojtások önfegyelmét. Fegyelmezett, mert ellenőrző közeg volt, s oldott, mert másokat is bujtogatott a magyarkodó versengés ördöge. Életre-halálra vitatták, hogy hol terem jobb bor, több szép lány; a kecskeméti ember Berlinben is fitymálta a falusi nagykőrösieket. Már ekkor sarjadzott Glück átváltozása; ellentétes hangulatok váltották benne egymást, a kedvetlenség hirtelen szökkent át pajkos életörömbé, de itt, a környezet közegében csupán annyira merészkedett, hogy kenyérgalacsint dobjon volt szeretője felé. Akkor fokozódott fel e folyamat, amikor kiemelte az író e fegyelmező közegből, amikor elszőkött hősiünk a rejtett asztalkához, mondván: „csapjunk egy jó estét kedves tekintetes úr, — mintha otthon volnánk.”²¹ Itt már akadálytalanul fokozta egymást alkohol és virtus, bizonyítás és felszabadultság, s a vajúdó hegyek végre megszülték a — kaptos oroszlánt. Ekkor helyezte vissza hőseit frónk az alkalmi környezetbe, hogy bemutassa duhaj kedvét és mosolyogtató agresszivitását. Többszörös funkciót hordoz az előtér és háttér, a kiválás és visszaolvadás ritmusa. Fontos szerkezeti elem, az ábrázolás ritmikus elmozdulása, más-más pontokra irányulása; ugyanakkor lélektani tényező, hiszen erősítette az átváltozás motívumrendszerét, s teret adott a jellem viselkedésének. Végül a tabló és a visszaolvadás — a környezetfestés alkalmi. Mivel a hő

²⁰ Vázlatok és képek, i. m. 252.

²¹ I. m. 248.

— Glück úr — esetében már lelki folyamatot, átváltozást ábrázolt Gyulai, a környezetrajzba szorult vissza az alakrajz zsánerképi szintje. Remek portrék övezik a hős mámoros kalandját, valóban egyénített jellemképletekig emelkedett az egyetlen aspektusú alakrajz, különösen a humoros, komikus nemben, amihez — úgy látszik — különös tehetsége volt Gyulainak. Elég, ha a rendjeles öreg úrra utalunk! Merev nyakkendőjével peckesen sétálgatott, szinte áradt belőle, hogy megtisztelte jelenlétével a társaságot. Mindenki magas rangú tisztviselőnek vélte, de kiderült róla, hogy csupán nyugdíjas városi írnok. Annak idején ő fogalmazta az egyesület alapítási kérvényét, s azóta mecénási allűröket alakított: „nem egyszer megígérte, hogy ezután is gondja lesz a magyarokra, s minden befolyását mérlegbe veti e distingvált nemzet érdekében.”²² Jellemző az is, hogy hogyan reagált a millió Glück úr ingatag duhajkodására. Tablót alkottak az ellentett vélemények, mutatják a megosztottságot, az oldódás bocsánatos mosolyától a feleségek ájulásán át a rendjelesek és a tisztségviselők szálnalmas erélyéig.

Az alakrajzok és a jellemrajzok mutatják már azt a műfaji típust, amely az *Udvarház*ban teljesedett ki. 1847-ben azt írta Gyulai, hogy ő is azok közé tartozik, „kiknek novellái sem regény sem novella, hanem a kettő közt valami”.²³ Inkább epikai elemekből építette elbeszéléseit, ezért benne lappangott témában a kisregény felé tágulás lehetősége. A duzzadás azonban nem növelte a szereplők számát; általában kevés alak s a központi, részletezett hős jellemezte írásait, tehát a szereplők környezete inkább tárgyi — szellemi szempontból gazdag, nem emberi viszonylataik révén. Az *Udvarház* táján is megmaradt az alapvázra építő jellemrajz, a főhős esetében azonban csupán kiinduló pontja a fejlődésnek. Később is azokat a konfliktusokat ábrázolta, amelyeket a kor szellemisége favorizált, de motivált s gyakran bonyolult fejlődésrajzból bontakoztak ki, s az alakrajz zsánerképi szintje visszaszorult a környezetrajzba. Fontos a hangnemvegyítő előadás; érzelmet kevert komikummal, emelkedettet ironiával és groteszkkal, de úgy, hogy egységbe foglalta őket az előadást meghatározó tárgyiaság és a humor.

²² I. m. 237.

²³ Gyulai Pál levelezése, i. m. 28.

A „ZORD IDŐ”

1. Források és történelemszemlélet

Történelem és fikció egészen más arányokban vegyül össze a *Zord idő* ívein, mint korábban. A történelmi nagyságok előbb mindig mellékszereplők maradtak Keménynél, országos vagy nemzetközi kihatású események többnyire csupán áttételesen jelentek meg. Kivált Tarnóczy Sára regénye számított tragikus kamarajátéknak a XVII. század szuggesztíven élővé varázsolt légkörében. Ezúttal a méretek hatalmasan megnöttek, nagy súlyú események egész sora perreg le közvetlenül előttünk, s Werbőczy a könyv nagyobb felében ugyanolyan állandóan jelenlevő, aprólékosan jellemzett személy, mint Elemér meg Barnabás. Eddig a scotti típusú elbeszéléshez csak járulékosan kapcsolódott egy-egy auktorális előadású betét a politika és társadalomtörténet, esetleg a kultúrhistoria köréből (székelyek feudalizálása a *Gyulai Pálban*, a színhistoriák ismertetése az *Özveggy és leánya* kezdetén stb.). Most többször kapunk esszé ízű, *A két Wesselényire* emlékeztető arcképvázlatokat, olykor határozott forrásutalásokkal. Szalay László Werbőczyről és Verancsicsról szóló 1857-i folyóiratcikkét egy helyütt szóról szóra idézi.¹ Legnagyobb újdonságnak az számít, hogy elég gyakran mondatról mondatra tapad a krónikás Verancsicshoz (aki nem annyira szerző, inkább csak mások kiadója), illetőleg Szalay nagy szintéziséhez (*Magyarország története*, 4. köt. 1854) és Horváth Mihály frissen publikált Martinuzzi monográfiájához. Nem az ódon hangulatot kívánja ezzel erősíteni, hiszen az átvett szövegek nem a régi magyarság ízét őrzik, lévén fordítások vagy kortárs kutatók fogalmazásai. Inkább a tudós eljárása ez, aki elvi összefüggések keresésére fordítja minden idejét, s a számára kisebb jelentőségű nyelvi megformálásban nem törekszik különös eredetiségre.

Mint annyiszor, a *Zord időben* is rövid időre korlátozódik a cselekmény velleje. 1541 júniusában ismerkedünk meg a főhősökkel, késő őszt írnak Elemér, Dorca, Barnabás, Dani bácsi s végül Werbőczy gyors egymásutánban bekövetkező halálakor. Az augusztusi–szeptemberi történések megelevenítése Verancsics tanúsága nyomán, de nem mindig az ő szellemében történik. A humanista memoáriró és köre a nagy műveltségűek fölényével tekint a csekély iskolázottságú Fráter Györgyre. A barát háttérbe szorította őt Zápolya udvarában, ezért szívesen hangoztatott minden koholt vagy igaz korabeli vádat annak pénz- meg hatalom-éhségét illetően, ámde mit sem látszik tudni György barát országegyesítő céljairól. Kemény régi nézeteit Martinuzzi állhatatos hazafiságáról most csak megerősíthette Horváth Mihály életrajza (*Utyeszenich Fráter György élete*, 1859.), azonban vele szemben is megőrizte önállóságát: Horváth például Arany Jánossal együtt nem tartja lehetetlennek a barát bűnrészeségét Török Bálint Konstantinápolyba hurcoltatása körül,² írónk mindössze homályosan céloz

¹ SZALAY László: Werbőczy István és Verancsics Antal. BpSz 1857. 164. Vö. SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 558. (Továbbiakban SÓTÉR: Nemzet). A regényt a Gyulai-féle kiadás alapján idézem.

² HORVÁTH Mihály i. m. 2. kiad. Pest 1868. 186–87. Kisebb történelmi munkái. 4.)

ilyesmire (166. és 309.). Egészen másban látja e nagy ember vétkét. Nem egyes bűnök bélyegét süti rá, hanem egy messze kiható történelmi *tévedés* tragikus kikovácsolóját ismeri föl benne, ami Horváth Mihálytól távol áll.

Kemény már a kezdet kezdetén alapvető hajlamának engedett, amikor Báthori Zsigmond Erdélyét a nagyhatalmak és egymással ütköző eszmeáramlatok küzdőtereként mutatta be a *Gyulai Pálban*. Mennyivel inkább megtehetette ezt most! Buda veszése valóban kihat egész Európára. Ranke széles szemhatárú munkássága a reformáció korabeli Németországról Szalay meg Horváth Mihály történelemfelfogásában is érezteti már hatását. Ösztönzésük nyomán Kemény is kiemeli — szócsöve Frangepán Orbán útján —, hogy a világrész hatalmi megosztottsága miatt nemzedékeken át lehetetlen lesz egyetlen uralkodó alatt egyesíteni Magyarországot. A meg hasonlítás fő oka s ébrentartója a reformáció, amely nyíltan terjed már a keleti végeken is. Föllépett Deákék vára közelében, meghódította Turgovics, a budai bíró szívét. Legbuzgóbb ellensége a *Zord időben* Werbőczy István. Az a férfiú, aki más tekintetben is a múlt követeként botorkál rövidlátó tekintettel a jelenben. A reformkori bocskorosok sötét maradiságát, megvesztegethetőségét ostromozó hajdani centralista szóal meg írónkban, amikor visszatekint a jogtudós Mohács előtti politikájára. Werbőczy irreális módon mindent a nemzeti király vezette köznemességtől várt. Mai történéseink is megerősítik Kemény elmarasztaló ítéletét a hangoskodó, fogadkozó, ám az oligarcháknál alig különb osztályról, annál feltűnőbb, mennyire hallgat az elbeszélő a nemzeti bukás egy másik alaptényezőjéről. A jobbágyság megnyomorítására gondolok. Tele van a regény a főúri anarchia szörnyűségével: ennek áldozata Dorka meg Barnabás, csaknem ennek tüzeiben hamvad el a Deák-testvérek együgyű kedvességű idillje is. Mégsem láthatjuk, pillanatra sem, miként szenved mindettől a legvédtelenebb: a paraszti rend. Szereplőgárdából, párbeszédéből kimarad a jobbágy, s Dózsa György nevét sehol sem emlegetik.

Kemény ne ismerte volna az 1514-es nemesi megtorlás végzetes hatását a honvédelem terén? Szalay forrásul szolgáló szintézisében külön is hangoztatja a *Tripartitum* igen súlyos következményét; „mert a jobbágnak akkori kivételes állása a hármaskönyv által is állandósított”³ De a *Zord időben* senki sem tesz ezért szemrehányást Werbőczynek. Mindez nem esetlegesség, itt a *Pesti Napló* körének konzervatívsággal határos aggálya szólal meg: távol kell tartani minden, a nemzeti egységfrontot esetleg megingató emléket. A *Zord idő* első fejezeteivel egyidőben mutatják be Jókai *Dózsa Györgyét* a Nemzeti Színházban (1857). A szokványos romantikus szomorújátékban a szerző helyenként élesen kifakad az élősdű nagyurak ellen. Gyulai joggal bírálja a külsődleges, hatásvadász megoldásokat, közben aztán politikai ellenvetésének is hangot ad a *Pesti Naplóban*: „Nem fejtegettem, hogy Dózsa így fölfogva jelen politikai viszonyaink közt éppen nem jótékony hatású, hogy behegedt sebeket téphet föl, amelyeket érinteni költőnek is csak óvatosan szabad...”⁴ Az összefüggés nagyon is világos.

2. Országtanácsosok és kisémberek vétkei

A kezdetben oly lassú menetű elbeszélés még szeretettel időzik el Doboka megye várainál, régi emlékektől melengetve csap át Szilágyba, amelyet ifjúkorában a Zsibón lakó Wesselényi kedvéért barangolt be. Ám Budára érve elapad leíró kedve, amely az erdélyi dilógiában helyenként erősebben érvényesült. Korántsem a Szalárdihoz hasonló részletező kedvű krónikások hiánya itt a fő ok, hanem a tárgytól meg az 1860-as évektől egyaránt felidézett komor, tépelődő lelkiállapot: nem tárgyilagos pillanatképek állítják elénk Buda romlását, elhanyagoltságát,

³ SZALAY László i. m. 2. kiad. Pest 1863. 3. köt. 530.

⁴ PN 1858. jan. 12. és GYULAI Pál: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. 1. köt. 297.

a királyi palota kifosztását, mint például Jókainál (*Az utolsó budai basa* című kisregény), hanem néhány háborzongató hasonlat, természettudományos analógia. A volt főváros Turgovics szemében hol légüres tér vergődő madarakkal, hol holttetem. Lakói — mennyire Franz Kafka-i ez a mondat — „mint a bogarak, ha a falrepedésből a szobába találtak kimászni és neszt hallanak — élénken siettek rejtekeikbe vissza, hogy észre ne vétessenek”. Erdélyben ugyan új élet kezdődik, ámde ennek kibontakozását — a regény szerint — súlyosan veszélyezteti Fráter György vezetése, vigasztaló látványt ezért ott sem talál Kemény.

Minden nevezetesebb elemző — Salamon Ferenc, Papp Ferenc, Horváth János, Sötér István — megegyezik abban, hogy az író elitéli György barátot, azonban ennek magyarázata már korántsem egyöntetű. Salamon Ferenc Pallavicini szerepeltetése alapján a Zápolya-ház iránti hűtlenségét tartja fő motívumnak, s emellett megjegyzi: „a szerző mindig érezteti az olvasóval e rendkívüli ember iránti ellenszenvét, mellyel átalán az erkölcstelen politika iránt viseltetik.”⁵ Horváth János csupán az érvelés első részét fogadja el, s vele egy véleményen van Papp Ferenc is.⁶ Sötér István a fentiekől elfordul, ő elsősorban Frangepán Orbán tanácsából indul ki: „Az alapvető tévedés, melyből [Martinuzzi] tragédiája származik: egyesíteni akarja az országot, olyan időpontban, midőn csak a veszendőbe menőnek megmentése lehet a fő cél. Martinuzzi terve mintegy megfelel a nemzeti függetlenség Kemény-korabeli eszméjének: Kemény szerint mindkét eszme megvalósíthatatlan, tehát káros...”⁷

Kemény legfőbb érve György barát ellen csakugyan annak Habsburg-barát politikája volt. Merész, a külvilággal nem számoló elképzelésnek tartotta — ennyiben csakugyan analógnak Kossuthéval. Valójában azonban nem kellett okvetlenül a volt kormányzóra, 1849-re, trónfosztásra stb. gondolnia, a XVI — XVII. század története minden párhuzamkeresés nélkül is épp elég kétséget támaszthatott benne az ország akkori újraegyesítése tekintetében. Castaldo kis sereggel jött Erdélybe, amely csupán a lakosság kíméletlen megsarcolásához, nem pedig a török visszatartására bizonyult elegendőnek. 1595-ben Báthori Zsigmond szerződést kötött Rudolf császárral, melynek értelmében fejedelemsége a magyar korona hűbéresévé lett. Átmeneti oszmánellenes sikerek után, majd egy évtizeden át leírhatatlan megaláztatás és győtrelem várt a Prágától sorsára bízott Transsylvania lakosaira a Báthoriak, Básta meg Mihály vajda alatt. Maga Bocskay, a nyugati tájékozódás hajdani legfőbb szorgalmazója vált fölkelése során Erdély függetlenségének és törökbarárságának újraalkotójává. S mit szólunk II. Rákóczi Györgyről, aki meggondolatlan lengyelországi hadjáratával teljesen önálló, nagyhatalmi állásra vágyott, ezzel kihívta a szultán bosszúját és hazája hanyatlását? Egy évszázad tanúsodik a szerzőnek Frangepán tanácsaiba ojtott figyelmeztetése mellett: „A végzet tehát mintegy maga írja felséged elébe a török védelem alatti maradást, még pedig utógondolatok nélkül.”

Ezt az alapelvet azonban időnként kétségbe vonták történelmünk nagyjai a György barát meggyilkolását követő évtizedekben, s Erdély és a királyi Magyarország közösségének helyreállításán fáradoztak. Nem egyedül Bocskay indult el „németesként”, hanem Báthori István is meg akarta tartani kezdetben az 1570-es speyeri szerződést, amely Erdélyt Habsburg véduraság alá vitte volna.⁸ Martinuzzi tehát éppen nem valaminő, könnyen elhessenthető káprázat rabja. Évtizedek tapasztalatai kellettek ahhoz, hogy kiváló államférfiaink eltökélten szakítsanak az ő plánumával.

És túl ezen, Fráter György nem csupán kétes értékű külpolitikai örökség szerzője, hanem Erdély és a Részek gazdasági életének, katonai önállóságának lángeszű megszervezője. Szinte

⁵ SALAMON Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. 2. köt. 471.

⁶ HORVÁTH János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 91. és PAPP Ferenc: B. Kemény Zsigmond. Bp. 1922—23. 2. köt. 432.

⁷ SÖTÉR: Nemzet 557.

⁸ SZEKFÜ Gyula szerk.: Mi a magyar? Bp. 1939. 522.

Hunyadihoz méltó tetteket visz végbe 1550–51-ben. Vezetésével a Tündérbert kisnemesei és népe nemcsak Izabella intrikus környezetének támadását veri vissza, hanem román vajdákét és török basákét úgyszintén. E harcok során az egyszerű emberek megéreztek benne a maguk fajtáját, szöszölőjukat. (Tudjuk, a barátot élete végén, Ferdinándhoz intézett levele tanúsága szerint, a jobbágysors további könnyítésének eszméje foglalkoztatta.) Jól felismerte ezt a költő is, amikor első regényében (1838 körül) így beszéltette a később Martinuzzi eláruló alvinci várnagyot: „Tán nem tudjuk mindnyájan, hogy a helytartót imádjá a nép s gyűlölik a cifra urak.”⁹ Majd húsz év telt el azóta, s az öregedő Kemény már nagyszerű államférfiakért sem lelkesedik, ha az „európai súlyegyent” számításon kívül hagyják. Ítélete Fráter Györgyről egyoldalú lesz ezért, szigorúbb, mint az utolsó százhusz esztendő különböző szemléletű történetírói általában, Szalay Lászlót is beleértve. Horváth Mihály, Szekfű Gyula, Horváth János valamennyien nála kedvezőbben vélekednek e nagyszabású machiavellistáról, s ezt az összképet mai marxista kutatóink (Sinkovics István, Várkonyi Ágnes)¹⁰ szintén jóváhagyják.

Martinuzzi bemutatásakor, még inkább csak a hangsúly elosztásában tér el polgári történetírásunk felfogásától. A *Zord idő* végső fokon elmarasztaló ítéletére Izabella elismerő jellemzése üti rá a nagypecsétet.

Amit a kormányzó veszített, azt a királynő mind megnyerte, ragyogása arra jó, hogy ellenfelére sötétség boruljon. A *Zord idő* Izabellája tisztában van országa küldetésével, „a nemzetiség védelmezése, s a magyar alkotmányos élet egyedüli” fenntartása terén. Egy életre megtanulta, amit Frangepán – Kemény Zsigmond a lelkére kötött Buda elvesztése után! A valódi Izabella inkább csak ingerlő szépségével hullámozó sorsával és kedélyével szolgált rá írónk hódoló jellemzésére, portréjának eszményítettségét már Salamon Ferenc és a pozitivisták forráskutató, Loósz István egyaránt megállapította.¹¹ A baráttal való gyakori civódásainak rugói fölöttébb prózaiak: a majd négy évtizeddel idősebb aszkéta pap és kincstartó nem érti meg az életvidám özvegy nagy költekezését, kényeztető gyermeknevelését kifejezetten rosszallja. Az ellentéteknek meglepő gyorsasággal vége szakad, ha öfelsége pénzt kap tőle, vagy a maga bánási portáján kakaskodó Petrovics felhagy a Fráter György elleni izgatással. Mert a szép királynőnek nincsenek önálló, országos elgondolásai, Petrovicsra, rokonára hallgat, akit Kemény is becsületes, igen sablonos katonáembernek rajzol. Van aztán Zápolya özvegyében hiúság, hatalmi féltékenység, női bosszúvágy bőven, s ez az, amit néhány mondat erejéig a regény sem mellőz, midőn Izabella „rögeszmeig vitt uralkodói szomját”, „éhes nagyravágyását” emlegeti. Egészében véve Izabella erősen eszményített lesz a mű utolsó harmadában, írői arcképe hasonlatos Wágner Sándor, egykor közismert akadémikus festményéhez, ahol érzelmes merengéssel búcsúzik immár Ferdinándnak átadott országától...

Nem tagadhatjuk Salamon idézett megállapításának jogosultságát sem: a regényből kiérezhető „az erkölcsstelen politika iránti ellenszenv”. Meglepően hat ez azok után, hogy ismerjük a költő sokszor kinyilvánított elismerését a nagy taktikusok (*Erdély közlétele* című esszéjében említett Bethlen János és I. Rákóczi György stb.) iránt. Az első Martinuzzi-elbeszélés megírásakor nem is törődött hőse színlelésével, s végeredményben „a barát célzatainak szentsége” bizonyosodott be a történet végén. Akkor az Uniót szolgáló, hazafias, plebejus árnyalatú politikát tekintette legfőbb értéknek írónk, 1860 tájt a külpolitikai realizmus mellett az eszközök tisztaságát is. Az erkölcsi lazaság, nemzeti célokat szolgál, de kifejezi a nyugati következtességű polgárosodástól való visszaborzadást is. Az eszményiség védelme nyomot hagy hát

⁹ B. KEMÉNY Zsigmond: Hátrahagyott munkái. Bp. 1914. 103.

¹⁰ SINKOVICS István: Magyarország története. 1526–1790. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1962. 22. és VÁRKONYI Ágnes: Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. 1. köt. 180.

¹¹ SALAMON i. m. 465. és LOÓSZ István: Adatok Kemény Zsigmond *Zord idő* c. regényének forrásaihoz. ItK 1904. 167.

Fráter György megféléseben, ám igazában Barnabás calibani figurájának megteremtésekor jut szóhoz.

A mű belső erőterében az ellentét a barát meg Werbőczy között a legkiáltóbb, egyező politikájuk és vallásos meggyőződésük ellenére.

Martinuzzi machiavellizmusával, fegyelmezett sztoikusságával, cicomátlan érvelésével szemben Werbőczyben jelenik meg a jogi fogalmakat bálványozó, naivsáig őszinte és optimista, önnön szónoki képességétől megmámorosodó magyar. Látjuk őt később Turgovics szemével, vele párhuzamban is: amaz maga a dermesztő tisztánlátás, a volt nádor egyre délibábot kerget.

Szalay szerint „ő a tolnai, a rákosi, a hatvani politika hagyományaiiban élt halálaiglan”;¹² innét hozta immár teljesen életidegen ragaszkodását az országgyűléshez, jogszabályokhoz. Kemény szellemes fikciója szerint Buda töröknek való átengedése kérdését a szultán sátorából is a Rendek elé vinné. Valóban, ilyen modorban tiltakozott a múltban Gritti megdöbbsentő kormányzása ellen. Ismét Szalay tanúsítja erről: „Werbőczy mindenekelőtt országgyűlést kívánt tartani a veszély elhárítására.”¹³ Jellemének – mint annyi Kemény-figura esetében kiviláglott – egyik fő vonása a hiúság: túlbecsüli érvei, retorikája meggyőző erejét. Fráter György „használatlan ideológként” tartja számon, s nem kevésbé kérlelhetetlen az auktorális ítélet sem: „[Werbőczy] a mohácsi vész előidézésében egyik fő tényező volt.”

Megjelenítése mégsem szatírai, gyermekesen őszinte szándéka a vezeklésre 1541 után mintha magát Kemény Zsigmondot is megindítaná. Semmiképpen sem Csóri-vajda, még csak nem is Radnóthy (Gyulai: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*) mása, noha van köztük némi hasonlóság: jogászi mániájuk, fiatalabb éveik eszményeihez ragaszkodó donquijoteségük teszi ezt. Ámde Radnóthyban több a kisszerűség, kicsinyes osztályönzés, hazafias fájdalma inkább csak az előbbieik árnyékában jut szóhoz. A volt nádor sorsa tragikummal teljes, a táblabíróé olyan, melyről joggal állapította meg szerzője: „... nem lévén se tisztán tragikai, se tisztán komikai, hangulatom is némi búskomor humorba olvadt.”¹⁴ Werbőczy minden gyarlóságával együtt is az adott szó, a jogfolytonosság, igazság megszállottja, a yers erő, hazug ámitás ellenében, megbecsülésünk és szeretetünk így mindvégig elkíséri.

Sokszíni prizmán át szemléli az országvezetőket Kemény. Van itt tacitusi tárgyilagosság, számonkérő komorság, döbbsent együttérzés. Az érzelmes ellágyulás veszélyét groteszk felhangok tartják távol. Megrendezi a „nagyok” fojtott hangulatú tanácskozásának kacagtatóan törpe hasonmását: udvarhölgyek latolgatják, melyikük elég kiöregedett ahhoz, hogy a kis János Zsigmondot sértetlen erénnyel kísérhesse Szolimán buja táborába. Olykor Werbőczy bírói küldetése is megnevetet. Hisz a magyar jogi géniuszt vele együtt képviseli a tudákos, fontoskodó János diák, s közös ellenfelük a felfuvalkodott, szószátyárságáról hírhedt Zulkifar kádi. Izabella szilárd kitartása a meggyűlölt trónuson párhuzamos egyik udvarhölgye állhatatosságával: renegát főbasa lett ennek elvált férje, az asszony mégis királynőjét választja a nagyhatalmú úr háreme helyett. Még György barát személye is görbe tükörbe kerül, amikor Izabella azt bizonygatja neki: fodrásznője világosan megjósolta a padisah Budára bevonulását; ezáltal bölcsőbb politikusnak mutatkozott nála s valamennyi tanácsosánál.

Ám Turgovics fátuma nem szólaltat meg ily keserűen tréfás futamokat. Tévedés vagy nagyra gyás nélkül, merő kényszerből hagyja jóvá városa török megszállását. A kiszolgáltatottság tragikuma ez, ikertestvére a Szőke Pistáénak, bár annál egy ponton újszerűbb: amaz családját vágyott kímélni, a főbíró kivált gyenge idegrendszere miatt riadt vissza a vértanúságtól. „De hétezer szétszaggatott test, hétezer halál szemem előtt! ez elbódított, s összezúzta a lélekerőmet” – vallja be Werbőczynek. Energiája sohasem tér vissza többé, s már korábban

¹² SZALAY László: i. m. 4. köt. 243.

¹³ Uo.

¹⁴ GYULAI Pál: Vázlatok és képek. 3. kiad. Bp. 1913. 282.

sem volt töretlen: pártolta a Roggendorf táborát bebocsátani szándékozó összeesküvést, mégsem vett tetteleg részt benne. Bizonyára nem hitt sikerében.

„A tehetetlen kor jött el...” — ennek hatalmát érzi saját lelkében is az illúziótlan Turgovics, mások vigasztaló ábrándokba takarják tetthíjasságukat. Lomhán, félrevonulva, szellemi igénytelenségben éldegélnék a Deák-testvérek, mindent rábíznak a gondviselesre, aki az ő számukra Werbőczivel, nagy rokonukkal azonosult. Együgyűen félreismerik a veszélyeket: a „tigris” Barnabást ők bocsátják ki klastromából a világba, a fékevesztett feudális anarchia idején öntelt nacionalizmussal szentenciáznak Dorka néninek (figyeljünk itt a szerző ironikus mosolyára): „A hazaszeretet az emberi, s különösen a magyar természetben fekszik. Azt hiszem, nálunk a ló is inkább ragaszkodik a jászolhoz, az ökör is a járomhoz, mint másutt.” Bénult Buda polgársága, katonasága is. Keserű korkép ez, benne a Világos utáni címeresekkel való elégedetlenség is hangot kap, amint Werbőczy néhány vonását Kossuthról mintázta.

Ennyi Zátonyra futott egyéni és közösségi törekvés közepette Kemény is érzi, hogy irányt kell mutatnia. Politikai s erkölcsi elveinek hirdetését rábizza a ritkán színpadra lépő Frangepán Orbánra. Magasabb rendű lelki testvére ő Kemény kedvelt, lovagtípusának: szerelmi érzése nemességével, forróságával a Mikés-fiú rokonává teszi, ámde történelmi élelátása anakronisztikus. Frangepán óv Fráter György 1541 utáni nagy terveitől, megjósolja, hogy Magyarország egyesítése nemzedékeken át délibáb maradt. Filozófus államférfiként néz a messi jövőbe, kiszabja a „hivatást”, melyet a „szétdarabolt magyar föld részei” külön-külön teljesíthetnek. Eleddig irónk legkitűnőbb alakjai nem emelkedtek ennyire századunk fölé, sem Rákóczi György, sem Lorántffy Zsuzsanna, de még Gyulai Pál sem. Frangepán legföljebb Makkai Sándor 1932-i esszéjének szellemes ötletével illeszthető be valamelyest kora légkörébe: az eposzíró Zrínyi korai előfutára lehet, mivel gyűlöli a törököt, jó katolikus, s ragaszkodik a független Erdély fennmaradásához.¹⁵ Izabellához intézett búcsúszavai egyúttal a helyes erkölcsi közép-utat is kiemelik. A távlatadás optimizmusát azonban több tényező veszélyezteti. Mert ki követi a mű közéleti szereplői közül Frangepán tanácsait? Egyedül Izabella, míg Frangepán kolostorba vonul, Martinuzzi az ellenlábasa lesz, Petrovics jelentéktelen marad, s Werbőczy megtörtén fut utolsó ábrándja után.

3. Elemér és Barnabás: az eszmei háttér

Deák Dóra két lovagja: Elemér és Barnabás az elképzelhető legkirívóbb ellentét. Elemér a tündöklő Nap, aki a szeretet, jókedv, segítőkészség sugarait árasztja maga körül, Barnabás rút, néha félelmetes külseje éjsötét lelket takar. Maga Dorka néni sem mondhat egyebet róla: „Őrült volt ő, ki a kór rohamai között mindig az égő parázst kereste, hogy a kazalba vesse be, s a terjedő lángokban gyönyörködhessek.” Az országos felfordulásban meg is találja a kanócot, amellyel mindent fölperzselhet maga körül: renegátként keresztény templomot szentségtelenít meg, s ezzel szandzsák béggé emelkedik, kezétől pusztul el vetélytársa, ám sikerének nem soká örülhet. Buda török főparancsnoka eldobja, mint nehezen kormányozható, kiszámíthatatlan eszközt.

Lehet-e katarzis forrása egy eszelős véres bűnhődése? S egyáltalán, nem kell-e csatlakoznunk e ponton Makkai Sándor már említett cikkének energikus ítéletmondásához: „... költött alakjai, akik egy képtelen rémregényből merítik életüket, az Elemérek, Barnabások, Dorkák rossz álomképek, akiket szabad, sőt kell elfelejtenünk.”¹⁶ Maga Kemény Zsigmond az *Eszmék a regény és dráma körül* II. fejezetében egy romantikusoktól kedvelt tragikumfajtat

¹⁵ MAKKAI Sándor: A „Zord idő”. Ny 1932. 2. félév 38.

¹⁶ Uo.

említ: „Egyik az, midőn egy szörnyet teszünk hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában . . . az elért vagy rögtön meghíusult cél percében buktatnak meg.” Ámde erről maga sincs éppen jó véleményel: „Azonban a színműíró e tárgyakkal igen hamar bukkhatik, mert a feltétlenül gonosz csak iszonyt, a feltétlenül aljas csak undort, az ok nélkül szenvedő ártatlanok sorsa csak bőszerű ingerültséget költ bennünk.”¹⁷

E sorok mintha akaratlanul is vádat emelnének a *Zord idő* privat cselekménye ellen. Mégse siessünk az ítélettel, már csak azért sem, mert Barnabás nem diadalmármorban hal meg, nem is igen beszélhetünk arról, hogy elérte volna célját. Vészomjas tette a zárójelenetekben akaratlanul Dorka halálát idézte elő, ezért valamennyire szánunk is kell. Meghalt az egyetlen élőlény, akit a „tigris” szeretni tudott a földön. (Dórárt csupán mohón kívánta.) Ezzel Barnabás diák közelebb került Kassaihoz és Tarnóczynéhoz, akiket hasonló végzet sújtott, akiket semmi képpen sem nevezhetünk már „rémregénybe” illőnek.

Természetesen a diák messze van Rákóczi miniszterének kitűnő szellemi képességeitől, sokkal inkább lelki betegnek mondható, mint a kezdetben józan, „árva özvegy”. Valamiféle gyógyulás, tisztulás útja azonban előtte sincs elzárva: az őt védő és tanítgató Komjáti Elemér iránt lassanként bajtársiasságot, sőt némi barátságot kezd érezni, s az a döntése, hogy a Budavárba szivárgó janicsárok ellen fegyvert ragadjon, még közösségi szempontból is rokonszenvesse tehetné. Erkölcsei emelkedésének grafikonja épp a legmagasabbra hág, midőn társa kissé meggondolatlanul magára hagyja, kiszolgáltatva őt baljós véletlenek összetalálkozásának meg legromlottabb szenvedélyeinek. Ezúttal megint csak a romantika egy tragikumtipusára emlékezhetünk (Victor Hugó: *Lucretia Borgia*), amelynek lényegét írónk imént idézett tanulmányában foglalja össze: „[. . .] egy szörnyeteg vagy nyomorult egyén, kit különben gyűlöltünk vagy megvetésünk kísérne, valami emberi érzés [. . .] által tisztulni, javulni, emelkedni kezd; és mikor már részvétünkre igényt tart, [. . .] föltámad a nemezis és megsemmisíti őt.”¹⁸

Byron, Hugó vagy Vörösmarty hasonló esetben adottnak tekintették hőseik súlyos eltorzulásait, azok indoklásával nem törődtek. Vétük ellentétben Kemény mindent elkövet alakjának motiválására. Egyrészt a *Ködképek*ből jól ismert élettani-pszichológiai módszerét alkalmazza, mikor felsorolja a diák anyjának a terhesség végső időszakában átszenvedett szörnyű élményeit. Egyik szereplője kialakulásában sem tulajdonított akkora jelentőséget a nevelésnek, mint éppen most. A szerencsétlen Dorka, aki családjá széttiprásán érzett fájdalmában már zsenge fogadott fiát is bosszúállásra, az emberek lenézésére, megvetésére tanítja, megdöbbenő jelkép. Végzetes tévedését nem tudja többé jóvátenni. Beöthy Zsolt találóan látta meg *A tragikum* című monográfiájában (1885) a nagy különbséget Hamlet és Barnabás között; amaz csupán bitorló és testvérgyilkos nagybátyját gyűlöli, emez mindenkit, akinek „arcán öröm, szívében boldogság” lakik, és testén gazdag ruhát visel.¹⁹

A dán királyfi mély érzésű humanista, ámde e megdöbbenő vallomás mellett még a diákban is lappanghatna valami lázadó, osztályharcos indulat. Vad dacossága néha stilisztikailag is meghökkentő, kozmikus méretekre hatványozódik, más elnyomottak, szegények megértésére, velük való összefogásra azonban teljességgel képtelen. Egyazon társadalmi mélységből jött Elemérrel, mégsem létesíthet ez köztük tartósabb kapcsolatot. Elemér ismer erkölcsi törvényeket, hazafias célokat, Barnabás kalauza az eszeveszett hatalomvágy és érzékiség: „Ragadjuk üstökön [. . .] a legelső körülményt, mely megengedi, hogy lábunkat az emberek nyakára tegyük és por helyett a lelket tapossuk” — hangzik életprogramja. Alakjában — épp ily kijelentések miatt — nemcsak a romantika sátáni, illetőleg tragikus szokványát kell látnunk, még realiztikus lélektaniségének felismerésére is kevés, a belé rejtett eszmei tartalom kibontása a legfontosabb feladat.

¹⁷ ÖM 10. köt. 216.

¹⁸ I. m. 216–17.

¹⁹ BEÖTHY Zsolt: i. m. 164–67.

A korábbi irodalomtörténetírás teljes érzéketlenséggel haladt el e kérdés mellett, megoldására eleddig egyedül Sötér István vállalkozott *Nemzet és haladás* című monográfiájában. Szerinte a diák némiképp Madách Luciferének rokona: „mindketten az ötvenes évek végén terjedni kezdő mechanikus materializmus szemléletét képviselik.” Így Barnabás – noha Elemérrel való kontrasztjában „Európa és a török barbárság ellentétét is kifejezi” – velejében a XIX. századi keresztény civilizációt fenyegető katasztrófák közvetett jelképe. Kemény veszélytudata azonban erősen absztrahál és anyagtalant. „Nem tudhatjuk meg, mit tekint veszedelemnek: a tömegek mozgalmát-e, vagy a nacionalizmust [...] Az sem lehetetlen, hogy [...] a kapitalizmus önző, sivár lelkületét próbálta fölléidzni.”²⁰

Mindez igaz, de tán sikerül a föltételezések körét szűkíteni azzal, hogy a *Zord időt* párhuzamba állítjuk az olyan érett Dosztojevskij-alkotásokkal, mint az *Ördögök*. (1872), *Karamazov testvérek* (1880), s távolabbról a *Bűn és bűnhődés* (1866), valamint *A félkegyelmű* (1868). Az orosz író megdöbbenve figyelt föl az individualizmus elhatalmasodására hazájában, prófétikusan tiltakozott az ellen, hogy az Ember Istenné emelje önmagát, kitorjón az „emberi szabadság nevében [...] bűn és büntudat bilincseiből” (Török Endre: *Orosz irodalom a XIX. században* 166.). Esméiben a közeljövő riasztó ellentmondásainak meglátása egyesült konzervatív, szlavofil indíttatással. Ebből következik, hogy elmossa a határokat a polgári habzsolás, az Übermensch-szemlélet (Raszkolnyikov Nietzsche előfutárja!), illetve a narodnyikok forradalmi racionalizmusa között. Mindezeket mélyen ellentétesnek tartja a keresztény erkölcs-tannal, s a hagyományos orosz lelkiiséggel, amelyben szerinte – a nyugatival ellentétben – a testvériség, az önkorlátozó közösségi érzés uralkodott.

A lélek különféle képességei, rétegei autonómmá válva egyes hősökben önállósulnak, hogy a modern lázadás más-más arcát mutassák meg. Raszkolnyikov, Verhovenszkij (*Ördögök*), Ivan Karamazov stb. tiszta észlények, az istenhit és az etikai tilalomfák *elméleti* lerombolását tartják fő hivatásuknak. Tanításaik eredményét, *kézzelfogható* kiegészítését az olyan ösztön-emberek hozzák létre, mint Szvidrigaljov (*Bűn és bűnhődés*), Szmergyakov (*Karamazov testvérek*), esetleg Rogozsin (*A félkegyelmű*). Ők törnek gátlástalan mohósággal pénzre vagy szerelmi kéjre, erőszakosságtól, sőt gyilkosságtól sem riadva vissza. Ez utóbbi változatban (bár olykor az előbbiben szintén) nyíltan kiütköznek a lelki eltorzulások.

Barnabás – kezdetleges formában – egyszerre „felbujtó” és „felbujtott”. Egyesíti jellemében Ivan Karamazov és Szmergyakov típusát, vérszomjas tettlegessége, bujasága mellett bizonyos gondolati háttérrel, mondhatni elméleti igazolást is ad ösztönéletének. Patologikus vonásai, látomásokba, révületekbe merülése egyébként is igen közel hozzák őt a dosztojevskiji világhoz. Mindez nem véletlen egyezés! A népies – nemzeti irány, amellyel Kemény sokban rokonult, ugyanúgy egy meghittebb, ősbibb életforma emlékét-ábrándját hordozza magában, mint az orosz mester. A materializmust és a forradalmi mozgalmakat Kemény meg Dosztojevskij egyaránt elítélte, a krisztusi erkölcsiséget pedig nagyra becsülte. Mindkettőjük híjával volt a lelki egyensúlynak. Lelki összeomlások után, vagy azok közepette jutottak el az alkotáshoz, a személyiség irracionális területei figuráikban erős hangsúlyt kaptak.

Természetesen nem tagadhatjuk számottevő különbségeket sem Kemény liberális, nem a kapitalizmust, csupán annak sivár anyagiasságát támadja, azt is főként a közvetlen nemzeti célkitűzések, etikai szükségletek szemszögéből. Dosztojevskij megveti a liberálisokat, mert rendkívül mélyen éli át a pénzimádat és a burzsoá egyéniségkultusz okozta elembertelenedést. E nagy géniusz nem volt mentes a szlavofilek misztikus, önkényuralmat dicsőítő Európa-ellenességétől, tehát olyan felfogástól, melyben világért sem osztozott volna Montesquieu-n és az angol alkotmányon felnőtt, racionalista-gyakorlati Kemény. Ám a szláv messianizmus

²⁰ SÖTÉR: *Nemzet* 565.

puszta járulék. Dosztojevszkij elsősorban a XX. század nagy erkölcsi, életformabeli válságait érezte meg, a magyar író világméretű hiányzott. (Elbeszélőművészet szempontjából számottevő különbség mutatkozik kettőjük motiválása között: Kemény a szigorú kauzalitás híve, Dosztojevszkijnél gyakoriak a meglepő lelki fordulatok, átcsapások.)

Annak, hogy Kemény Zsigmond a készülődő krízist kevésbé érzékelté, több következménye is van. Egyfelől aránylag ritka a Barnabással egyívású típus költőnk munkásságában. Másfelől a kor diktálta mondanivaló, a szélsőséges, erkölcsileg barbár individualizmus elítélése nem jut meggyőzően érvényre e történetben. Barnabás pályája sokhelyt másfajta eszmeiséget tükröz, s mint láthattuk, nem idegenek tőle a romantika avulni kezdő konvenciói sem. Ez a szereplő jelentős részletértékek ellenére is egészében inkább Byron és Hugó világképébe, stílustörekvéseibe illik, mint Dosztojevszkijébe. Az orosz klasszikussal való párhuzam végül hozzásegít ahhoz, hogy a gondolati háttérrel határozottabban megvonjuk, a lehetőségek között döntsünk, rangsoroljunk. Barnabás alakja nem jöhetett volna létre, ha írónk nem veti el a polgári egyéniségkultusz, erkölcsi anyagelvűség és ateizmus áramlatait. Nem kétséges, hogy következetes forradalomellenessége értelmében a radikális népmozgalmakat az előbbiekkal közös nevezőre hozta: Dosztojevszkij módjára hangsúlyozta bennük is a kereszténységtől való elfordulást, pusztá anyagi bőségre való törekvést, terrorizmust.

Legkevésbé lehetett része a genezisben Kemény nacionalizmust illető aggodalmainak. Másként alakult a helyzet a negyvenes évek második felében, a *Gyulai Pál* formálása idején, a muderris-figurák, élükön Gergely diákkal (aki több szempontból elődje Barnabásnak), csakugyan a plebejus megmozdulások, nagyhatalmi és nemzetiségi tendenciák okozta lidércnyomást tükrözték. A krími háborúban megvert cárizmus azonban egyelőre nem nyugtalanította írónkat. Nem keltettek benne rémlátásokat — ezt publicisztikája is tanúsítja — az egykorú nemzetiségi követelések sem.

Barnabás meg Elemér képsora kevésbé történeti, harsányabb színeivel, fordulataival, meglepetéseivel, feltáruló lelki alvilágával elűt a hatalmas XVI. századi panoráma egészétől. E romantikus példázatot az elbeszélő mégis igyekezett a kettős királyság korához kötni. A diák szörnyű eltorzultságát jó érzékkel kapcsolta a Mátyás utáni feudális anarchiához, a feltörő új arisztokrácia eszeveszett farsangjához. A káosz szülte a Barnabásokat, a megosztott ország s a török roham segíti nyeregbe őket.

4. Elemér és Barnabás: a lélektani indoklás határai

Nagyvonalú az elgondolás, megvalósításában helyenként már feltűnő zökkenőket észlelhetünk. Nem igen értjük Elemért: tiszta ésszel „éles figyelőtehetséggel bírván” miért oltalmaz egy veszélyes félőrültet, miképp vállalkozhat annak átnevelésére, mikor szinte büntetlenül veszni hagyhatná a pesti polgárok támadásakor. Kemény nagy gonddal, szinte kínosan gyűjtögeti a Komjáti Elemér ajkára adott békéltető motívumokat az V. fejezet (I. rész) során: „Barnabás fél ésszel egész tulajdonítás [= beszámítás] alá nem jöhet”; „gyöngédnek kellett volna lennem Barnabás iránt nagynénjeért”. Mi haszna? A következő fejezet lezárásában már ilyen elbeszélői közléssel találkozunk: „Elemér most érzé először, hogy sokkal kevésbé hőbortos, mint megromlott emberrel van dolga.” Kész is elhatározása: ha békitő föllépése sikertelen marad, „inkább kész leend a legszélsőbb végletekre is”, mintsem társát szabadon tombolni hagyja. Eleddig inkább Barnabás szörnyeteg voltának tanújeleit látta, azzal, hogy milyen engesztelhetetlen szerelmi vetélytársa lehet még, közös útjuk alatt kell tisztába jönnie. A diák abban a tévhitben él, hogy sorstársak, mert a lantost szintén a lányukat féltő Deák-testvérek küldték el a háztól. E titok ellenkezője vajmi könnyen kipattanhat, s ezért Buda elfoglalása napján már Elemér is elítéli saját eddigi eljárását: „[...] nem kellett volna naponként szorosabbra fűznie oly egybeköttetést, melynek egyik főindoka hamis feltevésre épült”.

A fiatalember Keménytől többször is említett könnyelműsége tehát abban nyilatkozik meg elsősorban, hogy eltüri, sőt megnöveszti a hamis látszatot. E ponton mélyebb párhuzamot láthatunk *A rajongók* Laczkó Istvánjával. Csakhogy e motívum ezúttal a mű egészére nézve határozottan káros. Általa Barnabás veszít példázatszerű, világnézeti veszélyt szimbolizáló jellegéből, ám kettejük átmeneti szövetsége így sem vált hihetővé: azt Elemér erős eszményitettsége, Dóra iránti szerelme eleve valószínűtlenné tette. Elemér jellemében nincs hasadás, pedig csak egy másik énjéből feltörő anyagiasság, erőszakos törtétes magyarázhatta volna meg, miért nyújt kezét — valaminő hátsó gondolattal — elvadult útítársának!

Kemény életművének igen jellemző vonása aprólékos gondossága, amely a másodlagos történések indoklására is kiterjed. Gyakran pusztán azért mozgat egy-egy epizódfigurát, hogy a motivációt teljesen meggyőzővé tegye. Könnyű ezt bizonyítani a török rabságból szabadult, öreg lantos példáján. Az ő föllépése nélkül aligha tartóztatná le a városi tanács Elemért társával együtt, még inkább szükség van szerepeltetésére avégből, hogy a félrevonultságban élő Deák-család ismét bekapcsolódhassék a főcselekménybe. Ez „apró, sovány és görbedt alak” hozza meg a hírt Dórának Elemér meg Barnabás fogságba eséséről, megadva a végső lökést Dani bácsi Budára utazásához.

Mármint a kompozíciós aggályossággal nagyonis ellenkezik Elemér meg a diák egymáshoz való viszonyának külsődleges, lélektanilag erőszakolt rajza. Az alapozás nem elég szilárd, ám a ráépült falakat pillérek és gyámkövek túlon túl is megtámasztják — efféle építészeti hasonlat juthat eszünkbe más Kemény-művek láttán is. Az analógia mindkét felének igazolására bőségesen kínálkoznak példák. Nézzük a *Gyulai Pált*: bele tudjuk-e élni magunkat Eleonóra Senno iránti misztikus hitvesi ragaszkodásába, vagy a főhősnek Zsigmond fejedelemhez való kötődésébe? Szertelen hóbotok ezek, de jó adag fellengzősség vegyül Kassai Elemérnek nagybátyja melletti kitartásába is *A rajongók* lapjain. A főhősök alapvető vonzalmainak megkomponálásában leghibátlanabb *A özvegy és leánya*, noha Kemény Zsigmond-i mércével mérve Mikes János lemondását szerelméről csupán gyengén indokoltnak nevezhetjük.²¹ Továbbmennünk szükségtelen.

5. Meseszálak, idősikok, elbeszélői magatartás

A Zord idő szerkezete igen rokon *A rajongók*éval abban, hogy mindkettőben több párhuzamos meseszál vezet egymás mellett a szerző. Elemér és Barnabás végzetesen összefonódott sorsa adja a cselekmény törzsét, ám mellékággként ott van a Deák-család meg Dorka története és külön kiágazásnak kell tekintenünk az országos politika krónikáját. Főszál és mellékvonal az első rész során alig válik el egymástól. A két ifjú ugyan elhagyja a Deákok várát, de az otthonmaradottak minden akciója velük kapcsolatos, történelemformáló személyek pedig e regényszakasz során nem lépnek még föl. Jóval összetettebb a második rész, ebben összpontosulnak a nagypolitikai döntések. Az első négy, majd az utolsó két fejezetből Barnabás meg Elemér kimarad, nevük sem hangzik el, s a regény színpadát teljesen betölti az öt fontos történelmi szereplő: Izabella, Werbőczy, Martinuzzi, Frangepán, Orbán és Turgovics. Széthullásról, az egyensúly megbomlásáról tanúskodnék mindez? Egyáltalán nem, s eddig igazat kell adnunk a *Nemzet és haladás*, idevágó megállapításának: „Izabella királyné és környezete ugyanis nem a cselekmény révén kerül összeköttetésbe Elemér és Barnabás sorsával, hanem az ország közös sorsa révén, melyben ők valamennyien osztoznak.”²² A „fent és lent” táborát ezenkívül olyan, mindkettőben otthonos alakok kötik össze, mint Turgovics bíró vagy Werbőczy.

²¹ NAGY Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. 48., 143., 167.

²² SÓTÉR: Nemzet 568.

Filmszerűen gyors váltakozások jellemzik a befejező részt: kezdetben Izabella meg Fráter György viszályának vagyunk tanúi, a 3–4. kapitulum az Elemér–Barnabás szálé, az 5–6.-ban Deákékhöz kalauzol az író, hogy a 7–8.-ban a főszereplők végzete teljesedjék be. A még életben maradt néhány alakról, Deák Istvánról, illetőleg Izabella és Dóráról a zárófejezetek tudósítanak. Nemcsak külsőségek mutatnak ezúttal szétdarabolt, mozaikszerű szerkesztésre, valójában is ezzel van dolgunk. Nincs már meg a közös történelmi gravitáció a mű különféle rétegeiben élők számára: Werbőczy s társai a török uralmat szeretnék elviselhetőbbé tenni, míg az erdélyi udvarban levőket az ország újraegyesítésének dilemmája foglalkoztatja. Elnyújtottnak, fölöslegesnek érezhetjük Deákék meg Óvári harcának leírását. Az itteni kicsinyes, meddő léggöről már az első rész nyomán is épp eleget tud az olvasó.

Kedvezőbb a kép a *Zord idő* struktúrájáról, ha azt vizsgáljuk, mennyiben jött létre egység az idősíkoknak a megszokottnál gyakoribb fölcserélése ellenére. Mert a regény nem pusztán 1541 júniusától októberig halad, hanem sok a visszapillantás benne az utolsó évtizedekre, s időnként előretekintés is történik. Kemény bőven visszalapoz Barnabás családjának krónikájába, a technika változatosságát a közlések szubjektivitásának eltérő foka és hangneme biztosítja. Barnabás katasztrófájának lépcsőfokait mutatja a közelmúlt felidézése, míg az ország-tanácsosok szétszórt visszaemlékezései a nemzeti katasztrófa előzményeit villantják föl. Buda ostromáról éppúgy hallunk, mint Werbőczy sztambuli követségeiről, a váradi békéről, élénk sodródik a hajdani köznemesi párt egy kiöregedett kortese, lantos éneklí meg Ulászlót és Lajos királyt, Martinuzzi tart lelkiismeretvizsgálatot Török Bálint elvesztése láttán. Széles az előrejelzések skálája is: történetbölcseleti hangütés jellemzi Frangepán intelmeit, felhangzik az elbeszélő sóhaja Deákék levelének elindulása láttán: „Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, ahogy kellene.”

Amit eddig elmondtunk az idővel való bánásról, az általánosan jellemző a múlt századi formanyelvre. Egyaránt előfordul romantikusoknál meg realistáknál. Egyértelműbben a romantikus örökség körébe vág az a fogás, amit végső leleplezésnek nevezhetünk. Benne az eddigtől egészen eltérő megvilágításba kerülnek a korábbi mozzanatok. Két főváltozata van: elsőben a titok nyitjára pusztán a regényalakoknak kell rájönniök, mivel az olvasó beavatottnak számít, másodikban (ez a telivérebber romantikus, esetleg ponyvaszerű is) a fátyol föllebbentése mindenkinek szól.²³ Ez utóbbira bukkanunk a *Gyulai Pálban* (V. rész, 7. fejezet), ahol Eleonórának Tiefenbach grófnéva és Alfonso szövetségesévé átalakulását deríti föl az elbeszélő. E megoldás azonban egyedülálló marad nála, már *A szív örvényeiben* is auktorális közlés számol be Agatha rejtélyes előéletéről, csak szerelmesének kell várnia az utolsó lapokig az asszony önvallomására. Két nagy történelmi regényében igazában nincs titokmotívum, s a *Zord idő* esetében szintén csupán megszoritással beszélhetünk efféleiről. Barnabás születési, neveltetési körülményei nem egészen tisztázottak, róluk maga a szerző így nyilatkozik: „Nem lesz tehát felesleges olvasóimnak [. . .] múltjából annyit közleni [. . .] amennyit Dorka nem titkolt el.” A kezdeteken hangzik el ez, s Dorka majd a harmadik rész derekán önti ki szívé a Deák testvéreknek, ámde a kettő között a „végső leleplezés” sok eleme összegyűlik a diák töredékes visszaemlékezései nyomán.

A felfüggesztett előzmények romantikus hagyományát tehát mértéktartóan őrizte meg Kemény Zsigmond. Másfelől a rejtélyek kibontását nem bízta rá a szerzői mindentudásra. Nem ábrázolt nagy látószögből, kívülről, hanem szereplő személyei álláspontjáról kisebb szelvényrel meglegedve, fokozatosan tágitva a szemhatárt. A fokozatokat egy lélektani folyamat ritmusa diktálta, érezhettük is ennek sodrását a minél gátlástalanabb önvallomás felé. Az alkotói beleélésből származó önkorlátozás persze nem az egyetlen összetevője a regény

²³ NAGY Miklós: Jókai. Bp. 1968. 337–39. A „titok” motívumról Dickensnél: V. SKLOV-SZKIJ: A széppróza. Bp. 1963. 309–31.

világának. Mellette él értekező, sőt kalauzoló hajlama, amely a mai (1861-es) állapotokra történő helyrajzi utalásokkal világítja meg a régmúltat. Mindez a részletekben olykor megtöri az olvasó illúzióját, rádöbent, hogy az önfeledtnak látszó múltidézés bizony verejtékes forrástanulmányok gyümölcse. Kemény épít, konstruál, mér, ítélkezik. Azt, hogy a múlt látomása meg is rohanhatja a költőt, gyakran nem érezzük munkáiban. A ragyogó kivételek közt is élen áll a *Zord idő* kezdete, a Doboka megyei várakról írt prózai költemény!

6. Gyorsmérleg

Följegyezték az öregedő Gárdonyiról, hogy történelmi regényeit így osztályozgatta: ez a legszebb, emez a legjobb, amazt a legjobban szeretem. Kemény aligha nevezhette volna joggal legszebb vagy legjobb alkotásának a *Zord időt*. Látomása a nemzeti történelemről ezúttal legátfogóbb, ám jobban is hajlik e művében történelmi személyiségek szubjektív, indokolatlanul eszményítő ábrázolására, mint erdélyi dilógiájában. Másik két nagyregénye meggyőzőbb a motiválásban, mentesebb a széttöredezettségtől, mint a *Zord idő*. Másfelől tagadhatatlan, hogy a közeljövő, sőt a XX. század fontos írói törekvéseit e munkájával készítette elő leginkább. Itt szakadt el leghatározottabban a scotti példától, hogy a lélekboncoló történetírás időtlen vonulatához, a Tacitusok, Saint Simon-ok, Macaulay-k hegyláncához közel kerüljön. Előlegezte részben Dosztojevszkijt, részben az esszéregényt. Jellemtana a tévedő vagy naivul délibábkergető államférfiakról továbbá Barnabásról meggyőzően tanúsítja ezt. A *Gyulai Pál* nyelvében, elbeszélői módszereiben sokhelyt erősen előrevetítette az avantgardot, egészében mégis a *Zord időben* hangzik el a legmodernebb üzenet a jövőnek. Ezen az üzenetmondó dadogása sem változtathat.

A POZITIVIZMUS NÉHÁNY MŰFAJI ÉS POÉTIKAI KÖVETKEZMÉNYE

A romantika alkonyán — a pozitívizmus árnyékában)

I.

A líra a regény fénykorában

Azok közül a változások közül, amelyek az irodalmat alkotó és igénylő értelmiség világképének gyökeres átalakulásával jártak együtt a XIX. század közepén, a líra változásai a legkevésbé földolgozottak. A korszak egyes kiváló költőiről születtek jelentős tanulmányok és monográfiák, a korszak egészéről alig. S ez nagyon is érthető. A műfajok szinképén a század-közép évtizedeiben tört vitathatatlanul első helyre a regény. Alkottak ekkor ugyan nagy lírikusok is Európa- s Amerika-szerte; köztük több olyan, akinek működése az egész világ-líra további fejlődésére irányt határozó befolyást gyakorolt. Poe-t, Baudelaire-t vagy Browningot egyaránt említhetnénk. A korszak szellemének, a korszak lelkének legsokrétűbb, leggazdagabb ábrázolójául és kifejezőjéül mégis a regényt szoktuk tekinteni.

A regénynek számtalan válfaja bontakozott ki ebben az időszakban. Az egyes válfajok között azonban — mely különbségeik ellenére is — egyneműbb és biztosabb volt az összetartó erő, a koherencia, mint a többi műfajban, főleg a lírában. S ez az összetartó erő egyben a korszak egészének fejlődési irányát is, uralkodó jellemvonását is magában foglalta. A korszak egészét a regény összetartó alapvonásai nyomán szoktuk magától értetődő természetességgel a romantikát legyőző és átalakító *realizmus korszakának* nevezni.

A realizmus korszakának nevezzük ezt a szakaszt. A lírára nézve azonban ez az elnevezés kevésbé, alig használatos. S valójában, ha külön, önmagába zárva vesszük a líra történetét, azt tapasztaljuk, e néhány évtized költészetének a tudomány nem adott még széleskörűen elfogadott, egyezményesen bevett nevet. A *realista* megjelölés mellett, illetőleg vele szemben egyesek *posztromantikusként* nevezték, mások *preszimbolistának*. Mondták már *jérealistának*, *csökkentett realistának*, *romantiko-realistának*. Nevezték *klasszicizált romantikának*, de tekintették a *klasszicizmus romantizált föltámasztásának*, *folytatásának* is.

Nem valaminő immanens stílustörténeti szemlélet hajszolása, szentesítése teszi sürgetővé az elnevezés utáni kérdést. Hanem az, hogy általa is kényszerítettünk ama domináns elemek kutatására és föl kutatására, amelyek segítségével a korszak lírája beilleszthető a korszak szellemi világának, lelki képletének, irodalmi élményalkatának *abba a szerkezetébe*, amelynek centrumában tehát a regény állt. Semmi esetre sem jelenti ez azt a szándékot, mintha a korszak líráját a regénynek kívánnánk alárendelni. Azt az óhajt, jelenti csupán, hogy lássuk a kor valóságának amaz arcát is, amelyet *csak a líra* fejezhetett ki, amelyet csak a líra ábrázolhatott igazán. S vele együtt jelenti azt az óhajt is, hogy lássuk azokat a *líratörténeti sajátságokat* is, amelyek e valóságábrázolás, e valóságkifejezés folyamán jöttek létre. Ebből a szerföltött sokrétű feladatkörből ezúttal mi a korszak lírai hangnemének, modalitásának, dikciójának kérdéseire kívánunk hozzászólni.

Vizsgálódásunk elsősorban az 1850-es, 1860-as évekre figyel, a romantikus líra végső alkonyára. Szükségszerűen tekint azonban vissza, a megelőző évtizedekre is; a megelőző évtizedek ama mozgásirányaira, ama fejlődésfolyamataira, amelyek ebben a századközépi szakaszban nyerték el történeti kiteljesedésüket, amelyek ebben a forradalom utáni szakaszban értelték ki társadalmi szerepük legjelentősebb mozzanatait. Az 1820-as s az 1870-es évek közötti

félszázad, a restauráció és a kommun közötti félszázad szolgáltatja tehát gondolatmenetünk anyagát.

A korszak felosztását, a korszak törekvéseinek csoportosítását illetően sokban osztjuk Sötér István fölfogását. Mindenekelőtt abban, hogy az 1850-ig tartó periódust, a föl-föl lobbanó s a végleg elhanyagolt európai romantikának ezt a szakaszát földrajzi, térségi csoportokra, zónákra tartjuk szükségesnek bontani. Az egyes térségi csoportok alapvető azonosságai, rokonságai ellenére is, társadalmuk milyenségének megfelelően, alapvető különbségeket mutatnak föl, mind esztétikai törekvéseikben, mind fejlődési folyamataikban. A csoportok határai változtak e korszakon belül is, de a *nyugat-európai*, a *közép-európai* s a *középkelet-európai* tömörítő góc mindvégig fennmaradt. Osztjuk Sötér felfogását a tekintetben is, hogy a korszakon belül a romantika mellett állandóan számolnunk kell más, vele rokon vagy ellentétes gondolkodási s művészi irányzatokkal is, mégpedig térségi csoportonként más-más irányzatokkal; vagy ha ugyanazokkal is — akkor is más-más fejlődésüteműekkel s más-más arányúakkal. Végül osztjuk abban is Sötér felfogását, hogy az egyes csoportok sajátosságainak és különbségeinek megragadására a műfajok problémakörei különösen alkalmasak.

Az egyes térségi csoportok fejlődésfokozati s jellegbeli különbségei ellenére az 1820-as éveket az egész európai romantikára nézve még a virágzás korszakának kell tekintenünk. Az 1830-as évektől azonban már megindult az irányzat hanyatlása és háttérbe szorulása. Középkelet-Európában ez a folyamat ugyan csak a 30-as s a 40-es évek fordulóján állott be. Lassúbb ütemben is ment végbe, s átnyúlt a forradalmak utáni szakaszra is. Sőt, itt az 1850 utáni két évtizedben bizonyos méretű újraromantizálódás is létrejött.

(Munkánkat három fejezetre osztjuk. A rövidebb első kettőben gondolatmenetszerűen válaszolunk a kor gondolkodásmódjának s a költészet sajátosságainak néhány elvi összefüggését; a harmadikban viszont a korszakra jellemző négy jelentős költőnél vizsgáljuk ezeket az összefüggéseket; egy németnél, egy franciánál, egy amerikainál s egy magyarnál; Hebbelnél, Baude-laire-nál, Emersonnál és Madáchnál).*

A líra és a regény szembesítése

Az első műveletnek gondolatmenetünk folyamában a szembesítésnek kell lennie: a kor regényét és liráját kell szembesítenünk. A szembesítés lehetséges szempontjai közül azt a kérdést kell első helyre állítanunk: lehet-e ezeknek az évtizedeknek kifejezendő és ábrázolandó lírai tudatanyagában, kifejező és ábrázoló poétikai eszközeiben olyan egységet, olyan összetartó fejlődési irányzatot föltételezni, mint amelyet a regény, sőt, általában a prózaepika egész területén láthatunk. Mert ez az egység, ez az összetartó irányzat ott kétségtelenül jelen volt. Születtek ugyan még szinte minden európai irodalomban vérbeli romantikus regények a harmincas-negyvenes évek fordulója után is, azaz a *romantikának*, mint *folyamatos korszaknak* és *uralkodó irányzatnak* végső elhanyaglása után is. Hugo, Sienkiewicz, Jókai, Valaoritis, Stifter egyaránt példázhatja.

Ezek azonban részint már *kivételszerűek* voltak; részint egyes alapvető romantikus vonások már hiányoztak és belőlük; bizonyos jellegzetesen *realista elemek* viszont már mint a mű-egész *szerves*, sőt *szervező* elemei voltak bennük jelen. Hugo *Nyomorultak*-ja (1862) érzéki hűségű leírásainak szerkezeti szerpe, s érzelmi hatásfolyamatainak pontos testi, anyagi megjelenítése és következetes felhasználása a cselekmény indoklásában, Jókai *Aranyemberének* (1872) természeti rendbe kapaszkodó lélektani okfejtése, Sienkiewicz *Pan Volodyjowski*-ja (1873) epizodikus — enteriőrös átkötő részeinek rendező, *értelmező* feladata egyaránt erről tanúskodik. S még

* A harmadik fejezetet másutt közöljük.

inkább erről tanúskodik a német Költői Realizmus egész irányzata, mindenekelőtt Ludwig, (*Ég és föld között*), Stifter Witiko (Gotthelf), (*Uli, a szolgáló*, 1841) anyagszerűen leírt és művelődéstörténeti eredetéből magyarázó miliőfestése és szociális feszültségekkel, szociális viszonylatok rajzával áthatott szokásrend-ábrázolása.

Ugyanakkor Eichendorff-fal, Mörikevel és Uhlanddal lezáródik az az oksági—tapasztalati elemet figyelmen kívül hagyó szerkesztésmód, amely egészen az érzelem, kivált a nosztalgia vagy az ironia *társítási* folyamatát követte, s amelynek annyi töredék, annyi befejezés nélküli vagy álbefejezéssel ellátott lírai hangoltságú epikus mű köszönhette létét. A meghatározó okság és az általánosító tapasztalatiság egymást kezdeményező és szabályozó kölcsönviszonya ezekre az évtizedekre az európai s az amerikai polgári közgondolkodás középpontjába került és zárt, saját központú oksági szerkezetté kényszerítette a történet-előadást, a *fabulálás minden válfaját*. W. Scott kiemelése a romantikusok sorából, amivel Lukács György a polgári stílustörténetészek számára annyi botránkozásra adott okot — egyebek közt —, éppen ezért, az oksági elv következetes érvényesítése következtében is, teljesen érthető és jogosult.

Hugo, Jókai, Sienkiewicz egyaránt eleget tettek ennek az elvnek, ha néha csak látszat, ha néha csak benyomás szerint is. Az elsőnek érzéki motivációi, a másodiknak természet-szentimentális okmagyarázatai, a harmadiknak szükségérzete, hogy epizódjaival rendezze és megvilágítsa anyagát — egyaránt ebből az oksági—tapasztalati követelményből táplálkozott.

A romantika századvégig tartó folytonosságáról, amelyet a szellemtörténeti iskola tanításai nyomán ma is többen föltételeznek, az epikában semmi esetre sem lehet beszélni.

Középkelet-Európában sem, annak ellenére sem, hogy itt a romantika egyes tulajdonságai életerősebb formában maradtak fenn és szerveesebben forrtak össze az előretörő realizmussal. Főleg kettő: a *célképzettség* és az *eszményállítás* egymást föltételező, egymásból következő tulajdonsága. A nemzeti társadalom fejlődésének, a külön úton járó nemzeti polgárosodásnak szüksége volt oly célképzetre, amelyből le lehetett vezetni az óhajtott nemzeti magatartást. Dosztojevszkijnál, Jókainál vagy Sienkiewicznél kitűnően látható ez. Különleges nemzeti, különleges orosz, lengyel vagy magyar történeti küldetést tételeznek föl, s ennek alapján igazolnak vagy vetnek el, eszményitének pozitív vagy negatív előjellel magatartásfajtaikat, gondolkodásmódokat, életformákat. Ez a célképzet, ez a nemzeti küldetés (a filozófia nyelvén szólva) többnyire finális inkább, mint kauzális; a jelen abszolúttá emelt óhajításainak jövőbe vetítése inkább, mint a múlt tapasztalataiból való oksági—analitikus—induktív következtetés. A romantikus történetfilozófiai gondolkodásmód metafizikája, teleológiája élt itt tovább a regény szintjén a nemzeti fejlődés kérdéskörére alkalmazva és szűkítve. Célképzetesség, természetesen, volt jelen a nyugati realista regényíró kortársaknál is, mégpedig finális értelmű is, de a kauzális célképzetességnek alárendelve, véle összhangba, arányba hozva.

Egyszóval, a realista korszak jelentős regényei között akadt ugyan néhány, amelyben az oksági—tapasztalati—érzéki gondolkodásmód s az oksági—induktív—analitikus módszer- elv nem érvényesült következetesen, egyértelműen és magától értetődő természetességgel, de ezekben is szervező alapelemként volt jelen. A korszak regényírásának jellemző többségében azonban ez az a legtagabb egyetemességű tényező, amely a cselekménytől a leírásig, a jelenet-alkotástól a direkt szerzői jellemzésig mindent formaszervező erővel hatott át.

Van-e tehát a korszak lírájának is hasonló egyetemességű formáló elve, s ha van, miként viszonylik az a regénynek ehhez a szervező tényezőjéhez, — ennek kell gondolatmenetünk szembesítő szakasza második mozzanatának lennie.

Mielőtt azonban ennek megfontolására térnénk, ideje — ha ismét csak futó vázlatossággal is — pillantást vetnünk arra a kérdésre, a realista regény e formszervező alapozzanata miként helyezkedik el a XIX. század gondolkodástörténetében, s miként helyezkedik el a kor társadalmi mozgásában, miként származik belőle. Közelebb juthatunk általa ahhoz a *műfajok közti* területhez, s ahhoz a *diszciplínák közti* területhez, amelyen a regény és a líra, az epika-történet és a líratörténet szembesülhet.

A XIX. század realista regénye, tudjuk, a polgárság műfaja; a polgárság életelveinek, gondolkodásmódjának kibontakozásával együtt nőtt fel, a XVIII. században, a nagy empirikus és szenzualista filozófiák társaként, főleg Angliában. Még az olyan filozófiák is az érzelmi tapasztalaton nyugvó, észlelvi, oksági életmegragadásra ösztönözték az epikát, amelyeknek szenzualizmusa és kriticismusa relativizmusba és agnoszticizmusba torkollt, mint például Hume-é. S a francia irodalom mellett is, és halványabb körvonalakkal bár, de a többi kontinensi irodalom realista epikája mellett is ott láthatjuk táptálcaként az észlelvi, a szenzuális és empirikus gondolkodásmód valamely válfaját.

A realista regény nem a romantikusra következett; megelőzte a romantikus regényt. (L. pl. Richardson: *Pamela*, 1740, Fielding: *Tom Jones*, 1749, Goldsmith: *A wakefieldi lelkész*, 1766, Prévost: *Manon Lescaut*, 1731, Marivaux: *Marianne*, 1741, Diderot: *Rameau unokaöccse*, 1772, Choderlos de Laclos: *Veszélyes viszonyok*, 1782, Goethe: *Vonzások és választások*, 1809.) Majd háttérbe kényszerült vele szemben; együtt élt vele, mintegy kisebbségben, hogy aztán föltámadjon ellene és kiszorítsa, miután meggazdagodott sajátjaival. Hasonlóan s többnyire párhuzamban a polgárság oksági, érzelmi, tapasztalati gondolkodásmódjához, amely azonban a romantikus történetfilozófiai szemlélet problémaérzékeléséből jóval kevesebb hasznot húzott, mint a realista regény.

Mégsem lehet azt mondani, hogy a századközép realista regénye esztétikai minőségében, szemléleti — lelki alapozásában azonos lett volna a XVIII. századéval, a felvilágosodás korival vagy változatlan folytatása lett volna annak. S nemcsak a romantikától nyert gazdagításáról van szó. Nem elsősorban arról. A XIX. század polgári realista regénye a *pozitivistá gondolkodásmód állandó jelenlétében*, folytonos ösztönző rásugárzásban jött létre. A *pozitivizmus diadala jutása volt az a gondolkodástörténeti jelenség, amelynek jegyében a századközépi értelmiség világképének gyökeres átalakulása végbement.*

A XVIII. század realista regénye, a lélektan asszociációs felfogása jegyében, egy-egy életfolyamatot, egy-egy társadalmi típust, egy-egy magatartásfajta rajzolt meg, bontott ki. rendesen ugyan egy-egy mozgalmas cselekmény folyamán, de a típus, a helyzet, a magatartás maga többnyire statikusan, állandósultan vagy csupán önmagából fejlődően állt előttünk. A pozitivizmus az alakító környezethatás lélektani determinációjának oksági elvét gyökerezett be az irodalmi gondolkodásba.

A pozitivizmus szakaszai a közgondolkodás szemszögéből

A szenzuális-empirikus gondolkodásmód a XIX. század elejétől egyre inkább három szemléleti gócban összpontosult. Az első ezek közül a gócok közül a marxi dialektikus történeti materializmus előzménye volt, a második az ún. gépies, az ún. mechanikus materializmus, a harmadik pedig a pozitivizmus. Az irodalmat alkotó és befogadó értelmiség tudatában ezekben a századközépi évtizedekben az első viszonylag még kevésbé, viszonylag még kivétel-szerűen volt jelen. A második ugyan fölötté heves befolyással rendelkezett, de helyi és alkalmi, s meglehetősen rövid időre föl-föllobbanó befolyással. Elsősorban a német nyelvű irodalmat érte a 40-es, 50-es, 60-as évtizedben; az ifjú Németország világát és annak utóhullámaikat.

A harmadiknak, a pozitívizmusnak jelenléte viszont nemcsak egyetemesnek, de egyenletesen hosszantartónak is mutatkozott.

A pozitívista gondolkodásmód érvényesülésének, történeti szerepének megítélésében a marxista történetírás sokáig tartózkodónak és bizonytalanoknak mutatkozott, s még inkább tartózkodónak és bizonytalanoknak mutatkozott az irodalomtörténetírás. Többnyire csak a század második felének pozitívizmusával számolt, Taine művészetelméleti tevékenységével, a német irodalomtörténetírás századvégi (Scherer-féle) fakticizmusával, esetleg Spencer organicizmusának befolyásával. Annak a törekvésnek, természetesen, amely a pozitívizmust Hume-ig, d'Alambert-ig, sőt, Bacon-ig számítja vissza, kevés a reális használati értéke. Mert bármennyi elemet vett is át a fölvilágosodás szenzualista szárnyától a pozitívizmus, elsősorban mégiscsak XIX. századi fejlemény, *jelelet részint a romantikus liberális történetfilozófiai felfogásra, részint (s velük együtt) a radikális és revolúciós ideológiai s társadalmi mozgalmakra*. Ha nem így tekintenénk, a szellemtörténeti iskola történeti – lélektani magatartástipológiáját fejlesztenék tovább, s az örök realista, az örök romantikus, az örök barokk mellé sorakoztatnánk egy újabb örök típust, az örök pozitívistát. Keveset érthetnénk meg az irányzat történeti szerepéből s egyre szélesebb előrenyomulásából.

Comte esetében viszont éppen ezért már szem előtt kell tartanunk, hogy ő egy már széltében általánosult, állandósult gondolkodásmódot összegzett. 1822-i, első igazán jelentős munkájában, a *Plan des Travaux scientifique...*-ban ugyan még saint-simonista, szociális-utilitárius eszmék álltak előtérben, az 1825-ös *Considération philosophique...*-ban azonban már a d'alambert-i szenzualista-racionalista hagyományt áthasonító törekvések vették át a szót, s társultak az előbbiekkal. A pozitívizmus történetét az irodalom szemszögéből, mindenestre, *az 1820-as évekkel kell kezdeni*. Van ugyan már korábban is számtalan eset az irányzat formálódó eszmekörének irodalmi fölbukkanására. A Montesquieu-ért rajongó Prosper de Barante például csupa „praepositívista” érvel támadta már a század elején „a környezet s a körülmények hatását” elhanyagoló La Harpe-féle normatív kritikai hagyományt (1802, ill. 1824). Ebben az évtizedben azonban már nem egyes esetekről van szó, hanem a majdani pozitívista alapeszmék tömeges, magától értetődő, bár *jórészt még ösztönös s nem programszerű* alkalmazásáról. Utaljunk a későbbi nagy történész, Guizot elmékedéseire Corneille-ről (1813), ill. Shakespeare-ről (1821). Az eszmék és az eszmények, a stílus és a modor kor- és környezet-meghatározottságáról egészen pozitívista módon szölt mindkét alkalommal, kivált az utóbbiban.

Az irányzat eszméinek *tudatos, programszerű* irodalmi alkalmazása azonban csak 1830 után indult el útjára. Hivatkozzunk az irodalomtörténész Ampère-ra, méginkább a kritikus Sainte-Beuve-re, de leginkább magára a szépíróra, Balzacra, főleg az *Emberi színjáték* híres előszavára. Ez az előszó (1842) nemcsak eszméiben, de modorában is zsúfolva van a pozitívista szólamkincs elemeivel. Az *analógiát, tudományos érvényű analógiát* kívánt például az ember és a természet, az *iroi lélektan* és a *tudósi természettan* között, s a művekben ábrázolt ember *geográfiáját, genealógiáját, zoológiáját* szándékozott megmutatni. Sainte-Beuve és Balzac példája azért is különösen jellemző e két évtizedre, mert a pozitívista motívumok mindkettőjüknél úgy voltak jelen, hogy még összeolvadtak és alárendelődtek oly elemeknek, melyek a személyiségrajzra összpontosító realizmusban szolgálták. 1850 után azonban az irányzat már a maga világképének kizárólagos érvényesítésére tört. Ez a szakasz a pozitívizmus egyeduralmának, *egyeduralmi igényének szakasza*. Az 1870–71-es európai események után azonban az irányzat egyre több árnyalatra bomlott. Egyes tudatterületeken, nem utolsósorban az epikus irodalomén, azonban még évtizedekre megtartotta dinamikáját, ihlető szerepét, mint ezt a naturalizmus és impresszionizmus kibontakozása igazolja.

S a francia történeti fejlődés menet képéhez, sokkal kevésbé éles körvonalakkal bár, de hasonló a németé s az angolé is. Feuerbach 1830-ban tette közzé első jelentős, irányát már előrejelző írását, a *Gondolatok a halálról s a halhatatlanságról* címűt. 1841-ben pedig a legnagyobb hatásút, a *Kereszténység lényegé-t*. S nemcsak Engels, az elméletíró, hanem Gottfried Keller,

a szépiró is úgy tudósít róla, hogy a fiatal értelmiségiek, irodalmárok körében ő volt a legünnepeltebb név. S törekvéseinek hatásáról a személyesen hozzá közel nem állók munkássága is bőven tanúskodhat, például Hebbelé. Az 50-es, 60-as évek Németországában azonban már osztoznia kellett az uralomban testvérirányával, a Vogt-féle gépies materializmussal. S az irány szétszóródására, éppúgy, mint a gépies materializmuséra is, a 70-es évek hozták el itt is a kezdetet. Nietzsche első „saját” műve, a *Tragédia születése* (1872) jelezte az irány uralmának hanyatlását, lényegi átalakulását a polgári értelmiség gondolkodásában.

Az angol fejlődéskép az irányzat egyenletesebb, állandóbb jelenlétéről és érvényesüléséről tanúskodik. A 40-es és az 50-es évek különbsége ugyan itt is jól érzékelhető: a más gondolkodók iránt fogékony és méltányos St. Mill fő művei jelentek meg az előbbiben (*A logika rendszere*, 1843, *A politikai gazdaságtan alapelvei*, 1848), a kétségtől nem érintett, kizárólagosságra törekvő Spenceréi az utóbbiban (*Szociálstatistikák*, 1850, *A tudomány eredete*, 1854, *A haladás s annak okai és törvényei*, 1857 s végül a *First Principles*, 1862). A változások azonban, ennek ellenére, itt kevésbé voltak mélyek és kevésbé fordulatszerűek. Persze, gyökerei is itt voltak az irányzatnak már 1820 előtt is a legerősebbek, s az 1900-as évek utáni hatékonysága is a legszilárdabb. St. Mill előtt közvetlenül ott állt James Mill, Spencer mögött pedig B. Russel. A szépirodalom is, a kritikai irodalom is keményen vette föl ugyan időnként ellene a harcot, pl. Carlyle személyében. Igazán népszerűeknek azonban az irányzat sodrában úszók vagy a véle kiegyezkedők bizonyultak. Maculay, Lewes, Buckle, Stephen példája igazolhatja. S akik látszólag szemben álltak is vele — Ruskintól Meredith-en át Show-ig — valójában azokat is mélyen át meg átjárta „pontos”, azaz részleges „tárgyszerűsége”, józan racionalizmusa, „óvatos” agnoszticizmusa.

A pozitívizmus és a romantikus liberális történetfilozófiai gondolkodás kölcsönhatása

Ennek a gondolkodásmódnak a századelőn, a húszas-harmincas években olyan elemek álltak a homlokterében, amelyek ösztönözték a regényben összegződő realista törekvéseket; a tapasztalat fontosságát és elsőbbségét, a tényismeret és a tényleírás nélkülözhetetlenségét, a megismerés észelvűségét, a lelki jelenségek érzelmi függését, determináltságát hangsúlyozták a felfogás hívei ebben a korai korszakban. S persze, az okság egyetemes érvényességét. A század első felének realistáit mélyen áthatották ezek a gondolkodási tulajdonságok, nemcsak Balzacot, hanem Stendhalt és Merimét is, sőt a liberális romantikához mélyen kötött Sand is kacérkodott velük.

Ezek a gondolkodási tulajdonságok jól egészítették ki a célképzetes liberális történetfilozófiai gondolkodás különféle (spekulatív) válfajait. A történetfilozófiai célképzetek viszont olyan vonatkozási támpontot, olyan vonatkozási központot jelentettek e pozitivistá gondolkodásmód híveinek, amelyek nemcsak *történetfelfogási távlatot*, hanem *lételméleti alapozást, látószöveget és légkört* is biztosítottak e gondolkodásmódnak. A középpontjában álló okság követkelménye e célképzetekben nyerte el összefoglaló irányultságát, egyetemesség-igényét.

A romantika története a pozitívizmus története nélkül teljesen egyoldalú és érthetetlen. De éppúgy érthetetlen és egyoldalú a pozitívizmus története is a romantika története nélkül. A korszak jellemző írói, jellemző irodalmi alakjai többnyire féllábbal egyik, féllábbal a másik területen álltak. *A romantika kutatásnak egyik jó kerékkötője*, hogy egy rosszul, gépiesen értelmezett történetiség nevében — folyvást csak az előzményekkel, főleg a fölvilágosodással szembesítjük a romantikát —, a korszakban jelenlevő társ- vagy ellenfél gondolkodási irányzatokkal, minde- nek előtt a pozitívizmussal alig.

A harmincas évektől a történetfilozófiai gondolkodás hanyatlása, hitelvesztése után azonban az általa nyújtott külső támasztékok elvesztek a pozitivistá gondolkodásmód számára, s midőn a pozitivistá gondolkodás szinte az egész polgári Európában a terep urává lett, hiányai — e támasztékok híján — egyre érezhetőbbé, s egyre szorongatóbbá váltak. Ez a gondolkodásmód az okság fölmutatásának egyetemes igényét támasztotta, de csak részokok halmazát tudta előtárni. Hiányzott belőle az összefogó lételméleti alapvetés. Az ember múltjának oksági megvilágításából az emberi lényeg meghatározását nem alakította ki, s így nem alakította ki az ember jövőjének célképzeteit sem. Értékrendszere ennek következtében eleve relatív és részleges maradt, egyik naptól a másikig terjedő, egy-egy rész cél köré épülő pragmatizmussal. Oksági elve pedig nemcsak részlegesnek, hanem csupán gépies determinációnak bizonyult, s a sajátos emberi szabadság nem talált benne helyet. Az ember — tömegesen, az értelmiség tömegeiben — a XIX. század közepén került az elé a helyzet elé, az elé a lehetőség elé vagy az elé a kényszer elé, hogy metafizikai támasz nélkül tűzze ki céljait, határozza meg lényegét, tisztázza értékeit, teremtsen meg cselekvési szabadságát és történelmét, s a polgári gondolkodás első nagy, ily célú vállalkozása, a pozitivizmus, csődöt mondott.

A gondolkodásmód alakítói kétféleképpen törekedtek kiiktatni a szorongató hiányokat. Először is a *természeti és emberi lét, a természeti és emberi lényeg azonosítása révén. Másodszor a metafizika és a transzcendenciák zárójeles megtűrése segítségével.*

Az első eljárás, tudjuk, a kor természettudományá által föltárt természetfejlődési céloknak és értékeknek egyedüli s végső emberi célokká és értékekke fogadását, emelését jelentette. Ennek az eljárásnak mibenlétéről és értékéről Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratainak* Feuerbachot illető részletei tömör és találó képet adnak. Feuerbach ugyan nem volt pozitivistá, bár egyes filozófiatörténészek, pl. K. Löwith hajlanak őt annak vélni, — de e tekintetben eljárása lényegében megegyezik a pozitivistákéval. A liberális romantikus történetfilozófiák, amelyek csúcását a hegeli jelentette, az ember lényegét *csak* szelleminek fogták fel, nem pedig emberinek és természetinek. Így az emberi történések okságát is szellemi okságnak tekintették. S az emberi világ torzulásait is csupán a szellem változásaival is kiküszöbölhetőnek vélték, az emberi világ szükséges változásainak mozgatóit pedig a szellem önmozgásában, önfejlődésében elégségesen biztosítva látták. A változások értékét többnyire vallásos, deisztikus érték- és célképzetekhez mérték. Rendszerint a harmonikusan fejlődő Világrend követelményében öltött testet célképzeteik rendszere. Az eredeti és epigon eszményítő esztétikai rendszerek, Schellingtől Fr. Th. Vischerig, G. Planchetól Cousinig, Leigh Hunttől Jones Vergyig többnyire ebben a történetfilozófiai gondolkodásmódban nyerték el alapjukat.

A pozitivizmus a kor gondolkodását a liberális, romantikus történetfilozófia idealista, spekulatív jellegétől, finális értelmű, metafizikai célképzetességétől vélte megszabadítani.

S kétségtelenül magában is foglalta a történetfilozófiai irány kritikájának egyik valódi alapmozzanatát: az ember elsikkadt természeti lényegét kérte számon.

Egyoldalúsága azonban, ha lehet, még súlyosabb volt: csak természetinek tekintette az emberi lényegét s nem természetinek és emberinek. „De az ember — így írt Marx — nemcsak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény, azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért *nembeli lény*, s mint ilyennek mind létében, mind tudatában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az *emberi* tárgyak nem természeti tárgyak, ahogy közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogy közvetlenül *van*, ahogy tárgyilag *van*, nem *emberi* érzékiség, emberi tárgyiasság. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Bp. 1962. 109.)

Ez a pozitivistá felfogás, mivel történelme, szabadsága lehetőségét elvette —: egyediségétől, egyéniségétől, személyiségétől fosztotta meg az embert. Az ember által létrehozott és tudatában földolgozott történelmet gépiesen determinált természeti hatás-folyamatok összegévé fokozta le. Nemcsak Marx, e felfogás heves ellenfele és bírálója, hanem e felfogás egyik fő híve és alkotója, J. St. Mill, ez a mélyen becsületes gondolkodó is látta szemléletének e nehézségét. Marx hangoztatta: a természeti folyamatok története magában sohasem lehet emberi történelem, hanem éppen fordítva: „mint ahogy minden természetesnek *keletkeznie* kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.” (i. m. 109.) Mill pedig így írt: „Abban a dilemmában vagyunk, hogy vagy hinnünk kell, hogy az én, a szellem valami más, mint valóságos vagy lehetséges természeti érzet-érzések (feelings) sorozata, vagy azt a paradoxont kell elfogadnunk, hogy egy ilyen sorozat önmagát képes tudatosan felfogni.” (*Examination of Sir W. Hamilton's Philosophy*, 1865, idézve a német kiadásból, 1908).

A századközépen a realista regényt is erősen fékezte már ez a gondolkodási mód. Akkor, amidőn a történetfilozófiai gondolkodás már egészen elveszett mögüle, gépies determinizmusa pedig egyértelművé s áthághatatlanná lett. Hiszen a realista regény belső történése rendszerint épp amaz aktussor, amelynek minden egyes tagja a tudatosság valamely fokán „magát megszünteti”. A hősök egyéniségének, személyiségének kialakulása, „története”, a realista regény e központi tárgya alig ábrázolható ennek a tudati aktussornak leképzése nélkül. Mindazonáltal: a regény számára e gondolkodási módnak még ezen a fokozatán belül is maradt hely, lehetőség. Azt a kettős vonzódást, azt az ingadozást, amelyet pl. Flaubert mutatott a romantikus és realista regény között, minden bizonnyal tulajdonítanunk kell e gondolkodásmód szorításának és vonzásának is. Realista regényeiben elsősorban mindenestre, a külső valóság determináló hatásfolyamatait ábrázolta a passzív lélekre; hogy miként változtatja az ember e hatásfolyamatokat személyisége, sorsa alakítójává: hogy miként lesz így minden keletkezési aktus egyben magát megszüntető új keletkezési aktussá is — azt ritkán, azt alig. Flaubert azonban inkább foglya, elszenvedője volt e gondolkodásmódnak, mint vállalója. Őm regényt e szemlélet harcos vállalói, Zola és iskolája is teremtettek.

A költészet és a pozitívizmus

Naturalista líráról azonban nem szoktunk beszélni, s nem is beszélhetünk. A XIX. század egyik nagy lírikusát sem lehet a naturalizmus lírai képviselőjeként beállítanunk. S ez természetes. Bármily sok meghatározását gyűjtsük is egybe a lírának, három mozzanat rendszerint jelen van benne. Szubjektuma belső mozgalmainak egy összetartó mag köré sűrűsödő, konkrét alkalmú átélését formálja oly nyelvi jellé, oly nyelvi szerkezetté a költő, amely ezt az átélést, közvetíteni képes, mindenké elötte hangneme segítségével — ez az első. A második pedig az, hogy ez az átélés mindenkor a történeti (társadalmi) helyzet és az egyéni alkat egymást alakító kölcsönhatásában születik meg. A történeti helyzet egyszerre helyzete az egyén történelmének és neme történetének. Az átélést e kettős történeti helyzethez való viszonyulás minősíti, s ez szabja meg az átélés ábrázolásának, kifejezésének, „kibeszélésének” hangnemét. Ez a történetiség azonban elválaszthatatlan a líra harmadik jellemző vonásától: a nagy lírának mindig lényegi alkotó eleme az ontikus vonás, a létérzékelés igénye, a létvonatkozás jelenléte. A létfölfogás milyensége ugyan többnyire nem fogalmi-gondolati módon, de mindig döntően játszik bele a líra összetartó magjának s így hangnemének kialakításába is. Ha a regény — sablonban szólva — cselekménye révén az én és a külvilág viszonyát tárja elénk, s rendszeren csak ezen át, közvetve, szól a költő létérzékeléséről, a líra érzelemsugalmán át majd mindig közvetlenül teszi meg ezt.

A pozitivizmus irodalmi hatását a romantikáéval együtt, kölcsönhatásukban és ellenhatásukban kell szemlélnünk — hangoztattuk az eddigiekben. A líra útját fontolva ezúttal a romantikának arra a vonására kell vetnünk a hangsúlyt, amely a romantikát a Kant által reprezentált gondolkodáshoz köti. Kant az *als ob* magatartás fölvételével úgy tette meg az emberiség egyik legutolsó s valóban hatalmas arányú kísérletét transzcendenciák megteremtésére, ill. megtartására, hogy rögtön kétségessé is tette megteremtésük, ill. megtartásuk lehetőségét. A romantikus líra minden más műfaji ágánál inkább osztozott e kísérletében és annak kettős-ségében. A kettőséget a romantikán belül, a romantika elmúlása idején, egy fél évszázaddal később Stirner szüntette meg, végletes szubjektívizmussal az egyént és „az ő tulajdonát” emelve egyetlen bizonyos igazi létezővé, értékke és transzcendenciává (1845).

Tudjuk, az az érzéki—tapasztalati gondolkodásmód is, amelynek a pozitivizmus polgári reprezentánsa, végkifejletében szintén az egyénre szigetelte a tapasztalatok és érzékelések jelentésének érvényét. Azaz más úton, de a polgári világ logikájának megfelelően, szintén az egyedhez, az egyed világához jutott, mint egyetlen, teljes bizonyosságú létezőhöz. Metafizika, transzcendencia ez is; csakhogy míg Stirneré gigantomániás, hisztérikus egyéniségkultuszba torkolt, ez a tömeggé olvadt, egyéniség nélküli egyedek szürke, statisztikai lélektanába.

A romantika szinte minden műfaj lehetőségeit tágította. Igazi harcát azonban mégis a líra érdekében vívta. Ez a harc is az egyéniségnek központi értékke emelése jegyében folyt és zárult le. Az egyéniségek pozitívista, statisztikai szemlélete tehát nem kedvezett, nem kedvezhetett az egyéniség kultuszában nagyra nőtt műfajnak.

De a két említett eljárás közül, amellyel a pozitivizmus képviselői gondolkodási irányzatuk hiányait igyekeztek kiiktatni, a *másikban sem nyert sokkal több támasztékot a líra ügye.*

A pozitivisták kizárták eszmélkedésük köréből a metafizikát, s a körébe tartozónak érzett ontológiát is. Tárgykörének létét azonban nem tagadták, de mintegy zárójelbe tették, s így használták föl mégis, mondhatnánk: a szemérmes félrenézés, a loppal cselekvés színezetével. A tudat vagy inkább a tudat alatti amaz igényeit, amelyek metafizikaiaknak tünnek föl előttük, áttolták a vallások területére. Ezzel az észelvi, tapasztalati, természettudományi igényeknek is eleget hittek tenni, s e nyugtalanító kérdéseket sem tagadták meg. Spencer a „megismerhetetlen” is mindig kéznél tartotta, bár rendszerében mindig a racionalitás, a természettudományosság jegyében vélt eljárni. (I. pl. a *First Principles*-nak Manselt érintő részeit). Mill a vallásról írt (posztumusz kiadású, 1874) esszéiben az erkölcsiség elősegítésére vette számításba a metafizika s ontológia tudatkörének inspirációit, Comte pedig öregkorára, ismeretes, vallásügyvelegében racionalitást s metafizikát egyaránt vegyített.

Így a líra is nyert bizonyos tűrést arra, hogy ilyen vonatkozásokat hordozzon; de amennyiben ilyen vonatkozásokat hordozott, átkerült ama tudatterületekre, amelyek a gondolkodó foglalatosságán, szemhatárán (némileg komolyságán és méltóságán is) kívül esnek. A korszak sokféle tapasztalható líraellenességének egyik fő forrása itt rejthet. Utaljunk csupán a művelődéstörténeti iskola, a pozitivizmus és a romantika határán álló Gervinusra, aki szerint a gyermekkorukat élő, a gyermekkorukban vesztglő népekre jellemző a líra elsőbbsége. (*Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen*, 1835—42; különösen erős ez a hangsúly az 5. kiad. 5. köt. 717.) St. Mill. pedig, bármennyire vonzódott is ifjúkorában, apjától, a dogmatikus szenzualistától-racionalistától való elszakadása idején a soliloquia-szerű tiszta, érzelmi-hangulati lírához, már ekkor sem mert mellette dönteni; eszmehirdető, profétai lírát óhajtott. (*Mi a költészet?* s *A költészet két fajtájáról*, 1833.)

Egyszóval: a kor vezető polgári gondolkodási irányzata, amely a realista regény domináns, összetartó elemének érvényesülését nem akadályozta, sőt, bizonyos mértékig elő is mozdította, a lírának nem kedvezett, sőt, határozottan háttérbe is szorította.

Amit azonban direktan, állító mozzanataival nem segített elő ez a gondolkodási irány, elősegítette részint tagadó elemeivel, részint hiányaival. A századközép polgári lírájának poetikai jellegzetességeit jórészt azok a vonások kölcsönzik, amelyek e tagadó mozzanatokra s e hiányokra felelő ráérzékelés, reagálás lelki tényeiben gyökereznek.

A pozitívista szemlélettel rendesen kettős életérzés, kettős állandósult lelkiállapot járt együtt az értelmiség, kivált az irodalmi értelmiség körében. Egyik oldalt a mindent megváltó tudomány hitének fölénye és biztonsága, másik oldalt a polgári tudomány által elősegített és pártfogolt civilizáció sivár ürességének, a polgári társadalom determinált zűrzavarának érzete. Egyik oldalt a romantika bizonytalanságától, képzelgéseitől, talajtalanságától való megszabadulás öröme, másik oldalt a szabadság reményének elvesztése, a meghatározottság béklyóinak érzete, a személyiség lehetőségébe vetett hit megrendülése. A kétfajta magatartás tiszta előfordulásai is gyakoriak. De még gyakoribbak a keverték. Az irodalomban, főleg a lírában azonban a leggyakoribbak kétségtelenül, a második típushoz tartozó magatartások, a pozitívista gondolkodásmódot elhárítók, a tőle megszabadulni vágyók.

A pozitívizmus a polgárság szemléletmódja a francia forradalom után; illetőleg az angol ipari forradalom után, az angol polgárság hatalmi áttörése után. A liberalizmus ideológiájának szemléleti újraalapozását szolgálta. Lassú, folyamatos fejlődést tételezett föl, minden forradalmiságot, sőt, minden radikalizmust is eleve kizárt, de egyben kizárt, legalább elvben, minden (egyházas-földbirtokosi) metafizikai alapozású konzervatívizmust is. *Elvben*, húztuk alá, mert története második felében, az 50-es, de különösen a 70-es évek után egyre gyakrabban társult különféle konzervatívizmusokkal is.

Mert nemcsak más világnézetek támasztékára szoruló, felemás szemlélet volt ez, hanem roppantul alkalmazkodó és vegyülékeny is. Még zárt teóriává szervezőinél, Spencernél, Comtenél, Taine-nél sem lett oly következetes, egységes vagy épp hermetikus rendszerré, mint a történetfilozófiai rendszerek voltak. Igazában azonban Mill vagy Renan jellegzetesebb képviselője e felfogás *mindennapi* megjelenülésének és érvényesülésének, mint az előbbiek; néhány alapelv folytonos módosulásra, variációira készen, — ez jellemezte Millt és Renant. Az ő tevékenységükön át érzékelhető igazán, hogy a pozitívizmus inkább gondolkodási mód, mint bölcséleti rendszer.

Annyit jelentett ez, hogy ennek a gondolkodásmódnak számtalan változata és vegyülete jött létre attól függően, hogy milyen volt a polgárság társadalmi, művelődési, civilizációs helyzete, s milyen jellegű, milyen fokozatú volt liberalizmusa. Illetőleg milyen volt annak a rétegnek a helyzete, amelynek a polgári átalakítás feladatát be kellett töltenie. S ennek megfelelően az az életérzés is, amelyet a pozitívista gondolkodáshoz való viszony döntően befolyásolt, s amelyből a líra táplálkozott, meglehetősen sok árnyalatot, sokféle változatot mutatott. A romantikus líra európai egységéről beszélni is történetietlen volna; — a századközépen, a pozitívizmus uralomra jutása idején azonban még inkább érvényesültek a *nemzeti, illetőleg a térségi* fejlődési sajátosságok, különbségek.

S épp itt kell egy, eddigi gondolatmenetünknek látszólag ellentmondó kérdést bekapcsolnunk.

A Vormärz népiessége és kettős távlata

A századközép első felét „a népek tavaszának” nevezi a begyökeresedett metafora. Joggal — de csak egyes területein Európának. S ami fontosabb, a „tavasz”, Vormärz, a diadalmas és értékes előrehaladás életérzése csak azoknál a költőknél volt jelen, akik már túl is léptek a

polgárság világán. Sok volt közöttük az olyan, főleg Kelet- és Közép-Európában, akik a „nép”, a parasztság, a falusi és városi szegénység rétegeiből emelkedtek ki (vagy vele azonosultak), s mintegy megkerülték, mintegy átlépték a polgárság ideálvilágát célkijelöléseikben és eszményállításaikban egyaránt.

A *népiség* tudatos, világirodalmi érvényű esztétikai elvvé emeléséről volt itt szó; arról az elvről, amely később az orosz regényírás nagyjainál öltött nemcsak világirodalmi érvénnyel, hanem világirodalmi hatóerővel is testet, arról az elvről, amelyet a marxista esztétika mindig is egyik alapprincípiumának vallott, amelyet azonban ez ideig meglehetősen kidolgozatlanul hagyott. A polgári irodalmon belül szemlélve a fejlődést, a Vormärz népi jellege sziget a pozitívizmus uralomra jutásával megindult folyamatban — a társadalom- és irodalomfejlődés egyetemességén belül szemlélve viszont a romantikából kivezető oly lépcsőfok volt ez a vormärzi népiesség, amely a realizmusnak a pozitívizmus által alig befolyásolt válfajához, fokozatához vitt; a realizmusnak a polgárság által kevésbé befolyásolt fajtájához; a realizmusnak a polgárságon „kivüli”, a polgárság „fölötti”, a polgárságon „túli” fajtájához. A forradalmi esztendőkből, úgy látszott, meglehetősen nagy azoknak a száma, akik már kiléptek a polgárság világából, s így a pozitívista gondolkodásmódból is; 1850 után viszont számuk elenyészőre csökkent.

S ez nagyon is érthető.

A forradalmak eleste után az értelmiség túlnyomó többsége számára a pozitívista evolúcionizmus látszott a történelem egyetlen lehetséges és ésszerű előrehaladási útjának, módjának. *Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy érvénye ellen általában azok sem tudtak racionális rendszerré illeszthető érveket felhozni, akik szenvedtek e gondolkodásmódtól, akik mély ellenszenvvel viselkedtek e világjelölés iránt.* A XX. századi utód számára szinte elképzelhetetlen az a kötelező tisztelet, amellyel az értelmiség a természettudományos gondolkodás iránt viseltetett. A pozitívizmus egy félszázadon át buzgón terjesztette a természettudományosság kultuszát; most, a századközépre ez a kultusz, mintegy külön jelenséggé, a *scientizmussá önállósulva*, megszolgált a támogatást, s szavatolta a pozitívista gondolkodás egyedül helyes voltát. S a saint-simonista, a profétikus Comte-tal, az álmodozó, költészethez vonzódo, ifjúkorában nagyszerű poetikát alkotó Mill-lel szemben az irányzaton belül Spencer korszaka volt ez. Spenceré, aki legyőzhetetlen kitartással vonta be az élet egész területét szürke organicizmusával, s aki megteremtette az elméleti alapot a szociál- és nacionáldarwinizmus katasztrófális gondolatkörének általános kialakulására és befogadására.

A pozitívista gondolkodásmód történeti vonatkozásainak az irodalom, kivált a líra szemzőgéből való vázlatos számbavétele után, gondolatmenetünkben azokat a *lelki és poetikai* sajátságokat kell sorra vennünk, amelyek e gondolkodásmóddal együtt jártak. Sokaságukból, természetesen, csak néhány fontosnak érzett emelhetünk ki.

A közérzület vonásai: a sztoicizmus változatai

Az a lelkiség, amely a pozitívista gondolkodásmód, a tökéletes rend és a polgári civilizáció nyomása jegyében a századközépen kialakult, legjellemzőbb *magatartásformáját a sztoikus magatartásban* nyerte el. A gógös elhárítástól a beletörődő elviselésen át a tevékeny egyezkedésig terjedt ennek a magatartásnak a színe. Baudelaire művészetétől, Storm líráján át Emerson eszmélkedő költészetéig. A sztoicizmusnak jelenlétére a századközépen, a pozitívizmus diadaléveiben mi sem jellemzőbb, mint e gondolkodásmód alkotói közül a legmélyebbnek, Mill-nek bensőséges odafordulása Marcus Auréliushoz. „Az ókor legnagyobb etikai génusza” — magasztalta például híres *Szabadság*-esszéjében.

A sztoicizmus kétezeréves története folyamán változó tartalmakkal *korjellemzőként* rendszerint akkor jelent meg, ha magas erkölcsi s értelmi igényű réteg oly történeti helyzetbe

került, melynek értelmező világfelfogását, etikai rendező elveit, mozgató célkijelöléseit valóság-
érvényük oldaláról cáfolni nem tudta, de igazságérvényüket, emberi hitelüket kétségbe vonta.
Oly történeti helyzetek voltak ezek többnyire, amelyekben a felszín látszatra még világos rendje
iránya és értelme mögött a lélek ösztönösen már szorongva érezte az értelmi álságot és az erköl-
csi zűrzavart, visszásságot. Amidőn az uralkodó rétegek szemlélete már hiteltelen lett és hamis,
hatalomtartása önzően erőszakos, hatalomakarása pedig tobzódóan öncélú. Hedonisztikus
alapelvük ezek a rétegek többnyire, s hedonisztikus alapelvük a hatalom birtoklásában, a
birtoklás élvezetében összpontosult. Ez az utóbbi különösen állt a korra, a kezdődő imperia-
lizmus korára.

A közérület vonásai: a melankólia változatai

A sztoikus magatartással mindenkor együtt jár, s ezúttal különösen együtt járt az általános
érzület, a közérzés, az életérzés *melankóliája*. Az európai líra történetében ennyi őszi, esti,
életvégi kép, jelkép és jelenet ritkán volt együtt. De nem a szentimentalizmus könnykultusza
volt ez, s nem is a századvég bágyadt betegessége. A sztoikus magatartással sem egyik, sem
másik nem fért össze. A sztoicizmus a kötelességteljesítés jegyében őrzi meg a személyiség
lehetőségét, egységét és méltóságát. Cinizmus, dekadencia, tetszelgő inbecillitás eleve idegen tőle.
S idegen tőle a pesszimizmus is. A tudatrétegek egymásra ható viszonya a sztoicizmuson
belül rendszerint a szokásosnak ellenkezőjére fordul: a vérré vált, a berögződött erkölcsi
követelmény szabja meg a világszemlélet milyenségét, s nem a világszemlélet milyensége az
erkölcsi magatartást. S a kötelességteljesítés, az emberi méltóság parancsa nem engedi meg
az ernyesztő pesszimizmust.

A sztoikus ember melankóliája eltéphetetlenül össze van fűzve a mulandóság gondolatával.
A sztoicizmus többnyire evilági létszemlélettel járt együtt. De ha istenközpontú világképhez
kapcsolódott is, rendszerint olyanhoz, melynek istenképzete nem mentett föl az evilági köteles-
ségteljesítés alól, főleg pedig nem jutalmazott a kötelességteljesítésben eltöltött egyszeri,
mulandó életért örök másvilággal. Az isten képzete, ha lakott ilyen a sztoikus lelkében, több-
nyire a természet képzetével társult. Az ember mulandósága ellen nincs hatalma, az ember
mulandóságát a természet-isten, az isten-természet önlényegében, öntörvényeiben hordja.
Hogy megegyezzen ismét a mélyen religiózus hangoltságú St. Mill-t idézzük: „A mindenhatóság
ezért (e tekintetben) a természetes teológia alapján egyáltalán nem állítható istenről.” (*Három
esszé a vallásról.*)

A kötelességteljesítés magányában, a világ rejtett vagy nyílt, de mindenképpen mélyen
átélt visszásságai közt lefolyt véges élet mély melankóliát sugallt. Feuerbach, aki annyira
bizott a túlvilág képzetétől megszabadult ember boldogságában, kezdetétől egyben úgy is
érezte, a halál gondolata a túlvilág hitének elhárításával immár komolyabbá lett, s felelősséget
rakott az élet vitelére, s mélabút rejtett az élet örömeibe. Leghűségesebb irótanítványa, a
századközép talán legoptimistább nagy költője, Gottfried Keller tökéletesen mondta ki e
kettősséget.

„Nun haben wir das Blatt gewendet,
Und frisch dem Tod ins Aug' geschaut;
Kein ungewisses Ziel mehr blendet,
Und grüner scheint uns Busch und Kraut
Und wärmer ward's in unsern Herzen,
Es zeugt's der froh gewordene Mund;
Doch unsern Liedern, unsern Scherzen
Liegt auch des Scheidens Ernst zugrund!“

A közérület vonásai: a természethez fordulás

A sztoikus magatartással s a melankolikus életérzéssel együtt a kor lírájának harmadik jellemzőjeként *a természethez való fordulást* említjük. A romantika a természethez fordulásáig addig soha nem ismert kultuszát teremtette meg. A romantika természethez fordulása azonban szinte minden változatában hordozott méhében valaminő *misztikus, mitikus elemet*. Még legreálisabb variációiban is jelen volt legalább a menekülés metafizikai vágya, vagy a transzcendens vigasz igénye. Ez a korszak semmiből sem tartott meg annyit a romantika hozadékából, mint éppen természetkultuszából. S megtartotta magát a vigasz igényét is; ha nem is mindig a metafizikai vigasz vágyát, de legalább *a természeti egyetemességbe való beolvadás panteisztikus igényét*. S vele együtt a világban, a polgári, a városi civilizációban való idegen-ség, magárahagyatottság, elszigeteltség megszüntetésének óhaját. Ugyanakkor azonban a természet, úgy is mint jelenet-keret, úgy is mint képet, jelképet szolgáltató környezet, úgy is mint hangulathordozó egész megmaradt valódi természetének a romantika mesés, tündéres, mitikus vagy hiperbolikus természetével szemben.

A közérület poétikai következményei: klasszicizálódás

Két fontos tulajdonság kapcsolódott szorosan a természet elemének ilyen realiztikus, tárgyias, tapasztalati alapú felhasználásához. Először is az, amint *klasszicizálódásnak* szoktak a korszakkal kapcsolatban tekinteni. A romantika a természet, a külső és belső természet, a lélek és a táj látásában érvényesítette leginkább hiperbolikus hajlamát. A pozitívizmus tárgyias-tapasztalati szemlélete viszont sehol nem jelentkezett fegyelmesebben, mérséklöbben, mint a lélek belső folyamatainak s a természeti világ mozgalmainak rajzában és megfeleltetéseiben. Természetesen, van igazság azok fölfogásában is, akik úgy vélik, a korszak lírájának ez a klasszicizálódása a történelmi mozgás ama sajátjának következménye, hogy – az akció – reakció törvényének megfelelően – a tegnapi elvetése idején visszatér a tegnapelőtti. A fő okot azonban okvetlenül a kor uralkodó szemléletének hatásában, észelvi, tárgyias, oksági törekvésében kell látnunk. A regény és a líra a lélektani ábrázolás s a természetlátás tekintetében sorakozott legszorosabban egymás mellé. Elég e tekintetben, mondjuk Eichdorff és Storm, Hugo és Baudelaire, Brentano és Keller vagy a magyar Vörösmarty és Arany művészetét egymás mellé állítani.

A közérület poétikai következményei: átmutató jelképiség

A korszak lírájának „klasszicizálódásával” (valójában realiztikus, tárgyias átalakulásával) a jelképiség, a jelképhasználat területén fontos, az eljövendő korszakok számára döntő átalakulás ment végbe. Az allegorikus kifejezésmódra, keret- és képhasználatra elméleti tekintetben a Goethe-korszak, mindenek előtt maga Goethe kivédhetetlen csapását mért. S megnyitotta *a jelképies kifejezés számára az elsőbbség útját*. Csakhogy az elméleti csapás ellenére is ez a mélyen beidegzett költői eljárás tovább élt, s néha még maga Goethe is visszatévedt, visszanyúlt hozzá. A romantika viszont a jelképkalkotást az ép lélektannal követhetetlen fantazmagóriák, hallucinációk, víziók világába vitte. Így a jelkép irányultságát, összetartó magját, ösztönző átsugárzását számtalanszor elvesztette, s *esztétikai értelmesség helyett*, a művészetnek minden más megnyilatkozás fölötti többlete helyett, lélektani rejtvény vagy körlelet lett a jelképteremtés eredménye.

Ez a szakasz a jelképkalkotás terén óvatos volt; a hagyományos, főleg a természeti toposzokhoz tért vissza, s inkább ezek intenzitásának sokrétű fokozásával emelkedett a jelképiség

szintjére, mintsem az extázis, a vízió, a hallucináció sugallmával. A megfelelések, a korrespondenciák benyomását úgy keltették föl, hogy közben a belső folyamat ép lélektani adottságokkal követhető maradt, s a képi elem *megőrizte reális, eredeti természeti jellegét is*. Elég Storm tengerparti magányverseire utalni, vagy Baudelaire őszi költeményeire vagy akár Browning nagy szerepmonológjaira.

A vers epikus kerete, legyen az életképi, románcos, helyzetdalszerű, vagy bármi egyéb, *utalásokra* szűkül, és tömörödött. Rendszerint csak egy-egy gesztus, csak egy-egy jellemző szcenikus elem jelzi a belső folyamat történésszerű és környezeti keretét. Ez a tömörítés, ez a gesztusokra, utalásokra „tördelés” azonban, éppen mivel a lényegi elemekre tömörített, nem gyengítette, hanem emelte a realiztikus benyomást, de egyszersmind az ő magánál jelentősebbre való átmutatás érzetét is.

A szimbolizmus s néhány izmus-utóda ugyan mind a történésszerű keretteremtés, mind a lélektani egzaltáció tekintetében vissza-visszatért a romantika eljárás módjaihoz, s vízióiban nemcsak a tapasztalati elemet hagyta el, hanem még a feszített lélektannal követhetőt is. Általában azonban mégis el lehet mondani, hogy a jelképhasználat terén e szakasz — kettős sugallmú jelenet- és képrajzai, belső megjelenítései lettek a következő szakaszok, főleg az összegző szakaszok számára irányadók. (Ha például a mi századunk közepének legnagyobb költőit vesszük, Eliot-ot, Pound-ot, Benn-t, Pasternakot, világos, hogy a jelképiség tekintetében közelebb állásuk e korszakhoz mint Rimbaudhoz. De ugyanez áll nálunk József Attilára is.)

A szűrés és begyökereztetés szakasza s a religiozítás pietásra váltása

Mert maga ez a romantika utáni szakasz is *a kiválogatás, a begyökereztetés, az összegzés korszaka volt*. Ez a korszak határozta meg, mit vittek a romantika kezdeményeiből az európai típusú irodalmak tovább.

Ez a történeti sajátság bizonyosan nem független attól, hogy a következő korszakok néhány jellegzetes költői magatartása ekkor nyerte el jelentését és alakját; illetőleg, még tágabbra egyetemesítve aényt: nem független attól, hogy a következő korszakok *európai típusú költői magatartása* ekkor tett lényegi elemévé néhány, a következő szakaszokban nagy szerepet játszó vonást. Egyet emelünk közülük ki: *a religiozítás pietásra való átváltozását*.

A romantika egyes fajtái szerettek volna a régi korszakokhoz hasonló transzcendens hitet, vallásos metafizikát teremteni. Mások viszont — s itt főleg egyesekről van szó — folytonos harcban álltak minden vallásos igénnyel, vággyal és reménnyel. Így vagy úgy tehát *élő kérdés* volt számukra a személyes isten létezése, a személyes isten létére alapozó viláosság kérdése. A pozitivisták egy része szintén polemizáló ateista volt. Mások megtartották a vallásos hit lehetőségét. Általában azonban — mint utaltunk rá — a gondolkodó, a tudós tárgykörén kívül esőnek vélték e kérdést.

Az európai értelmiség laicizálódása, közömbössé válása a vallás kérdései iránt — vagy ahogy ma divatos mondani — „isten elfedése” a pozitívizmus elterjedésével, egyeduralmával párhuzamos. Storm, a kisvárosi polgár s a pietásos természetérzés e klasszikusa pl. azt írja egyik barátjának — s egyáltalán nem kihívó, hanem ténymegállapító hangon — hogy sem ő, sem szülei soha nem jártak templomba. *Götterdämmerung* volt ez a korszak e tekintetben is, melynek végösszegzését Nietzsche adta meg híres ténymegállapításában: *Der Gott ist tot*, —, az isten halott. Az értelmiségnek az a része, amely látta és szenvedte a pozitívizmus gyengéit, részlegességét és viszonylagosságát, főleg az irodalmi értelmiség magában hordozta látszólag a metafizika, valójában az ontológia, az egyetemes létértelmezés vágyát.

E vágy megnyilvánulásának sokféle változata és fokozata alakult ki. Baudelaire katolicizmus-nosztalgijától Meyer panteizmusáig és Browning emberiség-hitéig. Voltak, akik váltokozva hol a hagyományos hit transzcendenciáinak buzgó keresőiként mutatkoztak, hol meg

osztottak a pozitivisták közömbösségében. Az amerikai transzcendentalistákkal is, az európai közömbösökkel is folytonos benső kapcsolatot tartó Emerson egyik példája ennek a kettőségeknek.

A döntő szót legnagyobb művészi erővel a korszak végén e tekintetben is Nietzsche mondta ki: Nimmer können wir zurück. S nem győzte hangsúlyozni: a végig gondolt gondolatot, a meghaladott magatartást, eszmét nem lehet többé végig nem gondoltttá, meg nem haladottá tenni. A vallásos metafizika iránti vágy csak vágy maradt.

A Zaratustra költője által fölismeret és kimondott tény a költészet történetében mérhetetlenül fontos. Joggal foglalkozott ezzel a mondattal, ezzel a kijelentéssel annyi cikk, annyi tanulmány. Sajnos, az irodalomtörténetírás legkevésbé. Mint ahogy vajmi kevésbé azzal is, hogyan is álltak voltaképp a romantika előtti korszakok a belső vallásos igénnyel. Többnyire megelégedett a kutatás azzal, hogy citálta egyik vagy másik költő életművéből d'Holbach vagy Helvetius egyik vagy másik tételét, reminiscenciáját, rokonszerményét, s ezzel a kérdést eldöntöttnek tekintette. S vallásos oldalról éppúgy jártak el: néhány életrajzi mozzanat vagy szólam elégséges volt a bizonyításra. A költők igen jelentékeny része szembefordult az egyházzal, szembe a tételes vallással, szembe az addigi istenképpel, de a lírikusok döntő többsége az ihlet totálisan átfogó állapotában a deizmus valaminő fajtáját lelkében, az ihlet centrumában hordta. Mikor az átutaló feladatot a konkrétból az *egyeditől* a magyarabbra, az egyetemesre elvégezte, ott volt, ott hatott ez a deizmus. Goethe panteizmusa (s már a romantikában) Shelley emberistene már a szélső peremen áll, de még mindig belül a körön. Jó tudni, földézni, hogy Nietzsche mondatát Hegel már elmondta: *A szellem fenomenológiájában* arról szöjt, hogy az ókor végén (s a nagy történeti szakaszok végén) „Gott gestorben ist” (Berlin 1832. 564). Csakhogy az illető korszak istene, istenképzete halt meg, így érti, így kell értenünk. Nietzsche ellenben azt mondja ki: halott; azaz a történelemből ez az azelőtt élő valóságos gondolkodásmód visszavonhatatlanul kizárult. A fölismerés szavát Nietzsche mondta ki, de a vallásos, a valóban deista metafizika iránti vágy már a század közepén is többnyire csak vágy maradt.

Vele szemben végeredményként egy olyan általános magatartás kialakulása vehető föl, mely inkább egy bizonyos pietással, mint religiozitással az egyes ember s az egyes korszak sorsánál, tapasztalatainál, fölismeréseinél és átéléseinél egyetemesebb és mélyebb sors, tapasztalat, fölismerés és átélés sejtelmét, vágyát, reményét hordta magában. A megfelelések, korrespondenciák épp e szélesebb és mélyebb egyetemesség sejtelme, vágya, reménye jegyében fogantak, s erre a mélyebb egyetemességre utaltak át. Ez a meg nem határozott, ez a konkrétta nem tett, ez a konkrétta nem tehető egyetemesség tette lehetővé annak a jelképiségnek végleges begyökeresztetését, amelyet Goethe javasolt: jelentős tárggyal foglalkozni s általa még jelentősebbre utalni, konkrét tárgyat ábrázolni, kifejezni s általa egyetemesre utalni. Megfelelt ez a munka az alapvető ténynek, hogy a világkép immár állandó mozgásba, állandó átalakulásba került, mégpedig érzékeltén és tudottan. Az allegorikus ábrázolásmód hitelét stabil és statikus szemlélet adja, öröknek hitt szemlélet, változhatatlannak tartott értékrend kölcsönzi. Elavulása ezért következett be véglegesen és visszavonhatatlanul.

Az a tény, hogy a korszak lirájának jelképiessége mellett mindig megmaradt a belső lelki folyamat és a külső képi-szenikus keret realizitikus tárgyiassága is, fontos nyelvi – stiliztikai vonást eredményezett. Illetőleg fordítva: az a tény, hogy a jelképiesség mellett megmaradt a külső kép és a belső folyamat tárgyiassága – az egyebek közt egy fontos nyelvhasználati –, stiliztikai sajátág következménye is. A nyelvhasználat terén a romantika részint a nagy effektusú nyelvi különösségekhez, főleg szóválogatási ritkaságokhoz vonzódott, részint pedig ennek látszólag épp ellenkezőjéhez, a hangsúlyozott egyszerűséghez a szóválogatásban, a szintaxisban egyaránt. Valójában azonban a költői nyelv általános, mindenkor jelenlevő stilizáltságán belül a stilizáltság fölfokozottan érvényesült az egész romantikában. Ennek nem annyira a dekorativitás volt a célja, mint egykor a barokkban, hanem inkább az egyénis, az újszerű és a különleges benyomások kiváltása. A „népnyelv” fölhasználása, amely fokoza-

tosan a realizmussá való átalakulás egyik mezőnyévé változott, eredetileg ugyancsak e benyomásnak a kiváltását szolgálta, s természetszerűen járt együtt a romantikus költő, a romantikus ember saját helyzetéből való kivágyódásával.

Ez a szakasz a nyelvi optimalizmus irányába fordult, a romantikus stilizáltságtól. A nyelvi optimalizmusra, természetesen, a romantika is törekedett, mint ahogy törekedett minden más jelentős művészeti irány is. Csakhogy az optimalizmust vagy a stilizáltságban, vagy a dekorativitásban vagy valamely más vonásban vélték megtalálni. Ez a szakasz viszont a nyelvnek amaz elemeit igyekezett sűríteni, amelyek leginkább teherbíróknak bizonyultak, amelyekben a nyelv törvényei a legtöbbrétübben és leghatványozottabban öltöttek testet. A beszéd legalapvetőbb törvényszerűségeit realizáló elemek kerültek a kötött beszéd, „a gúzsban való, táncolás” felfokozó feladatkörének centrumába. S amennyiben dekorativitás, stilizáltság vagy más vonás is jelentős szerepet kapott, az ezeknek az elemeknek alárendelve kapta szerepét. A nyelv összetevői közül előtérbe jutott a grammatika, a szintakszis, míg a szókincs kérdése, a romantika nyelvhasználatához képest, némileg visszaszorult. A stilisztikai, a retorikai, a poétikai *kidolgozottság erősebb, gondosabb lett*, mint volt az előző szakaszban, *de kevésbé feltűnő*: az egyénies helyett a bevált, a hathatósnak bizonyult eszközhöz nyúlt. Az a goethei gondolat, hogy jó, ha a stílus annyira alárendelődik a kifejezendőnek, az ábrázolandónak, hogy észlelni sem lehet, megvalósulásra talált e korszakban.

A fősorolt vonások alapján röviden tehát azt mondhatjuk, a századközép polgári lírájának tudattörténeti meghatározója az a *kettősség, hogy az értelmiség gondolkodásában nem tudta kereszttülni a pozitívizmus határait, de szívével kivágyódott belőle*. Magatartása ennek a kettősségnek a jegyében lett sztoikus, életérzése melankolikus, hangneme elégikus, hanghordozása, dikciója mérsékelt, fegyelmezett, regisztráló és monológyszerű. S mint dikciója — poétikájának e kiemelt része —, úgy egész poétikája is egyszerre realiztikus, tárgyiasító meg jelképiségre hajló is. Teremtő, „kreatív” jellege az összedolgozásban, irodalomtörténeti tette a kiválasztásban, a berögzítésben, a továbbhagyományosodásban áll.

POLGÁRI ILLÚZIÓK ÉS KÍSÉRLETEK

A XIX. század irodalmi reneszánszai

A francia forradalom „nagy százada” határtalan optimizmussal tervezte meg a jövőt, a felszabaduló polgár túlságosan is önérzetes, szilárdnak és ideálisnak hitt hatalmát, a végtelen időkre remélt, elkövetkezendő, polgári történelmet. A polgári ideológia nem kommentáló, hanem teremtő, valóságot formáló ideológia volt. Úgy vélték a kor gondolkodói, írói, művészei, közéleti szereplői, hogy gyökeresen új, minden eddigőtől eltérő társadalmat, világot, kultúrát építenek, amely megfelel életformájukból kialakult szokásaiknak, a szokások börtönébe zárt izlésüknek. Intézményeket, városokat, középületeket, utcákat és tereket, díszítményeket és használati eszközöket formáltak, közrendet szerveztek, mindezt mindennapi szükségleteiknek és ünnepi áhítatuknak, díszítő ösztönüknek megfelelően. A tervek és vágyak deklarációkban, programnyilatkozatokban, filozófiai és társadalomtudományi művekben, eszmékben, műalkotásokban — s ami a császárok Rómájának és a reneszánsz udvarainak életstílusa után már nem is olyan meghökkentő —, tudatosan kialakított és megélt szerepekben, életformákban valósultak meg a legtökéletesebben.

A valósággal, a gyakorlattal a polgári elmélet kapcsolata mindig is egy kissé tisztázatlan, ellentmondásos volt. Az eszmények az érdekek szigorú realitása fölött lebegtek, a polgári ideák nem fértek össze a polgári élettel. A kezdetnek volt mentsége, a fiatal társadalmi erő vigyázatlan és éretlen mohósága, a történelmi tapasztalat hiánya. Indulatokban és naiv türelmetlenségben, pózokban és jogos büszkeségben nyilvánult meg a forradalmak bája és bizonytalansága. Meg kellett tanulni, hogy a társadalomépítés rendkívül bonyolult és hosszadalmas folyamat, hogy az elképzeléseket nagyonis gyakran kell szembesíteni az ellenálló realitásokkal, és alkalmazni a részleges megvalósulásokhoz, a konkrét lehetőségekhez. Az új, friss, fiatal kezdeményezés mindig türelmetlen, mindig „taktikátlan” és következetes, mindig túlbecsüli a maga erejét és lebecsüli a hódítás és építés több évszázados tapasztalatokon alapuló munkáját.

A polgári történelem már a kezdeteknél nem tudott utat nyitni, nem talált irányt, lépései csak gimnasztikus helybenjárást eredményeztek, a felkészülés bemelegítő mozgását jelenthették, mint ahogy minden cselekvés, tett nélkülözötte a világos eszmei irányítást, és csak a cselekvés természetes logikája, gépies mechanizmusa szerint zajlott le. A későbbi polgári filozófia csak részben ismerte be ezt az eszme és gyakorlat közti feloldatlanságot, részben pedig ideológiát teremtett a szükségszerű ismétlődésekre, a történelmi körbenjárásra, és természettudományos igazolást keresett a mechanika korabeli eredményeiből. A történelem törvényszerű összefüggések sokrétű és bonyolult láncolata, a szükségszerű társadalmi gyakorlat, a természetessé és a mindennapi érdeké váló életforma foglalata, társadalmi tudat és élet viszonyának, kapcsolatának rendezése. Ez olykor rövid, egyidejű folyamat, olykor ellenben hosszabb, kitérőkkel tarkított, idegen évtizedekkel, erószakolt kibontakozásokkal, diktatorikus konszolidációkkal késleltetett ellen-történelem. A filozófiai gondolkodás és irodalom ilyenkor beszél a törvényes valóság hiányáról, a véletlen, átmeneti, torz és elidegenedett anyagi világ terrorjáról. Ezekben a korokban a humánus gondolat panaszkodó, lázadó, menekülő, álmodó, morálizáló, vagy kesernyésen ironikus, de mindenképpen opponáló, ellenzéki, tiltakozó, védekező,

„emberiségi!” A győzedelmes polgári élet sohasem volt szinkronban a diadalmas polgári eszményekkel. A megszülető, illetve hatalomra jutott, uralkodó státust kierőszakolt életforma csak önmaga „újratermelésére” lehetett elégséges, ahogyan ezt Marx elemzi a polgári közgazdaságtan politikai bírálataiban, de az egyén és emberiség akkori lényegét és viszonyát tükröző tudatállapotok számára a polgári világ szűknek bizonyult.

Az új történelem, a győzelmes polgári korszak tehát inkább eszmékben, törekvésekben, irányzatokban, célkitűzésekben élt. A mindennapi élet valósága és szövevénye kísérletiesen hasonlított a lerombolt régi társadalom konkrét és közvetlen függőségeihez, az emberi felszabadulás csak részben, vagy nagyon is illuzorikusan sikerült. A történelemtudomány úgy értékeli ezt a polgárjogi harcot, mint a jogtalan tömegek általános mozgósítását egy olyan szabadságharcban, amely egy szűk réteget, a nagyburzsoáziát, a pénzarisztokráciát juttatta egyelőre hatalomra a születési arisztokráciával szemben, s ezzel olyan helyzetbe, hogy betörhetett az arisztokraták sorai közé, asszimilálódhatott, megoszthatta vele a hatalmat. A forradalmi polgári program, az eredeti eszme és világteremtő törekvés a gondolkodásban és a képzeletben valósult meg. Az ész és érzelem kultuszában, a filozófiában és a költészetben.

A felvilágosodás kora a kritikai és kételkedő értelem új vallásalapító forradalma is volt. Az emberi önérték és szabadságvágy lázadása, minden műalkotása politikai röpirat, agitáció, a szellem, a tudás papjainak szentbeszéde, az emberség természetes jogainak istentisztelete. Szimbolikus nyitány, amiről csak később derült ki, hogy örökké befejezetlen, tragikus szimfónia. A polgári történelem a megvalósítatlan eszmék története marad, új és új kísérlet az ideák realizálására, örök nosztalgia és keserű szatíra, állandó visszatérés és reménykedés.

A megvalósíthatatlan polgári történelem

Az eszmetörténetek egyik állandó tétele, érthető történelmi általánosítása és következtetése, hogy a filozófiai és etikai érdeklődés fellendülése, ezeknek a tudományoknak a divatja, túlsúlya a stagnáló időszakokra jellemző. A töprengő gondolkodás és vívódás általában a cselekvést megelőző és követő lélektani állapotok, a megtorpant lendületre, a viszonylagos mozdulatlan-ságra jellemzőek. A történelem tanúi a források, az emberi viszonyok dokumentumai, de ezeket az okmányokat, adalékokat a kor tudományos és művészeti gondolkodása egészíti ki, értelmezi a számunkra. Belőlük rekonstruálható a messzi idő, távoli világ. Az élet alatta maradt az eszményeknek, felemás, képlékeny alakot kapott, kicsinyes, szűklátókörű és prózai lett. Művészet és tudomány fókuszába került. Minden szellemi erő pedagógiai, ráható, irányító, irányzatos feladatot vállalt. A XIX. század történelme végülis az eszmék heroikus erőfeszítésének, a hétköznapokra felváltott gyakorlatiasságnak a története. A polgári, ideális gondolat küzdött sorszerűen, végtelenen a makacs, anyagi polgári valósággal. A század történelme így lett ezeknek az ideáknak a sorskrónikája, a gondolat útjának a követése. A XIX. század végének szellemtörténeti konstrukciói ezeket a jelenségeket általánosították szkeptikusan, vagy jövőbe tekintően.

A befejezetlenség és kudarc-érzés állandósulása. Az új gondolat természetesen új hang, hangnem is. Szokatlan összecsengés vagy disszonancia jellemzi, vagy a hangerő kitérője, illetve monotonitása. Provokáló és figyelmet keltő, bátorságával azonban lappangó tévováságot is takar. Az értelem forradalma már a felvilágosodás kezdeténél is az őszinte kritika, és az önmagát sem kímélő őszinteség magatartása volt. Morálisan felháborodó, követelő és önironikus. A ráció természetes észnek vallotta magát, a természetes ember öntudata rombolta a mesterkelt és körmönfont teóriákat. De elégedett lehet-e az empirikus tudás, a köznapi élet praktikus ismerete, a polgári szubjektivitás racionalizmusa? A kritika logikus következménye a kíméletlen, kérkedő önkritika, a világos értelem végtelen határa a mindent átvilágító, önmaga ellen forduló szkepszis. Az elégedetlenség nem türelmetlenségből, nem új igényekből, hanem tehetetlenségből, a kudarcok sorozatából, a megvalósítás tökéletlenségéből ered. Az igényes

eszmények egyre messzebb kerülnek a valóság igényeitől, az egyetememes emberi és egyenlőségi ideák felülemelkednek a polgári társadalmon.

Az értelem-kultusz hamarosan kiegészül az érzelem jogának követelésével, az ítéletet, az ítélt erőt majd a megértés és részvét hitelesíti, a polgári alkotmányok, társadalmi szerződések személytelen védelméből a természet paragrafusokkal nem szabályozott oltalmába menekülnek, a természeti-biológiai sivár egyenlőséget csodálatosan sokrétűvé és színessé varázsolja csakhamar az antropológiai, alkati különbségek felkutatása, hite. A polgári világ nyitott, sosem befejezett. Minden lehetséges benne, a fejlődés, kivirágzás, a bukás, elsorvadás. Nyugtalanító tudás és szabadság ez. A hegeli filozófia és a közgazdasági-politikai liberalizmus az ideológiája. A világnézeti illúziók sem a tökéletlen polgári valóságot akarják megmenteni, hanem megszerkeszteni azt, ami reménytelenül megszerkeszthetetlen, megszilárdítani, ami véglegesen folyékony halmazállapotú, mint ezt Hegel tette, vagy megteremteni a gazdasági és politikai együttélés elvont eszményeit, megalapítani az ebben hívők közösségét, mint ahogyan ezt a liberalizmus tette.

Az irodalom és művészet eddig nem ismert mértékben önállóodni kezd, rádöbben sajátos lehetőségeire, feladatára a szellemi, ideológiai munkamegosztásban. Területe a konkrét emberi viszony, a tipikus emberi cselekvés, a korszerű szituációk és dilemmák ábrázolása és elemzése. Morális erőkre figyelmeztet, mozgósít, megrendít, biztat és vigasztal. Mert agitativ, mert irányzatos, mert nevelő, az érzelem és fantázia lesz az anyaga és eszköze. A legalkalmasabb témák a kudarcok, bukások, áldozatok, a felemelő és megtisztító példák. A polgári forradalom utáni irodalom különös módon tele van tragédiákkal. A kudarcot a művészet meri csak kimondani, és csak a művészi szépségen és bensőségességen át tudja elviselni a társadalmi felszabadulástól mindent, s minden probléma megoldását remélő kisember. A morális művészettel lemerül és újjászületik az ember. Ezért találkozunk annyiszor a században a morális szinonimájaként a szomorúság és a tehetetlenség misztériumával, mint ami az emberi lényegéhez tartozik.

A polgári lét túlbecsülése. Ha a valósággal baj van, az eszmények és a partikuláris értékek mítosszá nőnek. Egy bevégzetlen haladás, progresszivitás időszakában az eszmény tölti be a tipikus, törvényszerű valóság szerepét, a tendencia a valóság, a realitás (Lukács György fejtegetése *A különösség*-ben), a mítosz pedig ennek az eszménynek a térbeli és időbeli, szinkronikus és diakronikus általánosítása, a fogalmat helyettesítő, illetve értelmező, jelképes absztrahálása. A polgári életforma kezdetben erkölcsi háttere volt a forradalomnak, a munka és a szerzés erkölcsé áttételesen, profán módon megfelelt az osztály hatalmi törekvéseinek, egyenlő társadalmi feltételekre apelláló szabadságjogi eszméinek. A polgári létről szinte azonnal kiviláglott, hogy csupán elméleti lehetőség, de nem feltétel nélkül, és nem mindenki számára adott. A polgári lét vonzó jellemzője, a munka, erkölcsileg már akkor kétségessé vált, amikor történelmileg szükségszerűség volt. Ugyanakkor szükségszerű volt a társadalom minden osztálya számára az életforma-váltás, a régi keretektől való kitörés. A „polgárosodás” a régi vezető osztályoknak, az arisztokráciának és a középnemességnek az életformaprogramja, őket követte, természetesen kisszerűbb célokkal, szűkebb perspektívával a gazdagabb jobbgáyság. Léegyszerűsítve ez körülbelül annyit jelenthetett, hogy az öröklött, a születéssel nyert társadalmi szerepeket fel kell cserélni egy szabadon választható, tevékeny élettel, a társadalmi lehetőségek kitégítését, az egyéni ambíciók érvényesítését. Teológiákban, pedagógiai elméletekben, államtudományi modellekben az egyéniség kibontakozása, az egyéni, a sajátos megvalósítása középonti elvként szerepelt.

A polgárnak azonban nem kellett polgárosodnia, nem ettől várta a maga életének jobbrafordulását, „megváltódását”. Ellenkezőleg szabadulni igyekezett életkörülményeitől. A szerzési ösztön kielégíthetetlen, meg akarta szerezni mindazt, amitől eddig elzártak a korlátokat szabó törvények, társadalmi előítéletek és szokások. Az anyagi és hatalmi lehetőségek a polgárt sznobba teszik, most alakul ki az a nagyvási hóbort, a pénz alantas, köznapi komédiája, ami miatt máig szégyenkeznek a polgári intellektuelek. A polgári életforma, éppen a polgárok-

"ál, eltorzul, a korábbi létezési módot, amely az anyagi alapot termeli, már az alkalmazottak, munkások élnek, természetesen a munka haszna nélkül. A polgári osztály valódi érdekeit részben az alulról felküzdött, kiemelkedett alkotók, gondolkodók, művészek és politikusok fejezték ki, részben azok a művelt arisztokraták és birtokos nemesek, akik változtatni akartak a világon, és saját életükön. Merész, független, kockázatos szellemek ezek, szociális helyzetüket, determináltságukat megtagadva „különcök”, „felforgatók”, „megbízhatatlanok”, olyan intellektuális lázadók, anti-kiváltságosok, mint amilyen anti-polgárok lesznek majd a XIX. század végének úgynevezett „dekadensei”, társadalom kívüli, nyárspolgárellenes művészei.

A polgári valóság, a köznapi élet ábrázolása tehát nem is lehet ennek a művészetnek az ambíciója. A XIX. század művészetében hiába is keressük ennek a világnak a reális bemutatását. Törvényszerűen alakul ki a romantikus szemlélet és formanyelv. A polgári életforma helyett az irodalom polgári eposzokat (Goethe a regényről) a köznapok mítoszait, legendáit, a képzelet csodáit, mesebeli morált, „polgári” népmeséket produkál, vagy képmutatásról, erkölcsi visszaállításokról beszél el történeteket. Az irodalom parabolisztikus életkép és költői népmese korszerű kulisszák között. A polgári létforma az irodalomban művészi stilizáció, fikció. Ebből a „szép” hazugságból majd a XX. századi irodalom ment meg valami valóságosat, amikor már valóban van mire emlékezni, és van mit megőrizni a családi hangulatokból, légkörből, a polgári otthonok enteriőrjeiből.

A jelenközpontú ideológia. A polgári tudat eltéveszthetetlen jellemzője, hogy a jelenből indul ki, a múltat érzékeli, érti meg csak, a pillanatot, a helyes, vagy inkább a hasznos döntés, cselekvés időpontjának, körülményeinek megválasztását tartja a legfontosabbnak. Konjunktúrális elv, praktikus ösztön ez, a nagy forradalom sikere óta megingathatatlan dogma.

Minden forradalom első indulása a tradíciók lerombolására irányul. Fokozottabban érvényes ez a polgárra, hiszen a polgár századokra visszamenően sem talál büszkeségét kielégítő hagyományt. Számára a jelen a törvény, a meghatározó, érdekeire hallgat, és nem a múltjára. A polgárt a társadalmi struktúrában elfoglalt hely foglalkoztatja, gondja a morális elvek és szokások megváltoztatása. A hatalom megszerzésére irányuló ideológia ugyan felhasználja a történelmi érveket, beilleszti az új uralkodó osztályt a történelmi fejlődés folyamatába, de nem gondolt azonnal a hatalom jogutódlásának historikus elvére, amit pedig minden új uralkodó csoport nem mulaszt el, nem hogy ki öngazolásai sorából.

A jelen érdekei alakítják a történelmi tájékozódást, vonakodva és gyanakvón, kapkodva és zavarosan. A szerepnek azonban megvan a saját menetrendje, a hagyományromboló polgár egyszerre csak a korábbi történelmi imitációk és mítoszok követője lesz. A keresztény Róma egységes Európa-ideológiájával, kozmopolitizmusával szemben felfedezi az antik Római Impérium nacionalizmusát, a rejtett erőszakkal szemben az őszintébbnek érzett nyílt erőszakot, a nemzet áldozatoktól sem visszariadó újjászületését, az egyenjogú polgári társadalom újkori „reneszánszát”.

A polgári jelen ideológiája szabta meg a másik alapvető viszonyt és ellentétpárt, az egyén és állam kölcsönös kapcsolatának, struktúrájának a polgári korszakon végigvonuló s mindig megoldatlannak maradó problémáját. Az individualizmus az életmód, a gazdasági rendszer, a feltörekvő szándék velejárója. Egy osztály alaptermészete, évszázadok társadalmi szorított-ságában kialakított tulajdonsága. Elvontan és általánosítva természetesen nem osztálytulajdonság. Az esztétikában az alkotás feltétele, a művészi alkotót kontúrozza, a XX. században pedig mítikus ideológia, harc a polgári társadalom ellen, emlékeztető a világ lényegére, az emberi szuverenitásra. Az állam, a törvény és alkotmány az individuum tulajdonjogának, szabadságjogának védelmét szolgálja, és valami olyan utopisztikus egészet akar teremteni a részek, az egyének összességéből, ami megvalósíthatatlan, ami csupán illúzióként lesz része a polgári valóságnak.

Lemondások és új kísérletek. A XVIII. század közepétől, a felvilágosodástól a XX. század elejéig különös történelmi korszakra, tisztázatlan és kielégetlen eszmékre, politikai

harcokra és társadalmi szándékokra, álmodozó, vívódó és tragikus szellemi miliőre figyelhetünk fel. Egy bőven mért, kissé kitágított század, amiben lezajlik a polgár drámája, tragédiája. Itt dől el, hogy képes-e befejezni, vállalni az ember végső felszabadítását, vagy asszimilálódik, átveszi az úgynevezett „történelmi osztályok” elzárkózó, hierarchiát építő módszerét. A dilemma hosszan elhúzódik. A társadalmi erőviszonyok száz évig eltúrik a polgári hipokrizist. A szellem légüres térben mozog, lobog, a filozófia és művészet elidegenedik az osztály közvetlen érdekeitől. Moralizál, vigasztal, bírál és követel. A polgári köznapokhoz képest ez a szellemiség mindenestre emelkedettebb, arisztokratikusabb, ugyanakkor lassan elveszíti konkrét, tárgyi anyagát, kihull belőle a polgári életanyag és formavilág. Figyelmet érdemel az is, hogy a születési arisztokrácia egy vékony, művelt rétege könnyen fogadja be az „emberiségi” eszményeket, élére áll a jogi, szociális, művelődési mozgalmaknak, a reformokat egyaránt érzi társadalmi és humanista kötelességének.

A különös század különös jelenségeket, összenemillőségeket és külön típusokat termel. Megítélése, értékelése nem könnyű, a történelemtudomány szélsőségekben fogalmaz. Egyik részről úgy látják, hogy ez a korszak a polgárosodás, a haladás folyamata, megtorpanásokkal, válságokkal, kompromisszumokkal megszakítva, másrészről elégedetlenek azzal, amit a polgári progresszió nyújtani képes, helyesebben, amit a forradalom után egyáltalán tenni akar. A századforduló és a XX. század intellektuális esszéiben valami frivol főlény, cinikus szkepszis érződik a „polgári századdal” kapcsolatban. Meghökkenítő, de teljesen jogos ez a főlény. A harmadik rend progresszív szerepe a formális hatalomátvétellel, a nagy forradalommal voltaképpen befejeződött, megtört, és úgy lett gátja a további haladásnak, hogy a maga államiságának a szelleméből következő funkciókat sem tudta betölteni. Lenin éppen ezt nevezi döntő különbségnek a polgári és a szocialista forradalmak között. Minden addigi forradalom, a hatalom megragadása csak betetőzője volt az osztályerők alakulásának, a társadalmi fejlődésnek, egyedül a szocialista forradalomra jellemző, hogy a korszak kezdetén robban ki, és intézkedéseivel építi ki mindazt, ami az előző osztályforradalmaknál spontán jön létre. A polgári korszak voltaképpen a maga hanyatlásával, dekadenciájával viaskodó tragikus és tragikomikus eseményekből áll. Eszméit eltulajdonítják, intézményeit elfoglalják, a „polgárosodás” már az osztályt messze kinövő, vagy kívülről erkölcsileg legyőző szellemi elegancia.

Polgári reneszánszok

A bukás és újrakezdés ritmusa ebben a században lesz periodikusan visszatérő mozgás. Minden társadalmi és eszmei jelenséget próbálnak ehhez a lélektani – hangulati ritmushoz mérni, e kétpólusú szemlélet szerint elhelyezni. A történelmi feladatok napirendjén a haladó nemzet fogalmának és struktúrájának kialakítása szerepelt. Folytatták a XVIII. századi osztályharcok kérdésfeltevéseit: ki a valódi nemzet, ki a nép, mi az ország? Ezek a kérdések a hatalom korabeli ütközőpontjai. Egyre nehezebb megkülönböztetni a gazdasági szükségszerűséget az ideológiáktól. A nemzet kiszélesedett, megnőtt, a nemzetgazdaság általános érdek lett, úgy tűnt a haladás csupán pedagógiai kérdés, tudatállapot, műveltségi fokozat. A haladó nemzet eszménye valóban kétségbevonhatatlan, alig találhat értelmes ellenzékre, hiszen a polgárosodás a nemesek gazdasági és erkölcsi létérdeke. Az érdekek felismerése pedig vitathatatlanul műveltség, közigazdasági tudás, az előítéletek legyőzése, a kísérletező gyakorlat révén következhet be.

A magyar polgárosodás belső problémájáról érzékenyen vall a reformkor politikai terminológiája is, maga a reform szó, a haladók és maradiak pártja, a fontolva haladás gyanakvó, kelletlen magatartása. A polgári történelem tehát különös paradoxon. Voltaképpen nem a polgári osztály történelme, hanem a polgárosodásé, a gazdálkodás és államélet átállításának, modernizálásának az eseménysora, ami társadalmi méretű tevékenységet, mozgósítást feltételez, egységesíti a nemzetben a társadalom minden erejét, tehetségét, erkölcsi akaratát. Mozgató erőnek az elmélet mutatkozik, a megvalósítás eszközeinek pedig a nevelés, agitáció.

A polgárság valahol a kezdetnél szerepel csak, a nem-kiváltságosok gyűjtőneve, nincs szervezete és pártja, nevet adott egy korszaknak, és rangot is azzal, hogy a maga vágyait tükröző eszméivel, és életmódjának tanulságaival megújította, megváltotta a csödbe jutott régi társadalmat. A „polgár” választható rang lett. Ezzel valami egészen új történelem és történelemformálás kezdődött. A polgári létforma túlbecsülését kiegyensúlyozta az eszmék szerepének idealista túlbecsülése.

A felvilágosodás egyet jelentett a műveltséggel és emberséggel. Egyetemes és általános eszméi megfellebbezhetetlenek, fejedelmek és polgárok osztoztak ebben a meggyőződésben, hittek tételeiben, akárcsak a vallások elvont erkölcsi ideáiban. Túlságosan is eszmei, érzelmi ez a polgárosodás. Ezért olyan szélsőséges, változó hangulatú, világfájdalmas, pesszimista már az első évtizedekben, a legkisebb sikertelenségek hatására, és ugyanolyan hamar lelkesedő, optimista, mindig újrakezdő, fáradhatatlanul kísérletező, reménykedő a legkétségbeesettebb helyzetekben is. Mert ez az optimizmus, kísérletezés már nem is annyira a polgárinak szól, mint inkább az egyedül lehetségesnek tudott életnek, az optimálisnak ismert megoldásoknak, a „kivezető” útnak. A polgári gondolat újra meg újra visszatér a felvilágosodás, forradalom nagy kezdeményezéseihez, megannyiszor kísérletet tesz az eszmények tökéletesített társadalmasítására és megvalósítására. A meghaladás sejtelve is ott kísért ezekben az erkölcsi követelésekben. Minden értékes, önérzetes törekvés, alkotás a század folyamán a haladó polgári eszmények, művészi értékek, és az egyetemes, klasszikus kulturális örökség reneszánszára irányul. A polgári reneszánszok nosztalgiai és a megőrzés illúziói. Indulatukban, sóvárgásukban szociális utópiák, igények elégedetlenkednek és várokoznak.

Álmok és illúziók. A XVIII. század egyenlőségi, szabadságeszméi, az értelem és érzelem nemessége, az emberiségi jogok állandóan kísértő szenvedéllyé és álmokká nőnek. Minél meszebb kerül ezektől az ideáktól a hétköznapi élet, annál szélsőségesebb és viharosabb a szenvedélyesség, s makacsabb az álmodozás. Az adekvát művészi irány, a romantika valóban menekülő, de egyben életillúziót teremtő, az életet kimenekítő szabadságvágy, művészi küzdelem is. A kor lényegét fejezi ki a romantikus művészet szemlélete, világképe és ábrázolási módszere, vagyis formavilága. Önkifejező, reprezentatív művészet ez, a valóságról valló, és azt kommentáló, a kornak megfelelő realizmus. A művészi törekvéseket, a kialakult, vagy választott stílust ekkor még nem torzíja el, nem károsítja túlságosan az üzleti rendelés, a politikai szűklátókörűség, nincs még egységes ízlés, és nem ismeretes az ízlésdiktatúra. A művészet még egyedül az alkotók felfedezése a korról, gondolataikkal és látomásaikkal lépnek a világ elé, látni tanítanak, felráznak, megindítanak, felvilágosítanak, és küzdenek, és szenvednek, és éreznek a kor embere nevében, olykor az emberek helyett. Még papok ők, sámánok, szertartásmesterek, a közösségi misztériumok megteremtői. Rájuk figyel a közönség, ők uralják az ízlést, ami saját koruk legérzékenyebb, legműveltebb, legtöbbet tudó embereinek az ízlése, ösztöne, tudata, akarata, a történelem akarata.

A romantika tehát ilyen értelemben uralkodó irányzat, és a kor realizmusa, valóságának tipizált tükrö. Az irodalomtudományban szokás az irányzatok együttéléséről beszélni, párhuzamosságokról, ütemekésről, eltolódásról, keveredésről, amelyek általában a stílusváltás, vagy a művészi válság árulkodó jelei. Pedig minden kornak megvan a maga elhatároló gondolköre és képzeletanyaga. Ezé a koré a romantika. Az irodalomtörténetet a szociológiai módszer ízlés-kategóriája tévesztette meg, amikor egy-egy korban több szuverén irányzat egymás mellett élését feltételezte. Az ízlés-kategória nem magyarázhatja, legfeljebb kísérheti a művészi törekvéseket — a közönség fejlettségétől, minőségétől, vagy közvetlen bevonásának mértékétől függően —, és főleg nem helyettesítheti a marxista világnézetből ismert társadalmi tudatformát, osztálytudatot. Természetesen minden új irányzatban, művészeti programban ott rezonál a régi, konvencionálisan vagy tudatosan. Az új művészet általában az egyetlen művészet szeretne lenni, ezért magába olvaszt minden használható, szépet, meghódítja, a maga színeire, formáira alakítja századok művészetének az újhoz legjobban illeszkedő eszközeit.

A romantika így klasszicizál, a népiessel pedig egyszerre aktuális és a legklasszikusabban, homéroszian ősi.

A XIX. század kultúráját, művészetét a tudomány az utolsó történelmi időszaknak látja, amelyben egységes irodalmi, művészeti irányzatokat, egymástól élesen elváló korszakokat különböztethet meg. A századvég gondolkodóit még zavarja saját koruk felgyorsuló mozgása, a sok tisztázatlan, kialakulatlan akarat, kezdeményezés, az eklektikus elképzelések gyakorisága. Céltalannak, kapkodónak, tanácstalannak érzik ezt a századot, amely szerintük egy helyben toporog, szánalmasan körbejár. A törekvéseket, a bizonytalannak tűnő irányzatokat mégis megközelítően meg lehet határozni. Van valami közös mozgás, cél ezekben a szellemi indulásokban, utakban. A lemondás és újrakezdés ez a közös vonás, a kiábrándulás és a polgári eszmények megvalósításának új kísérlete. Az irodalom ennek megfelelően, elsősorban a folytonosságot ápolja, hagyományörző, nem újtó, de a legközvetlenebb múlt hagyományait folytatja, XVIII. századi kultuszt teremt, és ezt újítja fel néhányszor, a XIX. század „polgári reneszánszainak” kétségbeesett kísérleteivel. Az irodalmi reneszánszok nem öncélúak, társadalmi szerepük a világszemléleten belül vállalt feladat, egyszerre apologetikusak és moralizálók. Az „idealista század” szembefordul az önző, képmutató realitással, a félbenmaradt részletekkel, kritikaivá, leplezővé válik, a XVIII. század álmait őrzi, és újra meg újra illuziókat épít az álmokból.

Apologetikus és moralizáló irodalom. Ami apológia ebben az irodalomban, az az általános emberinek, a polgárinak az apológiája. A közvetlen életanyag, a nemesi, paraszti, a középkorilovagi, kalandos, a költői táj, idill, a líraiság és humor az ábrázolás formai kellékei csak, amelyek az írói szemlélet, világnézet eszközei elsősorban, nem pedig egy túlonult is jólismert, és megtagadott életmód bemutatása, közvetett apologetikája. A romantikus ábrázolás nem is hagy kétséget tendenciája, módszere felől, a meseiség, kalandosság, az irrealitások halmozása, a felfokozott szenvedélyesség, hősi és torz jellemek áradata harsányan hívja fel a figyelmet ennek a szuverén költői világnak az öntörvényűségére, jelképszerűségére.

A század irodalmát, és a korabeli polgár lelkületét mégis inkább a morális, lelkiismereti kérdések foglalkoztatják. A morális sokféle funkcióban van jelen, ellentét és egyensúly, kiegészítés és tiltakozás, eszmények alakja és a kritika mércéje az irodalmi művekben. A felvilágosodás egyik központi, uralkodó élményköre, műfajokat, cselekmény-tipológiát teremt, az értelemre és érzelemre apellál, satirikus és szentimentális, a morális ember vágyait, akaratát terjeszti ki a természetre és az egyetemes társadalmi formákra. A morális a polgári viszonyok hiányosságaira reflektál, az emberi kapcsolatok természetét próbálja általánosítani, elemezni, jellemezni. Sajátos módon, ebben a korban a moralizálás találja meg leginkább az irodalom esztétikai értékét, lényegét, ez közelíti meg legjobban a korszak abszolútum-képzetét, a hiányok elvont, metafizikai pótlását. Az esztétikák végtelenen ítélnek meg a morális helyét a műalkotásokban. Az egyik véglét csak a viszonyok ábrázolását, tehát a morális emberi kapcsolatok és dilemmák bemutatását tartja esztétikailag jogosultnak. A másik — többnyire visszahatásként, mint a XIX. század utolsó harmadában is — tagad mindent, ami csak erkölcsi, tanító, nevelő hatású, célzatú, mert benne egy életforma védekezését látja, manipuláló etikai normák erőszaktevését a szabad, felfedező esztétizisen, a világ esztétikai érzékelésén. Az eszményítő moralizálás a korszak irodalmában, a polgárin túlmutató, általános emberi értékeknek, az életnek az eszményítése. A kritikai megértés és ítélni tudás morális pótléka, esztétikai metafizikája.

Új kísérletek. A megidézett XVIII. század

A XIX. század polgári reneszánszai voltaképpen tudatalakulások, a világnézeti gondolkodás és a művészeti alkotás lélektanára vezethetők vissza, legalábbis azt, ami az élmény és az élmény felépítése, az élményforma ezekben a szellemi képződményekben. A lényeges, alapvető összefüggés természetesen az alaphoz fűződő kapcsolat. A szellemnek ez a látszólagos integritása

árulkodik legjobban a polgári élet válságosságáról, kételyeket támaszt a megvalósíthatósággal szemben, hogy problematikussá tegye magát az egész társadalmi gyakorlatot. A polgári tudat, ideológiája valóságérzésének egyik legizgalmasabb területe, szellemi köntöse a historizmus. Éppen a Múlt kétséges volta, homályos tartalma, a történelmi előzmény hézagossága, a jogfolytonosság kötelező tradíciója, eldönthetősége miatt válik ez az ideológiai terület túlságosan is jelentőssé, művelése túlméretezetté. A történelmi tudat, a történelemszemlélet a Most-ból született meg, a ráció programjaként. Az értelem-kultusz a polgári értelem keresése volt, a saját tudat kialakítása. Lukács György írja, hogy a polgári történelem elsősorban tömegélmény, a forradalomban szerzett tapasztalat, ami folytatódik majd a napóleoni háborúk nagy tömegmozgásaiban, a világ átformálásának közvetlen átélésében. A történelem a lét feltételezettsége, a XVIII. századi társadalmi élmény folytatása. A tematika tehát, Lukács fejtegetése szerint sem perdöntő, a Walter Scott-i lovagság-eszmény, a scott-i regény „közepes” hőse tökéletesen megfelelt a polgári eszményeknek, de főképpen az eszmék és a valóság konfliktusai-ból adódó lélektaniségnek.

Az osztályélmény és a történelmi gondolkodás, a jelen és múlt, az osztályharcos forradalmiság és az új, egységes nemzet programja nem áll okvetlenül szemben egymással, a haladó historizmus korában döntőbb az ok-okozati összefüggés, a kölcsönös egymásból következőség. Így lesz a polgári forradalom lényege — Lukács megfogalmazását idézve — a nemzeti gondolat. Alapvető marxista tétel ez, nem engedi át a nemzetfejlődés haladó történelmi folyamatát a szentszövetségi Európa reakciós ideológusainak. A nem egyértelmű jelenségeket nem szabad egyértelműen értékelni. Marx írja, hogy a nemzeti ellenállás regeneráció és reakció keveréke. Az újonnan születő polgári, nemzeti valóság tehát annyira ellentmondásos, kusza, hogy a lényeges, alapvető ellentétek aligha robbanhatnak ki nyílt drámai összeütközésekben. A heterogén nemzeti egység mindkét osztály részéről csak kényszerű társadalmi és lélektani-morális kompromisszumok sorozatában jöhet létre. A polgári valóság nem felel meg az eszményeknek, a gyakorlat az ígéretnek, ezért kap különlegesen nagy szerepet sokáig a polgári történelemben az ideológiai szféra. A nemesi, arisztokratikus társadalom gyakorlatilag már életképtelen, de vezéregyéniségeiben fogékonyabb, rutinosabb szellemi tájékozódása, tudatosabban orientálódik. A két tendencia így találkozik szinte természetesen az „elméletiesség”, elvontság síkján, nemegyszer meghaladva valóságos érdekeiket, a polgárin és nemesin messze túlmutató utópiáig jutnak el. Az elméletiesség logikájából, a konklúziók következetes levonásából, a problémák, kérdések reális szituációba állításából észrevétlenül, csak ösztönös ellenzékiességből is létrejöhettek a szocialista utópizmus, ami — az újabb kutatások ezt bebizonyították — igazabb ösztönzője a társadalmi radikalizmusnak, mint az ennek ellentmondó, ezt fékező polgári-liberális ideológia.

Lukács György gondolata az is a történelmiségről, hogy furcsa módon, árulkodón hiányzik a valóság drámája, természetesen a drámai műfaj is. A drámaiság hiánya beszédesen mutat az illúzióvalóságra, a polgári valóság hiányára, eszményi fikciókra és kompenzációkra, mesterkelt, mozdulatlan harmóniára, amiben elkerülhető, vagy elodázható a drámai konfliktus. Mindebből az következik, hogy az eszményített és utopisztikus szellemi magatartások tendenciájukban reális utópiáknak, eszményeknek bizonyultak.

A *moralitás*. A valamikor ünnepi és kultikus művészet, vagy a közvetlen tömeghatást előidéző fórum-művészet a XIX. század uralkodó iránya lesz. A morális tematika és kérdésfeltevés minden műfajra, minden művészi ágra jellemző. Emlékeztető és mozgósító szerepe van. Egyik történelmi stílusirányzat sem idegenkedik tőle, a klasszicizmusban éppúgy szerves helyet tölt be, mint a romantikában, a népiesség természetes szépségideálja, a kritikai realizmus normarendszere. A moralizáló művészet általában epikus, vagy didaktikusan tételszerű, dramatikus, olykor formában is párbeszéd. Eluralkodása a különböző élményterületeken, témakörökön, műfajokban nem egyértelmű jelenség. Mindenek előtt jelez egyfajta társadalmi probléma-centrikusságot, ha úgy tetszik egyoldalú orientálódást, esetleg szűkösséget. Ki-

marad, elsorvad, elhalványul az emberi élet számtalan más élményterülete, másfajta esztétikumok és esztézisek, a könnyed, bensőséges, intim, a látvány és hallás sokszor megnevezhetetlennek ható szépségformája. Sajátos ellentmondás, hogy amikor a művészet koncentráltan morális, tehát beavatkozó, nevelő, tanító, formáló lesz, ugyanakkor ez az aktivitás, telítődés, a kifogyhatatlan feladatvállalás valami nyugtalanítót, válságtünetet is jelez. Elszakad természetes közegétől, a társadalomtól. Helyettesíti, újratерemti az irodalom keretein belül. Végeredményben hősies erőfeszítést tesz a humanitás megőrzésére, az emberi értékek kibontására, amivel egyszersmind kénytelen kelletlen bevallja, hogy hátrányos helyzetbe került, egyelőre tehetetlen.

Az irodalmi moralizálásnak többféle jelentésárnyalata van, de mindenképpen valami hiányra, tehetetlenségre, benuultságra figyelmeztet. A polgári individuumban lehetőségeinek illúzióját, az egyéni akarat felelősségét és szerepét hangoztatja a művek egy része. Ezek a vállalkozások, karrierok, kalandok művei, a cselekvés életmentő, csodákat termő ábrándját színezik ki. Hisznek az ember alkotó csodájában. Balzacnál olvashatjuk *A vidéki orvosban*: ma csak úgy lehetünk társadalmiak, hogy egoisták vagyunk. Ez a megállapítás mottója lehetne az egész század moralizmusának. Benne érezzük a felvilágosodás beteljesítésének, a mindennapokra alkalmazásának, esetleges kijavításának, tökéletesítésének a szándékát, benne a korszak lelkiismereti problémáit, kételkedést, fenntartást az intézményesítésekben eltorzult szabadsággal szemben.

A moralizmus nemcsak szemlélet és szándék, hanem az élet megfigyeléséből leszűrt eredmény, művészi általánosítás, absztrakció. Ez a világbép-alakítás általában is jellemző a művészi alkotás módszerére. Nem a logikai általánosítás módszerét és eredményeit adaptálja, csupán a logikai elvonatkoztatás analógiájára sűrít absztrakciókat, majd ezzel keresi meg azt az adekvát életanyagot, azt a „modellt”, amin észleléseit, tapasztalatát a legpregnansabban bemutathatja. A kiválasztott, megtalált életanyag és példatár a népiesség. Realitás és stilizáció egyszerre, társadalmi lelkiismeretfurdalás és idill-sóvárgás, a harmónia kivetítése, szuggesztívója. A népiesség igazolja és láttatja, illusztrálja a moralizmus passzív pozícióját, a tehetetlenség, kiszorítottság moralizálásban megnyilatkozó reflexióit. A moralitás fent említett, általános szemléleti és formai keretei: a mesei, az allegorikus, a szimbolikus, az elégikusnak egy bensőségesebb, naívabb változata. Mindez a konkrét, népi életanyagban alkalmazva mindenki számára érthető, különösen gyengéd, igazságra érzékeny erkölcsi világot érzékeltet és sugall. A népies irodalom véletlen, szubjektív, nemegyszer a gyengeségből fakadó erkölcsi értékeit általános, eszményi rangra emeli a moralitás. Petőfinél, Aranyánál, később Peteleinél és Mikszáthnál már a legmagasabb erények közé tartozik a szemérmesség, tiszaság, csendesség, halkság, szerencsétlenség, bánat, szomorúság, sőt a kiszolgáltatottság, szenvedés is. A lemondásnak még lázadó, lázító szerepe is van. A lemondás még inkább kiemeli a „hiányt”, az óvatosság, büntudat, szégyen állapotainak általánosítása, eszményítése lázadó mesei cselekvés, erkölcsi jóvátevés is, az erkölcsi szépség és hősiesség magasabbrendű értékeivel szembesíti a hétköznapiakat.

Folytatása ez is a felvilágosodás rousseau-i, voltaire-i tiltakozó és menekülő idilljeinek. Az egyszerűség szeretete, a természetrajongás visszaidézi a XVIII. század rafinált egyszerűségét, kertkultuszát, választékos érzelmességét, rokokó báját.

Új érzelmesség. A társadalmi és politikai veszteségek felerősítik – különösen a XIX. század második felében – a lírai, elégikus panaszt. Az irodalom könnyen talál mintát, hiszen a romantika az érzelmek, szenvedélyek tolmácsolója, himnikus dicsérete, századok irodalmából közvetített formai megoldásokat. Ugyanakkor reneszánszát éli a rokokó és a szentimentalizmus. Nem üres formai utánzások ezek, a XIX. század zaklatott, elégületlen kereső nyugtalanságában nincs helye a tartalmatlan formalizmusnak, minden idézés értelmes filozófia, a század a felidézés, újakezdés nagy százada. A rokokó mesterséges idillje száz év után is újra modell, minta. A hatvanas évek végén Párizsban rokokó-kiállítás nyílik, a Goncourt-fivérek XVIII. század-tanulmányával kezdődik ez a reneszánsz és folytatódik Verlaïne watteau-i kertenéjével, visszfénye dereng a parnasszista költészet márványszobrai, kemény, tökéletes szótömbjein.

Látszólag érzéketlen és hideg ez a reprodukció, a másolat másolatának tűnik, pedig a „halott” formák, a merev mozdulatok a sejtelmes holdfényben, a rokokós és romantikus éjszakai világitásban kísértetiesen élnek, elmozdulnak, táncrakelnek. Egyszerre elevenedik meg a gálans és kétségbeesett álom, a rokokó-mese, az antik idillek örök, mitikus szépségével.

A kiegyezésig Arany János ossziáni borongása, balladai tájai, népi dallamai, Tompa magyar árkádai elégiái, a rokokó ornamentikára emlékeztető, indázó virágregéi, allegóriái, amelyeket Courbet „reális allegóriájával” lehetne jellemezni, vagy Vajda János éles sirály-éneke folytatja a szentimentális panaszt. A természetellenes társadalmi viszonyok, a vonzás, hajlam, az egyéni semmibevétele, a mesterkelt társadalmi gátak, válaszfalak, a meggyőződés, hit tragikus különbsége a klasszikus, goethei, rousseau-i, schilleri szentimentalizmus szépségeit villantja fel Jókai optimista meséiben, Kemény szorongásos moralizmusában, Madách sors-himnuszában. A tragikus panasz az értelmetlen tragédiák, az értelmetlen viszonyok, az értelmetlenül végzetes lépések, tettek ellen zendül fel, hogy a görög elégiák és tragédiák „enyhülésével”, a madáchi tragédia katarziséval, megnyugvásával záruljon.

A kiegyezés után, az úgynevezett alkotmányjogi, közéleti problémák, a nemzetgazdasági és természettudományi elméletek összekapcsolása, újra a társadalmi együttélésre, egyén és közösség, állampolgár és állam, politikai meggyőződés és a kényszerű megalkuvás konfliktusaira tereli az érdeklődést. A hetvenes évek irodalmi művei érzelmesek, panaszkodók, lírikusak. Csalódásokat fejeznek ki, kiábrándult, dezillúziós életérzést és világot. A regények lírai önvalómások, fiktív naplók, levelek, elbeszélések, nevelő célzatú példázatsorsok, sorsregények, karrierrek, ambíciók tanulságai, tehetségek, szép szándékok, nagyratörő akaratok pusztulásáról, jellemeik szinte végzetes, démonikus determináltságáról, eltorzulásairól szólnak. A líra elveszti csillogó szépségeit, ábrándtalan, kesernyés, nemegyszer groteszk költészeté válik. A humanitás és szépség visszahúzódik az egyéniség védősáncái mögé, a különvilágok bezárulnak, kivirágzik immánens védettségükben, a polgári ifjúkorra való visszatekintés nosztalgijában a felvilágosodás egészét alkotó, összetartozó két hangneme és műfaja, az érzelmes individualizmus és a fájdalmas humor. Az apák erkölcsi ellenállása a fiúk nemzedékében már végső energiáit éli fel, új esztétikai kor van kialakulóban, amely az érzéki szép értékeivel váltja meg a meddő panaszt, az egyre tárgyaltanabbá váló új érzelmisséget.

A hetvenes évek formavilága is a felvilágosodás korának szentimentalizmusát eleveníti fel. A műfajok folytonossága, egyezése, korszerű adaptációja, külön tanulmányozást érdemel. Elég felsorolni az utazás, kaland, a nevelés, pamflet, szalon-klub milióket és változatokat, és az ezeknek megfelelő eszközöket és kompozíciókat, hogy a párhuzam jogosságáról meggyőzzenek. Ennél lényegesebb találkozást mutat a látásmód, a tárgyi világ érzékelésének hasonlósága. Az évtized műveiben a fátyolos, sejtelmes, homályos formák, képek vegetációját tapasztalhatjuk. Kevés a szín, vonal, a külsőség, a látvány vibráló, impresszionisztikus, az élmény bizonytalan, intellektuális. Inkább az elgondolás, az „értelem” valósága ez, mint a tapasztalásé. A balladai moralitásból ekkorra sajátos módon születik meg a lélektani egyéniség panaszja, és vele, a reneszánszok tudatos programosságával, ütemében, a tragédia is újjászületik a népies eposzból. A tragédia élményszerű felfedezése, megszületése természetesen lesz kezdete és középpontja az „örök”, mitikus költészetnek, szépségnek. Az opponáló emberi műveltség, irodalom, művészet, humanista tudomány kiszorul a valóságból, elveszíti a természetes világot, de megnyeri tragikus különállását, magányos szigetének szuverenitását, a mindent megértő tudás metafizikai függetlenségét. Kétes mérleg ez, az elvont humánus, szépség azonban megmenekült.

A századvégi művészet már egy szublimált életkultuszt űz. A „kétségbeesett felvilágosodás” Halász Gábor-i reneszánsza után felkeresi az erőből duzzadó, sokoldalú alkotókban, eszményekben gazdag reneszánszot, egy új századra felkészülő, intellektuálisan szintetizáló és epikureusan materialista, emberi művészetet teremt. Az új polgári kísérletek általános emberivé, mitológiává emelkednek, hogy végképp meghaladhassák a polgári valóság illúzióját.

VAJDA JÁNOS: SIRÁMOK

Az elbizonytalanodó én lírája

A lét értelmének feszegetésével induló ciklus, hol hévvel, hol kesergő lemondással csapong, űzi szerelmi vágy és költői küldetés-tudat. Egy-egy idillnél pillanatnyira elidőzik, hogy azután belső nyugtalanságtól hajtva tovább fusson, majd lelassulva ismeretlen cél felé tapogatózik. A magára nem találó én lázas keresése ez a ciklus.

Sajátos „műfaj” a ciklus. Benne a szerző tudatos elrendező elvét, a verseket összetartó egységet keressük. Ez sok esetben csak laza összekötő szál, amely legfeljebb a versek létrejöttének csupán kölső körülményeire vet fényt, de nem sokat mond a lényegi, a költőiséget tevő belső indítékokról, arról a lírai alapról, amelyen létrejöttek, s ahonnan ki kellett szakadniok, felszínre kellett törniök.

A ciklust úgy lehet felfogni, mint egyetlen költeményt, amelyben az egyes versek a szakaszok szerepét töltik be. Bármennyire távol esnek is egymástól keletkezési idejüket tekintve a versek, s talán a ciklus rendjének sincs köze a külső időrendhez, mégis így nyújtanak hiteles vallomást a költő belső világáról, átalakulásainak fázisairól. Az a különös helyzet áll itt elő, hogy a lírai versek epikai keretet adnak, a költői én belső történetét mondják el. Mintha egy vers már nem volna elég egy-egy dalba zárható érzéskomplexum kifejezésére.

A *Sírámok*at ciklusba fűző szál nem könnyen megtalálható, szemmel látható külső kapocs. A legkülönbözőbb területekről induló verseket legszorosabban a hangulat egysége tartja össze; csaknem valamennyi lefelé tendál, kilátástalannak érzi a jelent és céltalannak a küzdelmet. De nem csap még át a pesszimizmusba ez a kilátástalanságérzés, éppen most küzd önmagával, szeretné visszanyerni elvesztett egyensúlyát, s ehhez erőt elsősorban magánemberként a szerelemből óhajtana meríteni. Nem küzdelem ez még az én és a világ között, nem elvek vezetnek még a költőt, csak érzések, s innen nyeri a ciklus — hangulatiságát.

Kitűnően intonálja ezt a tárgyatlan, célt kereső hangulatiságot a *Sírámok* I. darabja. Ha valóban első szakaszként fogjuk fel e verset a ciklus élén, akkor igen érdekes megállapításra juthatunk. Vajda megfordítja a dalforma eddigi rendjét, amely a lényegét a poénban igyekszik sűríteni, a vers élére állítja, tétellé teszi, amit részleteiben az egyes versek fejtenek ki. Nyugodtan kezdhetné a ciklust a *Sírámok* II.-vel vagy akár más darabjával is, és helyezhetné a *Száll a hegyre barna felhőt* a ciklus végére, zárószakasznak is. Úgy összefoglaló, így hangulatot jelző szerepe van.

A *Sírámok* ez első darabjában rezdül meg először tisztán hallhatóan valami a XX. század vagy legalábbis a századforduló hangjából. Érzik a versen, hogy költője másként érez és másként fogalmaz, mint elődei, hogy kezd kibújni a XIX. század burkából. Verse messze több annál, mint amit a szavak összeadnak; a gondolatok összességén túl, alig megfogható sejtései jelzik, hogy túl a régien — de még az új előtt — álló jelenséggel találkozunk.

A kép már szinte elveszti külső jelentését, a lényeg mögéje rejtőzik, az éles határok elmosódnak, sem a romantika hevessege, sem a realista látásmód határozottsága nincs meg benne, noha a képek, kifejezési eszközök önmagukban, külön-külön a reális világból valók, összességük mégis más — mindkettőn túli — összetett, rejtett, belülről feszítő költői világot takar.

Bár benne áll egy valóságos környezetben, mégis egy láthatatlan világ jeleit keresi benne. A látomás és valóság határán mozog. Egy időre megszűnik korezméket hirdető XIX. századi költő lenni, már maga keres választ kérdéseire, s a természettől vár feleletet, ahova bezárkózik az emberek elől.

A keresés hangja még nem izgatott, nem lázas, formája még megőríz valamit a dal egyszerűségéből, de az érzelmi-gondolati egyensúly megbomlását a nyitott versvég már jelzi. A dalra jellemző egyszerűségen átlépve valami átfogóbbra tör, az egyneműséget az összetettség váltja fel, a dalforma burka erősen megfeszül.

A magában tűnődő költő sirámokra fakad.

Kora lelkesedett a ciklus első összefoglaló címéért, a *Sirátyokért*, ami érthető, mert jól kifejezte a kortársak szemében legjellemzőbb vonását e versfűzérnek, a nyugtalan csapongást, amihez illett a vijjogás asszociációja is. Ma a *Sirámok*at érezzük találóbbnak. Sirás ez, fájdalmas zokogás és tehetetlen siránkozás is: sirám, erőtlen lamentáció.

Amint a népdalküszöbnek beillő első soron át belépünk a vers világába, azonnal otthon érezzük magunkat. Nem nekünk kell visszalépnünk egy előző korba, hanem az közelített hozzánk. Honnan ez az azonnali jövőbe találás 1854-ből, ez az új reagálás a külvilágra, a számunkra oly ismerős hang? Lehet rokonságot találni – mint azt az irodalomtörténet meg is tette – Vajda Péterrel, még inkább Vörösmartyval, sőt még Petőfivel is. A magam részéről benne érzem a „válság idején” vívódó Arany Jánost is, de közvetlen elődként senkit sem lehet megnevezni, mert ez Vajda saját hangja.

Vajda nem teremtett – mint a legnagyobb költők – új világot, de pszichológiailag új világ az övé, s ehhez ez a megtalált, legillőbb forma. Próbálgatja ezt a hangot a *Sirámok* előtti *Nyári délben* is. Csaknem azonos mozdulatlan táj, ember nélküli némaság, a nagyság nyomasztó csendes ereje nehezül rá; kozmikumba kapcsolódó, az egyetemesbe révedő szemlélődés ez már, ha magán viseli is még Petőfi kezének vonásait is.

Az én-centrikus ciklus vallomás-versei egy-egy lírai telítettségű lelkiállapot rajzai, de korántsem az első versnek a folytatásai, inkább visszaütnek az elődökre, kortársakra. A ciklus II. darabja már nem olyan halk, nem is ember nélküli, nem meghitt együttlét a természettel. Sokkal zajosabb és zaklatottabb, egészében véve jóval „kisebbszerű”, mint a *Sirámok* I. A „*Száll a hegyre barna felhő*” kezdetű vers ki nem mondott sejtetései nagyobb feszültséget keltenek az olvasóban, mint az érzelmeit megfogalmazni, konkretizálni igyekvő II. darab. A rejtelmességről lehellő fátyol után már nem érdekes a kitakart nép. Nem a tartalmi megfogalmazásra gondolok, hanem a költőileg megfogott versalapra. A más dicsősége miatt kifakadó ember kisebb lett azzal, hogy leleplezte magát, hogy levetette a titokzatosság burkát magáról. Ezt nem csupán alkotói módszerének megváltozása okozza, amely a ciklus I. darabjához viszonyítva feltáróbb, direkter lett, hanem átlátszóbbak az eszközei, a képei is. A *Sirámok* I. egésze jelez valamit, közel áll a szimbólumhoz, a II. versben az egyes képek csak hasonlatok ezen keresztül láthatóvá váló lelkitalalomra.

E versnek nem válik javára, hogy a „*Száll a hegyre*” kezdetű darabbal vetjük össze, pedig önmagában – nyerségei ellenére is – vannak újnak ható vonásai; az elűzetés és örökös nyugtalanság, az egyeduralomra törő vágyakozás modernebbé is tehetnék, ha a költő megtalálta volna hozzá a megfelelő formát. Az utolsó szakasz nagy utat jár be: a népdaltól Petőfin át némi „byronkodással” Adyig vezet.

Szól a zene, harsog
Mint diadalének . . .
Én oly búsnak érzem,
Mintha temetnének;
Mintha temetnének ifjú
Koránhunyt halottat;

Mintha hallanám zörögni
Saját koporsómat! . . .*

E darabban az első versben feltett kérdés továbbgyűrűzik. Annyit tudunk csak meg, hogy valami dicsőségnek szakadt vége — s ez költői alapnak elegendő —, de hogy miből fakadt ez a dicsőség, ami elveszett, azt teljesen nyitva hagyja a vers. Talán a következő darab nyújt valami segítséget? Valóban, egy lépéssel közelebb visz az „érdemes élet” titkához. A szókimondó XIX. századi költővel ellentétben, s a századforduló költőjéhez közelebb álló, csaknem szimbólummá váló hasonlatsorral sejteti, hogy a közösségi emberi életnek volna tulajdonképpen értelme.

Az első darab mélaságából valamit visszaidéző *Sírámok* III-nak mélyebb hitető ereje van, mint az előző vers kifakadó — lezuhanó végletességének. Szelid hangja együttérzésre készítet, s nem tagadhatjuk, hogy a „boldogításnak”, e nagyon is XIX. századi emberi feladatnak ebben a minden határozottságot kerülő általános formában is hatóereje van. A mód azonban, az ellágyulás, a könnyű, álomszerű suhanás már korántsem ennek az időszaknak sajátossága, hanem a századforduló elfáradt energiátlanságának jellemzője.

Az I. vers megfogalmazatlan általánosságára adott válaszok főnévi igeneves formája további általánosságokat jelez ugyan, de mégis felbontása, s olvashatóbb körülírása a keresett élet értelmének: bujdosolni, nem nyugodni, siránkozni s

Átsuhanni a világon
Kinevetett, ismeretlen
Fájdalomtól üldözötnen.

A „megfejthetetlen álmok” és „ismeretlen fájdalomtól üzött” költőt érezzük hozzánk is közelebb állónak, s a Juhász Gyulák, Tóth Árpádok elődjének. Mennyire rokon sorok ezek a Juhász Gyuláéval:

Elborulások fiának születtem,
Kít nem ismert bánatok árnya nyom.
(Haza . . .)

A komolynak, sőt ünneplésnek induló vershez nem illik a heinei fordulatú, frivol utolsó szakasz. Az első személyre konkretizált magatartást tettettettnek érezzük, amely nem semmisíti meg az őszinte érzés hitelét, amelyeket egy mozdulattal igyekeznek eldobni magától. Új helyzetben az önmagával szembekerülő költő belső harcának első fázisa ez, a legkézenfekvőbb az ellentétbe átcsapva „oldani meg” a kínzó kérdést. De hát ez nem ilyen egyszerű. Az önmagát ketté osztó Vajdát érző énje a tettek felé vonja — vállalva a kigúnyoltatást is —, még ha értelme, a meg gondolás hiábavalónak is ítéli ezt.

A dilemma nemcsak Vajda sajátja, hanem csaknem minden kortársáé. Küzd vele Arany is a maga módján, de korproblémává éppen Vajda teszi, s teljes erővel majd csak a 70-es évek illúziótlanságában tör ki.

Hamar előbukkant a *Sírámok* egyik legfőbb kérdése, a magány és a közösség viszonya. Most indul meg a költő és a közösség kettészakadása, az elszakadás — kitaszítottás fájdalmas

* Az idézeteket Vajda János Összes Művei, Bp. 1969. kiadásából vettem — az *aki, ami* alakokat egybeírva —, mindenkor csak annyit, amennyit egy-egy megállapítás igazolására szükségesnek véltem, de az egyes versek elemzésének követésében nélkülözhetetlen a teljes versszöveg.

és átoksújtott útjainak szétválása. A költőnek a romantika felfogása szerint a közösség előtt kell járnia, de az ötvenes évek költőitől már nem mindenki várja ezt, s a költő sem kíván velük haladni (helyesebben: „maradni”), el kell válniok. A reformkor és a forradalom-szabadságharc költőinek éltető közege a közösség, az együtt lélegzés az egésszel, s a temető sirja számára a visszhangtalanság. Arany kétségbeesésében a 60-as években szinte megnémul. Vajda megpróbál fölébe kerekedni, lemondani róla, de erre — mint igazi költő — képtelen. Megveti és óhajtja a világot. Visszavágyik arra az elismerésre, amelyben Petőfi társainak körében annak idején neki is része volt, és szenved, ha ezt nem kapja meg a megváltozott viszonyok között is. Petőfi olyan szuverén hatalomnak érezte magát, aki természetesnek vélte elismerését — és szükségesnek is tartotta, küzdött is érte, Ady követelte a világtól, Vajda csak elvárja és fájlatja annak elmaradását.

Vajda még élt abban a világban, amely példát mutatott a földi valóságban is elérhető hatalomra, ezek alapvetőbb élményei, s azért még nem kényszerül képzelt burkot szőni maga köré, külön világot teremteni kárpótlásul a maga számára, mint az utána jövő Reviczky vagy Komjáthy, akik kénytelenek egy vágyvilágot kialakítani, hogy el tudják viselni a valóságot. De az új körülmények új élményeket szülnek, s az egymásnak ellentmondó hatások differenciálják, megosztják a költőt ént, ezzel új területek kapcsolódnak be az emberi mélységekből, előtör az eddig háttérbe szorított magánéleti ember is.

Az eddig is sejtetett, de ki nem mondott „életcél”, a szerelem, mélyen beágyazva egy modern keretbe, a ciklus IV. darabjában hangzik el. Úgy tetszik azonban, hogy a hangulatinak indult ciklus egyre inkább spekulatívvá kezd válni, talán mert az általános érzelmi-élményt akarja megragadni, közelebb hozni, konkrétábbá tenni, s ezzel a vers elveszti spontaneitását. A természeti képek érzelmi irányba terelik a hatást, nem pedig a verset megszüülő gondolati tartalom felé, a poénként elhelyezett *Volt nyaram és — nem szerettemhez*. A kiélezett, nagyon is tudatos befejezés már nem a dal hatását kelti, hanem eddig össze nem illő elemek keveredését, mutatva, új megoldás felé tart. Nem a lírai szuggesztíóra támaszkodik csupán, hanem megtoldja egy kijelentő elemmel is.

A vers igazi „sírám”, paralel darabja a *Sírámok I.*-nek, azzal szinte tökéletesen azonos hangulatot lehel, s eszközeik is csaknem azonosak. Ez akkor derül ki szembeötlően, ha a három első szakasz első két-két sorát olvassuk össze: *Hova lett a nap az égről? | Hirtelen hogy elsötétül! | Hideg szellő száll a fákra, | Tővig áborzadnak rája; | Halálcsöndesség az erdön; | Néha hull alá rezzentőn | Egy-egy levele a fáknak* — azonosak a *Száll a hegyre* képeivel. Idézhetné ugyanazt a lelkiállapotot, ha nem más volna a célja.

A „tartalom”, amit a vers kimond, új Vajda eddigi költészetéhez viszonyítva. Nem pusztán egy ifjú ember szerelemre vágyakozása rejlik mögötte, nem is a szerelmi élmény keresése, mint Petőfi sok korai versében. A már 30 éve felé közeledő költő az elszalasztott szerelemben a terméketlen, céltalan életet is siratja; felcsillan az élet értelmének mélyebb megpillantása — s ez kiindulópontja lehet a filozófiai fejtegetéseknek is. Minden attól függ, mennyire sikerül ezt elmélyítenie emberileg és társadalmi érdekűvé tennie. A romantikában a szerelem sorsként fonódik egybe a közeleti nagy szereppel, s ezáltal felmagasztosul, a polgári viszonyok között magánjellege hangsúlyozódik ki elsődlegesen, ezt kell elmélyíteni és kiszélesíteni, az individuális élményt korélménnyé növeszteni.

A sok tekintetben féltőn álló Vajda János-i költészet egyik ez időbeli jellemzője az erős hangulati ingadozás is. A *Sírámok IV.* versében még így kiált fel ijedtében: *„Hova lett a nap az égről? | Hirtelen hogy elsötétül! | Mintha állana itélet, | Valakit kivégeznének . . .”*, a következő versben pedig már szinte ujjong: *„Mily vidám, örömtelt | A nap nyugovása!”* Ugyanannak a természeti jelenségnek ilyen ellentétes érzékelése nyilvánvalóan a költő belső világának megváltozásával függ össze. A benyomásokra még reagálni kész, a lélek rugalmasságát még őrző nyugtalan, mozgékony költőiségre vall a ciklus e darabja, amely különösen Aranyt és Adyt egyszerre idéző záró szakaszával vált híressé.

Vörös az ég alja,
Szélvihar lesz holnap:
Azok a vén romok
Mind mind leomolnak . . .

Nincs ebben a versben semmi kézzel megfogható bizonyosság, mégis rövid sorainak lebegése, az egészet átlengő könnyedség a felszabadult kedély bizakodásáról vall. A népi szemlélet, valami homályos történelmi utalással remek szimbólummá egyesül. Különben az egyes szakaszok maguk is egy-egy kibontatlan szimbólumnak a burkai. Az első szakaszban kifejtetlen marad, hogy milyen hazáról van szó – vannak akik nem is a „pátriát” érzik a megjelölésen, hanem a szerelem világát. Mit jelez a „rom” a második szakaszban? Reménységűgár a harmadik szakasz „sugára”? *Nem tudjuk*. De biztosan *érezzük*, hogy mit jelentenek. Az újabb költői eszköz, a sejtetés jön ebben segítségünkre.

A ciklus egyes darabjai egyre többet tárnak fel a Vajda-misztika titkaiból. Szinte mérföldkőnek számít ebből a szempontból a cikluson kívül *Előérzet* címet viselő VI. vers.

Érzem, hogy sirni fogok egykor,
Majd midőn a kihűlt képzelet
Együtt látja mind a boldogságot,
Amit nem bírt, s mégis elveszett . . .

Ez az első szakasz zárja magában a tulajdonképpeni kérdéskomplexumot: miként lehetséges annak elvesztése, amely sohasem volt a tulajdonunk, de még a birtokunkban sem? Hogyan lesz ebből az abszurdnak tartható tudatból érzelm, lírai alap a költészet számára? Nem kétséges, hogy csak e különböző alapú elemeket egybeötvöző képzelet segítségével. Egyedül a képzelet, ez az egyszerre intellektuális és érzelmi eredetű *lelkitevékenység* képes soha meg nem történő eseteket egész életre szóló élménnyé alakítani. Vajda költészetének ez az egyik legsajátosabb vonása: az vált élményi alappá benne, ami sohasem szerepelt élménye között, a *negatív élmények*.

Nem vágyakozás ez valami meghatározatlan után, a vágy sokkal konkrétabb irányulás, rendszerint megvan a tárgya, inkább a betöltetlen úr ez, amelybe nem tudni mi kerülhetett volna, s Vajda költészetének jelentős részére éppen ez üres tér betöltésének keresése a jellemző. Valójában sohasem sikerül megtöltenie kielégítően s ebbeli erőlködése okozza szenvedéseinek egy részét. A képzelet számtalan utat-módot keres és talál; magyarázatot és kibúvót, önáltatást és rideg tényeket halmoz össze, állít egymással szembe, s mindez önmészítő tűzzé csihó-lódik a folytonos újra- és újraélesztgetések során, amelyek végül is úgy hozzánőnek a költő énjéhez, hogy azokat levetni képtelen, s már nem is akar tőlük megválni – habitusává nőttek.

E gondolatok kapcsán szembe kell néznünk az érzelm és értelem viszonyának kérdésével. Sarkos ellentétként, egymással viaskodó erőkként kell felfognunk Vajda költészetében, ugyanakkor egymást kiegészítő elemekként. Az *Előérzet* tagadhatatlanul érzelmi telítettségű vers, de az eszközök, amelyekkel ezt a költő eléri, nem líraiak, hanem gondolatiak, epikaiak, hiszen egy jövőben megtörtént cselekvés leírása e költemény. A kérdés: hogyan lehetséges lírai versben az érzelmeket – örömet és fájdalmat, boldogságot és csüggedést – intellektuális úton felidézni? Mi van ez esetben az élménnyel? Nemcsak a szívet közvetlenül ért érzés lehet lírai élmény? Egyáltalán milyen alapon tartunk egyes élményt elsődlegesnek vagy közvetettnek? Nem ugyanolyan értékű a képzel, az elgondolt, mint a külső valóságban átél? Miért másodlagos az olvasott, látott vagy hallott élmény? A költőiség szempontjából bizonyos, hogy a képzeletnek éppen olyan élményi hatása lehet, sőt olykor még fokozottabb, mint a velünk valóban megtörtént eseteknek. Az éneket ért eseménynek döntő jelentősége lehet, míg a másoké esetleg hidegen hagy, de a másokat ért eset egyenértékű élményt nyújthat,

mert tudatunk önkéntelenül is énünkre vonatkoztatja bekövetkezés nélkül is. Az élmény valóságát nem az átélés valóságán múlik, hanem annak intenzitásán, az átélés mélységén.

Példa arra is a ciklus VI. darabja, hogy az ének a külvilágtól való elszakadása válságot idéz elő magában az énbén is. Felmerül a tettek és az elszalasztott lehetőségek értékelő összevetése és az abból adódó további magatartásforma. Végő soron ez a közéleti ember vereségének bevallása, azzal tetézve, hogy ezért még a magánéleti boldogságot is elvesztette. Ez a felismerés azonban egyelőre a költőn belül marad, de a belső egyensúly megbomlását idézi elő, szemben a későbbi, a világot vádoló kifakadásaival. Az eksztatikus jövőbelátás, az érzelem epikai formába ömlesztése szokatlan alakot ölt e versben, amely azonban továbbra is követi a dalforma versvégre épített szerkezetét.

A belső egyensúly megingásának egy-egy pillanata még Aranyánál is megtalálható az ötvenes években, a *Mint egy alélt vándor* több sora is tanúskodik erről, s summája az, hogy: „*Nem mertem élni, mert élni akartam.*” Vajda költészetében ez a motívum szinte minden ciklusán végighúzódik. A mindent betöltő korélmény, a „világ bírása”, a múlandóság legyőzése, a messzeható tett romantikus vágya ez időre már az élet egy kis darabjára szűkül össze, a magánélet világára, de heve olykor a nagy eszmék szolgálatának tüzét idézi, s ilyenkor egy-egy új vonással gazdagítja a dalformát; máskor — csendesülvén — a népies zsánerkép kitaposott útját járja. (*Sírárok* VII.)

Az a merőben új hang, amely a ciklus első 5–6 versében szemünkbe ötlük, a VII-től kezdve csökken, olykor teljesen visszatér a népiességhez, s ez a jelenség egy-egy versen belül is feltűnik olykor. A versek kettős arculata abból fakad, hogy Vajdából már előtört az új útra lépés szándéka, de a népiesség oly sok sikert aratott, jól kitaposott ösvényét nemcsak nem könnyű elhagyni, de emellett fűti az a vágy is, hogy megmutassa, ebben a nemben is felveszi a versenyt a legkiválóbbakkal is, s ebből sokszor sajátos műfaji-stílusbeli keveredés születik. Egy-egy népiesnek tetsző vers egyszerű csak hangot vált, a szubjektív reflexiók eltérítik eredeti irányuktól.

A *Sírárok* kísérlet sor az élet lényegének megfejtésére, a mely egy-egy pillanatra oly könnyen elérhetőnek tetszik, máskor átláthatatlan titkok fonják körül. Vajda szembekerülése az énjén kívül eső világgal, majd önmagával, hol végzetesen, nyomasztóan félelmetes, hol csaknem könnyed, egy-egy pillanatra mintha felülemelkedne a kételyeken is. A ciklus III. darabját még azzal fejezi be, hogy már nincs hite a költészetben sem, de a VIII-ban már szinte Juhász Gyula híres gondolatát mondja ki: „*Nem a pacsirta fontos, csak a dal.*” Vajda még nem tart itt, de vállalja a magyar költő gyakori sorsát is, mert érzi és tudja, hogy aprópénzzel nem lehet megfizetni a költői szolgálatot, annak jutalma önmagában van. S ami kiemeli, fölébe emeli a többieknek, az a melegség, az érzés melege, szemben a „hideg világgal”. Az önmeggyőzésre szánt versek egy időre át-átsegítik Vajdát a kritikus pontokon, s most még megelégszik elégtételként egy-egy társadalomnak adott oldalvágással.

A kétely és bizakodás váltakozásai olykor egészen merész, új gondolatokat és vele együtt új formákat is szülnek, olyanokat, amelyek már az eljövendő Vajdát idézik, sőt több tekintetben már rajta is túlmutatnak. „*Naprul napra sötétebb lesz / Éjről éjre hidegebb*”, ezzel a szokványos népies képpel indul a IX. vers, hogy azután a megszokott párhuzammal a költőre vigye át az elmúlást, és szembeállítsa az egykori, vágyakkal és szenvedéllyel teli ifjúval. Kár volna e külső burok vizsgálatánál sokaig időzni, annál is inkább, mert e kép a 4–5. szakasztól kezdve megszűnik és majd csak az utolsó előtti strófában tér újra vissza. Lényege-sebb ennél a dekadensen hangzó „késő” kimondása: „*Őszi nap, késő a fényár! / Hajnal, késő harmatod!*” De még ennél is tovább lendülve Reviczky rettenetes filozófiáját idézi már: „*De csordultig tölt reménnyel / Vessz, hogy kétségbe ne ess!*” Csaknem ugyanaz a gondolat ez, amit Reviczky így fejez ki: „*Én irgalombul azt kívánom: / Halj meg, míg ifju vagy, leányom.*” (*Perdita* utolsó versében.)

E kinban fogant hangot még tovább tudja fokozni, az utolsó előtti szakaszban egyetemessé

teszi az elkeseredés fájalmát, s modernbibliai pátozzsal, világ végét idéző átokkal, egyszerre Arannyal és Adyval rokon hangon mózesi átkot szór a világra.

Fogyatkozz el, nap, de végkép!
Ingjatok meg, hegyek! és
Feketülj el szelid kék ég —
Legyen kétségbeesés.

És megint az ismert jelenség. Az általánosítással a tetőpontjára emelkedett verset tovább fokozni már nem lehet, s folytatni sem volna szabad. Vajda azonban az utolsó szakaszban — afféle poénnek szánva — magára tereli a figyelmet, anélkül, hogy akár csak sejtetni is tudná mi gondolatának tulajdonképpeni lényege. Rejtve marad a mag a kemény héjban: „— *Sírnék majd, de nem tudok* . . . záró sor nem egyenértékű az egyetemes veszteséggel és fájdalommal.

Nem erényként, s nem is elítélésképpen említjük, de mint jelenséget feltétlenül észre kell vennünk, hogy mennyire megsokasodtak a versben az asszociációs szakadások, a be nem fejezett vagy ki nem mondott gondolatok, csak sejtetni lehet mit jelentenek, mire vonatkoznak egyes képek, metaforák. Nem mindig érzik ezeken a tudatos költői alakítás, viszont olykor a spontán képalkotás sem befejezett, úgy tűnik, mintha abbahagyná az egyik metaforát, hogy helyet adjon egy egészen más térre vezető metaforáknak. Az így összetorlódó befejezetlen képek halmaza még inkább a sejtetés eszközévé válik, s jó kifejezőjévé egy zaklatott belső világnak.

Nehéz volna meghatározni ennek a lelkiállapotnak az élményi alapját. Ez már annyira elszakadt a közvetlen behatástól, hogy a gondolatisággal átszőződött érzéskomplexum a tragédiának fantáziával előrevetített apokaliptikus képévé vált.

Az első öt versszak még egységesnek tűnik, de a hatodikkal már valami más kezdődik, a természeti képpel csak egy vékony szálon tartja a kapcsolatot. A költői kérdés hangsúlya nem azonos az előtte levő szakasz ugyanezen sorával; az értetleneknek szóló ismétlés ez, akik ilyen kérdéseket tesznek fel, mintha a hit akarattunktól függne; a virágkép azt jelzi: az elzárkózás a világ elől nem a külső tényezőktől függ. De hogy mi az „unt szél”, azt még sejtetni is nehéz. Erőszakkal kell kitépnie magát a hit öleléséből, úgy kell elriasztania magát a reménytől, hogy azonban mindez miért, azt a „*Fájdalom kell e világnak*” kezdetű szakasz volna hivatva megvilágítani, de az csak még tovább bonyolítja a kérdést, éreztet, sugall, a szimbólum felé mutat, de végképp elszakadni hasonlatalapjától mégsem tud. A *Sírárok* ciklusra általában jellemző, hogy a szimbólum-alkotó elemek egyike sem jut uralomra, így Vajda e versei csak közelítenek a szimbolikus költészet felé, de azt el nem érik. Példa erre a következő, a X. darab is.

„*Mikor a nap süt az égen*” kezdetű vers átlátszó, tiszta képsorai megmaradnak „képes beszédnek”, anélkül, hogy általános érvényű jelképpé sűrűsödjenek. Ilyenformán a vers „tartalma” egy bölcs tanáccsá zsugorodik: amíg irigykednek rád, addig örülj és használd ki, mert egyszerűcsak nem lesz mit irigyelni tőletek. Pedig nyilván több ennél a vers élményi alapja, az amit a ciklus IV. versének utolsó sorában mondott ki: „*Volt nyaram, s én — nem szerettem!*” . . . Az egyéni érzelmet azonban eltakarja az általánosító népies forma; s ez esetben nem fűzi hozzá magyarázatul, hogy magáról van szó. Ez úgysem növelné a vers értékét.

Nem meri még teljesen a képekre bízni Vajda verseinek sorsát, az új, a még szokatlan esz-köztől tart, hátha nem teszi érthetővé gondolatait, érzelmeit, ezért sokszor még erősen alátámasztja magyarázó részekkel, s talán ezért is tér vissza szinte ritmikus váltogatással a régebbi formákhoz. A ciklus XI. versében, ez álló-életképben leegyszerűsített hangon ismét a boldogság idilli világát festi, mint számára elérhetetlen életformát. A *Sírárok* VII. darabjában megfogalmazott „*Elfeledtem s tán azért / Birtam a világot*” tételt eleveníti fel újra.

A boldogságot árasztó zsánerrajzot azonban megszakítja a személyesre fordított kérdéskomplexum, amely most már a közéleti-költői szerep teljes feladását javasolja.

Könnyezésed, merengésed
Mit ér az emberiségnek?
Jobb, sirasd meg mult idődet,
Mely nem tér meg soha többet.

A nagyvilágból a kisvilágba visszahúzódás az eredménye a hosszú belső harcnak? Nem egészen. A költő sohasem tud nem-közösségi egyeddé válni, különösen nem a XIX. századi költő, s még kevésbé Vajda. A magánvilág javára eldöntött kérdésen belül újra és újra feltámadnak a vágyak: teljessé tenni az életet, s győztesnek lenni mind a két világban.

A „*Menj el innen, menj el messze*” (*Sírárok* XII.) kezdetű vers térbeli kategóriává alakítja az erősen belső, hitben gyökerező lelkitartalmat. A transzponálásban a helyhatározóknak van döntő szerepük. Az I. szakaszban: innen, messze; a II-ban: arra, merre, honnan; a III-ban: ott – határozott, mégis megnevezetlen hely. A költő önmagával folytatott vitájának célja éppen a dezorganizálás, a hitetlenség keltése. De ez nem sikerült maradéktalanul, részben mert ennek argumentumai sem határozottak, részben mert az utolsó szakasz már a menekülés értelmetlenségét, lehetetlenségét is magában rejti.

Nem különösen jelentős vers ez sem Vajda költészetében, sem a ciklusban, de mégis megállásra készítet: mennyire zsúfolt, hány fizikai és lélektani irányba mutat, s hogy elkanyarodik a szavak jelentésén alapuló régebbi költői irányzatoktól, az erdőbe menekülő vad allegóriájával pedig sajátosan Vajda János-i költeménnyé válik.

Az én-centrikus versek egy szép darabjában (XIII.) a tájrajzra épített leírás adekvátan érzékelteti Vajda lelkiállapotát. A vers ereje nem a pusztá hasonlatban, annak következetes végigvitelében van, hanem a hasonlat kibontásában, elmélyítésében. Legmegkapóbb a második szakasz fa-ember képe.

Lombtalan cser megraboltn,
Hajadonfő néz az égre,
Mintha elégtételt kérne

A lombtalanság a megrablottság érzetét kelti a költőben, ami sorsával azonosítva a veszteségérzést mélyíti benne tovább, finom, nem kítőző váddal párosítva. A kép szuggesztív ereje önkéntelenül csontváry *Magányos cédrusát* juttatja eszünkbe, szerteágazó csupaszságával, kereső karmozdulataival. Sajnos, ez csak egy pillanatra felmerülő és továtűnő kép, amit nem követ több hasonló erejű ábrázolás. A szokványos és egyre inkább csak a költőre magára vonatkozó természeti környezet leírása epika szerepet játszik, cselekménysort egészít ki, magyarázó funkciója van. Egyébként törés is van a szél és költő viszonyában, nem egészen érthető miként válik a harmadik szakaszban még csúfot űző szél végül az egyetlen igaz barátá.

Vajda költői látásmódjának újszerűségét legszembetűnőbben a *Sírárok* XIV. verse mutatja. Fosszuk csak le az első szakaszról az első és az 5. sort, s csak a metaforát nézzük: Petőfitől egyenesen Adyig fut velünk a kép, s számunkra ezúttal pusztán a képi látás a lényeges. Vajda már 1853-ban így fog fel, alakít át egy érzést: látomássá, képsorrá válik az élmény. Ha ez jelentősebb, például történelmünkkel terhes nemzeti problémát zárna magába, azonnal Ady-képpé válna, az első és 5. sor más értelmet nyerne – szimbólummá súlyosodna.

A kép folytatása is tökéletes, törés nélküli, s ezúttal a megindított rohanás többet foglal magában, mint egy ifjú könnyelmű „vesztébe rohanását”. Ezúttal a kép többet is elbírna, mint amennyit az egyetlen mondatba futó három sor enjembement magába foglal.

Isméteelnünk kell, nem a kifejezés módjában, hanem az érzékelés új látás-kivetítésében van a kis vers újszerűsége. Megérdemli, hogy teljes egészében idézzük.

Mi vagy te eddig mult időm?
Egy járatlan nem ismert pusztaság.
A buja fűvön át
Sebes vágatva egy vad ló rohan:
„A kicsapongás.”
Hátán az elkapott gyerekekkel,
Ki hátra már rémülve pillant
Az átrohant
Kétségbeejtő messzeségre . . .

Mennyire lecsökken ez a száguldás, s milyen ismerős tájakon poroszkál ezek után a költő képzelet. A XV. vers kihegyezett népdalszerűsége, műköltészetre emlékeztető szimmetrikus elosztású gondolatmenetével semmi eredetiséget nem mutat. Az ismert fa-madár-remegő ág, az ellentétekre épített szerkesztés, a burkolatlan fenyegetés, amely sem meg nem ijeszt, sem meg nem hat, már nem folytatása az eddigi költői hangnak. Nem sokban különbözik ettől a ciklus XVI. darabja sem, talán hangulata egy fokkal hitelesebbnek érzik, amit különösen dalszerű zenéje mélyít el. Az egész vers azonban egyetlen szesszenet, nem oly mélyen a fájdalomkba vájó, mint a *Sirámok* néhány más darabja volt. Kérdésfeltevése: *S nem tudom kitől, de kérdem: | Ki temet el majdan engem?* . . . inkább költői kérdés, mint valóban feleletre váró, égető probléma.

Az egyetlen mondatba tömörített, epigrammatikus XVII. vers Petőfi *Felhők* ciklusának egyes darabjaira emlékeztet, különösen ég, csillag, sugár indítású első szakaszával, de a felcsattanó hang már inkább a Vajdáé. Azzá teszi az el nem érés, az elvesztés félelme és a vágyakozás felháborodással megerősödött hangja. Itt nem a panasz, a siránkozás uralkodik, hanem a perbeszállás az igazságtalan sorssal, szinte követelése a jogosnak érzett kívánság teljesítésének. A vers tulajdonképpen modern változata az eddig népi formába öltöztetett szerelmes verseknek, ott a szokásos természeti képek általánosságába ültette át szerelméhez szóló szavait, itt egy megszemélyesített fogalommal perlekedik. Ezzel némileg személytől független, felette álló erőhöz, egyenesen a sorshoz intézi szavait. Talán már itt megvan Vajda gondolatának az a magja, hogy az ő szerelme nem pusztán két ember akaratától függő érzelem, hanem — sors, eleve elrendelés, s most megkísérli azt követelésével a maga javára fordítani.

Céltalan holyongjam én át
A sivatag életet —
Te lehulj és elenyésszél —
S ne találj meg engemet?

A záró sor egyenesen kényszerít a kívánt gondolat kimondására: „az lehetetlen”.

„*Hej de nem így volt hajdanában*” kezdetű (XVIII.) vers nyíltan utal az előzményekre, van valamelyes számadás jellege, illik egy ciklus befejezéséhez. Számvetést rendesen forduló-pontokon s leginkább sikertelen kísérletek után készítünk. A *Sirámok* ciklus záróverse a végképp elmúlt ifjúság reményeivel számol le, kissé melankolikus, már nem követelőző, nem lázadó hangon, hanem némi bölcsességgel, az érettebb fej hevességtől mentes megnyugvásával. Illik ehhez a természeti képekben rejlő lágyság, amely a komoly és komor gondolatokat elviselhetőbbé enyhíti, de alapja az egésznek az a nagy jelentőségű felismerés: „. . . *szívemet hő napnak hittem, | Amely körül jár forog minden.*” Belátni azt, hogy nem miértünk áll a világ — nyílt bevallása ifjúságunk elmúlásának.

Az ifjúság elvont fogalmát s az abban élő reményeket és vágyakat térbelileg szemléltető képekké alakítja át Vajda, így érzékelhetőbbé válik ettől való távolodása, s búcsúja a múlttól, ahova már nincs visszatérés.

A rengő ifju zöld levelek
Csak a távolból integetnek,
És várnak . . . És vár engem ott a
Mereven álló tilalomfa!

Úgy tetszik, mintha Vajda is eljutott volna a magánemberi és közéleti személyiség egységéhez, a versben nyoma sincs annak, hogy szétválasztaná a kettőt, csak gyanítani engedik a kitételek, hogy mikor melyikről van szó. „A zöld levélről azt gondolva, / Hogy koszorú lesz homlokomra . . .” nyilván közéleti dicsőségre céloz, míg a „ . . . néma galamb szerelme . . .” feltehetően a magánéletre utal, de szétbonthatatlan egységbe fonódnak egybe.

A „bús előérzet” beteljesedett, a kiűzetés egy világból megtörtént, s ez mindenképpen veszteség, vereség, de még nem tragédia; mert még nem maga a vég, most még csak „mintha”, csak sejtés, mint a *Sirálmok* I. versében volt, a végső szó kimondása még messze van. Szemmel láthatóan ez a ciklus csupán előjátéka egy újabb lázas keresésnek, vívódásnak.

A csupa kérdés, az „élet”, a boldogság utáni szüntelen vágyakozás, a kételyek és lemondások, az elmúlás, a kifosztottság érzése a tárgyai ennek a ciklusnak. A visszatekintés és mérlegelés: az „érdemes volt?” kérdésének felmerülése, az ingadozás a boldogság és dicsőség között — a bizonytalankodás árulkodó jegyei.

Érthető ez elbizonytalanodás. A harmincadik éve felé közeledő költő, aki 21 éves korában megfenyegette a „honárulókat”, ítélkezett belső és külső ellenség felett, országos és nemzetközi kérdésekben nyilvánított véleményt, s aki kezébe vette a honvédő fegyvert is, biztos ítéletű, határozott ifjú volt. A bukással megváltozott körülmények között elveszti biztonságát — egyéni kérdéseiben. Úgy tetszik: annak idején a haza sorsának intézése könnyebb volt, mint most a saját életének irányítása. Valójában az történt, hogy magánéleti problémáit megelőzték a közélet fontosabb eseményei, s nem volt alkalma felkészülni, tapasztalatokat szerezni, s az 50-es években egyszerre zúdultak rá a nemzet és az egyéni életének problémái.

A forradalom és szabadságharc pszichózisa betöltötte a 48-as nemzedék egész életét, s abban csak másodsorban kaphatott helyet az egyéni érzelem, de az élet ezen értelmének bukásával Vajdában kettőzött erővel törnek fel a magánemberi vágyak.

A MEGKÖTÖTTSÉG VERSE: ADY ENDRE: SÍPJA RÉGI BABONÁNAK

Csak magamban sírom sorsod,
Vérem népe, magyar népem,
Sátor-sarkon bort nyakalva
Koldus-vásár közepében,
Már menőben bús világgá,
Fáradt lábbal útrakészen.

Körös-körül kavarnak
Béna árnyak, rongyos árnyak,
Nótát sípol a fülembé
Sípja régi babonának,
Édes népem, szól a sípszó,
Sohse lesz jó, sohse látlak.

Szól a sípszó: átkozott nép,
Ne hagyja az úr veretlen,
Uralkodást magán nem tűr
S szabadságra érdemetlen,
Ha bosszút áll, gyáva, lankadt
S ha kegyet ad, rossz, kegyetlen.

Üzenhettek már utánam
Kézsmárk hegye, Majtény síkja,
Határ-szélén botot vágok,
Vérem többé sohse issza
Vesztett népem vesztett földje:
Sohse nézek többet vissza.

1913 márciusában íródott ez a költemény kiélező, kérdező helyzetben a magán- és közéleti embert ért vereségek után, elutazás előtt. Az egyéni életben ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nem sikerülhetett a várt megifjodás. A lélek szándékát keresztelte a test: betegen, megviselt idegekkel feküdt Ady a Lövőház utcában, öccsének, Lajosnak budai lakásán, szenvedte az „illetlenül ifjú utak”, a későn legényes élet elkerülhetetlen bosszúját: a test gyengeségét. „Nagyon összetörtek a világi dolgok”, „nagyon árva” „beteg és bolond vagyok” – írta magáról számos változatban. Megsűrűsödtek a szokásos adys panaszok. S a testi bajokhoz hozzájárult „az örjítő szükség”; az anyagi gondok. Ismét hiányzott „az a mindig szükséges húsz forint”.

Megkavart, tépett idegekkel, pénz nélkül élve kiesettnek érezte magát a költő nagyon a világból.¹

S nemcsak az egyént: vereségek érték a közéleti ént is. 1913. március 3-án lefújta a szociáldemokrata párt vezetősége a március 4-re tervezett általános sztrájkot: demoralizálva ezzel a saját sorait, meghátrált végleg a reakció előtt. Az egy évvel korábban, 1912 tavaszán kezdődött, s 1912. május 23-án tetőződött forradalmi fellendülés ezzel véget ért: az ellenforradalom, a némaság lett az úr.²

Kapóra jött tehát a közéleti s magánéleti reményeiben csalódott költő számára ekkori napjai két legjobb emberén, Bródy Sándoron és Nagy Endrén keresztül a Nyugat-vita során elidegenedett, de most békülni akaró egykori barátinak, Hatvany Lajosnak az ajánlata: hajlandó fedezni egy előkelő külföldi szanatóriumban, a Graz melletti Maria-Grünben néhány hónapos orvosi kezelést. Kiutat ígért ez az ajánlat, kiutat a körülfogó nyomorúságból. Megvillantotta az újrakezdés, a változás lehetőségét. S készülve az útra megírta Ady a *Sípja régi babonának* c. versét, ezt az utazás életrajzi véletlenjét önlegendává érlelt számvető költeményt.

A maga kiélező, határhelyzetet teremtő jellege folytán a környező világgal való meghasonlottság, az én és a valóság közti konfliktus hordozására kiváltképp alkalmas volt mindig is az utazás, ez a lírai helyzetű, ontológiai kilátóponttá érlelt életrajzi szituáció. Éppen azért hagyománya volt már az ilyen típusú biográfiai háttérrel rendelkező költeményeknek Ady lírájában. Ahogy Petőfinél a születés-ünnepkel egybeeső szilveszteri éj: nála épp a környezettel való örökös belső konfliktus miatt az elválás, az elszakadás pillanata — az útrakészülés — jelentette általában mindig is a szimbolizálódásra hajlamos, kérdező helyzetet: a poétikai szituációt. A költői alkotás törvényeinek megfelelően mitizálódott ilyenkor az egyszeri esemény, s léte alapkérdéseit mérte fel az egyén. Így volt ez már az érzelmi forradalmiság időszakában is. Ezért írta meg pl. az 1904-es párizsi út előtt az *Elűzött a földem* c. versét, az 1905-ös bajorországi, starnbergi kirándulás előtt pedig az *El a faluból-t*, s az 1906-os párizsi készülődés napjaiban a *Megáradt a Tisza*, *Párizs az én Bakonyom* c. költeményt.

Az utazás-mítosz ezen verseinek sorába tartozott a *Sípja régi babonának* is. De a távolságot mérve a hajdani érzelmi forradalmár s az 1913-as népi forradalmár között a megformálás mikéntje változott. Jelezve mintegy, hogy bonyolultabb lett az én viszonya a körülötte levő konkrét valósághoz, hogy a népi forradalmár ebben a vonatkozásban is szűkszerűen súlyokkal terheltebben, nagyobb felelőséggel, így gondolkodásban élt: komplikáltabbá, összetettebbé vált a versformálás. Az utazás versek hajdani egyenesvonalúsága megtört. Ellentmondott egymásnak a vers két központi poétikai alkotó része, a *szemantikai-logikai* és *zenei-képi sík*: az egyikben a távolodás, a distancírozás, a másokban az azonosulás volt az uralkodó. Ez az ellentmondás, az innen eredő *paradoxitás* határozta meg a költemény belső szerkezetét.

II.

Logikai-szemantikai síkon vizsgálva a verset, az utazás életrajzi motívumán alapuló költemények jellegzetes ismérve, a *távolítás* volt a formai determinans, az szabta meg a költemény menetét. Erre utalt rögtön a lírai beállítás, a költői művek elemzésénél is döntő engelsi kritérium: a tipikus jellemek rajza a tipikus körülmények között.

¹ Az életrajzi helyzetre l. főleg: Ady Endre: Válogatott levelei. Szerk.: BELIA György. Bp. 1956. 394—395.; ADY Lajos: Ady Endre. Bp. 1923. 161. kk.; ADY Lajosné: Az ismeretlen Ady. Bp. 1942. 212. kk.; BÖLÖNI György: Az igazi Ady. 2. kiadás. Bp. 1947. 272—274., 349.; HATVANY Lajos: Ady a kortársak között Bp. [1928.] 175., 210—211.; Levelek Hatvany Lajoshoz. Bp. 1967. 642.; LENGYEL Géza: Ady a műhelyben. Bp. 1957. 371.

² Vö. PÓLÖSKEI Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék. Bp. 1970. 181—182

A distanciával élő, tömegből kiemelt, elkülönült ember — a távolodó ember: a magányos vándor, a bújdosó volt a hős. Az ő ismérvei tüntek fel rendre. Átmeneti helyzetben, már menőben bús világgá, sátor-sarkon bort nyakalva, járadt lábbal, útra készen ábrázolta hőseit a költő. Távoltságteremtő magányára utalt rögtön az intonációban jelzett cselekvés: „csak magamban sirom sorsod”. A magamban határozó a benne rejlő beszédes kétértelműséggel egyszerre jelezte az egyedülletet („a magamban” — „egymagam”) s a befelé forduló, elkülönülő, bujkáló sorsot („magamban” — „nem hangosan”). Maradéktalanul aláhúzta ez a kettős irányban, kettős jelentéssel is kiszigetelő állapotahatározó az eltávolodást, az izoláltságot.

S ez a magány lett még teljesebbé a szintér jelzésével. Kétfajta úton — egyrészt a maga képi hagyományával, másrészt konkrét tényleges tartalmával is — hangsúlyozta az egyedülletet a színhelyt jelentő vásár motívum. Mint pl. Az ember tragédiájának londoni színe, Arany Vásárban c. költeménye, Vajda János Sodomája tanúskodott róla, sajátos veretet kapott a romantikus antikapitalizmus századvégi irodalmában ez a művészi kép: a világnyi önzés megjelenítője lett, testet öltött benne a közöny, idegenség. A választott színhely így már a maga pusztá képhagyományán át is tartalmat közölt: a népért síró sors magányáról vallott a másfajta törvényű, csak érdekre néző vásári nép között.

De a magányt húzta alá más szempontból is az idézett színhely: a vásár-motívum. A fojtó egyedüllet megjelenítésére mindig is alkalmas volt a tömeg, a nem organikus, de véletlenszerűen egybeverődött emberi sokaság, a nem közösséggé vált, de pusztán esetleges emberi együttlét. A termékeny magányt, a keresett magányt a Rousseau-t követő Csokonaihoz hasonlóan — ember nélküli tájon, a természetben ábrázolta legszerencsésebben mindig is az író, de az elszenvedett, a kényszerű magány számára — a Kafka-művek tanúskodnak róla — a nagyváros, illetve valamely feltűnően forgalmas hely: kocsmia avagy vásár volt hagyomány-szerűen a legjobb, kiélező háttér. Az emberi nyüzsgésben, a sodró sokaságban — mint pl. Barrault nagyszerű filmjének, a Szerelmek városának záró, „bolhapiacbeli” jelenete tanúskodott róla — szorítóbban érződött mindig is a sehová-nem-tartozás, a gyötrő egyedüllet. S így volt ez a Sípja régi babonának c. költemény esetében is: magányt sugallóan rendelődött egybe a városi kavargás s a népért síró sors.

S nemcsak a lírai jellemzés: distanciózás határozta meg a cselekménybeli szerkezetet is. Az idő síkján a jelenből a jövőbe, az első szakasz tényleges praesensétől az utolsó strofa futurumot hordó jelenéhez, a tér síkján a közepében helyhatározótól („koldusvásár közepében”) a határszélen helyhatározóig („határszélen botot vágok”), az érzelmek síkján az édes népem jelzős szerkezettől az átkozott nép fordulaton át a veszett népem kifejezésig vitt a cselekmény. S a mozdulatok rendje is ilyen irányt jelölt: a népért sírástól („csak magamban sirom sorsod”) a megtagadásig („sose nézek többet vissza”) jutott el a mű. Minden szerkezeti-cselekménybeli mozzanat negatív jellegű fejlődésre, távolodásra utalt: a hős és szülőföldje, a hős és népe között a távolság egyre nőtt.

Ez a távolságtérmetés a lírai témában — a gondolatok síkján — teljeseedett ki. A sajátos, látomásos, több szintű, adys képszerűség révén a konkrét, egyszeri vásár-kép nemcsak a maga érzéki valóságában: egyben az elvontságok síkján — szimbólumként — is élt: a történelemben adott ország jelent meg benne, ott állt a versbeli hős a magyar történelem kellős közepén, körötte kavargott a történelmi sors. Szinte észrevétlenül montírozódott egybe ez a két fajta sík: a konkrét-érzékletes s az absztrakt-gondolati. A történelmi nyüzsgést, a „béna árnyak, kósza árnyak” mozgását figyelve mindinkább a távolságtérmető gondolat: a kritika lett a hősben uralkodó. Nem tartalmi, de formai elemként kezelve a verset átható nemzet-bírálatot: ez jelentette a vers központi témáját s egyben a distanciózás legfőbb eszközét.

A tematika szintjén érvényesülő távolságtérmető szándékról egy szembeötölő történelmi rájátszás már rögtön hírt hozott: a magyarság legnagyobb ellenségének, a XVII. századi Habsburg-abszolútista ellenforradalom egyik vezéralakjának, Kollonichnak állítólagos szavait idézte versében szinte szó szerint a költő. Ő volt az, aki „koldusnak” akarta látni Magyar-

ország népét, akinek az „uralkodást magán nem tűr, szabadságra érdemtelen” kijelentést tulajdonította az utókor. Az ellenség kritikájával való azonosulás distanciát jelzett már pusztán formailag, egymagában is, s még inkább azt jelzett a bíráló tartalma. A XIX. századi nemzetkritika központi mondandóját a Széchenyi-féle szalma-láng gondolatot s az Aranytól megénekelte „nagyidaizmust”, — Sötér István tömör meghatározásával — „az álom és való felcserélésére”³ való hajlamot tette szóvá Ady Endre is. De végsőkéig élezve, ad absurdum vive minden korábbinál végtetesebbé téve ezt a bírálót. A Sötértől emlegetett álmodozó, „eljátszó könnyelműség” ebben az ellenséges — kollonichi — hangra rájátszó kritikában a valóság-érzék teljes hiányává, pusztulást rendelő tulajdonsággá nőtt. Immár nem Nagyidán, de a Semmi peremén folyt a cigánylét.

Már a tematikai szerkezet első mozzanata: az expozíció — a népet aposztrofáló „koldusvásár” kép jelezte ezt a valóság sodrából az élet menetéből való kiszakadottságot: „koldusokká”, „béna árnyakká”, „kősa árnyakká” változtak itt az Arany János-féle hajdani cigányok. S nemcsak groteszk volt így a világuk, de kísérteties is. A képhangulat beszélt: a régi babonák sipszavára kavargó rongyos árnyak felidézése úgy hatott, mint valami fojtó, szorongató álom. Egy a valóságból kizuhant világ létezése látszott.

S ezt az indító atmoszférában ott ható realitástól való elszakadottságot tette még pregnánsabbá a kifejtet: a témát kibontó konkrét eszmei jellemzés. Statáriumszerűen, ítélet-hirdetőn hangzottak a megsokasodó rövid mondatok: „*Uralkodást magán nem tűr, — Szabadságra érdemtelen, — Ha bosszút áll, gyáva, lankadt, — Ha kegyet ad, rossz, kegyetlen.*” A valóságtól való elidegenedettség külső és belső ismérveit jelenítették meg az itt ábrázolt azonos törvényű viselkedésformák: ellentmondott egymásnak mindenikükben az adott emberi válasz s a kihívást jelentő szituáció. Nem tudott beleilleszkedni semmiféle életkeretbe sem az alattvalóba, sem a szabad létbe, és semmiféle pszichológiai állapotba — sem a bosszúállásba, sem a kegyadásba — az itt megjelenített nép. Hiányzott belőle a hely- és aránytudat: a valóság-érzék. Nem a realitásban, abból kiszakadtan, a szubjektivitásban, az álmok világában, a bizonytalanban élt.

A valóságból való kizuhantságot kirívóan tükrözve törvényszerűen tört fel a *sohse* szó. Négyszer ismétlődött ez a vers során: lexikai metaforává nőtt; szétáradt hangulata a költemény egészén. Annál is inkább, mert felerősítette ennek a szótani metaforának expresszív erejét néhány egyéb nyelvi-stilisztikai kép. Egy enallagé révén — az egyén hangulatát más szóra vive át — az egész világ *bus*-sá változott („*már menőben bus világgá*”). Elhagyott s így a szavakat kétértelművé, ingó jelentésűvé változtató igeekötők jelezték a körülfogó bizonytalanságot (*átkozott* — helyett: *megátkozott*” vagy „*elátkozott*”; *veszett* — helyett „*elveszett*” vagy „*megveszett*”). S hangsúlyozottan, mert rímbe helyezetten fosztó képzőket halmozott a vers (*veretlen, érdemtelen, kegyetlen*). A bizonytalanba, a szomorúságba, a megfosztottságba *veszett* be itt minden. A bíráló legmélyén — a fölényt, a távolságot kiteljesítve — a maradéktalan elítélés: a pusztulás, a veszés, a nihil komorlott.

S megszületett ezzel a döntés: a távozás parancsa. A kritika nyomán felgyorsult a műbéli cselekvés: megsokasodtak a vers végén az igék. Ami kezdetben „menőben” való lét — szándék, készülés — volt: határozattá ért. „*Sohse nézek többé vissza*” — hangzott a kemény szó. Fel-tűnt egy latens bibliai kép: a szodamai és gomorai pusztulást s az abból menekvő Lótót idézte meg rejtetten, áttételesen a tematikai szerkezet végén a lírai cselekvés. (Mint az ugyanebben az esztendőben íródott *Az Idő rostájában* c. költemény közvetlen mutatta, ott élt ez a kép ekkor Ady lelke mélyén.) Szembenállt egymással a „veszett nép” és a visszanézéstől eltiltott tiszta hős. Elvált egymástól a halál és az élet, a nihil, a pusztulás s a világgá menő én. A távo-lítás ezzel maradéktalan lett: a distancia óriásra nőtt.

³ SÖTÉR István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 177.

Logikai-szemantikai síkon vizsgálva a *Sipja régi babonának* c. verset a távollét, a distanzálás alkotása volt ez a költemény. A mű másik poétikai vonulatán, a képin-zenein azonban — éppúgy, mint számos más huszadik századi vers esetében, mint pl. az *Esti kérdést* író Babitsnál, avagy a kései József Attilánál (elég utalni a *Bánat*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a *Karóval jöttél* c. költemények paradox jellegű, lengő, tündéri, sodró bánatára) — eltérő törvény érvényesült. Ott a távollétással szemben az *azonosítás* volt az úr: az jelentette a formai determinanst, a költeményrészeket átfogó rendező elvet. S így ha van alkotás, amely példa rá, hogy az irodalom sajátos jelrendszerében a művészi mondandó kialakításánál nemcsak a logikai-szemantikai síknak — azaz: a versértelmelemnek —, de azzal egyenértékűen a vershangulatnak, a képi-zenei síknak is döntő szerepe van: ekkor ez a mű az. A maga felülről összetettsége — többszólamúsága — révén a verselemzés egy alapvető elvi kérdésének tisztázásához szolgáltat meggyőző bizonyítékot: az analízis módszertani vitájában érv.

Cáfol a maga belső komplexitása révén a *Sipja régi babonának* minden olyan — ún. lineáris — verselemző módot, mely a poétikai szerkezetet leegyszerűsítve, jobbára csupán a logikai-szemantikai elemeket figyelembe véve s a zenei mozzanatokot pusztán „simuló”, „illeszkedő” tényezőkné véve: szakaszról szakaszra, sorról sorra halad: a mű teljes jelrendszerét szem előtt tartó, a zenei-képi elemek egyenrangúságát, tartalom-hordozó szerepét hirdető, strukturális elemzés igaza mellett szól ez a költemény. Hiszen a logikai-szemantikai síkkal — a versértelmelemmel — szemben a zenei-képi sík — a vershangulat — itt végig eltérő volt, s ezt a kétirányúságot, az innen eredő összjátékot figyelembe véve elemezhető ki csupán maradéktalanul a pusztá versértelmelemmel sohasem azonosítható eszmei mondandó.

„Itt van a *Sipja régi babonának* — írta pl. erről a versről hozzáértően, mély megérzéssel Simon István, a költő. — Ha valaki egyszer ezt elolvassa, sohasem tudja elfelejteni, olyan magyar muzsikája van... annyira természetes a hangvétele.”⁴ Amit a jó vershallás — esszéisztikusan — „magyar muzsikaként”, „természetes hangulatként” jelöl: azt mint a képi-zenei sík sajátosságaiából adódó vershangulatot konkretizálhatja a pontos elemzés. Rámutathat arra, hogy másfelé húzott itt a két jellegzetes kompozicionális sík: a szemantikai-logikai és a képi-zenei. A versértelmelemmel szemben a vershangulat nem idegenséget — ismerősséget árasztott. Ami lineárisan nézve, pusztán a logikai-szemantikai elemekre figyelve mint a távollét alkotása hatott: az strukturálisan szemlélve a zenei-képi sík sajátosságaira is behatóan vigyázva az azonosulás költeménye volt.

A képi-zenei sík sajátosságait vizsgálva mindenekelett az erős zeneiség ugrott előtérbe fő jellegzetességként. A logikai-szemantikai síkon kibontakozó kemény bírálattal, ítélő jelleggel, s a mögötte álló, nihilt idéző rideg számvetéssel — racionalitással — mintegy feleselve érzelmességgel átitatottan, muzsikává olvadt szinte a költemény. Nem hiába volt a zenére való utalás — a *sip*, a *nóta* — az inverzióval élő címadás (*Sipja régi babonának*) s ismétlések révén is („*nótát sipot a fülemben*”, „*szól a sipszó*”) súllyal kiemelve. Dallá tetetlenedett szinte az egész vers. Maradéktalanul érvényesült az Ady Endre-féle különböző tényezőkből össze tevődő többtréti komplex zeneiség.

Nemcsak a hangritmus, hanem számos egyéb elem — egy hangzási összjáték — adta itt a zenét. Azt szuggerált mindenekelett az alliterációk gyakorisága. Pusztán a szókezdő — hagyományos — alliterációkat nézve is majd 50%-os volt ez. Száz szókezdő mássalhangzó közül csaknem ötven egybecsengett itt. S ezt a hangzenét még tovább fokozta a Hatvany Lajostól találó kifejezéssel bújtatott alliterációknak⁵ nevezett szóbelseji hang-egymásra-

⁴ Ifjú szívekben élek (Vallomások Adyról.) Bp. 1969. 115.

⁵ HATVANY Lajos: Ady II. köt. Bp. 1959. 229.

játszások feltűnő nagy száma (pl. az első szakaszban az *m*-ek, az elsőben és a másodikban az *s*-ek, a negyedikben a *t*-k és az *sz*-ek szuggesztív jelenléte). A vokálisokat figyelve pedig az ismétlődő hangzókapcsolatok — pl. az egész versen végigvonuló *é-e* (*népe; népem, vérem, közepében; édes* stb.) *á-a* (*fáradt, lábbal, árnyak, babonának* stb.) löktek zene felé.

S a hangelemek túl zenét árasztott a ritkázó sarkítású Ady-versekhez képest szokatlanul feldúsított gazdag rimelés: a félrímszerűen sorakozó hármas, nemegyszer három szótagnyi rímszerkesztési mód (*xaxaxa*). Ennek hatását tovább fokozták a számos esetben belső rímszerűen ható sűrű ismétlések, epanaforák („*Sohse lesz jó, sohse látlak*”) epiforák („*Béna árnyak, rongyos árnyak*”) paragmenonok („*Nótát sípol a fülembé — Sipja régi babonának*”), paralelizmusok („*Kézmárk hegye, Majtény síkja*”, „*Ha bosszút áll, gyáva lankadt — Ha kegyet ad, rossz, kegyetleri*”) szöttek át a verset. Felszabadult rajtuk keresztül a gondolatrítmus.

Ezt a hangzási összjátékot csak kiteljesítette a hagyományos hangzási ritmus s az innen adódó erős dalszerűség. Trocheusokba átjátszható felező nyolcasokból épült fel a vers. A magyaros verselés legősibb, leginkább szívhez nőtt formája, az ismerős ritmus, a népdalok hangja szólt. Mégpedig felfokozottan szuggesztív erővel. Negyven ütemből alig egytizednyi volt gyenge, elmosódó, egyébként erős ütemekkel — ictus és accentus, versnyomatékot s értelmi hangsúlyt egybecsengetően — nagy hangerővel sorakoztak az ősi nyolcasok. S ez a szívhez szóló, ősi, ismerős, magyar ritmusforma a maga uralkodó jelenléte folytán jelleget adott: az egész verset átható nagyfokú zeneiség hangulati töltését is jelezte egyben; tudatosította annak funkcióját. Mert volt zeneiség (a művész-eszmény jegyében élő fiatal Ady vagy a klasszikus álmokat szövő Babits példája tanúskodott róla), melynél nem a közelhozás, de a távolsághatárteremtés, éles határvonás volt a fő mozgató, s mely éppen ezért elidegenítő, szokatlan, rafinált ritmusformákkal élt. Itt viszont épp ellenkezőleg (a nagy dinamikájú ősi nyolcasok hangsúlyos jelenléte félreérthetetlenül erre mutatott): az ismerősség érzésének felkeltése, az azonosulás, a simulás volt a cél.

Ebbe a hangzási sugárzásba beleillesztve minden egyéb hangtani elem — pl. az egyik domináns konzonáns, az *s* is (9,25% volt az előfordulási aránya köznyelvben szokásos 6,54% helyett) — a békítés, a csittítás, a simulás jellegzetes hangjaként hatott. Kettős, végső soron egy irányba vivő funkciót is betöltött így a túlhangsúlyozott, erős zeneiség. Könnyűvé, dalszerűvé téve a költeményt elterelte egyrészt a figyelmet az erős mondandóról: már pusztán ezzel — a semlegesítő hatással is — teret teremtett másfajta, a távolítással ellentétes formáló tendenciák felé. Másrészt pedig az ősi nyolcasok domináns voltával meg is határozott: az idegenségbe ismerős szint vitt be. Az elomló, nyugodt, édes hangzenében a távolodással mintegy feleselve egyértelműen az azonosulás, a simulás vágya, az otthonlét hangja szólt.

S ezt a versbeli tendenciát jelezte nemcsak a hangzene, de a sajátos értelmi muzsika a hangzási, grammatikai, stilisztikai tényezők összjátékából adódó hangulati pára, az ún. lírai tónus is. Felfokozott nyugodtság volt erre jellemző. Nemcsak a magyaros ritmus, a paraleliztikus építkezési mód, a verstani és a mondattani egységek — ütemek — szólanak, illetve: sorok-mondatok — állandó egybeesése szuggesztív nyugalmat: azt árasztottak a túlsúlyban levő hosszú szótagok is: majd 72%-nyi volt az arányuk. S mivel az ütemében álló rövid hangok is nyomatékot kaptak, a hosszúak száma ezzel még inkább nőtt (79,7%). A nyugodtság hangja, a nyelvet teljes mozdulatlan helyzetbe rendelő neutrális hang az *á* volt a versben a domináns vokális (13% a köznyelvben szokásos 3,48% helyett). S éppúgy, mint ez a hangtani sajátosság ugyanebbe az irányba, a nyugodtság irányába mutatott a szófaji arány is. Statikus volt a vers: a főnevek aránya ugrott meg (39% a köznyelvben szokásos 29,98% helyett). Nominálisan — igenevekkel s névszói állítmányokkal — szerkesztődtek az egyes mondatok: több mint 40%-uk ilyen típusú volt. S ez a statikus nyugalom tükröződött a viszonylag nagy számban szereplő határozókban is (*magamban, sátorsarkon, nyakalva, közepében* stb.). A maguk sűríttségében az alaktani metafora szerepét töltötték be ezek: a bizonytalansággal szemben szuggesztálták a biztonságot, a meghatározottságot. S az intonációban, verskezdetben álló

s így hangsúlyossá vált *sirom sorsod*-féle szokatlan tárgyias szerkezet mint nem ismétlésen, de eltérésen, deviáción át kihozott grammatikai kép a maga huzamosabb időtartamot sugalló jellegével szintén a nyugalom, a statikusság irányába hatott. S ez a hangulati szín, értelmi zene — mint egy élethelyzetet jellemző tipikus hangulat — az ismerősséget árasztó hangzási zenével egybeolvadva, azzal korrelációs viszonyba jutva, egyértelműen az otthonosságérzésről hozott hírt, az azonosulás felé mutatott.

S ez a vers zenei-képi síkján ott élő tendencia nemcsak hangzási téren — a nyelvi és az értelmi zenén, a ritmuson és a tónuson át, de a világosabban beszélő, egyértelműbb képi mezőnyben is megfogalmazódott. Mindenekelőtt a képi szerkezet két felőtli vonása: egyrészt a visszahajló forma, másrészt pedig ettől elválaszthatatlanul a fiktív-látomásos jelleg tanúszkodott erről. Logikai-szemantikai síkon szemlélve előre haladó, felfelé menő volt a kompozíció, a távolodás nőtt, de képin-zenein másfajta irány — visszahajló jelleg érvényesült: rejtett poétikai-grammatikai korrespondenciák révén az első s utolsó szakasz volt egymással rokon. A másik két strófa absztrakt főneveivel szemben hangsúlyozottan konkrét főnevek fordultak itt elő. Konkrét-absztrakt-konkrét: ez volt a szófajokat nézve a szerkezeti ritmus. S nemcsak a főnév-típus: egybecsengett, ismétlődött a szavak egy része is (*vér, nép*), s azonos volt a versalakítás. Míg a másik két szakaszban inkább ítélő, senkihez se szóló: itt egyértelműen második személyű — megszólításos — volt a versformálás. S mindezeknek a sajátosságoknak együttes hatásában (ide számítva a nagyobb hangzenét is), ha szemantikailag nem is, de poétikailag kapcsolat teremtdött a vers eleje és befejezése közt: a kettő összehajlott.

S ezt a visszahajló jelleget erősítette fel a zenei-képi kompozíció másik sajátossága: a fiktív-látomásos jelleg. Ez is visszatérésről, illetve nem mozdulásról s így áttételesen az azonosulás mélyen ott ható vágyáról vallott. Mert távolodott a vers során a főhős az öt körülfogó, semmibe vesző, céltalan világtól: a költemény a *határszálen botot* vágó mozdulattal zárult. De csak gondolatban, csupán fiktív módon, látomásszerűen ment végbe ez a távolodás, a valóságban nem: a versbeli szereplő mindvégig egy helyben, „koldus-vásár közepében”, mozdulatlan állott, a gondolat futott, ő maga nem mozdult. Valóságként jelenítette meg a sajátos fiktív vers-szerkesztés a pusztán elképzeltet. Kétfajta idő- s térkezelés volt így adva a versben: a fiktív gondolati és a valóságos. S a kettő egymással aszinkronban állott: az egyik rohanón gyors, dinamikus volt, a másik statikus, az egyik a távolodás, a másik a maradás, az azonosulás felé vitte a gondolatot.

Azonosulásról vallott — a szerkezet sajátosságaira figyelve, annak elemei közt — a kompozicionálisan hangsúlyos helyek: a *nyitás* és a *zárás* vallomása is. A nyitás közvetlenül — a *sirom-sorsod*-attitűddel — jelezte az azonosságot, a zárás pedig közvetve, áttételesen: az *issza-vissza* rímpár néma beszédén át tette ugyanezt. Maradéktalanul érvényesült itt a rím többértelműséget kifejezni tudó, elbizonytalanító — polivaláló — szerepe; az a sajátosság, mely onnan adódott, hogy rímbe ágyazottan nemcsak szintaktikai-logikai — de zenei sorba beillesztődve is élt egy-egy fogalom, s éppen ezért a logikai-grammatikai értelemmel esetleg feleselő jelentéstöbbletet is szuggerálni tudott. Az *issza-vissza* rímpár pl. logikai-grammatikai összefüggésben nézve tagadott, elutasított, a távolodás kifejezője volt: *sohsem issza — sohse nézek többé vissza* — ez volt mondattanilag egybecsengtetve; zenei paradigmába illesztve viszont egy múlt századi népies dal emlékéét idézte ez a rím: „*Ki a Tisza vizét issza — Vágyik annak szíve vissza*”. S így mintegy tudat alatt a visszavágyódás, az azonosulás érzelmét is belopta a versbe. A költemény végén, nagy szerkezeti súllyal, mintegy önmagában csengett a *vissza szó*.

De nemcsak a képi-zenei szerkezet sajátosságaiban: azonosulás élt a különféle képi szinteken is. Mindenekelőtt azonosságot sugalltak a lexikai metafora szerepét betöltő szóismétlések, a vers kulcsszavai. A *nép* és a *vér* volt a versben a vezérszó (ötször, illetve kétszer fordult elő). S ezeknek a szavaknak a jelentésében már eleve ott rejlő s az ismétlődések révén aktualizált forrasztó jellegét egy grammatikai metafora, a birtokos személyraggal történő

használat még intenzívebbé tette (*népem, vérem*). A szó szuggesztíója húzott, lekötött: rajta keresztül is közösségvágy beszélt.

Végül mint legjellemzőbb, leglényegesebb formai elemben az azonosulás vágya, logikája munkált a tropusok megválasztásában is. Már pusztán azok formája vallott. Az uralkodó képi forma a *metonímia* volt. Magyarország helyett egy vidéki vásárnak, *Kézsmárk hegyének*, *Majtény síkjának* látványát idézte a költő: érzékeltes részleteivel jelenítette meg az elvont egészet. Konkrétta tette a metonímia révén a pusztán absztraktat, valóban hazává, ismerős helyvé, szülőföldre változtatta azt, ami a maga elvontságában szükségszerűen átláthatatlan, fogalmi bálvány, ismeretlen volt.

De nemcsak a tropusformák milyenségében, a konkretizáló, metonimikus képalakításban: a képek tartalmi sajátosságában, meghatározottságában is az azonosulás vágya sejlett, tükröződött. A XIX. századi nép helyett beszélő próféta-költők képválasztási logikája munkált itt. Mint Mickiewicznél, Petőfinél, Victor Hugónál avagy Carduccinál — a modernista költők egzotizáló, individualizáló képi típusától szögesen eltérően — hangsúlyozottan közösségre néző volt itt a képi tartalom: a költő közvetlen környezete számára meghitt, ismerős, így érvelő, forrasztó, a szívhez beszélő. Egyrészt a magyar népi élet, másrészt annak sajátos, közkeletű műveltséganyaga, harmadrészt s végül a megtett történelmi út üzent a választott metaforákon keresztül. Minden a sajátos magyar kultúrkörből jött: a kép oda kötött.

Éppúgy mint a lacikonyháról író, s a népi élni akarást jelző kavargás látványával magát vigasztaló Arany Jánosnál: a népi világból merült fel a vásárnak a képe: sipszóval, koldusokkal, sátorsarkon hort nyakaló, legénykedő, hetyke mulatókkal — a magyar életben otthonosan mozgó olvasó számára oly igen ismerős — vidéki kisvárosok vásártéri forgatagja látszott. Másfelől a régi magyar biblikus műveltséganyagból került ki a kép. Onnan jött az utolsó versszak latens, burkolt metaforája — a vesző népre vissza nem néző hősnek a képe —: Lót érkezett meg benne az ótestamentumból. Végül — s nem utolsósorban — a megtett történelmi utat idézték itt a metaforák. A kurucos-szabadságharcos hagyomány két megszentelt helye — *Kézsmárk hegye*, *Majtény síkja* — látszott. S jelképes módon némán is beszélőn az igéző multat támasztotta fel a vers központi képe, a szerepdal hőse is: a magányos bujdosó. A magyar nép annyira szívhez nőtt „vérzivataros századaiból” érkezett meg ő. S a maga létével — ismerőségével — a képi-zenei sík legfőbb elemének, a választott műnemnek a költemény alcímében („*Bujdosó magyar énekl*”) jelzett szerepdalnak is sajátos nem az elidegenedés, de az azonosulás irányába vívó veretet adott.

Mert pusztán formálisan nézve az énfeladás, az elszemélytelenedés, így a távolodás, az elidegenedés jellegzetes műfaja volt a szerepdal: életképszerű, epikai elemeket magába sűrítve az éntől elfelé, az objektivitás felé vitte ez a lírát. De kétféleképpen — 1. modernista mód: az énből kitörni nem tudva, azt csupán elfojtva, avagy — 2. realista mód: a nép, a többi ember, az emberi nem felé kiszélesítve — lehetett a vágyott objektivitás irányába törni. S a *Sipja régi babonának* erre az utóbbi típusra, a realista szerepdalra adott jellegzetes példát. A személyiséget elfojtó álobjektivitással szemben a személyiséget a közösség felé nyitottá tevő igazi objektivitás költeménye volt.

Nem arisztokratikus elkülönülés jellemezte itt a választott szerepet, mint pl. a fiatal Babits ókori hősöket idéző mozdulataiban, de — éppúgy mint a juhász- vagy a betyármesébe öltöző Petőfi Sándornál, avagy a csavargó gúnyájába búvó József Attilánál —: közösségiesítés. A bujdosót választva oly szerepet vett magára itt is a költő, mi ezek szívéhez nőtt, ezek előtt kedves, ismerős, a magyar kultúrkörben mélyen gyökeredző, élő hagyomány volt. A forradalmi *mi-vers* álcázott formáját jelentette így valójában a szerepdal. Éppúgy mint a többes szám első személyű költeménytípusnál a közösségbe állt be, annak részeként szólt itt is a vers hőse. Az azonosulás közvetlen formája, a *mi*-forma helyett azért választotta csupán a közvetettet, az áttételeset, mert forradalmi apály korszakába érve, a *mi* öntudatával nem beszélhetett: hiányoztak ehhez a megmozdult tömegek. De az ismerős kép, a vállalt szerep

révén a nyílt feloldódás, a *mi* hangja nélkül is jelezni tudta a hovatarozást. Megszólaltathatta már pusztán a műnem segítségével is a tömegmozgalmak nélkül élő forradalmár tipikus érzését: a közösségi magányt, a kívülállásban is adott együtltétet. Éppúgy mint az egész zenei képi sík, annak legkomplexebb, legösszetettebb formai eleme: a műnem választás is a közélet irányába hatott. Az azonosulás bizonyosága volt.

IV.

Logikai-szemantikai síkon távolítás, képin-zenein pedig azonosítás jellemezte a *Sipja régi babonának* c. költeményt: az innen eredő *paradoxitás* volt a vers központi formáló elve. S nemcsak a mű poétikai szerkezetét, alapszövetét határozta meg ez, de a legkisebb részleteket is: a paradoxitás tükröként ambivalencia jellemezte a mű nem egy formai elemét. Így pl. a ritmusalakítást: távolító, ideges trocheusként simuló, azonosuló ősi nyolcasként egyszerre volt ütemezhető a költemény. S ott hatott ez az ellentmondásosság a rimelésben is: eltért, feleselt a legfontosabb helyen a zárásban álló rímpárnak — az *issza-vissza*-nak — hangzási, illetve szintaktikai sorbeli értelme: az egyik esetben a megtagadásnak, a másikban pedig a visszavágyódásnak volt ez a szava. S jelen volt ez a paradoxitás a műfajválasztásban: a szerepdal kettős — elszemélytelenítő, éntől menekítő s ugyanakkor közösségiesítő, énkiteljesítő — visszas jellegében. Szemantikai síkon pedig a *veszett népem* s az *édes népem* felé ellentmondás mutatta a verset átható ellentétezt. S legfelölőbb módon a központi képben, a bujdosóban volt ez jelenlevő. Hisz a bujdosó egyszerre volt a szökő, menekülő, s ugyanakkor az azonosuló, visszavágyódó hős, maga volt ő mintegy a két lábon járó belső ellentmondás. S a maga fejlődés-, illetve motívum- és eszmetörténeti jellegzetességei folytán a paradoxitás mélyén rejlt eszmei-élménybeli kiváltó okát is ő tárta fel a legteljesebben: a formai meghatározó mögött rejlt tartalmi meghatározóra legvilágosabban ő utalt. Éppen ezért belőle indulhat ki legcélravezetőbben a vers lényegéhez, a művészi mondandóhoz áttörni óhajtó történelmi megközelítés.

A fejlődéstörténeti vonatkozásokat nézve hagyománya volt már ennek a képnek Ady lírájában. Az érzelmi forradalmiság egykori hőse — az esztéta emigráns — éledt újjá benne. Csak épp a közben megtett utat — a fejlődést az érzelmi forradalmiságtól a népi forradalmisáig — visszatükrözve: változott arccal. *Bujdosó* lett, ki egykor kivándorló volt. Mert mint az *Új Versekről* adott prózai vallomás, az *Iró a könyvéről* avagy a *Megáradt a Tisza, Párizs, az én Bakonyom*, c. költemények tanúskodtak róla: kivándorlónak, esztéta emigránsnak, a szépség önkéntes száműzöttjének stilizálta az érzelmi forradalmiság időszakában Ady Endre magát. S ez az önstilizáció adta át lassan egy másiknak a helyét: a társadalmi forradalmiság növekedésével együtt a bujdosó lett a jellegzetes hős. S minden külsődleges rokonság mellett is eltért egymástól ez a két típus: a bujdosó és az esztéta emigráns. Az utóbbi pusztán menekülni vágyott. Abban bizakodva, hogy a „szűz borzongásokat” hozó messzeségben, az idegenségben örökös ünneppé változhat az élet, el akarta hagyni a körülötte levő unt, profán világot, el akart hagyni minden megszokottat. S így szülőföldjét is végleg maga mögött hagyta. Éppen ezért mint a típus őseinek, a Browning-házaspárnak, Henry Jamesnek, Wilde-nek, Ruben Dariónak, avagy számos Adyval egykorú reprezentánsának, Rilkének, Eliotnak, Poundnak, Joyce-nak, Kavafisznak a példája mutatta: végleg idegenben kívánt letelepedni ez a művészfajta; ki akart szakadni az ismerős világból, otthon találni az ismeretlenben.⁶

⁶ Vö.: McCARTHY, Mary: *A Guide to Exiles, Expatriates, and Internal Emigrés. The New York Review of Books*. 1972. márc. 9. 4—8.

A bujdosó viszont ezzel ellentétben elsősorban politikai emigráns volt mindig: a Danték, Ulrich von Huttenek, Mikesek, Balassák, Voltaire-ek, Rousseau-k, Heinék, Mickiewiczek rokona, utóda. Oly jellegű hős, ki a megtagadásban is mindig azonosult, ki idegenben is folyvást hazafelé nézett, kit a valóság már nem engedett soha. S Ady Endrének e felé vitt útja. Jelképes volt az, hogy míg az egykori művészi dokumentumokban az idegenben való maradás, az „ott halok meg, nem a Tiszánál” végleg szakító dacos mozdulata volt az uralkodó, a művész-emigráns diktálta az önstilizáló gondolatokat: addig az 1912-ben irt *Margita élni akar* ugyan- ezt az időszakot, az útnak indító hőskort idézve hazafelé készülő bujdosóknak, „kardot kovácsoló”, „pro patria et libertate” küzdeni akaró emigránsoknak tüntette fel már egykori magukat. Nem az emlékezet csalt itt, a világnézet változott meg közben, s az tükröződött a módosult önstilizációban. Mint új hőstípusra, bujdosókra volt már a népi forradalmár költőnek szüksége. Olyan hősökre, kik messzire szökve, távolodva is folyvást hazafelé néztek, kik nemcsak eloldottan, de — paradox módon — ugyanakkor megkötötten éltek. S a *Sípja régi babonának* szerepdiktálója is ebbe a sorba tartozott bele.

Nem az egyéni fejlődésen belül, de motívumtörténetileg nézve ezt a képet egy művészileg erőteljesen megformált típus került be ezzel Ady lírájába. Mert ha nem is fogadható el a Prohászka Lajos-féle nemzetkarakterológia, mely a bukott cselekvés hősenek, bujdosónak akarta láttatni mindvégig a magyart, kétségtelen az, hogy mélyen a magyar múltban gyökeredzve, élt ez a típus: Visszatérő motívumként kísérté végig az utolsó négy-ötszáz év magyar irodalmát. A reneszánsz és a reformáció költőinél, a *Siralmas énnéköm* . . . keservét panaszló Bornemisza Péternél, majd klasszikus formában az „Oceanum mellől” „remete módjára havasok aljából” hazafelé néző Balassi Bálintnál tünt fel első ízben s a XVII. és a XVIII. századi szabadságharcokban teljesedett ki, élte virágkorát, majd az 1848 előtti évtizedekben támadt megint újjá. Kölcsey szavaival: „a vissza- és előérzés bánatjának” „tökéletes kizengője” volt ekkor a „szegény bujdosó nevezet.” A reformkori irodalomnak ez lett mintegy a központi típusa. Katona *Bánk bán*-jában éppúgy ott voltak az elbúsult, rejtőző békétlenek, mint Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi, Petőfi, Tompa, Arany, Szigligeti stb. írásaiban. Elég utalni olyan művekre, mint pl. Kölcsey: *Himnusz, Rákóczi hajh* . . .; Kisfaludy Károly: *Honvagy*; Vörösmarty: *A bujdosók, Mikes búja, A hortalan*; Bajza: *Isten hozzád*; Erdélyi János: *A menekültek*; Petőfi: *Szent sár*; Rákóczi; Arany: *A rodostói temető*; Tompa: *A bujdosórol* stb.

S ez a motívumtörténeti folytonosság egy eszmetörténeti folytonosságot is jelentett egyben. Mert nem öncélúan lett uralkodó ez a típus, a bujdosó alakja, a régebbi magyar irodalomban. S még csak nem is azért, mert számos változatban hozta létre ezt az életformát a hajdani valóság, a magyar történelem. A reformkor politikai viszonyaira pl. nemigen volt jellemző a bujdosási kényszer, nem volt ez ekkor (mint a kuruc korban) tömeges létforma. A költészetnek mégis ez lett az egyik karakterisztikus, ismétlődő képi motívuma. Elsődlegesen nem a valóság, hanem eszmetörténeti vonatkozás magyarázza tehát a típus továbbvitelét. Nem annyira önálló, tükröző, de sokkalta inkább hordozó jellegű ez elioti kifejezéssel élve — objektív korrelációs értékű kép volt ez. Nem közvetlenül maga a valóság, csak annak visszfénye: egy jellegzetes érzés tükröződött benne. Szükség volt a bujdosó megjelenítésére, mert egy nagy szerepet játszó, nagy súlyú érzelem — a kurucos szabadságharcos hagyomány sodrában felnövő s a reformkorban kiteljesedő, paradoxonokkal tele sajátos magyar hazaszeretet, a szorongásos hazaszeretet forrott össze vele. Összeforrott vele az a fajta sírva-vigadó, belső bizonytalansággal telített patrióta érzés, melyhez egyszerre tartozott ringató, becéző, simuló szeretet s pusztulást jósoló, távolító, ostromozó kritika, biztató remény és riadt menekvés.

A maga tipológiai rokonságát nézve nem az önálló államisággal rendelkező, nagy múltú népek öntudatos, nyugodt hazafiságához volt ez hasonlatos, de sokkalta inkább az önálló állami rend nélkül élő, gyarmati sorba vetett, történelem alá kényszerült népek próbára tett egyensúly-vesztett, hiperesztéziás, végletekbe csapó patriotizmusa kísértett benne. Oly típusú hazaszeretetet volt ez, melynél (legalábbis a problémátlanul, pusztán ösztönösen azonosulni nem bíró, s egy fölényes világpolgárság révén elszökni nem tudó, felelősséggel élő, gondolkodó sorsok esetében) erkölcsi vállalás volt mindig is az idetartozás, a nem-érdemessel szemben dacoló mégis, a hívó, messze fények ellenében a szegénység melletti eltökélt helytállás. Ott hatott benne az „itt élned, hajnod kell” szigorú parancsa, az igényes életek helysört vállaló rendeltetés-hite. Egyetlen fogalomba sűríteni akarva ezt a kívülről-belülről egyszerre látó, szeretve-gyűlölő összetettséget: ott villódzott benne egy morális súlyú megköötöttség-érzet.

S a *Sipja régi babonának* c. költeményt írva Ady ezt a hagyományos, a *bujdosó* képi motívummal egybeforr, szorongásos érzést támasztotta újra, tudatosan akart mintegy kapcsolódni hozzá. Erről tanúskodott már önmagában is a művet átható, számos, közvetett, rejtett allúzió: a rájátszások sora. A reformkori hazaszeretet nagy verseinek emlékét idézték az egyes részletek. Kísértett pl. a reformkori hazaszeretet két nagy krédójának, a *Himnusz*nak és a *Szózat*nak egy-egy jellegzetes szava, fordulata. (Vö. pl.: Vörösmartynál: „Áldjon vagy verjen sors keze”, Kőlcseynél: „Isten áldd meg a magyart”, Adynál pedig ennek fordítottja: „Ne hagyja az Úr verellen”; Kőlcseynél: „Ez a föld, melyen annyszor — Apáid vére folyt” — Adynál: „Vérem többé sohse issza — Veszett népem, veszett földje”.) Avagy egy másik példát véve: a Vörösmarty-féle *Fóti dal*nak, illetve a Bánk bán-opera nyomán híressé vált *Keserű pohárnak* jellegzetes póza, a reformkori líra vigadás élt tovább a sátor sarkon bort nyakaló, népe sorsát sirató lírai hősben. A rájátszás volt a versben kibomló nemzetkritika is: a Kőlcsey-féle *Zrínyi második énekének* komor bírálata is ott rejtett mögötte. Költői anyagában, rájátszásai-ban szembeötlően a reformkori lírához kötődött így ez a költemény. Mert oda kötődött a mondanójában. A bujdosó motívummal egybeolvadt reformkori érzés, a kurucos-szabadságharcos hazaszeretet éledt újjá benne, s az dobódott át a költemény központi szervező elvén, a paradoxitáson át az olvasó lelkébe. Ez volt mintegy ennek a szerkesztésbeli sajátosságnak a végső értetője.

Hisz a paradoxon sosem tényleges, mindig látszólagos ellentmondás csupán, mintegy művészi kielező helyzet, hol a két felelő pólus, a két ellentétes végtel csupán arra kell, hogy jelezze a mögötte levő egységesítő mélyebb gondolatot. S így volt ez ebben az esetben is: az Ady-vers paradoxont adó, szembefeszülő két formáló elve — az azonosítás és a távolodás — a költői gondolatot együtt ragadta meg.

Szemantikai-logikai síkon távolítás hatott; azaz a rideg ész, a pusztá racionalitás, a felszíni érdekek mondta a vétót, a dühödött nem-érdemest. Zenei-képi síkon, az érzelmek síkján viszont azonosulás élt: mélyen, ösztönösen idetartozónak érezte magát az egyéni lélek. S ebből a paradoxitásból, ebből az összehatásból szabadult fel a belső művészi mag, a mélyebb értelem: a gondolattal átítatott költői érzés, illetve a gondolattá vált szenvedély, indulat. Átdobódott az olvasó lelkébe az a fajta azonosulás, melynek — mindenféle problémátlan, pusztán ösztönös egységérzettel szemben — szerves része volt a reménytelent mondó, távolító, bíráló látás. Illetve más oldalról nézve: átdobódott a lélekbe az e fajta feülről néző távolító, kritikai tartás, mely minden nemzeti nihilista jellegű fölényérzettől szögesen eltérően mélységes, végső idetartozását sosem feledhette. Elöntötte a lelket a vers összehatásaként a kurucos-szabadságharcos magyar hazaszeretetnek, ennek a problémákkal teli, gyöttrődő, nehéz, vívódó érzésnek legbensőbb lényege: a csupa ellentmondást, paradoxitást magában rejtő, azonosuló-simuló otthonosságérzést s távolító, gyalázó-szidó reménytelenséget egyszerre hordó megköötöttség-érzet.

Felmerül a kérdés: mi tette időszerűvé ezt a hagyományos érzést, mi készítette rá Adyt, a munkásosztály vezető szerepét valló s a szocializmus perspektíváját magáévá tevő, népi forradalmár költőt, hogy ezt a régi sírva vigadó s így a búsmagyarkodás veszélyeit magában rejtő szeretve gyűlölő, gyötrődő-menekvő patriotizmust, a kurucos-szabadságharcos hagyomány tipikus érzését ismét felélessze? Egy művelődés-, illetve eszméletörténeti mozzanatnak, az egykorú magyar progresszió belső, latens polémiájának számbavétele válaszol erre a kérdésre. Ha csírájában, ha kifejtetlenül is (az erős, retrográd nyomás alatt a maga belső ellentéteit végig gondolni nem bírva), de vitázott már egymással a század elején a magyar haladás gondolkozói közt az egységes, osztatlan emberiséggé válásnak — mai kifejezéssel élve: az integrálódásnak — két eltérő, lehetséges útja: az arisztokratikus-világpolgári és a demokratikus internacionalista. Adva volt egyfelől az az attitűd, amely az emberiséggé válás folyamatának kezdetét látva, a nagyobb egységek létrejöttének helyes és igaz törvényét észelve, a szembe-fogó, provincializáló nacionalizmussal együtt, annak függvényeként, a történelmileg kialakult kisebb egységek szeretetét, a mélyen gyökeredző emberi érzést, a patriotizmust is, mint az elmaradottság kirívó formáját, mint lefogó babonát félrelegyintette. S adva volt másfelől az a magatartás, mely ha a kisebbet — a hazát — az emberiség távlatai felől vette is számba, azt is tudta egyben, hogy érték ez a kisebb a nagy egész számára, az egész szeretetétől, az internacionalizmustól elválaszthatatlan a rész szeretete. Nemcsak az emberiség felől nézte ez a tartás a körülötte levőt, a hazát, a nemzetet, de minden doktrinér emberiség-hitvallástól szögesen eltérően — gondos számadóként — az emberiség felé is fordulva egyben: az adott valósághoz szorosan tapadva. S Ady a *Sípja régi babonának* c. költeményét írva ebbe a polémiába szóló közvetve bele.

A költemény megírásának heteiből, 1913 tavaszáról maradt fenn Bródy Sándor tollából egy figyelemre méltó életrajzi jegyzet. Leírta benne Bródy egy Promontor alatti (kinti, budafoki), Adyval és Nagy Endrével való „városból kikiváncszó”, „vidékiek” kocsmázásukat. „Muszka, igazi orosz dolog ez — hangzott a beszámoló — a hazáról beszélgettünk, és azért is szeretek a kettővel találkozni, mert e kettővel még lehet. Jó, hogy nem hallják beszélgetésünket szép kávéházakban ülő, szép és nálunk haladottabb kartársaink. Szégyellnénk magunkat, vidékiek.”⁸

A maga esetlegességében is egy belső szellemi tartás kifejezője volt ez a megőrzött biográfiai adat. Ha anekdotikus mezben is, de a lényegét jelezte. Mert nemcsak a Kutyaavilla-féle búsulásokon volt adva a „fölnyes társakkal” szemben ez a búsmagyarkodó, darvadozó, „vidékiek” tartás, általában is jellemző volt Adyra ekkor — 1912—1914 között, a népi forradalmiság időszakában — ez a dacos, öntudatos „rögösen magyar” „szidva szerető”, „marván imádó” lét, jellemző volt rá — ahogyan írta — a „vasalt emberekkel” szemben ez a „megvasaltság”. Szívesen vállalt polémiát ennek érdekében. Csak a *Sípja régi babonának* megírása körüli időkből véve a példákat. Szabó Dezsővel szemben, aki ekkor épp a maga neofita, túlteljesítő radikalizmusának időszakát élte, s így az egész magyar régiséget, a kurucos hagyományt hetykén lekezelte, ezekben a hónapokban védte meg pl. Ady a protestantizmust, ezt a magyarságot őrző, nem pusztán vallási, de népi tradíciót. S a galileista modern felvilágosítók folyóiratában, a *Szabadgondolatban*, a „babonátlanságnak” ebben a lapjában ekkor tett „vallomást a patriotizmusról”, erről a „rejtett”, de „minden tudományánál erősebb babonájáról”. S végső soron a *Sípja régi babonának* is ebben a vallomás-sorba tartozott bele. A költemény címe, a versnek ez a — Schopenhauer szavával szólva — beszédes névjegye innen volt

⁸ BRÓDY Sándor: Adyval a Kutyaavillában. Cilinderes Tiborc. Válogatott cikkek és tanulmányok. Bp. 1958. 272—273.

érthető. Eligazított itt a *Vallomás a patriotizmus* c. cikk *babona* kulcsszava. Babonának tartotta a hazafiságot egy nem elég mélyen gondolkodó, huszadik századi felvilágosultság? Ady nem törődve ezzel, ennek ellenére göggel vállalta ezt a babonát. S a maga asszociációs képi mezőnyében a harlemi patkányfogó híres, nem engedő, kötő sípjának emlékét idézve: *sipja régi babonának* szólt. Újjáéledt, költői képpé lett a hagyományos magyar szabadságharcos-kurucos hazaszeretet legbensőbb ismérve: a megkötöttség-érzet.

S Ady forradalmisága teljesedett ki ezzel. Mert nem Barrès-féle fejlődést jelzett itt a visszaterés a patriotizmushoz, a szépség emigránsából, lázadó, dacoló kivándorlóból kötöttséggel élő bujdosóvá válás. Nem az elfáradt, kételyektől gyötört, magányos individuum menekült be az irracionálisba — Barrès szavát idézve — „a patriotizmus ösztönösségébe”.⁹ Az ilyen típusú út reprezentánsaitól — egy Barréstől, D’Annunziótól, Lemaitre-től, Montesquieu-tól, avagy a késői Hauptmann-tól, Gogoltól, Szabó Dezsőtől — szögesen eltérően nem az ellenforradalmisággal, de a forradalmisággal volt itt ez az érzés mindvégig korrelatív, nem a nacionalizmussal, de az internacionalizmussal fonódott egybe. Csöppet se véletlen, hogy mindenfajta szűk látókörű, az „én hazámat” mindenek fölé állító apologetikus nacionalista szemlélettel szemben erőteljesen előtérben állt itt a kritikai jelleg.

Funkciót váltott így Ady lírájában a hagyományos kurucos-szabadságharcos hazaszeretet. A „nagy világon e kívül nincsen számodra hely” nem az „extra Hungariam non est vita” szemellenzős gondolatával jelentett itt egyet, a patriotizmus nem a provincializáló nacionalizmusnak, de a forradalmiságnak lett organikus része. Hajdani magyar kisurak erkölcsi parancsát, a megkötöttség-érzést magáévá téve, magáévá tette Ady minden forradalmiság egyik lényegi ismérvét: a távolra nézéstől, a történelemben való gondolkodástól elválaszthatatlan közelre nézést, a környező valósághoz való szoros tapadást. Mert — nem aktuális-politikai, de világnézeti-ontológiai síkon nézve — sosem csupán történelmi távlatosság, az emberiség elvont szeretete jellemző az igaz forradalmárra, hanem a konkrét emberszeretet — népközeliség is. Egyszerre kell, hogy tartozzék hozzá makro- és mikrohorizont: a kis és nagy világban való gondolkodni tudás. Ez a kettős irányultság biztosítja azt, hogy üres távlatokban, donquijoteségben ne vesszen a lélek, hogy ne váljék frázissá a forradalmiság. S a maga sajátos természete folytán ezt az érzést zengette fel Ady lírájában az újjáélesztett, nagy múltú hagyomány: a kurucos-szabadságharcos hazaszeretet. A hozzátapadó morális jellegű megkötöttség-érzés következtében nem pusztán elzárkózó búsmagyarkodás, de a forradalmár világképébe beillő jelentés is társulhatott hozzá: a forradalmi mikrohorizontnak — a népközeliségnek — lehetett a kifejezőjévé. „Sipja régi babonának” hallott, s megszólalt benne minden forradalmiság — teljes emberség — egyik lényegi ismérve: az itt és most parancsa; az idetartozás. Művészi kifejezést kapott a forradalmár kötöttség-érzete: a néki rendelt helyen és a néki rendelt sorsban való helytállni akarás.

⁹ Vö.: TUCHMAN, Barbara: *The Proud Tower*. New York 1966. 202.

LENGYEL MENYHÉRT ADY-LÁTÁSA

Adytól – Adyig

Naplójegyzet: New-York, 1921. I. 22. „Ma egy friss 'Nyugat' jutott el hozzám. Nagyon meghatott. Hogy tűzvész és vízaradás, fizikai s lelki kínok, zuhanások és átalakulások között, egy tönkrement ország romjai felett ez a kis csoport milyen meggyőződéssel csinálja tovább az Irodalmat. Meg vannak szentelve, mert Ady Endre közöttük nőtt fel.”

Amerikai Napló-jában összegezte így a férfikora legjobb éveit élő Lengyel Menyhért írói léte értelmét. A századeleji magyar irodalmi megújulás e jeles képviselője ugyanis egyáltalán nem volt az, aminek a hálátlan és oly rossz emlékezzettel megáldott közvélemény – már aki egyáltalán tud még róla – számontartja. Ez a legenda Lengyelt a dráma-exportőrök közé sorolja be. Holott itt sem lehet szimplifikálni. Hiszen Bíró Lajos például a három-négy legjobb magyar politikai újságíró és irodalomértő egyike, s Molnár Ferenc legcsináltabb darabjaitól sem lehet megtagadni az irodalmi fogantatást. Természetesen ez nem akar holmi rehabilitáció lenni. A *csodálatos mandarin* librettistájának nincs is erre szüksége . . .

Pályakezdete a magyar lelki reneszánsz egyik legrokonszenvesebb vállalkozásához fűződik. Hevesi Sándor fedezte fel a már több színházat eredménytelenül megjárt darabjával, az ibseni problematikájú *A nagy fejedelem*-mel. Az éltető hazugság szimbóluma ez a nagy fejedelem, akit még a dinamit sem pusztít el. Lengyel hőse, a professzor egy életet szánt a nagy fejedelem rajongott figurájának idealizált magyarozatára, amikor egy új felfedezés élete munkáját dönti romba: a nagy fejedelem – feudális zsarnok volt, aki alattvalói vérével jegyezte fel gazságait. S itt lép be az ibseni problematika, amit Ady oly gyakran idézett épp ebben a korai periódusában: hogy ti. miért nem szerették a kortársak igazán Ibsent: „Ibsent csak rettenve bámulta a mai ember. Megkoszorúzza és hazugnak hazudta. Megérezte, hogy Ibsen veszedelmesebb mindenkinél, ki Spinóza óta Tolsztojig élt. 'Gyalázatos, aki el akarja venni kicsi kedvünket is.' – Óh, értem most már, hogy Ibsen nem kell Párizsban s a latin Délnek – Hilda vagy a Múza szól a germán Solnessekhez: – Építetek szédítő tornyokat. Kijátsátok az élet fülébe, hogy nyomorult.” (*Ibsen és Mistral*, 1906. Párizsban és Napfényországban, Sajtó alá rendezte: Földessy Gyula, 1949.)

Ezt kiáltotta kortársai fülébe *A nagy fejedelem*-mel a pályakezdő Lengyel Menyhért is. Így aztán miközben a professzort családja és környezete próbálta jobb belátásra bírni – az éltető hazugságot vállalni, hisz mindenki ezt teszi, – ő ennek az életfelfogásnak a nagy fejedelemben testet öltött szimbólumát akarta megsemmisíteni s közben maga pusztult el: *A nagy fejedelem*-nek szánt dinamit őt pusztította el.

S mindehhez a keretet – amire céloztunk Hevesi Sándor nevének említésével – a Thália adta meg, 1907 tavaszán. A Thália, amelyet a Solness színrevitele alkalmából Ady ünnepelt a Budapesti Naplóban, s amelynek értelmét hivatalos megszüntetése után a Nyugat első évfolyamában Lengyel Menyhért így fogalmazta meg: „Az ideai színházi életet hiányosnak érezzük, – valami kiveszett belőle, valami elmaradt. Nem fogunk túlzásokba csapni – ezt a veszteséget nem sokan érezték, csak azok, akiknek szükségük volt erre a színfoltra, erre a törekvésre, mely hitet keltett bennük a színpad iránt. Voltak, akiket csak ez az egy vékony szál fűzött a magyar

színháztáshoz, melyet bizonyára kissé igazságtalanul, igen alacsonyrendűnek ítélték — és egyre többen voltak, akik a pártos emberek hevével inkább az ügyért és a törekvésért lelkesedtek . . .

. . . a Thália nem halt meg: nyakán viseli ugyan a fojtogatás nyomait, de él, lélekláz, s Pestről számüzetvén, kis vidéki városokban barangol . . . tovább csinálván nagyszerű csodáit: meggyöngült erővel — mert a legjobb tagjait sietve ragadták magukhoz a nagy színházak — Nagybecskerekén, Békéscsabán és az Isten tudja hol, merre közönséget vonz a Vadkacsához, Nórához, Mária Magdalénához.”

Miután koronatanúként így elevenítette fel az ő darabjának is hajlékot, színpadot adó színház történetét és igazi helytállását a létében megtestesült értelméért — az új magyar színházi kultúra, a magyar Théâtre Libre, a budapesti Művész Színház, a kissé költőien átértelmezett magyar naturalista színháztáshoz — milyen gúnyosan hangzik Lengyel összefoglalása a túloldal érveiről: „Csodálkozva olvassuk, mi több, egészen szavahihető forrásokból halljuk, hogy nagy közönségük és rengeteg sikereik vannak, holott ajkbiggyeszítve mondták itt rájuk, hogy a budapesti közönségnek csak egy finnyás és túlművelt rétege merő kuriozitásból pártolta őket . . . A harcos kis csapat guerilla hadjáratot folytat, mert kell-e véresebb vágás annál, hogy nekik a Vadkacsára Nagybecskerekén van publikumuk, holott a pesti jeles színházi szakérők az egész szezonban nem mernek egy Ibsen-előadást kivágni, nyilván a nem értéstől való komikus félelmükben.”

Mindez még csak polémia volt. A *Thália értelmét* így összegezte Lengyel Menyhért: „Ha a Tháliának más hivatása nem lett volna, mint az, hogy a maga becsületes törekvéseivel eleven lelkiismerete legyen a többi színháznak, s hébe-hóba jelezze, hogy mit mulasztanak azok, akik mindent megtehetnének — . . . — ezért egyedül is minden áldozatot meg kellett volna hozni érte s minden akadályt el kellett volna hárítani az útjából . . . S egy rajongó közönséget tudott nevelni, melynek minden tagja a saját személyes ügyének érezte a Thália dolgát s erre büszke volt.”

Lengyelnek a legszemélyesebb ügye volt a Thália sorsa, hisz művészi keresztlevét itt állították ki. Épp ezért érthető indulata, amely azonban kicsit a szerinte a hatóság előtt könnyen meghunyászkodott Thália-vezetőség felé is vág. Ezért is fejezi be ilyen líraián indulatosan a Thália sorsán tűnődő glosszáját: „S mi — néhány szerelmese a komédiának — gyáván, didegelve s óh egyre lanyhuló érdeklődéssel kérdezzük, mi lesz a vidékre szorult Tháliával? Soha szép, új és forradalmi ügynek nem voltak lanyhább harcosai.” (*A Thália*, 1908; *Indulás*, 1923.)

S hogy mennyire igaza volt amikor arról írt, hogy a Thália voltaképpen a nagy színházak részére nevelt fel egy egész színészgenerációt, ezt tovább vihetjük azzal, hogy magának Lengyel Menyhértnak az útját is a *nagy fejedelem* Thália-beli premierje nyitotta meg alig fél évvel később — egyenesen a Nemzeti Színházba. 1907 őszén mutatták be a *hálás utókor*-t, a *nagy fejedelem* párdarabját. S erre kapta meg azt az ordót, aminél többet fogékony fiatal lélek akkor Magyarországon alig kaphatott. A darabról Ady Endre írt kritikát a Budapesti Naplóba.

Első mondataival az új drámairót karakterizálja. „A Nemzeti Színház észrevett egy keserű, csöndes, derék, bátor, naív, fiatal embert, Lengyel Menyhértet, aki tavaly a Tháliában a *nagy fejedelem*-mel panasolta el azt, amit most a *hálás utókor*-ral panaszol.” Ady is így látta egynek a két korai Lengyel-darabot. S ahogy az ember arcélét felvillantotta — keserű, csöndes, derék, bátor, naív — az máig igaz: az emlékezetes esték a Via Giulián, amelyet 71 késő őszén tölthettem vele együtt, az ő társaságában, bennem is ilyen portrét alakítottak ki Lengyel Menyhértről.

Ady ebben az alkalmi színházi kritikában a még nem is ismert szerzőről — hiszen a *nagy fejedelem* Thália-beli előadását nem láthatta, akkor még Párizsban volt — olyan érzelmi azonosulással írt, ahogy csak a hozzá igazán közelálló kevesekről: „Szeretnék annyi szeretettel írni Lengyel Menyhértről, amennyivel az ember életmentőknek s egyéb mártiroknak tartozik. S annyi keserűséggel, amennyi őt elfutja, a csöndes és tűnődő embert, mikor az életre s az emberekre gondol” — vallja meg nyíltan.

Kritikájának hitelét azzal is csak erősíti, hogy összefoglalja a rossz indulat szavait is: „Fogják mondani, de nem igaz, hogy Lengyel Menyhért szalmát csépel s nemcsak művészietlen, de tudománytalan is. Azonban a Nemzeti Színház színpadáról hallani még idétlen jajgatásokban is lappangó, titkolt, nagy, bűnös fájdalomkaint, nemes esemény” — hozza fel a darabbal szemben felhozható kifogások mentségére mindjárt előljáróban.

„Magyar a darab, elsősorban magyar, ezt a nincs máskéntet nálunk hangsúlyozni kell. S hogy Shaw-tól, Ibsentől Clemenceau-ig bánatos bábjátékok készültek már bőven a Lengyel Menyhért problémáiról, ez nem baj.” Az újabb képzeletbeli vita a darabbal szemben felhozható ellenérvekkel szemben horizontot táró esztétikai igazság megfogalmazására ad alkalmat Adynak: „Az igazi témák a nagyok és közönségesek s az igazi írók szeretnek és tudnak ezekről újat mondani.”

Ezt is lefordítja a korabeli magyar valóság nyelvére, hogy mindenki értse, mire is gondol: „Az aránytalanságok élet és boldogság, a lehetetlenségek valóság és kigondolás között sehol se olyan nagyok és bizarrak, mint a félkultúrájú Magyarországon.” S kritikájának következő soraiból megfigyelhetjük, hogyan bontakozik ki a pályája első csúcsein járó költő önportréja, aki már megírta az *Új versek*-ben *A magyar Ugaron* ciklusát, s most gyűjti kötetbe a *Vér és arany*-t, amelyben ott van *A magyar Ugaron* pár ciklusa: *A magyar Messiások*. „Lengyel Menyhért hőse, akit egy kicsit Pulszky Gusztáv, egy kicsit Péterfi Jenő árnyéka kísér sok más hazai árnyékkal együtt, elbukik, mert újítani akar. Eltiporják; a felesége, a kollegái, az elvtársai, a tömeg, a publikum, a közvélemény, a kormány. Szalad, szökik az öngyilkosságra s valahol Sziciliában az Élet kedvesen szól hozzá, a Nap ráragyog s eldobja a revolvért. Ott marad, ott él, mialatt ebbén a Temető-országban nagy embert csinálnak belőle, a halottból. Az ő reformeszméi, az ő álmai hágcsók lesznek azok számára, akik őt a halálba kergették. Műveit díszkiadásban adják ki, emléktáblával jelölik meg a házat, ahol lakott. S ő viszsza jön váratlanul négy év múlva, mert egy asszonyt hagyott itt, nem a feleségét. Egy asszonyt, akit egyedül sajnál viharos és hazug múltból és egy gyermeket, aki az ő szökése után született.”

S ha eddig a kor magyar valóságára oly merész költői leleményű szimbólumokat megalkotó költő vonását ismerhettük fel Ady kritikájában, úgy a következő sorokban ráismerünk a kor morálját merészen faggató Adyra is: „Ibsen-ember lett közben belőle, aki hol jár már az ő régi elveitől. S új pogány lett belőle, aki egy Botticelli-kép előtt mindent elfeled. Itthon megalázhatná, összetörhetné ellenségeit, de nem teszi. Megalkuszik velük, elviszi magával szeretőjét és gyermekét. Visszamegy — élni Sziciliába, mert az emberek kevés helyen élnek, de olyan barbárul sehol se negligálják az érdemes élést, mint itthon.”

Íme, kritikájának utolsó mondatában így kapcsolódik össze a kettős gondolati szál. Ady írásának a hitelét csak növeli, hogy kifogásait sem rejti véka alá. Hogy ti. mint a legtöbb első darabos szerző, Lengyel is mindent el akar mondani darabjában, „emiatt csetlik-botlik, bántó szavakat kölcsönöz stilizált novellákból, vezércikkekből, szimbolista versekből és szociológiai tanulmányokból. Láthatólag vigyáz magára, nehogy olcsó embernek, hatásvadásznak lássák s éppen ávval bűnhődik, amivel bűnözik.”

De a lényeg mégsem ez Ady szemében, hanem az, hogy ez a Lengyel darab mégis esemény: társadalmi és kulturális forrongásunk nagy bizonyítéka. S ahova kifuttatja írását, az a gesztus egyszerre vall a meleg szívi emberről és a progresszió okos harcosáról:

„Mi pedig nem tudunk jósolni, csak egyet tudunk. Ez a Lengyel Menyhért, ez a keserű, csöndes (túl csöndes), derék, bátor, naív, fiatal ember — erős ember. És nekünk ma, amikor fel akarjuk borítani azt a lakmározó ronda asztalt, melyhez csak kiváltságosak ülhetnek Magyarországon, minden erő nagyon becses.” (*A hálás utókor*. Lengyel Menyhért színjátéka.) BN. 1907.)

S hogy mennyire a darabot és szerzőjét akarta premier planba állítani, tanúsítja, hogy cikke sokkal inkább kis portré, mint színikritika.

Hatvany Lajoshoz írott levelei Lengyel Menyhértet a kor irodalmi életében is okosan orientáló embernek mutatják. Így Ő az, aki a duk-duk-affér kirobbanása előtt egyik Hatvanyhoz írott levelében mintegy previzionálja azt: „Ady – Ambrus ügyben én inkább az Ady pártján állok, annál is inkább, mert a dolgok titkos motívumait jól ismerem. Ambrus évekig szidta Adyt, s nyíltan utálta – az ilyesmi megszokott maradni a fogékony költői lélekben, s alkalmilag kitör s eget kér. Másrészt ebben a dologban – az érzésem szerint – Adynak több igaza volt, mint Ambrusnak, kinek cikkétől nem voltam túlságosan elragadtatva. Hogy Ady éppen Ön ellen írjon – azt képtelenségnek és lehetetlenségnek és kizártnak tartom, nem is fog megtörténni. Az megtörténhetik, hogy Nyugat-éktől elpártol, s a Petőfi Társaságba menekül – de ez nem más, mint egy kétségbeesett lélek vergődése, aki érzi, hogy neki nem sok keresni-valója van már itt –, tehát mindent ki akar próbálni, s vakon veti bele magát mindenbe, ami előadódik.” (1908. nov. 13.) Ady duk-duk cikkének valóban ez volt a lelki háttere, s ha nem is szerencsés formában – és főleg nem megfelelő fórumon – olyan élő kérdéseket feszegetett, amelyek a fiatal irodalom igazi nagy ügyei voltak. (Részletesen l. erről Ady E. c. könyvem, Bp. 1966. a duk-duk ügyet tárgyaló fejezetét.)

Így volt Lengyel Menyhért Ady legintelligensebb és pályája egészét tekintve, legkonzekvensebb híve az irodalmi életben való feltűnése szinte első pillanatától fogva.

S ami mindennél is sokkal fontosabb: Lengyel publicisztikájában Ady lírájának néhány nagy témáját is megtaláljuk.

Lengyel ugyanis nemcsak drámaíró volt. Ezek közül is kiválik négy-öt: *A nagy fejedelem* és *A hatás utókor* mellett a *Sancho Pansa királysága*, a *Fatusi idill* és a minden felhozható ellenérvvel szemben mégiscsak fontos *Tájjun* (a Nyugatban Kaffka és Móricz üdvözölték). Maga mondja el a Nyugat Osvát-számában, hogy a nagy szerkesztő biztatására kezdett Figyelő-t, könyvkritikát, színházi beszámolókat írni a Nyugatba. Így alakulnak ki műfajai is: a szinikritikus, a kitűnő irodalomértő publicista, akinek szavára oda kell figyelni, akár Kaffka *Színek és évek-jéről*, akár Bródy *Tanítónő-jéről* ír. (Csak a Nyugatban közel száz ilyen műfajú Lengyel-írás található.) S így jelentkezik majd a háború alatt az *Egyszerű gondolatok* publicistája, aki már az újságírói pennát legtehetségesebben forgató kortársai – Ignotus, Biró Lajos s néhány más – mellé állítható.

Az Isten-probléma publicisztikus megfogalmazásakor Ady maga is egy Nyugat-beli Lengyel Menyhért-cikkhez kapcsolódik. Amikor Gide *La Porte étroite*-ját glosszázta, az elsők között fedezve fel a vele szellemi indíttatásában oly sok rokon vonást mutató fiatal hugenottát a magyar publikumnak, így írt:

„Lengyel Menyhért megírta már itt egyszer, hogy az Isten egyre ünnepeltebb valaki lesz mostanában. André Gide új könyve, a *La Porte étroite* szintén ezt a nem tegnapi óta figyelt jelenséget igazolja. A dogmatikus vallások egyházi és világi papjai komikusak az ő jajgatásaikkal. Való dolog, hogy az ő vallásaikkal egy kis baj van, s az ő Isteneik kezdenek megfakulni. De annyi religió, igazi Isten-vágy még nem élt az emberi civilizációban, mint ma. Borzasztóul szeretnők igazi alakjában meglelni az Istent, s az írók természetesen türelmetlenebbek és idegesebbek a keresésben, mint a filozófusok”. 1910 elején vetette papírra e sorokat, amikor már két kötetében is – *Az ilés szerkerén*, *Szeretném ha szeretnének*, 1907 vége, 1909 – külön ciklusba gyűjtötte az Isten-problémán töprengő verseit: gondolati-filozofikus költészetének nagy remekléseit. Elég csak az „*Ádám, hol vagy?*”, az *Álmodom*, az *Isten s A Sion-hegy alatt* címűekre gondolni. S pár hónapos dacos hallgatás után már készülődött *A minden-titkok verseiből*, benne a ciklus: *Az isten titkai*.

Amire Ady utalt, Lengyel Menyhért Figyelő-je *Isten* címmel a Nyugat induló évfolyamában jelent meg. „Isten megint aktuális. Nem a tömeg, sem a tudósok, és filozófusok Istene, hanem a művészeké és költőké, az egyetlen, az örökkévaló.” Íme két év távlatából is így folytatta Ady egyenesen Lengyel gondolatait. „A forró és mélyeséges líra, mely minden hitnek az alapja, újból felbuzog a lelkek mélyén és mindenfelé megértéssel találkozik. És az Isten keresésének

ez a lírája más, mint az, mikor kivénült költők lettek 'reakcionáriusokká', — disztingvál Lengyel. — Ezeket neveltük."

Király István Ady-könyvében részletesen elemezte Ady istenes lírájának korhátterét (Az *eltévesztett küldetés: Ady Ernőre istenkeresése* c. fejezetben, II. köt. 371—445.). A vajúdó, átalakuló világ moráljásai közé tartozott az a krízis is, amiről Ady írt. Míg egyfelől készülődött a forradalom, a lelkek egy részében hódított az idealizmus. A *Sion-hegy alatt*-ban Ady fogalmazta meg a kor emberének tragikumát:

...
Lámpás volt reszkető kezemben
És rongyolt lelkemben a Hit
S eszemben a régi ifjúság:
Éreztem az Isten-szagot
S kerestem akkor valakit.

...
Ráncos, vén kezét megcsókoltam
S jajgatva törtem az eszém:
„Hogy hívnak téged, szép öreg Úr,
Kihez mondtam sok imát?
Jaj, jaj, jaj, nem emlékezem.”

...
„Csak nagyszerű nevedet tudnám.”
Ő várt, várt s aztán felszaladt.
Minden lépése zsoltár-ütem:
Halotti zsoltár. S én ülök
Sírván a Sion-hegy alatt.

Az új természettudományos világnézet most fogalmazódik, még uralkodó Spencer ma már kissé túl optimista evolucionizmusa, s ugyanakkor a kor embere érzi, hogy vulkánon él: Bosznia anektálásával a Monarchia 1909-ben csaknem kirobbantotta a háborút. Csoda-e, ha a költők, akiknek nem az a dolguk, hogy kiutat mutassanak, programot adjanak, hanem hogy kérdezzenek, sirályszerű érzékenységgel reagáltak minderre. Ekkor írta Gorkij a *Gyónás-t*, s ekkor vitatkozott a forradalom győzelmében az apály idején is konokul hívó Lenin a machistákkal.

„Persze, hogy a költők érzik meg először — írja szépen Lengyel Menyhért is —, de majd utánuk fognak jönni a többiek mind s új megállapítások lesznek, új érzések, és új hitek — sokkal gyorsabban, mint gondoljuk.

Jelek mutatkoznak bőven, hirdetések vannak, még most is inkább belőlről fakadók, melyek az új érzésáramlatok elkövetkezését csálhatatlanul mutatják. Ilyenkor leszünk bizalmatlanok a lázító biztonsággal terjeszkedő $2 \times 2 = 4$ emberek tudománya iránt s szenvedelmes haragra ingerel bennünket a korlátoltság, mellyel ezek az emberek a világ minden dolgának végére járnak. Ezek nagyszerű törvényeket tudtak az ember származásáról, a társadalom fejlődéséről, ezek mindent képesek megmagyarázni és van hozzávaló szemtelenségük, hogy bekerítik a tudás határait.”

A legfontosabb kortársi látélet Lengyel írása, s mivel bevallott célunk a publicista — esszéista Lengyel felfedezése, ezért is szóaltatjuk meg legfontosabb passzusával (az egészet kellene ide írunk!). Nemes indulattal záporoztatja kérdéseit: „Honnan veszik a hozzávaló megnyugvást és bátorságot, mikor mi rettenetes öntudattal nézünk keresztül az életen, és százszor is elkiáltjuk a kérdéseinket, melyek belevesznek a semmiségbe és nem érkezik rájuk válasz sehonnan. És csapzott fejjel nézünk bele a világba, a nagyszerű törvényszerűség és értelmetlen zagyaság e furcsa keverékébe, s mivel semminek a végire járnunk nem tudunk s odavagyunk a

csodálkozástól, melyet egy szál virág, vagy egy állat látása idéz fel bennünk, s mert mindegyiknek a létezése, életrendelése és kifejlődése majd csak olyan titok, mint a saját magunké — fogalmaz agnosztikusan —, utoljára is elfáradunk és átadjuk magunkat a belső lírának, mely megnyugtató folyamként fakad fel bennünk:

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

Igen, ilyenkor ír Ady Endre gyönyörű verseket az Istenről, ilyenkor hagyjuk el a pozitívistákat s kezdünk a metafizikusok felé vonzódni, ilyenkor kell a színpadra szín, sejtés és hangulat a jó öreg lármás és akciós drámákkal szemben, ilyenkor kell az irodalomban halvány, ezüstös veretű stilművészet, a vaskos illusztrációk helyett finom vonaldiszítés, a gyógyászatban Freud, ... a politikában a hitbuzgó Apponyi stb. — hiszen ez mind roppant törvényszerűséggel függ egybe.”

Ime, ilyen pontosan értette az új idealista hullám összetevőit Lengyel Menyhért. Az Apponyira való ironikus célzással a politikaiakra is utalt. És ismét csak hová — milyen társadalmi értelemben is bizakodó távlatok felé — futtatja ki remek glosszabeli tünődését: „Hogy ez reakció volna, kifáradási tünet — egészségtelen jelenség? — kérdezi maga is. — Talán. Mintha ezek a gyötrődések és szenvedések, a biztos alapok elhagyása s új hit után való lázas kutatás, a kétségbeesett Isten-keresés, a titkok fátyola mögé való bebújni akarás, a nagy belső sirás, az életfa alatt’, mégis átfinomítanának bennünket s képessé tesznek majd új, magasabb rendű és persze egészséges életfelfogás befogadására. Ez a szenvedő, kereső és nyugtalan korszak, amelybe máris kötésig benne vagyunk s amelyben lázas álmú próféta költők sirámai zengenek fel, nagyon produktív lesz.” (Lengyel M.: *Isten, Ady: Az Isten az irodalomban*, Nyugat, 1908., 1910, 10.)

Soha okosabb magyarázatát az ún. dekadens korhangulatnak! Itt most csak utalhatunk rá, hogy az Isten-problémán túl megfogta Lengyel Ady életmámoros-költészete is. Megkockázatom, hogy még *A csodálatos mandarin* mindent legyőző életereje — és az, hogy csak a szerelmi beteljesülés után tud meghalni — is Ady Élet-Halál-Szerelem-lírájával rokon. Egy mondat *Amerikai Napló*-jából. „Milyen halhatatlanul érezteti ezt az örök nagy életigenlést a mélyen pesszimista Ady a ‚Vezeklő vigadozás zsoldára’-ban.” A következő napi bejegyzés — most Bartókról: „Egyszer Budapesten Bartók Kékszakkállú hercegét hallgattam, ezt a kristálytisza remekművet, melynek egész előadása alatt az alpesi levegő frissességét éreztem, ... olyan villamos feszültségben tartott, amelyet soha nem éreztem színházban ...”

Lengyel Menyhért nemcsak Ady metafizikus költészetéért lelkesedett. Volt egy nagy pillanat, a világháború első éveit voltak ezek, amikor az *Egyszerű gondolatok* sorozatának íróját, a konzekvens antimilitaristát politikailag is Ady közvetlen közelében találjuk. S ahogy Ady életművében egységben volt transzcendens és nagyonis evilági forradalmiság, úgy Lengyel Menyhértet is Ady életigenlő lírája is befolyásolhatta, amikor olyan indulatos szavakkal kelt ki az élet háborús meggyalázói ellen. S a konzekvens antimilitarista jelzöt mindjárt meg kell toldanunk egy másikkal: a közvetlen moralista. Ez az egész századeleji nemzedék a nagy oroszokon nőtt fel. Dosztojevszkij tanítása, hogy *mindenki jeltős mindenkiért*, ott munkál Ady költészetében csakúgy, mint Lengyel háborúellenes, antimilitarista publicisztikájában, az *Egyszerű gondolatok* lapjain.

Az értelmiségi lét felemelő szépsége és fájdalmas gyönyörűsége, hogy mindig a végső dolgok aspektusából nézi az életet és mindent intellektuális szinten él át. Az a sokk, amely az európai intelligenciát 14-gyel érte, amikor a humanizmus legnemesebb eszméi pillanatok alatt degradálódtak és megmutatkozott az ember igazi arca: a szép ember-fenevad! Nincs szörnyűbb, félelmetesebb erő, mint a megszervezett emberi közösség. Ezt sugallhatták azok a rettenetes

14-es nyárvégi, őszi hónapok, hiszen ez a nemzedék az Édenből bukott a Mélybe. A Belle Epoque béke-igézetében-bűvöletében nőtt fel ez a generáció és még egy Ady is, aki pedig már 1905-ben leírta, hogy halottnak hitt ideáért vértengerek folynak még Európában — a nacionalista szenvedélyeket kellő ürüggyel mindig fel lehet szítani — kissé túlzott lelkesedéssel üdvözölte A nagyranőtt Krisztusok-ban a diadalmaskodó technikát: „... ez az egész nemzedék ... amelyik még, mint egy álmot, felidézni képes a háború előtti világképet, mely az egyéni szabadság, a szabad árucserre, az egyre fejlődő nemzetközi forgalom szelíd ütemében kezdte egyre jobban összeforrasztani teremtő munkában az egész földkerekséget” — emlékezett később fájdalmas nosztalgiaiával Lengyel Menyhért is. Annál fájdalmasabb volt a csalódás.

Adynak az Embert ért gyalázat ellen tiltakozó remeklései — *Ésaiás könyvének margójára*, *Tegnap tegnap siratása* — mellett említhető az *Egyszerű gondolatok*, a magyar pacifista publicisztika legszebb, legnemesebb sorozata 1914–16 között. A háborút nem lehet megszokni, írta mindjárt első jegyzetét fölé (14. dec. 16) „Olyan abszurd, olyan lehetetlen gondolat, hogy emberek milliói lövöldöznek egymásra ... hogy egy óriási téli vadászat folyik, melyben nemcsak a hajtók emberek ...” Ezt a nemes humanista hangot, attitűdöt nyugtázta Ady *A bepanaszolt élet* című glosszájában: „Istenem, hiszen Ignotus, Jászi, Hatvany, Biró Lajos, Lengyel Menyhért s valamennyien, kik még a háború előtt voltak, az embert csak meggyötörni tudják. Éppen úgy, ahogy én is csak ezt tudhatom mívelni velük, ha olykor írok s pláne, hogyha írhatnak.” Névsorában — Ignotus kivételével — az antimilitarista publicisztika legjobbjai vannak együtt, s Ady természetesen a háborús cenzurára utalt. „Lengyel Menyhért volt az első, aki mert nyíltan és bátran félni a háborútól, borzadni minden tünetén ...” jegyezte fel Nagy Lajos is kortársi tanúként (Nyugat, 1918) az *Egyszerű gondolatokról*. De Juhász Gyulát is idézhetjük, aki arról írt egy helyt, hogy Lengyel Menyhért az *Egyszerű gondolatok* egyes helyein igazi swifti szatírával ostromozta a háború bűneit.

Sőtér István sokfelé indítást adó munkásságában a második világháború nehéz napjaiban fogalmazta meg az Ady-mű korszerű értelmét és beszélt az Ady-kép változásairól is.

Lengyel Menyhért Ady-képünket a Nyugat 1909-es és 19-es Ady-számaiba írott cikkeivel, megfigyeléseivel gazdagította. Még Ady életében, *Debrecenről Adyig* címmel írt. A vidéki embernek az irodalmi centrumba való felkerülését írta itt meg: azaz Adyról szólva voltaképpen saját útjáról is beszélt. Önérzetesen, a vidékről jött ember rejtettegette kisebbségi érzésével fogalmazott: „Berlínben nem születnek költők — így tartja a német közmondás, magyarban is alkalmazhatjuk: Budapesten sem. Aki nagy költő jött — kevés kivétellel — a vidékről került fel Pestre.” A vidéki város adta életreszóló impressziókat (a kávéház, a színház etc.) veszi számba, s érezhetően ezeknek adja a pálmát a centrummal szemben. Mennyi önérzet volt ezekben a századeleji vidéki fiatalemberekben! Ady is büszke volt rá, hogy Budapest kikerülésével került ki Párizsba. De ugyanígy említhetjük Nagy Endrét, vagy Biró Lajost, akik sohasem felejtették, hogy mit kaptak a magyar progresszió legjelentősebb vidéki tűzhelyétől: Nagyváradtól. „... ha a központ az érvényesülés és kiforrás helye, az első kísérletek, az ébredő álmokkal való viaskodások klasszikus talaja a vidék, mely nélkülözhetetlen lendítő erőt ad, a szent nyughatatlanságot” — fogalmaz a Kassáról jött Lengyel.

A *Ki látta Őt?* címet adta a Nyugat Ady halála után összeállított emlékszámába írott cikkének. S a cím nemcsak az egyik Ady-kötet címének — *Ki látott engem?* — a parafrázisa, de a költő állandó lírai témáját — önmitizálását — érinti.

„Izgalmas és rejtélyes, tragikus és megdöbbentő szinte, hogy az igazi Ady hogy bujdosott a szemek és felismerések elől. Való lényének azt kell elfogadnunk, ami verseiben kifejezésre jutott, hiszen soha őszintébben lélek nem mutatta meg magát s nem volt még emberi hangszer, mely nemcsak szavakkal, hanem csupán zenével kifejezhető zengésekkel annyit tudott volna közölni magáról, mint ő.”

Beszél a barátság problémájáról Ady életében, jellemzi Ady baráti körét, s miután körüljárta minden oldalról ezt az izgalmas, fontos, a költő sok titkára választ adó témát, végkonklú-

zója az, hogy Ady maga volt az abszolút vágy, s miután barátaitól úgysem kaphatott volna olyan hőfokú viszonzást, feloldódást, inkább nem is kísérletezett vele.

Lengyel gondolatait azzal folytathatjuk, hogy ez a költő lényének csak egyik, igaz, szembe-tűnő vonása. Hiszen voltak azért, akik közel kerültek hozzá. Említsük elsőnek Bányai Ele-mért (Zubolyt), Bölöni Györgyöt, de tanúként hivatkozhatunk Biró Lajosra is.

Milyen jól sejtette meg azt is Lengyel Menyhért, hogy leveleiből sem igen tudunk meg majd lényegesen többet a költő privát-énjéről, s hogy „Igaz író számára kevés feladat annyira komplikált és nehéz, mint egy jó Ady életrajz. Életének külső körvonalalaiból... sok becses vonást lehet összegyűjteni, melyekből úgy-ahogy rekonstruálni lehet majd ezt a tüneményt, — de nehéz lesz megörökíteni az ezerarcú lelket, mely bujdosott s felbukkant megint, mint a fény és árny játéka a természetben...”

Írásait át- és átszövik az Adyra való utalások. New-York, 21. IV. 17. „Csak Adyt felnyitni — milyen zenekar harsog e könyvekben, hogy szivárványlanak e versek az égre, fogják az ember szívét — hogy örvénylik tőlük az életem... versek nyílnak ki... vagy a mi életünk lett teljesebb?... Adyt mindig magával kell vinni az embernek, mint kulcsot élete szekrényé-hez.”

Levél Hatvany Lajoshoz. 1923. febr. Berlin. „Különbén egész nap Adyt olvasom — soha ilyen költő nem volt. Tudja-e, hogy a *Minden titkok verseiben* s az utolsó kötetekben csupa *remek* költemény van egytől egyig... Kész van az Ady-könyv?” — kérdezi —, amelyet aztán ő recenzál a Nyugatban (1924).

Egy másik Hatvanyhoz írott levelében — már Amerikából küldte 1936-ban —, visszatér a hírhedt Toll-beli revízióra. „Kosztolányit emberileg nagyon sajnálom... s épp a múltkor bosszankodtam megint rajta, Adyt olvasván, hogy ez mert revíziót csinálni Adynál, akibe megint teljesen beleestem.”

S ami a legmegrendítőbb, az utolsó Hatvanyhoz írott levél, amely a címzett halála után néhány órával érkezett: „Ady Endre... akihez hasonló nincs a mi korunk világirodalmában, úgyszólván homályban maradt a nagyvilág irodalmi meghatározásában és értékelésében. Milyen szép lenne, ha Maga egy könyvet írna a külföld számára Adyról, akinek legszebb versei is — igen jó fordításokban — megjelennének ebben a könyvben, amit angolul, németül, franciául kellene kiadni.” (1961. I. 1.)

Adytól — Adyig ívelt ez az élet.

A költő legintelligensebb, legjobb, legkonzekvensebb hívei egyikét — s mellesleg Bartók librettistáját — mutathattuk be az olvasónak.

A Nyugat első tíz éve — Ady kora — második vonulatának legfontosabb emberei közé tartozott. Adyval az élen, Móriczsal, Ignotusszal, Kaffkával, Nagy Lajossal folytatva, a legjobbak becsülték. Bartók is közéjük tartozott.

Hogy milyen kincseket pazarlunk: Lengyel Menyhérttől közel fél évszázada nem jelent meg kötetben semmi. Holott cikkei, drámái valósággal kínálják magukat.

Meg volt szentelve — hogy magára alkalmazzuk a nyitó napló-jegyzetet — ő is, mert Ady Endre hűségében telt el az élete.

BABITS FIATALKORI VERSMODELLJÉRŐL

Fekete ország

Egy álomban látott ország leírását ígéri a vers címe, ezt az ígéretet erősíti meg szerkezete is. A nyitány — *Fekete országot álmodtam én, [ahol minden fekete volt, | minden fekete, de nemcsak kívül: — a kettősponttal tagolja két részre a költeményt. A háromsoros szerzői közléssel szemben áll a harminckét soros álomlátás.*

Álomlátást mondok, és nem elbeszélést vagy leírást, mert a *Fekete országból* nem ismerjük meg mindazt, ami egy országot országgá tesz: nem idéz fel tájakat, városképeket, embereket, sőt, a versmenetben az ábrázolás, de még a megfigyelés folyamatossága sem tapasztalható. A *Fekete ország* üzenetét elsősorban műfaji paradoxonából érthetjük meg. A cím, valamint a szerzői közlés kiáltó ellentétéül hiányzik belőle mind az elbeszélés haladványossága, mind a leírás linearitása. A költő „versmagatartása” (Török Gábor műszava) is személytelen, hiszen a szövegnek a külvilág (olvasó, hallgató, fiktív beszélgetőtárs) felé irányultságát alig jelzi mozzanatot, s ez is, mint látni fogjuk, művészi fikció.

A *Fekete ország* Babitsot A Holnap I. kiadásában képviselő öt vers egyike, tehát szerzője sikerült és jellegzetes alkotásának ítélte. Kosztolányi a *Fekete országot* kéri a Népszava részére, amikor az újság „új, friss, modern” verset kíván az ő közvetítésével. „Nyelvzene — rythmique, extrémement rythmique! — és mélységes filozófiai fájdalom van benne...” — írja baráti ujjongással.¹

A *Fekete ország* „végtelenül ritmikus” benyomását a szerialitás különböző stílus eszközei keltik. De a szerialitásnál is egyénitőbb vonása egy grammatikai hiányossága: a vers álomlátásából, tehát a teljes második részből, ami érdemben maga a vers, úgyszólván elsorvadtak az igék. A nominális mondat típus uralkodik benne, még pedig fogalmi ellentétpárokból összekapcsolt felsorolás alakjában. (*Fekete ég és fekete tenger, | fekete fák és fekete ház, | fekete állat, fekete ember, | fekete öröm, fekete gyász . . .* stb.) Tíz sorban egyetlen ige sincs, utána a névszók pusztájában — a művészi fikció sztereotípiájaként — feltűnik az önmegszólító igealak, felszólító mód egyes szám második személye, megengedő értelemben — *Áshatod ime, vághatod egyre* — míg szigetként fel nem bukkan, hogy azonnal el is tűnjön, két ige: *árad, ömöl*.

Az igeszegénység a *Fekete ország* üzenetének meghatározó, lényegi jegye. Az ige mozgást, történet, létezését fejez ki, s amikor Babits ebben a versében lemond kapcsoló szerepéről, más szemszögből: a kijelentés életszerűségéről, akkor kiiktatja *Fekete országá*-ból az idő képzetét, a léthez kötöttséget, ezt a tipikus igei modalitást.

Mondhatnánk úgy is, a *Fekete ország* időtlen, pontosabban: időn kívüli vers — ez az ország a megállt idő birodalma.

A nominális mondat sajátága általában a kapcsoló elemek hiánya, így a névszói felsorolásokra épült *Fekete ország* szemantikai gesztusa is a létezéssel, a mozgó világgal szemben a

¹ Kosztolányi levele 1907. dec. 3-án., III. a hó közepén kelt. L. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. S. a. BELIA György. 1959. 161. Innen: LEV.

mozdulatlanra, a törvényszerűre irányítja a figyelmet. A mondat személyi vonatkozását az ige jelzi; a *Fekete ország* nominális mondatai jellegzetesen személytelenek, a költő szándéka az általánosítás. Babits álomlátásának legelső sora, amivel a hangot leüti, álombeli országaról azt közli, hogy *csontig, velőig fekete*. Mindkét köznyelvi metonymia a lényegkifejezés képi formája. Csontig hatol a kés, velejéig romlott — szoktuk mondani. A vers üzenetének *természete* így a grammatika, közelebről a szó- és mondattan, valamint a szemantikai szemszögéből is: lényeglátás.

A *Fekete ország* első részében, a szerzői közlésben két erős értékű igei állítmányt találunk, s mindkettő szerkezeti helyzete miatt a „fekete ország” teljes mikrokozmoszának ellenpólusa. A két ige közül az egyik a létige, a másik, mely egyúttal el is távolítja a valóságtól, a lét érvényétől a beharangozott közlést, az „álmodik” ige — az is múlt időben. Babits verse tehát két világot állít szembe egymással, de szerkezet és kifejezés funkcionális átfedése miatt, a valódit jellemzi az álmodás fiziológiai ténye, s az álmodottat az érvényesség.

Következésképp a *Fekete ország* erős ritmikájának és játszi, fogalompárokra sarkított szóhasználatának ellenére esszenciális költészet: objektív líra, filozofikus költemény.

A vers csakugyan rendkívül ritmikus. A bűvészi ritmizálás rugója a *fekete* melléknév hol állítmányi, hol határozói, hol egyszerűen, de leggyakrabban jelzői megjelenítése. A nominális mondat állítmányának egyetlen kötődési módja a sorrendi: értelmi nyomatéka a mellette állóhoz fűzi.² Babits álombeli országának létjegye a feketeség; a mindent átható színhányi fogalmi jelentésének súlyát így erősíti grammatikai funkciója is.

A *Fekete ország* formaszervező elvének, a szerialitásnak fontos, de nem egyedüli eszköze a szóismétlés. Benedek Marcell a jöhangzás törvényeit vizsgálva a *Fekete ország* ismétlődő e hangjaiban — *fekete elme s fekete kelme* stb. — azt a szabályt erősítő kivételt mutatja meg, mely, úgymond, szavakkal „ki nem fejezhető” akusztikai hatást kölcsönöz a szövegnek.³ Megállapítása olyan módon cseng egybe eszmefuttatásunkkal, hogy a *Fekete ország* ritmusalkotó szerialitása a vers fogalmi közlésével egyenértékű.

A vers szerialitásának helyenként mutatózó eufóniájánál is erősebb kifejező eszköze az ellentétpárokra sarkított, felsorolásos gondolatritmus, mely szinte a ráolvasás erejével ejt révületbe. De a gondolatritmus leginkább mondatpárhuzam, azaz a cselekvésbeli azonosságra vagy ellentétre utal. A népköltészet főként így használja. pl.: *Asszonyom, asszonyom, forduljunk meg vissza! | Kocsisom, kocsisom, nem fordulunk vissza . . . A Fekete ország* sarkalatos eltérése a népköltészetben gyakori gondolatritmustól abban rejlik, hogy paralelizmusa szubsztanciák oppozíciójára, gondolati formapárhuzamokra épül. A vers nem ritka alliterációja, hangszimbolikája is a gondolati formapárhuzamot fokozza: *fekete föld és fekete ják | fekete férj . . . ; nézd a fű magját, nézd a fa makkját; fekete ér és | fekete vér és . . .*

A paralelizmusban korunk több kiváló költészet tudósa is a költészet sajátlagosan jellemző eljárását ismerte föl. Lotman szerint a párhuzamosság a vers valamennyi szintjén érvényesül, s a viszonyítás a költői alkotás megismerésének alapja. Amennyire a szerialitásnak ez az értelmezése tág, annyira támadhatatlan is, hiszen nem más, mint a műalkotás szervességének, izomorfizmusának a metodikára alkalmazott kifejezése. Roman Jakobson már szűkebbre vonja a kört: ő a nyelvi szerialításban jelöli meg a költői mű specifikus jegyét, ám a grammatikai paralelizmust a metaforikus látás egyenértékűségének, és nem kiegészítőjének tekinti.⁴ Amennyire tétele abszolútizál, annyira sebezhető is.

² A nominális stílusról I. HERCEGH Gyula: *A nominális stílus a magyarban. I.* Nyr 80. 40–57.

³ BENEDEK Marcell: *Irodalomesztétika*. 1936. 40.

⁴ Jurij LOTMAN: *Лекции по структурной поэтике I. Тарту*. 1964. A fonémákról szóló fejezetét magyarul I. Helikon 1970. 382–398.; Roman JAKOBSON: *A grammatika poétikája és a poétika grammatikája*. L. a *Hang — Jel — Vers* c. kötetben. 1969. 258–277.

Szóismétlésnek, antitezisnek, alliterációnak és felsorolásos gondolatrítmusnak versbeli szerialitását mint költői eljárást, tehát mint technikát, Babits Poe-tól tanulta, ahogy fiatalkorában nemegyszer fordítással „próbálta ki”, hasonlította át egy-egy ars poetica némely elemét.⁵ Kosztolányi idézett levelének lelkes dicséretét így összegezi: „Te vagy a mi Poe Edgárunk...” (LEV. 161–162.) Ám Poe szerialitása valódi elbeszélő versek, olykor a líra és epika közt átmenetet jelentő románcok balladai félélményét érzékelteti, a *Fekete ország* szerialitása viszont némiképpen paradox szerepet játszik. A vers szerkezete szerint nemlétező, időtől függetlenül, jelesül az érvényesség erejével élénk állított világ híradása. A költemény *belső* paradoxonát fölvetve, nézzünk először szembe tárgyával is, mely ezúttal a szöveg mondanivalója.

A *Fekete ország* álomlátásának hangütése, ahogy megfigyeltük, a vers üzenetének természetét a lényeglátásra sarkítja. Ugyanakkor ennek a lényegnek, mint anyagnak az anyagszerűségét rögtön *fekete* tulajdonságjegyében határozza meg. A századforduló magyar költészetében, akár csak a külföldiben gyakoriak a „fekete” versek. Arnó Holz soraiban mintegy irodalomtörténeti jelképpé válik a „feketesség”: „In meinem Schwarzen Taxuswald | singt ein Märchenvogel | — die ganze Nacht.”⁶ A Nyugat hőskorában Ady költészete mellett Babitsé váltotta ki a legélelkebb érdeklődést, de *Fekete országa* az ő versei közül a „feketék” divata idején is egyik legnyugtalanítóbb lírai alkotásának bizonyult. Ignotus szerint „egy tudományos tétel vagy megfigyelés” csigázta föl költőnk ihletét, s a vers magva az a fizikai elv, hogy a világ a naptól kölcsönzi színeit: *a nap a színek piktora mind.*⁷ Az újabb kutatás viszont a költő átmeneti lelki válságával magyarázza a költemény keletkezését.⁸

A két magyarázat közös elve impresszionista ihletformát tulajdonít Babitsnak. Noha a fiatal Babits stílusában: szemantikai szinten és olykor mondatoldásában megfigyelhetjük impresszionizmusát, lírájában s kivált a *Levelek Irisz koszorújából* kötetben, melynek egyik verse a *Fekete ország*, ihletformája *valóságszinten* gyökeresen ellentétes az impresszionizmussal. Megszerkesztett, tudatosan összetett és gazdagon bonyolult rajzú verseit nem a pillanat diktálta, és csak következő kötetében akad elvéve egy-egy darab, mely szépségét a külső benyomás varázsának köszönheti. Ilyen lesz majd az *Esti dal*: nem véletlenül jelentéktelen, súlytalan lírai futam.

A leghíresebb „fekete” vers, *A fekete zongora* értő magyarázóit úgy ítélik, „grammatika és szintaxis szerint ebben a versben a zongora az Életnek melódiája”,⁹ illetve „szomorú hangjában szörnyű, riasztó disszonancia, az elszabadult értelmetlenség szólt.”¹⁰ Az egyik értelmezés az igenlés, a másik inkább a tagadás hangsúlyát emeli ki, de mindegyik a verset elsődlegesen az élet jelképeként tekinti.

A *Fekete ország* is a létezés verse, de „grammatika és szintaxis szerint” üzenete — s ezzel vág egybe szerkezete is — éppenséggel a lét tagadása. A vers érzékletes összképe, minden egyes tárgya és jelensége furcsa és fantasztikus még akkor is, ha a szerző ezért a képzetért álmára

⁵ Idevágó nézetemet részletesebben I. RÁBA György: *A szép hütlének. (Babits Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai.)* Bp. 1969. 25–29.

⁶ Phantasus, Berlin 1898. I. 32.

⁷ IGNOTUS: *Über Verse.* Pester Lloyd 1909. ápr. 11. L. még *Kísérletek.* 1910. 154.

⁸ Eder Zoltán a költő első Szegeden töltött évének általános hangulatáról és a Szilasi Vilmosnak dedikált kötetbe került, utólagos bejegyzés alapján következtet. *A Hunyit, szemmel után*, mely a bejegyzés szerint a *Fekete országnak* mintegy előhangja, valóban ez áll Szilasi példányában: „A Szent György utcában egy nagy szobában. Nagyon rosszul érezte ott magát, s elhatározta, hogy a művészetben keres vigasztalást.” L. *Babits a katedrán.* 1966. 26–27. A bejegyzés azonban a *magánember* lelki életéről tájékoztat, alkotásmódját ennek nem kellett befolyásolnia, mint ahogy valóban nem módosította.

⁹ IGNOTUS: *Ady körül.* Nyugat 1928. I. 841.

¹⁰ KIRÁLY István: *Ady Endre.* 1970. I. 438.

hárítja a felelősséget. Az álom mechanizmusa azonban általában különbözik a *Fekete ország* képsorától. Az álom filmszerűen pergő történések füzére, a *Fekete ország* viszont nemcsak merőben filmszerűtlen, hanem vizuális képet is csak úgy kelt, ahogy minden konkrét főnév meghatározásánál fogva, tehát egyszerűen a nyelv belső logikája szerint. A képzetkeltésnek ez a módja viszont döntő a versben, és plasztikus, de frízszerű vizualitás jellemzi.

A *Fekete ország* forrása Poe *Arthur Gordon Pym, a tengerész* c. regénye. Pymet és tengerész-társait benszülőttek csalják törbe — mesterséges földomlás temeti el (I) őket — egy szigeten, ahol minden fekete: a föld, a folyó, a madarak, még a benszülőttek öltözéke, sőt fogazatuk is. A regény önkomentárjában Poe „megfejtí” hősének több helyszínrajzát, melyek ábrája, úgymond, az ó-etióp „sötétleni” ige gyöke. A fekete sziget lakói legnagyobb rémületének oka a féhérség, s maga a fény birodalma. Szó szerint ezt olvassuk a sziget nevének szófajteként: „Lehet, hogy Tsalal azt jelenti, a Szakadék-szigete, ahol minden fekete és a halál színe a fehér.”¹¹

A *Levelek Irisz koszorújából* ars poetica-értékű verse a *Himnusz Irishez: Sötét van. Hol az ezer szín? Mivé lett? | Hol az ezer tárgy külön élete? | (Szín a különység, különység az élet)* — hangzik ennek a „himnusz”-nak a nyitánya, és szava csak akkor csikordul, amikor a költő arra gondol: *Belém esett a világ és lett oly vad, | oly egy-sötét . . .*, tehát amikor megszűnik a világ, mint a szemlélet tárgya. E vers szerint a költő életeszmenye a tarkaság, a különbözőség, mely énjének megvalósulási területe — legalább a tudat sokszorozó képessége által: *Idézz fel nékem ezer égi képet | és földi képet trilliót ha van, | sok földet, vizet, új és régi népet, | idézz fel, szóval, teljes enmagam.* Irisz koszorúja, a szívárvány, Babits számára az élet jelképe egyszerűsmind saját élete teljességének szimbóluma is. Hajdan már Lukács György olyan megállapítást tett a *Levelek Irisz koszorújából* kötetéről, mely szerint „végtelenbe vesző keretjeként a kis kötet világának az ezerszínben ragyogó Irisz himnusza áll”, s mint ellenpólust alkotó egyetlen verset mutatja meg „a másik oldalon feketeország izzóan sötét elégiáját.”¹²

Az élettel szemben a halál, a létezés teljességére áhító Babits egész fiatalkori lírájával — legalább formálisan — szemben a *Fekete ország* lényegre mutató mozdulatlanlansága. A fizikai halál képe-e vagy a lélek haláláé? Esetleg a lét tragikumának hirdetése? A vers forrásában a sziget kisvilága feketeségének felismerését a föld alá temetés mozzanat idézi elő. A *Himnusz Irishez* pedig a világ megszűnését a tudat kialváásával azonosította, amikor minden már csak fekete. Mindenesetre a *Fekete ország* egyetlen szimbólum kibontása, s ha mondanivalójának magvául az igazi élet ellenképét tekinthetjük, nem szükséges a költői kettős jelentés rendszerét szótári egyértelműséggel tolmácsolnunk. A belső halál s a külső nem ellentéte egymásnak, s a lét tragikus értelmezése nem az élet tagadása-e? Különböen *A fekete zongora* kétféle értelmezése közt sincs lényegi ellentmondás. A *Fekete ország* üzenetének megértéséhez közelebb visz a főnevek szüntelen oppozíciójának művészi kiaknázása a személytelen érvényesség szintjén és az információ időtlenült, filozófiai igényű formulája.

Babits költői nyelvének rendszerezője, J. Soltész Katalin a *Fekete ország* verstani szervezetéből jutott véleményünkkel egybevágó következtetésre. Eszerint a költemény versritmusát szabálytalan daktilusok határozzák meg; több hasonlóan kötetlen időmértékű, hármas tagolású, főként fiatalkori Babits-verset említ, és szabálytalan ritmusokról ezt az ítéletet alkotja: „E versek kemény, de szabálytalan lüktetése mint egy beteg szív kíséri a többnyire tragikus alaphangulatú mondanivalót.”¹³

¹¹ „A valódi létnek és a látszat-létnek” a *Fekete ország*béli kettősségét KALLÓS Ede Platón-hatásra vezette vissza: *A Laodameia költője*. Ny 1924. I. 553—54.; GAL István már Poe-hangulatot érzett benne, pontos forrás jelölése nélkül. L. *Babits és az angol irodalom*. 1942. 58.; Babits szerint versét egy feketével himzett párnája ihlette, de ez a vallomás inkább ironikus tréfa. L. *Költészet és valóság*. Ny 1921. I. 44.

¹² LUKÁCS György: *Új magyar líra*. II. Huszadik Század 1910. 421.

¹³ J. SOLTÉSZ Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Bp. 1965. 55.

Mégis hogyan lehetséges, hogy a *Fekete ország* üzenete, szerkezete, verselése és grammatikája szerint egyaránt a léttelenség, a halál, a tragikum verse, szeriális ritmusa viszont egész strukturáját áthatja, már pedig ez mozgásélményre, emez megint életjelenségre vall?

Ahogy Chmielewski lengyel sinológus rámutat, a gondolatritmus formaszervező elve, mely a *Fekete országot* is meghatározza, nemcsak epikus célt vagy érzelmi nyomatékosítást szolgálhat, hanem az egymást átfedő, erősítő grammatikai és lexikai párhuzamosság (gondoljunk a versünkéből kiemelt fogalompárokra) logikai szerkezetként működik, s ennek a párhuzamosságnak, teszi hozzá, „pozitív a szerepe az önkéntelen logikus gondolkodásban”.¹⁴

„Szó sincs nála felelőtlen álmokról, lírai elcsapongásról. A kérérlhetetlen logika dolgozik itt, amely semmi elcsapongást nem enged” – írja Poe paralelizmusairól maga Babits irodalomtörténetében, majd a *Holló*-nak a kompozíciónál kezdődő s a betűkig, hangokig terjedő versmuzsikájának a modelljében olyan költői világ teremtési elvét látja, amely nem azonos a romantikus fantáziával.¹⁵

Nincs ellentmondás a léttelenség versének eszmei, szerkezeti, grammatikai, verstani és jelentéstani szinten azonos üzenete és stilisztikai szervezete közt. Ahol eltűntek a színek, megsemmisült az élet s a feketeség országot, a gondolatritmus az „om mani padme hum” litániaszerűségével, „önkéntelen logikus gondolkodással” hajtogatja a léttelenség törvényét, amelybe sem az életes látás festőisége, sem a képzelet csapongása nem fér. Abban a mértékben álmokkép a *Fekete ország*, amennyire egyrészt nem ad élménytudatot – csak verstani, ritmikai elemekkel sugallja! –, másrészt csak a maga körén belül érvényes: törvény az élet minden változatossága nélkül. Dienes Valéria egyszer megkérdezte Babitstól, unokafivérétől, nem gondolja-e érdekes élménynek a halált. „Élmény? Én csak azt számítom élménynek, amiről nemcsak előzőleg, hanem utólag is tud az ember” – hangzott a válasz, majd arra a kérdésre, vajon a halálról nem tudhatunk-e utólag, ez volt az intellektuális költő és a racionalista gondolkodó felelete: „Azt nem lehet eldönteni. Mert azokat a feltételeket nem ismerjük.”¹⁶ Íme a *Fekete ország*, melyet történetéből – előzőleg és utólag – nem ismerünk, s amelynek feltételeiről, létviszonyairól sem tudhatunk, csupán érvényessége áll vésett szavakkal, keményen, erősen.

Darutörpeharc

Ezt a verset abból a lényegi önellentmondásból érthetjük meg, hogy első látszatra jellegzetesen parnasszista vers, holott egyáltalán nem az.

A parnasszista költemény ismérvei közismertek: témája történeti vagy egzotikus környezetben, nemegyszer az állatvilágban játszódik; műfaja a leíró-elbeszélő életkép; szerzőjét nosztalgia, olykor a régmúlt iránti vágyakozás jellemzi; ars poeticáját a *l'art pour l'art* esztétikai elve és a pozitivisták tudományosság szemléletmódja egyaránt áthatja; egyetlen sorselve a tragikum, de a szerző „versmagatartása” szenttelenségig személytelen. A parnasszista vers tudomány és „tisztá” művészet egyszerre.¹⁷ Az iskola fejének, Leconte de Lisle-nek a versesköteteit a kritika ma is lírai képeskönyvnek tekinti.

Babits egyetemista korában számos Leconte de Lisle-t fordított, bár a *Pávátollakba* egyiket se vette föl, s ez már elgondolkoztató jel. Kosztolányinak küldött ekkori levelében a francia

¹⁴ J. CHMIELEWSKI: *Notes on early Chinese Logic*. Id. Roman JAKOBSON: *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben*, i. m. 352.

¹⁵ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*. Bp. 1936. 535. ill., 563.

¹⁶ DIENES Valéria: *Ilyennek láttam*. Magvető Almanach 1966. 1. 258.

¹⁷ Pierre MARTINO: *Parnasse et Symbolisme*. 1967. 46. Hasonlóképpen Leconte de Lisle a „*Poèmes antiques*” előszavában „tanulmány-gyűjtemény”-nek nevezi verseskötetét. Id. Edmond ESTÈVE: *Leconte de Lisle, l'homme et l'oeuvre*. 1923. 173.

mester epikus erejét dicséri, de portréját barátjának válasza helyreigazítja (LEV. 33., ill. 36–37.), majd Babits érdeklődése a Parnasse iránt lohad és csakhamar végérvényesen elmúlik. Mindamellet André Karátson költőnk több korai versét parnasszista mintára vagy legalább is költészettani ösztönzésre vezette vissza. A parnasszista hatás szempontjából elemzi a *Szonettek* és a *Héphaisztosz* c. verseket. Megítélésünk szerint az utóbbinak költészettani rokona a *Hegeso sirja*, *Homérosz* és *Protesilaos* is.¹⁸

A *Darutörpeharc* tárgya annyira különös, hogy a parnasszistáktól nagyon távol kell keresnünk a forrását. Meg is találjuk Iuvenalis XIII. szatírájában: *ad subitas Thracum volucres nubemque sonoram | Pygmaeus parvis currit bellator in armis, | mox impar hosti raptusque per aera curvis | unguibus a saeva fertur grue: si videas hoc | gentibus in nostris, risu quatiare; sed illic | quamquam eadem adsidue spectentur proelia, ridet | nemo, ubi tota cohors pede non est altior uno.*¹⁹

Maga a téma is igazolná, hogy Babits képzeletét Iuvenalis sorai mozgatták meg, de az eredeti motívumainak egész sorát is vizontlátjuk a magyar versben. Iuvenalisból való a földrajzi utalás Thrákiára, a madárraj felhőnek, röptük lármásnak érzékelése, a pygmaeusok törpességének nyomatékos hangsúlyozása s a harcnak vereségükkel végződő kimenetele.

Mégis alapvető a különbség Babits és Iuvenalis felfogása közt. Áll ez elsősorban a két előadásmód eltérő tónusára. Iuvenalis jelzi ugyan a jelenetben rejlő komikumot, de a harcot epikusan heroikusnak írja le, s a hozzáfűzött kommentár szó szerint elhárítja a komikus értelmezés lehetőségét.

Babits *Darutörpeharc*ának tónusa viszont határozottan tragikomikus. Sorsérzéstük formaelveinek eltérése a két költő „versmagatartásán” sarkall. Iuvenalis a tárgy és szemlélő különállását hangsúlyozza — Babits, szinte egy lantos szerepében, közönségéhez fordulva, krónikás-énekként megjegyzésekkel fűszerezve adja elő a történetet. Tétován a madarak kiröpítő fészkekének titkán tűnődik — *de honnan jönnek, sohse tudjuk . . . tán Áfrikából, Áfrikából* —, ezután figyelemre inti hallgatóit, mikor a csata elbeszélésébe fog — *Hallá a csodát, amit ma láttam: — majd a közönség fiktív kérdésre a krónikásnak messzeségre révedő választ adja: Hol láttam? kérdezed, hiában. | Tán Thrákiában, Thrákiában* — utóbb előadását maga is felkiáltással kíséri: *csatára hej! csatára szállnak*. Amikor Babits saját történetének lantosaként hol érzelmileg azonosul hőseivel — *Honukat védni ébredének . . .* —, hol eltávolítja magától magatartásukat, mint a záró sorban, ahol mintegy ironikusan fricskáz egyet a törpe holtakon — *nyugosznak most a kis bolondok* —, akkor a XX. század emberére valló vegyes, kevert sorsérzéseket csíhol ki a különös históriából. A klasszikus Iuvenalis törpe hőseinek védelmében nem sajnál magasztalásukra magyarázatot keresni, Babits viszont a befejezéssel a történetet megfosztja maradék hősi színezetétől is. Szemléletmódja közel áll a romantikus ironiához.

A tragikomikus felfogás még szembetünőbb a leíró elemekben. Az ijesztő darucapat nyomban veszít félelmetességéből, amint *mély hangjuk búsan messze krúgat*. Nincs kiábrándítóbb, mint az erős váratlan mélabúja, már pedig ez a mozzanat e kontraszt-hatásra épít. Ezután a darvak alkatát s röptüket figurázza ki, hisz tudvalevően nyakukat-lábukat kinyújtva szállnak; ráadásul a komikus képet harmonikus alliterációkkal eleveníti meg — *nyakig a lábuk légbe lából* —, ami ismét erős kontraszt forrása. A pygmaeus-sereg szintén mulatságos, ha látványa sündisznót juttat eszünkbe, még ha nagyocskát is. Babitsnak ez a metaforája Iuvenalis-

¹⁸ André KARÁTSON: *Le Symbolisme en Hongrie*. 1969. 232–39.

¹⁹ Thrák madarak lecsapó lármás felhőire ráront | küzdve a pygmaeus, pici fegyvert fogva kezében, | majd, hogy alulmarad, őt a dühös daru légbe ragadja, | s horgas karmaival viszi. Hogyha ilyet te minálunk | látsz, nevetés rázkódtat; míg náluk, noha itt ily | harc állandó látvány, nem fog senki mulatni, | mert hisz nem magasabb egy kis lábna! az egész had. (Ford.: MURAKÖZY Gyula) A forrás pontos megjelölését BORZSÁK Istvánnak köszönöm. A megfelelő homéroszi hely (Iliász, III. 3–7.) nem mutat motívumrokonságot Babits feldolgozásával.

nak egy fölöttébb egyszerű, tárgyával azonos jelzőjéből ered: a latinban a törpék pici fegyvert emelnek. Babitsnak nemcsak vizuális képe madártávlati, s itt ezen azt kell értenünk: éppenséggel a darvak szeméből nézett, hanem magatartása is messzebb került az Iuvenalishnál még csak furcsa, de klasszikus egyszerűséggel előadott jelenettől.

A *Darutörpeharc* számos sora ironikus hangú és költőnk a jelenet nem egy részletét távolságtartóan adja elő; „kiszólásai” a narratívumból már erre vallottak. A vers érdekesen összetett stílushangulata ismételtan tanúsítja ugyanezt.

A *Darutörpeharc* legjellemzőbb, mert legsajátosabb nyelvi vonása alluzív stílusa. Először is szembeötlik a vers struktúráját árnyaló archaizálás: *Csőrük iránt viszen az útjuk . . . ; Honukat védni ébredének . . .* A fiatal költő, aki csak pár éve kifogásolta és elvi alapon barátjának, Kosztolányinak egyik legjobb korabeli versét, *A bal latort*, s éppen félmúltjai miatt (LEV. 29.), most maga él az ige ó-színezetével. De a *Darutörpeharc* nem csupán az archaizáló stílushangulat tudatos fölledzéséről tanúskodik, Lényege szerint minden allúzió a képzetkapcsolás vagy hangulati hasonlóság fölkelteséért célzatosan alkalmazott írói kölcsönzés. A *Darutörpeharc* félmúltja Arany Jánosnak a krónikásének stíluslátszatával élő igealakjainak allúziója: Arany: *Vadat üzni jelfövének . . . (Rege a csodaszarvasról)*.²⁰ De a *Darutörpeharc* más helyén is átüt az Arany-stílusreminiscencia: Babits: *nézhetnéd óriási sünnnek*; Arany: *Tündér palotának bizonyára hinnéd. (Buda halála)*. A *Darutörpeharc* története tehát tudatosan szólal meg itt-ott Arany János hangján. Ám a reformkori szabadságköltészet egyik gyöngyszemét is a *Darutörpeharc* képzetkörébe kapcsolja egy nyelvi allúzió. Bajza József híres, az elbukott lengyel függetlenségi harcot dicsőítő *Apotheosis*a így kezdődik: *Nyugosznak ők, a hősfiaik, | Diülő csaták után . . .* Babits verse így végződik: *Nyugosznak most a kis bolondok*. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi allúzió és a hasonló elbeszélő mozzanat ironikus kisszerűsítése, a történet előadói „eltávolítása” egy második jelzőrendszeres szemlélet szerves része. Nemcsak grammatikai, hanem szemantikai szinten is archaizál a versben Babits: a szorosan az üzenet-hez tartozó *hon* szó, sőt a *honfigondok*, melyek a „honfibút” juttatják eszünkbe, a *Darutörpeharc* jelentésének valóságsszintjére vetnek fényt. De máshonnan is váratlan megvilágítást kap a vers valóságsszintű mondanivalója. A befejező strófák rímképletének megváltozása ugyanis szintén ó-színezetet ad. Az utolsó két, sőt talán három strófában a korábbi párrimek helyett a krónikásének négyesrímei pendülnek meg. A rímelés hasonló alluzív eljárásával él majd Ady *Krónikás-ének 1919-ben c.* versében.

Amikor az allúzió — stílus és rímelés — jegyeit megállapítjuk a *Darutörpeharc*ban, Arany, illetve általában a nemzeti költészet, avultabb műszóval a hazafias líra hangnemének tudatos felidézését ismerjük fel. Az alluzív stílusjegyek, hangulatkeltő elemek a pygmaeusok és az idegen darvak közti tragikus végű, egyenlőtlen önvédelmi harc témájára terelik figyelmünket. A vers címében jelzett téma tehát jelkép, a függetlenségi gondolatnak különös mezbe öltöztetett, de épp a szimbólum párhuzamai által a tudatunkba pörölyözött jelentése. Ami pedig a téma ironikus előadását és Babits ambivalens viszonyát illeti tárgyához, szükségszerűen a *nagyidai cigányok* önkínzó szerzői magatartását juttatják eszünkbe. A *Darutörpeharc* nemzeti jelképének felfogásában mutatkozó kétértékűség, egy közösségi harc tragikomikus szemlélete Arany önkritikus nemzetképét vallhatja eszmetörténeti elődének. *Engem esz a lág, ha fejed mosom* — írta volt erről a vegyes érzelemről Arany a *Bolond Istókban*, s ez a *Darutörpeharcra* is áll.

²⁰ J. SOLTÉSZ Katalin a *Darutörpeharc* igealakjainak archaizáltságát rím-, illetve ritmus-kényszerrel magyarázza. I. m. 149–51. A *Darutörpeharc* nyelvi archaizálása azonban, mint láttuk, szigorú formaszervezeti összefüggés része; egyébként Babits már ifjú költő korában virtuóz művésze a költői technikának, s még a forma nagyobb kényszerének is alig-alig enged, ezt is inkább fordításban teszi.

A *Darutörpeharc* szimbolikája a kompozícióban is érvényesül. Ha eleve szimbolikus versnek olvassuk, a történet eredetére, színhelyére utaló szóismétlések éppenséggel kétséget ébresztenek, csakugyan egzotikus vagy ókori környezetben játszódik-e a cselekmény. A bizonytalanságot éreztető határozószó és a szóismétlés együtt célzatosan megjátszottak, és szerepük: kizökkentés az ó-hangulatból s olyan asszociációk keltése, melyek a jelenre riasztanak.

A szimbolikus párhuzamot érzékelteti nem egy költői kép a versben. A záróstrófa látomássá növelt kontrasztja — *Sötét parton világos pontok | tépott tollak és törött csontok |* — a jelzőknek a kontextusból adódó kettős jelentését is magába sűrítve sugallja a nemzeti tragédia képzetét.

De a *Darutörpeharc* nemcsak szimbolikus, hanem szimbolista is. Szimbolista jellege elsősorban szókincs és kifejezés impresszionizmusában mutatkozik — impresszionizmuson ezúttal a szimbolista irányzat szemléletének adekvát szemantikai szintjét értve.²¹

A hajnali szürkületet így érezteti a gazdag szóhangulatú *hamukárpit* metafora, mely az érkező darvak képével szinte impresszionista akvarellé finomodik: *Mikor új évszak szele rebben, | hajnal hamukárpitja lebben, | új szürkesség ó szürkességben | jönnek, jönnek darvak a légben.* Már a strófakezdő sorok mozzanatos igéi a pillanatnyi benyomás hangulatát keltik, de az új évszak szele egyszeri szókapcsolat, melynek nincs természeti háttere, inkább expresszív értékű. Egy másik versszakban, a csataképben az impresszió — a Parnasse részletező leírása helyett — kontúrtalan látomássá tágul: *... csatára szállnak, | mint égi felhők, földi árnyak, | árnyat, felhőt összekeszálnak.*

A hangszimbolika szerepe is jelentős. *Mély hangjuk búsan messze krúgat;* fogalmi közléssel egyenértékű a mély magánhangzók, köztük is a zártabb típus búskomor sejtelmessége. A hangfestő alliterációk ismételten is fokozott affektív töltést adnak a költeménynek: *hajnal hamukárpitja ... ; szárnyuk csapása szelet zúgat ... ; lábuk tége lából ... ; földi fickók ... ; parton ... pontok ... ; tépott tollak és törött csontok.* A sorok fogalmi rejtélyességét aláfestő, szép hangszimbolika: *a barna föld hús meztelenje | nesztelen élede elevenre.* A susogó belső rímek, az egységes mély magánhangzó-tónus a baljós fordulat zenei motivációja.

A *Darutörpeharc* különös história, melyet szerzője ironikusan és eltávolítva beszél el, egy tragikus esemény tragikomikus szereposztásban és nézőpontból — leírás, mely a magakeltette hangulatokból tükröződik, amikor kifejezések és stílus effektusok közlő értékűek, s egy drámai összecsapás, melynek érezteltető lefolyása alig, dinamikája annál hevesebben elevenedik meg a befogadóban. A *Darutörpeharc*ban a Parnasse valamennyi költői elve második jelzőrendszerbe került, kezdve az esztétikai sorselven és szépség-felfogáson, folytatva a versmagatartáson egészen a nyelvszemlélet különféle vetületeiig. A látszólag „ókori legenda” (I. J. Soltész, i. m. 97.) témája és üzenete egy esztétikai és poétikai kettősség rendszerében minden ponton szembenáll latin forrásával. Sőt, tudatossága és művészi rendszeressége miatt a juvenalis szatíra parafrázisának tekinthetjük. Átfogó jelképének üzenete közéleti célzatú s a költő jelenkorára irányul. Baudelaire-i értelemben vett szimbólum és a műalkotás valamennyi szintjét, minden tér- és időviszonyát a kettősség jellegzetes szimbolista szemlélete hatja át.²²

A *Levelek Irisz koszorújából* s Babits következő két verseskötete is a háború és politikai üldöztetésének hatására bekövetkezett fordulatáig témák, műfajok, költői tónusok szinte megtevesztő változatosságát mutatja. Már Schöpflin jelzi azt a habozást, amely költőnk még oly

²¹ Hasonlóképpen Ruth MOSER: *L'Impressionisme français*. 1952. 287.

²² Álláspontom ellentétes KOMLÓS Aladáréval, aki a magyar szimbolizmusról írt könyvébe (*A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965) Babitsot nem vette föl, és már 1927-ben, *Az új magyar lírában* „precíz” nyelvért szembeállítja a szimbolista stílussal. (I. m. 160.)

versértő kritikusat is, mint amilyen Ignotus volt, egyébként lelkes bírálatában a szokatlanul új költőiség előtt elfogta.²³ A kritika: a kortársak és az utókor a fiatal Babitsot sokáig és ismételtelen a szépség megszállottjának s a forma légtornászának tartotta. De a fiatal Babits lát-szólag össze nem illő korai verseit azonos életlátás járja át és a maga korában szinte páratlanul szerves költői szemlélet fogja egységbe.

Mintha nem gondoltuk volna át kellőképpen *A lyrikus epilógja* kijelentését: *a mindenséget vágyom versbe venni, | de még tovább magamnál nem jutottam.* Ez a kötetzáró vers az ifjú költő ars poeticájának alapvető dilemmájára utal, melyre maga a *Levelek Irisz koszorújából*, sőt, egész fiatalkorának költészete a válasz. Baudelaire olyan könyvnek kívánta olvastatni *A romlás virágai*-t, mely nem album, nem gyűjtemény benyomását kelti, hanem amelynek eleje és vége van.²⁴ Babits a költői tevékenységet hasonlóképpen egy mikrokozmosz teremtésének fogta föl, de a teljesség művészi illúzióját a teremtő gesztus filozófiai megalapozásával kívánta elérni. Az induló Szabó Lőrinc lirájában „a belső forma valami tudatos geometriája” gyönyörködteti.²⁵

Babits már 21 éves fővel kialakult életfelfogásról számolhat be Kosztolányinak. „Polytheis-tá”-nek, s még inkább „polystá”-nak vallja magát. Azt hirdeti, a „szellem első és egyetlen tudomása a különbség. Akár időben (változás; minden érzet) — akár térben. Akár successív, akár simultán . . . A lét fogalma nem zárja-e magában a különbséget is? Ha egy volna csak, volna-e valami? a világ a kettőnél kezdődik . . .” Ez a különbség a világ tarkaságának, *minden-ségének* oka: „A világ egy perpetuum mobile. Egy *legyező*, amely bonlik, kibomlik, egyre jobban . . .” (LEV. 31., ill. 33.)

A sokféleségében gazdag világ lételeve önmagában is megértetné a fiatal költő szerteágazó tematikáját. De a különbözőségében egyetlen világ képe jelenik meg Babits szemléleti kettő-zéseiben, így „eltávolító” versmagatartásában, mely a *Darutörpeharc*ban tragikomikusnak fest egy *hósi* témát, a *Golgottai csárdában* profán valóság szinten ábrázol egy legendát vagy eleve tükörképekben, iker-költeményekkel versel meg azonos költői tárgyat. (*Theosophikus énekek, Stróják a wartburgi dalnokversenyről*). Magát a jelrendszert is kettőzi, amikor meghatározott irodalomtörténeti szemléletformát parafrázeál. A Parnasse-nak a természetet a szabálykereső történettudomány szemével vizsgáló látásából születik a *Darutörpeharc* történet szemlélete, melyben a história tűnik rejtelmes, meglepő jeleneteket tartogató szabad természetnek.

Az élet kettős látása nem egyedülálló jelenség a századforduló irodalmában. Mint szemléleti mód, a téma ironizálásában, pastiche-ában jelentkezik pl. Anatole France-nál — a valóság-szint kettősségét látjuk olyan művekben, mint Wilde: *Dorian Gray arcképe*; másutt, mint Unamuno *Köd* c. regényében fikció és valóság szerepcseréje fejezi ki a lét kétarcúságát és Pirandellónak a sors kétsíkúságáról, ember és szerepe szembenállásáról vallott alkotó-elve is ebből, az életnek az új századdal vajúdo kettős látásából nő ki, bár nála már életbölcsletté gazdagodik.

Babits felfogása sem azonos a századforduló szecessziós szerepjátszásával. Az élet tarkaságáról vallott nézete nem direkt érzékeltetésben jelenik meg, mint amilyen (önmagában) az ironikus előadás vagy az alkotás valóságértékének unamunói megkérdőjelezése, hanem verseinek egész formaszervezete, ezeknek a struktúráknak majdnem minden összefüggése a lét sokszoroságát sugallja. Csak kivételesen direkt érzékeltetése ennek a felfogásnak egy-két programvers, a *Himnusz Iriszhez* és *A lyrikus epilógja*. Babitsnak a kettőzés, a különbözőség bölcseleti elve, s ezzel összefüggésben versei életdarabok, melyeknek érvényességét épp a tarkaság, a kettőzés különféle módjai adják. Ezért lehet rendkívül fontos a fiatal Babits versmodelljének ún. formája, mivel maga is „tartalom”.

²³ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története*. é. n. [1937] 219.

²⁴ Charles Baudelaire à Maxime du Camp. *Correspondance générale*. 1947. II. 278.

²⁵ BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*. Egy új költő. Nyugat 1923. I. 398.

„A tarkaság ugyanaz a térben, mint a mozgás az időben” — vallja egy korabeli filozófiai írása. A vers időbeli művészetében a legezőszerűen kibomló, a tarka világ egybevágó kifejezése a szerialitás. Ez a mozgás szimultán tudatállapotként jelentkezik: „A tudat a különbségnél kezdődik . . . Az érzet a változásnál kezdődik” — írja ugyanott.²⁶ A tudat időképzetének, mint az állandó mozgás képeinek és tartalma lényegi azonosságának lenyomata a babitsi paralelizmus, a visszatérő asszociációk és egymást át-átfedő képsorok stilisztikai alakja. Az *Anyám nevére*, a *Sírvers* vagy a *Vasárnap* gondolatritmusai szimultán jelenítik meg a világ tudatbeli sokszorozottságát, a *Messze . . . messze* viszont „successiv” képekkel érzékelteti a különfeleség kiegyenlítődsét, a *Fekete ország* pedig épp a mozdulatlanság törvényének: — egy logikai összefüggésnek lelte meg találó kifejezését a szerialításban.

Az irodalomtörténet a szimbolizmus sajátosan jellemző jegyének tartja a kettőzést. A hagyományos jelkép, így a baudelaire-i szimbólum alkati meghatározója a versen végighúzódo jelentésbeli párhuzam. A tiszta jelkép a fiatal Babits lírájában sem ritka. Ilyen a *Szöllőhegy télen*, a *Régi szálloda*, a *Városveg*, a *Kútban* stb. és nem utolsó sorban az elemzett két vers. De költőnk a Nyugat stílusforradalmából is kivette részét; új szóösszetételei, egyszeri szókapcsolatai, a mondattagok rendjének megváltoztatására és a syntaxista kiterjedő egyénítése a szimbolizmus stilromantikájára jellemző.²⁷

A szimbolizmus filozófusa Bergson. Babits egy vallomással fölérő, mélyre pillantó tanulmányban adott számot 1910-ig kiadott műveiről. Rokonnak tűnik a magyar lírikus introspektív világképzete és Bergson intuíció-tana, hiszen az utóbbi a belső világot „szimbólumok szaggatott sorának” értelmezte. Mindamelllett nyilvánvalónak látszik — összekötő, harmadik hatásforrást is feltételezve —, hogy a sajátos babitsi versmodell kialakulását, még előbb egy másik filozófus hatása indította el, s ez az ösztönzés képezett hídfőt Bergson tanaihoz.

Az a filozófus, aki a fiatal Babits versmodelljének, „tudatos geometriájának” formálódását ösztönözte, Spinoza. Etikáját már egyetemi éveiben megismerte. Amikor a „szellem tudomását” jelentő különbség elvéről írt Kosztolányinak, ezt, úgymond, „spinozai, legtágabb értelemben” (LEV. uo.) érti. Valóban Spinoza *Etikájának* alapvető ún. „meghatározásai”-hoz tartozik, hogy a *szubsztanciát*, azaz a dolgok és jelenségek rendjét szerinte csak *attributumai*-ból vesszük észre, és *modusaikból* értjük meg. Más szóval: a létező világot és törvényeit csak megjelenési formáikból, valamint megnyilvánulásaikból, mozgásukból ismerhetjük meg. Ez a fiatal Babits versmodelljének filozófiai ősképe. A teremtő természet (*natura naturans*), vallja Spinoza, variációiban mutatja meg arcát: a babitsi tarkaságban, azaz kettőzve, sokszorosan attributumaiiban és mozgását kifejező szerialításában, modusaiban. Ez a vitalista költői gondolkodásmód csak megerősödhetett Babitsban, amikor Herbert Spencernek a differenciálódás és integrálódás egymást kiegyenlítő fejlődélméletét megismerte. Spencer szerint a fejlődés nem más, mint egyre fokozottabb differenciálódás, melyben egyre egységesebb forma nyilatkozik meg: maga a művészet.²⁸ Az életnek jelenvaló változatai és érzékelhető mozgásformái — a babitsi versmodell tükrében — a világ szinkron tudata, a differenciálódás és integráció mozzanatai diakron vetülete. A fiatal Babits tudatlírájának tapasztalati és történeti gyökerei így fonódnak egymásba.²⁹

²⁶ BABITS Mihály: *Játékfilozófia*. L. Gondolat és írás. 1922. 89.

²⁷ HORVÁTH János: *A Nyugat magyartalanságairól*. MNy 1911. 64.

²⁸ Babits fiatalkori olvasmányairól írja: „Egyetemi hallgató koromban kezdtem idegen nyelven olvasni . . . Később filozófusokat kezdtem olvasni: Nietzsche (Zarathustra), James pszichológiáját, Schopenhauert, Spinozát. Ugyanezen idő kedves olvasmányai voltak Baudelaire és Poe . . .” KÓHALMI Béla: *A könyvek könyve*. 1918. 85. Tehát Babits Spinoza és Poe olvasmány-élménye egyidejű! Spencer-élményéről l. még *A szép hiútlének*. i. m. 24.

²⁹ RÓNAY György a fiatal Babits lírájának objektív vonásait elemzi, majd „En és nem-En, Szubjektum és Objektum, személyesség és tárgyiaság, megvallás és leleplezés közti” interferencia-jelenségnek nevezi. L. *A lírikus epilógja*. L. *A nagy nemzedék*. 1971. 96. Véleményével

Ebben az összefüggésben Spinoza rendszere életfilozófia. A nemző természet fogalmának tevékeny mozzanata Bergson „élan vital”-jának, a teremtő fejlődés tanának előzménye.³⁰ A bergsoni életlendület megismerése kiteljesítette a Spinozából merített költői látásmódot, versmodellt.³¹ Szerialitásának módosulását olyan egy-öntésű, szakozatlan versek születése tanúsítja, mint az *Esti kérdés* vagy *A Danaidák*, egyszersmind vég nélkül szövődő, „babitsos” versmondata, melynek műhelymintáját, technikai előképét Swinburne-versekből és Dante terzináiból fejlesztette tovább.

egybevágóan tudat-lírának láttuk Babits ifjúkori költészetét. L. *A szép hűtlenek*. 110–111. Ezzel a nézettel egyetértően, de Babitsot bírálva ír a problematikáról KIRÁLY István: *Ady és Babits* Kortárs. 1971. 5. 683.

³⁰ Babits Bergson-tanulmányában olvassuk: „Az életlendület alapjában egységes... de az anyaggal érintkezve felbomlik és sok folyton oszló, szaporodó élőlényben valósul meg. Mindazonáltal megtartja egységét, mint ahogy egy költeményben a strófák és szavak sokaságán át egy a lendület. Az életlendület tehát egység a sokaságban.” L. BERGSON. Ny 1910. 14. 957.

³¹ Előtte Kiss Ferenc így ír Spinozának Babitsra gyakorolt hatásáról: „Számára mindenestre olyasvalamit jelent, mint később Bergson *élan vital*-ja.” *A beérkezés küszöbén*. 1962. 31.

„MEGFÁRADT EMBER”*

1923 szeptemberében József Attila odahagyja Makót — és Pestre utazik. Vége a gyermek-kornak, vége a kamaszkornak — az ifjúság kezdődik: nehéz, küzdelmes, kínos ifjúság. Búcsú és előretékinés, lezárás és kezdet egyben a „makói időszak” záró verse, a *Megfáradt ember*.

A földeken néhány komoly paraszt
hazafele indul hallgatag.

Egymás mellett fekszünk: a folyó meg én,
gyenge fűvek alusznak a szívem alatt.

A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget,
harmattá vált bennem a gond és teher;
se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér,
csak megfáradt ember, aki itt hever.

A békességet szétosztja az este,
meleg kenyereből egy karaj vagyok,
pihen most az ég is, a nyugodt Marosra
s homlokomra kiülnek a csillagok.

Sajátos vers — olyannyira kész, befejezett, végleges, hogy csaknem változtatás nélkül iktatta tizenegy évvel később a *Medvetáncba*, s közölte közben is sokszor. De „kész” vers más szempontból is: végpontja egy fejlődésnek és megnyitója egy újnak, a József Attila-i költészet, világlátás, értés sok áramlatának. Nem hiába emelték ki oly sokan, foglalkoztak vele annyian.¹

Mikor írta a verset? Legkorábbi szövege egy Espersit Jánosnak 1923. dec. 15-én származó levél hátlapján található: „Egy verset küldök a másik oldalon a Friss karácsonyi számába”, — s valóban, a *Makói Friss Újság* 1923. dec. 23-i számában meg is jelent.² Am nem valószínű, hogy a vers éppen ekkor, 1923 decemberében keletkezett volna — hangulata nyári vagy kora

* Egy monográfia bevezető fejezete.

¹ Fülöp Ernő (= FEJTŐ Ferenc): Korunk 1935. II. sz., uő: JA költészete, a Szép Szó JA emlékszáma 1938. 73., KASSÁK Lajos: Népszava 1938. dec. 18., — RÉVAI J.: Vál. irod. tan. 342/3, GYERTYÁN E.: Költők és kora, 1963. 141, SZILÁGYI Péter: Az anapesztuszok funkciója JA költészetében. ItK 1965. 547. FODOR András: Szólj költemény Bp. 1971. 46—47. stb.

² L. PÉTER László: Espersit János: IT Füz 1. sz. 58. — A vers többi megjelenésére l. ÖM I. 394—5. Az ottani adatokhoz hozzáfűzhető még, hogy az ott k3-mal jelölt kézirat jelent meg Pérely Imre kiadványában. Magyar Írók. PÉRELY Imre rajzai. Bp. 1927. 29.

ősi —, eszerint éppen a Makóról való búcsúzásokor, 1923 szeptemberében íródhatott — vagy azt a hangulatot, látomást, állapotot őrzi s adja vissza néhány hónappal utóbb. Még azt is hozzáfűzhetjük: a versbeli táj előképe a Maros mente; az a jellemző részlet, amit oly sokszor látott, amelyet Saitos Gyula kis házatól indulva néhány perc alatt elérhetett — vagy Kesztnér Zoltánéktól, a villanyteleptől kis sétával eljuthatott — az a Maros-part, amelyet barátja és pártfogója, az amatőr fényképész, Kesztnér Zoltán annyiszor kapott le.

De mindez valóban csak a legkülső keret, alkalom. De fontos beszélni róla; mert a *Megfáradt ember* kerete, külső formája, megformálása a szokott, a hagyományos, impreszionista tájvers — vagy legalábbis először annak tűnik. Tüzetesebb vizsgálat fejtheti meg a vers sajátos hatásának egyik titkát: a hagyományos, szokott forma *mögött*, annak burkában szokatlan, új „belső forma”, hangulat, nyelv, érzés rejtőzik, a költő legegényibb hangja az átvett ruhában.

Induljunk ki hát a legkülső burok vizsgálatából. A *Megfáradt ember* — grafikai képe is — szokottat mutat: az a három, négy soros szakaszból álló, leíró-tájat idéző, festői látványt mutató verstípus, amely — a franciák nyomán, s talán elsősorban Verlaine s kortársai ihletésére — annyira elterjedt Magyarországon, s amely a Nyugat költőinek egyik kedvelt műformája lett. Hadd említsük csak József Attilának ekkor még mindig mesterét, Juhász Gyulát. Voltaképpen csak tágabb, lazább változata, kényelmesebb variánsa ez a szonettnek — s belső szerkezete, mondhatnánk cselekményvezetése is hasonló ehhez:

állóképszerű, leíró jellegű, állapotrajz, mint indítás
kényelmes, belső mozgás, lassú cselekvések, helyváltoztatás időben, térben
csattanó, „pointe”, felkiáltás, az új felfedezése, vagy melankolikus lehalkulás formájában,
mint befejezés.

Ezt a szerkezetet követi oly sok Juhász Gyula vers is — sőt ennek a szerkezetnek engedelmes követése, sablonná változtatása egyik oka a Juhász-költészet sajátos monotonijának. A szerkezetnek szonettformában való megjelenésére hosszú sort idézhetnénk — hadd hivatkozzunk csak a *Shakespeare estéje*-re. (Más oldalról a háromsoros négy soros vers *külső* formának talán leghíresebb példája a *Milyen volt szőkesége* . . ., ennek belső szerkezete azonban már Juhásznál sem az előbb vázolt szokott sémának megfelelő.) A szonettszerű belső cselekményvezetés és a 3×4 sor találkozása Juhász Gyulánál pl. a *Dal*: „Szabad legyen még ezt dúdolni halkan . . .”, csattanójával:

Ilyenkor sírnak gyantát fiatal fák,
Ilyenkor fáj az elmúlt fiatalság!

És ennek a formának számtalan realizált változata közül hadd említsük meg az ez években keletkezett, témában is a József Attila verséhez közeleső *A Tiszánál*-t, vagy *A vén cigárynakot*; és voltaképpen ennek a formának csak némileg bővített változata a Juhász Gyula költészetének egyik csúcsa, a *Tápai lagzi* is.

Mindezzel csak arra akartunk utalni, hogy a forma, a választott műnem ismerős volt — használt, ismert költőnek és olvasónak egyaránt — József Attila levehette a készletek polcáról. De mit tett vele?

Még mindig a külső formánál maradva: a hagyományossá váltat, a szokottat belülről lazítja — mintegy megegyszer megmutatva: *ezt is tudja* —, s ugyanakkor menekül is már tőle, új utakra tér. Összefoglalóan: a szigorú-szabályos formát a szabadvers felé közelíti — már csak a külső keretek maradtak meg belőle. Juhász Gyula említett verseinek rímélése párosrím, vagy ölelkező rím — a *Megfáradt ember* a lazább félrímekkel él. A sorok szótagszáma mintha megnyúlna — 10–9–11–12/11–11–12–10/ s csak az egyedüli szabályos harmadik sza-

kasz 10—10—11—11. Az egyes szakaszok szabályos jambussal indulnak, — majd sokféleképpen értelmezhető, ritmizálható sorok következnek —, amelyek leginkább az Ady „bújtatott”, „homályos” ritmusait, egymásba játszható képleteit mutatják, a második sort pl. Szilágyi Péter így értelmezi: „lehet háromütemű hangsúlyos (4—2—3), de lehet anapesztusszal élénkített jambus”, s a többi sorra is fenntartja a kétféle ritmizálás, az időmértékes, anapesztusba torkoló jambusi és a hangsúlyos tagolás lehetőségét.³ Más véleményt vall Szuromi Lajos. Szerinte „3—4 ütemű, metszetkapcsoló — ütemkapcsoló változatokat keverő bimetrikus vers.”⁴ Eszerint ő is „kettős ritmust” észlel, a jambusi sorok hangsúlyos kapcsolódását is; Szilágyi ritmustáblázatából pedig a verselés sajátos vegyessége, vitatott lazasága, változékonysága is kiderül. (Szempontunkból tehát mindkét metrikus azonos eredményre jut.) Mindenesetre: a *Megfáradt ember* lazább, szabadabb, beszélőbb ritmusú — belső struktúrájában a szabadvershez közelít, egyes sorai szabálytalanságát a gondolathoz-lélegzethez idomuló szabad ritmus magyarázza, más sorokban (főleg a szakaszok kezdő soraiban) visszatér a szabályos jambusos lüktetés, mintegy hagyományos keretül. Verselését tekintve tehát ez a költemény: *átmenet* a Nyugat impresszionista verselésétől a szabadvers felé.

Különféle tartalmi-stilisztikai eredetű elemek keverednek, pontosabban: ötvöződnek szerves egységgé a versben. Az indítás, mint mondtuk, jellegzetesen Juhász Gyula alföldi verseire utal,⁵ elég egymás mellé állítani néhány sort:

Az esti ködben, őszi esti ködben
Hazabotorkál, véle a homály . . .

(*Shakespeare estéje*)

Felgyöngyözik a kisváros ködéből
Honvagyóan az alkonyi zene . . .

(*Térzene*)

Kis sömlyék szélén tehenek legelnek,
Fakó sárgák a lompos alkonyatban . . .

(*Magyar táj, magyar ecsettel*)

Az alkonyi Tiszán átszáll merengőn
A takarodó trombita szava . . .

(*Szelíd, szegedi versek I.*)

Pipacsot éget a kövér határra
A lángoló magyar nyár tűzvarázsa.

(*Magyar nyár 1918*)

Kövéren áznak a komor barázdák,
A hantokon a zápor szem kopog . . .

(*Boldog halottak*)

A földeken néhány komoly paraszt
Hazafele indul hallgatag.

Látnivaló az intonáció azonossága, az indítás rokonsága, amely még nyelvtani struktúrában, az áthajlás módjában is megmutatkozik. De találunk a *Megfáradt ember*ben jellegzetesen Ady-ihlette sort is: a

³ SZILÁGYI Péter: JA időmértékes verselése. Bp. 1971. 56.

⁴ SZUROMI Lajos bírálata Szilágyi Péter könyvéről. ItK 1971. 6. 758.

⁵ GYERTYÁN (i. m. 142) az indításnál egy Appollinaire-vers, az Ősz hangját idézi: Dans le brouillard s'en vont un paysan cagneux . . . Magunk ennek az appollinarie-i sornak hangját inkább egy Füst Milán versben érezzük: A ködben két banya szidott egy részegest . . . (A részeg kalmár) — lehet persze, hogy mind a három versindításban egyazon, a korban szokott formula nyilvánul meg.

A képzetek sajátos egységét és logikáját erősíti a mikroelemek belső logikája: hadd utaljak csak a mély és magas hangok váltakozására, a sorvégek és rímek kihangzására. Nagyon általánosan szólva: a világot, a természetet, a nagy Egységet, a közösséget a mély hangok szóltatják meg — a nyugalom, megbékélés, beleolvadás jelzője is az *a—o* hangzás. Az egyén, a helyét nem lelő individuuum, az általánossal szembeni lázadás hangja, *e*-hangon szól (a *paraszt — ember*, az *este — csillagok* ellentéte — természetesen, oly módon, hogy a szavak eredeti jelentéséhez a környezet még külön konnotációt ad).

Kik között valósul meg ez az egység? A természet, annak nagy egységei és kis elemei vesznek részt benne, másrésztől a „többi ember”, és végül a fáradt, küzdő költőgyén, az Én. Mindezek sajátos egysége képezi a vers hangulati — tartalmi, mikro- és makroelemekben megnyilvánuló egységét: a természet kis elemei, a „gyenge füvek”, a csillagok, a komoly parasztket is a megfáradt emberrel válnak eggyé, a költőgyén mintegy eggyé válik, felolvad a természetben, a világban: „meleg kenyereből egy karaj vagyok” — hangzik a lefelé ívelő, elpihenő dallamvonalú megállapítás.

De még ezzel sem jelentene igazán újdonságot sem a magyar, sem a világlírásban. Ilyenfajta feloldódásra, egyévválásra a magyarban Vajda János *Nádas tavon*-ja, a világlírásban a romantikusok, s újabban Francis Jammes óta sok példa volt. De van egy néhány olyan vonás, amely felejthetetlenül egyénivé bélyegzi a verset. Olyan vonások, amelyek már az érett József Attilát előlegezik, olyanok, amelyek művének éppen „József Attila-i” igt adnak.

Ilyenek: a jellegzetes „kicsinyítés”, az apró jelenségek iránti mély megértés és szeretet: a „*Gyöngye füvek*” megidézése — az a költői sajátság, amely utóbb a Hangya leheletfinom képben, majd a nagy tájversek részleteiben bomlik ki.

De a „gyöngye füvek” arra is példa, hogy a legkisebb egységekben, jelző—jelzett szó kapcsolatokban is milyen feszültséget tud teremteni — egyik jellegzetes példajaként antropomorfizáló képalkotására. A „gyöngye” emberi tulajdonságot sugall — mint ahogy a „csöndes, nagy nyugalom” is ilyen jellegű kapcsolat. És méginkább mutatja jellegzetes hajlamát a képalkotásban a „harmattá vált bennem . . .” — absztrakt folyamatokat, pszichológiai vagy szociológiai jelenségeket egy-egy tömör, a természetből vett képpel világít át. A „harmattá vált bennem . . .” -szerű képalkotás még mélyebben és még teljesebben, az érett költőnél is visszatér — a kép az *Óda* és az *Eszmélet* képtechikájának előzménye is.

És a képek sajátos hangulati egységet képeznek, mondhatnánk egységes színezésűek, egy képzetkörből vettek, merészségükben is fegyelmezettek. E vers „hallgatag”, „csöndes”, „nyugodt”, „megfáradt” jelzői — a (*nyugalom* az egyedüli szó, amely kétszer tér vissza), antropomorfizáló képeinek szélessége, s ugyanakkor intimitása biztosítja ezt az egységet. És még egy vonás, amelyre már Fejtő Ferenc figyelmeztetett: a lappangó ironia. A természetbe való beolvadást, a nagy megfáradást lappangó ironia színezi: *Egymás mellett feksziünk, a folyó meg én . . .* — ebben a sorban valóban ott van az időzjel is, a távortartás is, a hamiskás játék is.

A képek arról is árulkodnak, hogy a versképző erők között ott munkál egy olyan tényező, amely ugyancsak mélyen alkati sajátja: nem szemléli, leírja a tájat, hanem eggyé válik vele, azonosul vele, vele lélegzik, részévé válik. Van a képeknek egy különösen megragadó, jellemző része: — olyan képzetek, fordulatok, amelyek, hogy így fejezzük ki magunkat, önéletrajzilag motiváltak, színeztettek. A „se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér . . .” — sor minden egyes szava mély fájdalomra figyelmeztet — a kinevetett, nőre vágyó kamasz —, az apátlan, anyátlan árva — a nemzeti politizálásból kiábrándult lázadó — végül az, akinek testvére van, de ez mégsem igazán az —, már ezek a fájdalmak összegeződnek itt. S még tágabban: a képeknek van egy olyan „szegényember”-rétege, amely a nehéz gyermekkor és kamaszkor — József Attila számára ekkor még a jelen — élményeiből táplálkozik. — Képeinek erre a „szegényember”-rétegeire már sokan felfigyeltek. Ebben a korai versben is ott ez az élményvilág — az utolsó szakasz fájdalmas, az eltűnt apa hiányát fájlaló képsorában: A békes-

séget szétosztja az este / Meleg kenyereből egy karaj vagyok . . . Fejtő Ferenc szerint: „Ez a kettősség: a magány, elbujtatott s csak közvetve-kitörő s áthárított vágyaival s a béke, az esti csönd enyhülete csodálatos kifejezést nyer az utolsó strófában, ahol »a békességet szétosztja az este«, mint . . . ? A versből hiányzik, de bennünk okvetlenül megrezdül már az asszociáció: mint az apa, családi vacsorán, a kenyeret. — S a »gyengébbek« kedvéért a versképző ösztön hasonlat-átugrással erősíti fel a rejtett célzást: »meleg kenyereből« (ti. a békességnek) egy karaj vagyok.”⁸ Valóban tehetjük hozzá, a „szegényember”-aspektus kettősen is ott van a két sorban: a kenyeret-osztás motívumában, s az apahiányban.

Sajátosan „József Attila-ivá” teszi a verset egyik fő hangulati-érzelmi motívuma: a békevágy, a megpihenni vágyás. Olyan motívum ez, amely kezdetektől végig kíséri a költőt: állandó harcban, küzdelemben a kötelezettséggel, a helytállás szükségével, az emberi, politikai feladatok vállalásával. Legkiemelkedettebben a *Bánat*ban:

Futtam, mint a szarvasok,
lány bánat a szememben.

.....
Szarvas voltam hajdanán,
Farkas leszek, azt bánom.

Ez a békevágy, idill-vágy, ez az elnyugodni, megpihenni vágyás — amely voltaképpen sohasem jutott, nem juthatott osztályrészéül — végigkíséri vágyként, ellenpontként egész költészetét. A „harcos” mellett a „játékos”, a „zordság, keménység” mellett a „báj, kecs, csín” aspektusa ez nála — s a *Megfáradt ember*ben a végén ez a vágy az erősebb.

S itt érünk el a költemény magváig, hangulati-érzelmi egységének kérdéséhez: mi az uralkodó benne: a harmónia vagy a kielégületlenség — a boldogság, a kielégülés — vagy ellenkezőleg: a melankólia, a feloldódni nem tudás? A vers egyik első elemzője, Fejtő Ferenc szerint: „A mondanivalója a versnek a fáradtság határtalan gyengédsége és szeretetvágya . . . A fáradtság egyszerre teljes elmagánosodás és lemeztelenülés . . . s ugyanakkor beleilleszkedés a természet békés, pihentető, regeneráló rendjébe . . . a békében bánatot, a nyugalomban fájdalmat érzünk sajogni. »Harmattá vált bennem a gond és teher« éneklí és mi fordítva érezzük: a *gond* és *teher* vált benne harmattá. . . .”⁹ Korábbi cikkében is úgy látja már, hogy a fáradtság a legmélyebb vonás: „Sok a »fáradt« jelző e korai versekben s ez nem lehet póz. Fáradt por, fáradt bor, megfáradt ember: a munkás JA”.¹⁰ Gyertyán Ervin ellenkező véleményen van: szerinte a schilleri emberek testvériség-gondolatában, az *Örömóda* hangján teljesedik ki a vers, „de JA egy szonett intimitásával mondja el azt, amit az »An die Freude« himnikus szárnyalásával, ódai hangszereléssel fejezett ki, és JA-nál valami csendes, szomorkás ténymegállapítással lesz Schiller részegítő büszke felismerése”.¹¹

Bizonyos: a mélységes fáradtság érzete uralja a verset, a fáradtság, a megpihenés, a mindenségben feloldódás vágya. Ezt sugallja a vers címétől, a lassú ritmusig, az oldott verseléstől a kulcsszavakig a vers egésze. Ez a nagy fáradtság — amelynek oka s alapja szenvedés, gond, árvaság, egyéni, családi bajok, a kor fiatal nemzedékének közös panasz. Ám ezt a mélységes s indokolt fáradtságot és bánatot oldja fel, változtatja szinte kielégüléssé, boldogsággá a természet — a folyó, az este, a csillagok —, s ehhez a feloldódáshoz, igaz megpihenéshez segítenek hozzá a fársak is, a többi ember, a „néhány komoly paraszt”. Kettős érzésű, kettős hangulatú tehát a vers, kétségtelenül: mély fáradtság, melankólia, bánat — mely azonban

⁸ I. m. 73.

⁹ I. m. 73.

¹⁰ Korunk, 1935. febr.

¹¹ I. m. 143.

feloldódást, enyhülést nyer —, s a vers belsejében a gyengédség, a kis elemek, a kis élőlények iránti szeretet enyhíti a fájdalmat, kihangzásában pedig egyöntetűen a kibékítő megoldást sugallja. Ezt a kibékítő megoldást, a világ, lények, természet egyetértő részvéte, jósága hozza meg. Ilyen szempontból is összegező a vers: a „komoly parasztk”, a Maros-part világát összegezi — emeli még egyszer a fénybe —, de már előlegezi az elkövetkező évek absztraktabb világát, a természet, a sors nagy erőivel való birkózást, a Jóság által való megváltás gondolatát. S megállás is a vers: az újabb szerepek, harcok, csaták előtti erőgyűjtés — a „megfáradt ember” egyedül van önmagával és a világgal —, hogy azután továbbinduljon.

És, mint igyekeztünk rámutatni, úton van a vers megformálásában is a szokottból az új felé. Külsőleg még a régi, „nyugatos”, impresszionista versformában él, de belülről lazítja, alakítja — új eljárásokat, új képtechnikát próbálgat, alakít és formál. Belső lazítás, alakítás, továbbformálás, amely a bonyolultság, a feszültség, a többletegyeség irányába mutat — a Nyugat-vertől a szabadvers felé. De újításait erős keretbe fogja — s egyik jellemzője lesz következő éveinek s egész pályájának is a belső bonyolultság és a fegyelmezett keret ellentéte. Az egyirányú, egyoldalú versből kezd többirányú, többletegyesé válni, erre utalnak a megfordítható hasonlatok, erre utal az ironikus mellékiz, erre az objektív tényvilág szubjektív átértelmezése.

A „PROLETÁR VILÁGIRODALOM” STRATÉGIÁJA

A proletárforradalom oroszországi győzelme 1917 októberében nyitánya volt egy fél évtizedes európai forradalmi mozgalomnak, amelynek hullámai különösen magasra csaptak 1919-ben a bajorországi és a magyarországi, szlovákiai tanácsköztársaság idején, a finn és a német munkásság éles osztályküzdelmében. A proletárforradalmi osztályharc során 1921–22-ben kommunista-szociáldemokrata kormány alakult Szászországban és Tübingiában, ugyanezekben az években verte szét a fiatal Vörös Hadsereg az antant intervenciók csapatait és a belső ellenforradalmi lázadásokat. 1923 őszén a hamburgi munkásfelkelés vereségével azonban Közép-Európában lehanyatlak ideiglenesen a munkásmozgalom, több országban fasiszta, vagy félfasiszta rezsimek keletkeznek (Olaszország, Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Finnország stb), úgy látszik, hogy a forradalmi hullámot egyelőre a mozgalom apátya váltotta fel, s ez a helyzet a politikai munka alapos átértékelését követelte meg. „A háború utáni forradalmi mozgalom első periódusa, amelyet egy elemi támadóerő, a módszerek és célok megformálatlansága és az uralkodó osztályok rendkívüli mérvű pánikba esése jellemezett, úgy tűnik fel: lényegében lezárult” — állapítja meg a Komintern 3. kongresszusának 1921. július 4-i ülésén hozott határozat.¹ A Szovjetunióban a hadikommunizmus, majd a NEP bevezetése, egy átmeneti szakasz után a proletárdiktatúra konszolidációja, később pedig a szocialista építés kibontakozása kezdődik; Közép-Európában pedig a burzsoá államhatalom nyomása alatt szenvedő vagy éppen illegálisba szorított kommunista pártok erőik újjászervezésére törekednek.

A Komintern irányvonala ezért fordult a tömegek felé, a tömegbázis kiszélesítésére buzdított, és elvetette a megalapozatlan „balos” megmozdulásokat, az elszigetelődés önkéntelen kísérleteit.

1921-ben a Komintern harmadik kongresszusa már az új stratégiáról tanácskozott. A munkás-paraszt kormányok követelése egy szélesebb alapozású plebejus bázis létrehozását sugalmazta.

„A világorradalom első hulláma lepadt — mondotta Lenin. — A második még nem emelkedett fel. Veszélyes volna, ha efelől illúziókat táplálnánk. Nem vagyunk Xerxes, aki láncsal korbácsolta a tengert. De vajjon: tények megállapítása és figyelembevétele azt jelenti-e, hogy tétlenek legyünk, hogy lemondjunk? Szó sincs róla: tanulni, tanulni, tanulni! Cselekedni, cselekedni, cselekedni! Készen lenni, egészen felkészülten, hogy tudatosan, teljes erővel ki tudjuk használni a legközelebb felénk áramló forradalmi hullámot. Ez az! Fáradhatatlan pártagitáció és pártpropaganda, amely a pártakcióban éri el tetőpontját, de olyan pártakcióban, amely nem képzelet magáról, hogy helyettesítheti a tömegakciót... A tömegek meghódítása a hatalom meghódításának az előfeltétele.”²

¹ Thesen zur Weltlage und die Aufgaben der Kommunistischen Internationale. (Angenommen in der 16. Sitzung vom 4. Juli 1921.) = Thesen und Revolutionen. Moskau 1921. S. 1.

² Klara ZETKIN: Emlékezések Leninre. Moszkva 1931. 33.

Midőn a magyar politikai és irodalmi emigráció belebonyolódott a németországi „März-Aktion”-ba, s az offenzív teória Lékait, Karikást, másokat is magával ragadta, Lenin nem fukarkodott a kritikával. Ugyanekkor bírálta Lukácsot a parlamentarizmus kérdésében elfoglalt szektás álláspontja miatt.³ Az 1921-es offenzív-teóriáról így nyilatkozott:

„Illúzió ez és romantika, tiszta romantika. Ezért is csinálódott a »költők és gondolkodók országában«, az én kedves Bélám [Kun Béla] segítségével, aki egy szintén költőileg tehetséges nemzethez tartozik és kötelességének tartja, hogy baloldalt legyen a baloldalnál. De nem szabad költenünk és álmodoznunk. Józanul, egész józanul kell a világgazdasági és világpolitikai helyzetet néznünk, ha fel akarjuk venni a harcot a burzsoáziával és győzni akarunk. A harmadik kongresszus taktikájának értelme: széles proletártömegeket a magunk politikájának vonalán összegyűjteni, mozgósítani és kommunista vezetés alatt a burzsoázia ellen harcba vinni a hatalom megragadásáért.”⁴

Mint látható, Lenin és az ő szellemével áthatott 3. Komintern kongresszus reálisan és tárgy-szerűen ítélte meg a nemzetközi politikai helyzetet, kerülte az álmodozást és romantikát, amely a korszak forradalmi művészetét joggal élte, de amely a megváltozott valósággal szembesülve absztrakt képzetekben, elomló „kozmosz” „planetáris” hangzatban ernyed el. (Ez a talajtvesztettség főleg a Kuznyica-csoport proletárköltőinél volt megfigyelhető.) A „proletár-irodalom” éles korszakhatára ez az idő, a futurista-expresszionista lobogás lehanyaglását közel egy évtizeden át a dokumentatív tárgyszerűség követi.

Lenin elemzése az átmenetel hosszú történelmi korszakként mutatta meg, a hatalom megragadásától az osztálynélküli társadalom teljes felépítéséig terjedően, azaz a szocializmus alapjainak lerakásától a szocialista lét elemeinek az idegekbe, szokásokba történő átítatódásáig, midőn a forradalom a reformok és az evolúció végtelen folyamatának formájában halad tovább.⁵

Ez a politikai-társadalmi stratégia nem maradhatott hatás nélkül a forradalmi művészetre sem. A korai proletkult folyamatos osztódása, az újra és újra kiváló csoportok programja azt mutatja, hogy a „proletár-irodalom” egyre közelebb kívánt kerülni az élethez, földközelen kívánt járni, a nap égő gondját kívánta megragadni, a józan mérlegelés, helyzetfelmérés felé törekedett. Az ideológiai színeződés sok változatával ugyan, de mégis a korszakra általános érvénnyel ez a változás fejeződött ki a különböző konstruktivista, lefista, „új tárgyas” irányzatokban, amelyek proletárművészeti változatokban egy végtelen-életlen dokumentatív naturalizmusba torzulnak el esetenként (vagy szélsőséges szubjektivizmusba csaptak át, midőn az irodalomkritika megálljt jelzett); a nem-proletár változatok útja pedig szélsőséges esetekben a formalizmus, az alkotás gépiesítése irányában haladt. A harmadik változat — a kor művésze tertium daturja — a művészeti doktrinák fölött és egyben latens tagadásukként létezett, a kor embere, társadalmi konvulziói lényegét kereste, s fenntartotta a forradalmi művészet tradíciójának folyamatosságát.

³ Lukács további munkásságában vezérfonalul használta fel Lenin bírálatát. Ennek egyik első megnyilvánulása 1924-ben Leninről írt könyvének 6. fejezete. (Forradalmi reálpolitika.) — Újabbban: LUKÁCS György: Lenin. Bp. 1970. 89—110.

⁴ Klara ZETKIN: Emlékezések Leninre. Moszkva, 1931. 27—30.

⁵ Lásd e témához az MTA Lenin-ülésszakának anyagát, főleg TŐKEI Ferenc fejtegetéseit „A leninizmus korszerűsége” címmel. — Magyar Tudomány, 1970. 9. 688—689. — Figyelemreméltóak Leninnek a kommunista szombatokkal kapcsolatban a szocialista létforma teljes meggyökeresedéséről mondott szavai: „Ez nyilván még csak a kezdet, de rendkívül nagyfontosságú kezdet. Ez olyan fordulatnak a kezdete, amely nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű, mint a burzsoázia megdöntése, mert ez a magunk renyhésége, fegyelmetlensége, kispolgári önzése fölötti győzelmet jelenti; győzelmet jelent azokon a szokásokon, amelyeket az átkozott kapitalizmus hagyott örökségül a munkásnak és parasztnak. Az új társadalmi fegyelmet, a szocialista fegyelmet akkor és csak akkor teremtettük meg, akkor és csakis akkor válik lehetővé a visszatérés a kapitalizmushoz, amikor ezt a győzelmet megszilárdítottuk.” — LENIN: Művei, 29. köt. 417.

A proletáriróladom doktrínája kevésbé volt alkalmas e lehetőség beteljesítésére, a kor jelentős szocialista irodalmi teljesítményei mind átlépték az eléjük tűzött normákat, ha rész- aspektust ragadtak is meg, a távlatok vonzották őket. Az 1917 októberében lezajlott proletár- forradalom olyan szocialista perspektívát tűzött az emberiség elé, amely befolyásolta ettől kezdve a világirodalom egész menetét.⁶ A társadalmi küzdelmek és a művészet élénk és sok- szalú korrespondenciája övezeteiben is nyilvánvalóvá vált a húszas évek második felére, hogy a szocialista irodalom perspektívája sem rajzolható fel többé a „proletáriróladom” alapállásából, hanem csak valamely egyetemesebb szemhatárról.

A kor politikai eseményeinek közvetlen szemlélete azonban mintha ellene mondott volna ennek a megfogalmazatlanul is jelen levő ígénynek. A húszas évek közepén végbement általá- nos tőkés konszolidáció után az évtized végére új, még a korábnál is mélyrehatóbb megren- dülés érte a kapitalista termelési és társadalmi rendszert. A gazdasági válság soha nem látott méreteket öltött, az osztályharc végtelenül kiéleződött, sztrájkok és összeütközések követték egymást, úgy tetszett: küszöbön áll a második nagy proletárróradalom, amely egyúttal a kapitalizmus végleges bukását fogja jelenteni. A Lenin által felrajzolt hosszú átmenet — úgy tűnt — rövidere zárható, közvetlenül megoldható. S a valóságos társadalmi, politikai helyzet mérhetetlenül sok adalékkal szolgált ahhoz, hogy ilyen konzekvenciákat le lehessen vonni.

A Komintern 1928-as hatodik kongresszusán, s az azt követő plenumokon, az egyes európai kommunista pártok politikájában általános irányvonallá vált a proletárróradalom kiküz- dése. A húszas évek elején, a még Lenin életében tartott Komintern-kongresszusok az átmeneti formákat és a tömegbázis szélesítésének lehetőségeit keresték; az új évtized fordulójára az éles összeütközés valószínűsége látszott felmerülni és a szorosan elhatárolt proletárbázis tetszett célravezető és kizárólagos támasszá válni a döntő küzdelemben. A Vörös Szakszervezeti Inter- nacionálé tovább szűkítette a tömegbázist, a szociáldemokrácia szociálfaszizmussá deklarálása gyakorlatilag egy második front megnyitását jelentette a potenciális szövetségessel szemben. S e változás nem hirtelen történt, hanem a Lenin halálát követő időben folyamatosan bonta- kozott ki. Már az 1924 nyarán tartott V. Komintern kongresszus a helyzet ilyen megítélése felé tendált. „Az *egységfront* sokat vitatott kérdését végérvényesen megoldották: a nem-kommu- nista pártokkal mindenféle koalíciót megtagadunk... A szociáldemokrácia a burzsoázia har- madik pártja, viszonyunk hozzá csak az lehet, ami a kommunisták viszonya a burzsoázia egy pártjához: harc ellene minden eszközzel, minden fegyverrel és minden manőverrel.”⁷ A har- kovi proletáriróladalmi konferencia a politikai és művészi alkotói kérdésekről hozott határozatá- ban a Komintern 1928-as kongresszusán elfogadott programra támaszkodik, a nemzetközi osztályharc nagyméretű kiéleződését állapítja meg s ezzel kívánja összhangba hozni a proletár- irodalom alakulását.

„A kizsákmányoló osztállyal folytatott harcában a proletáriátus olyan művészetet teremt, amely forradalmi céljait szolgálja és forradalmi gyakorlata egyik részét képezi. Az imperializ- mus korszaka a rothadó, haldokló kapitalizmus korszaka, amely elemi erővel tárja fel és mé- lyíti el az imperializmus, a kapitalista társadalmi rend minden ellentmondását, végsőkig fokozza a kizsákmányolt osztályok elnyomását, végsőkig kiélezi a kapitalista országok egymás közötti harcát, elkerülhetetlenül imperialista világháborúkat okoz, amelyek az államkapcsolat- ok egész rendszerét alapjaiban megrázzák, s *mindaz vas törvényszerűséggel vezet a proletár- róradalomhoz*. ... A kizsákmányolók nyílt diktatúrája, a hagyományosan »demokratikus«

⁶ Иван И. Анисимов: Всемирная литература и социалистическая революция. Т. 1—2. 1959. Диссертация на соискание учен. степ. доктора фил. наук. — A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az irodalom. Az MTA Irodalomtudományi Intézete tudományos ülésszaka, 1967. nov. 27—28. = Az MTA I. OK 1968. XXV. köt. 1—4. sz. 3—143.

⁷ Die ersten Ergebnisse des V. Weltkongresses der Komintern. = Inprekorr, 12. Juli 1924. Nr. 28. S. 625.

államokban is bekövetkező jelentős faszálódás — mindezzel együttesen — a kapitalizmus utolsó történelmi fázisát jellemzik.”⁸

Ugyanakkor a háborús veszély érzékelése hatotta át a politikai programokat és stratégiai elképzeléseket. A VI. Komintern kongresszus (1928. júl. 17 — szept. 1.) szintén nagy teret szentelt ennek a kérdésnek. Nagyon is közeliak voltak még azok az évek, midőn egy tucatnyi tőkés állam intervenciós hadsereget küldött a fiatal szovjet ország megdöntésére, és kétségtelen, hogy az állandó veszélyzetettség továbbra is fennmaradt. Ez a körülmény nagy mértékben befolyásolta a Szovjetunió belső politikáját, megfelelő visszhangot keltett a proletárirodalom övezeteiben is, s mint már szó volt róla, lényegében a harkovi konferencia is annak jegyében jött létre és telt el: miképpen küzdhetnek a világ proletárirói a háborús veszély ellen, a Szovjetunió védelme érdekében. Hogy miképpen járult hozzá a nemzetközi osztályharc élesedése és a háborús beavatkozás fenyegető veszélye a belső front alakulásához, azt jól jelzi Sztálin egy cikke, amelyet az első diverzáns-percek után a közép-európai sajtó is közölt:

„Nem kétséges számunkra — írta Sztálin —, hogy a jelen fő kérdése egy új imperialista háború veszélye. Nem valamiféle meghatározatlan veszélyről van szó, hanem egy nagyon is reális és valóságos veszélyről, amely a Szovjetuniót fenyegeti . . . Az a feladat hárul ránk, hogy hátunkat biztosítsuk és minden szeméttől megtisztítsuk, anélkül, hogy visszariadnánk a gyárainkban és üzemeinkben működő előkelő terroristákkal és gyújtogatókkal való leszámolástól. *Országunk védelme nem lehetséges egy erős forradalmi szakasz nélkül.*”⁹

A kibontakozó „erős forradalmi szakasz” alapvető tartalmát az első öt éves terv beindítása és a mezőgazdaságnak a kollektív termelésre való átvezetése alkotta. Éppen ezek az évek voltak ugyanakkor a húszas — harmincas évek fordulóján a „proletár-jelleg” megerősítésének éve, a rappidizmus monopólium-helyzete ekkorra szilárdult meg és a proletárforradalom világméretű kiterjeszthetésének érzetében ekkor tartotta világkonferenciáját a proletárirók nemzetközi szervezete Harkovban.

A Rapp és a FINI szövetségi politikájában keletkezett súlyos zavarokat az adott időszakban az *osztályharc élesedésének* elméletére lehet visszavezetni. Sztálinnál ez az „elmélet” egyenesen következett a nemzetközi és a belső helyzet sajátos megítéléséből (nem minden indok nélkül, de stratégiáját illetően alapvetően tévesen). A harkovi konferencia irányvonalát is már ez a koncepció szabta meg. M. Skrypnik zárószavában hangsúlyozta:

„Mennél inkább előrehalad fejlődésünk, annál inkább kiéleződnek az osztályellentétek, elkeseredett osztályharc bontakozik ki a Szovjetunióban minden tevékenységi területen, az iparban, a mezőgazdaságban, a művészeti alkotómunkában és a politikában . . . Az irodalom és a művészet területén éppenúgy, mint a gazdaságban és a politikában az osztályharc egyre inkább előtérbe lép.”¹⁰

Mint ismeretes, Lenin álláspontja szöges ellentétben állt ezzel a sztálini teóriára épített nézettel. Lenin szerint a proletárdiktatúra különböző fázisokon megy át, véres és vértelen is lehet, hol a nyílt diktatúra, hol a békés szervezőmunka lép az előtérbe. A lenini vélemény még az 1925-ös irodalmi határozatba is bekerült, itt félreérthetetlenül leszögezik, hogy az osztályharc nem szűnik meg ugyan, de formát változtat, mivel a proletariátus a hatalom birtokbavé-

⁸ Resolution zu den politischen und schöpferischen Fragen der internationalen proletarischen und revolutionären Literatur. = Literatur der Weltrevolution, (Moskau.) 1931. Sonderheft, 95. (A továbbiakban: LWSH.)

⁹ J. STALIN: Der drohende Krieg. = Vorwärts, (Reichenberg). 3. Aug. 1927. Nr. 181. S. 1—2.

¹⁰ M. SKRYPNIK záróelőadása a harkovi konferencián. = LWSH. 222—3.

teléig egy adott társadalom megsemmisítésére törekszik, diktatúrája alatt pedig a „békés szervező munkát,, helyezi előtérbe.¹¹

Midőn aztán az osztályharc élesedésének elmélete átcsapott a nemzetközi osztályharc mérlegelésének területére, ezt természetesen új helyzet elé állította nemcsak a proletárirodalmi frontot, hanem a mozgalom stratégiájának, a szövetségesekhez való viszonynak teljes újjá-gondolását követelte meg. Ez a folyamat a húszas évek második felében zajlott le. Az osztályharc élesedése elméletének a nemzetközi közdőtérré való kiterjesztéséből egyenesen következett, hogy az írói, világszemléleti és átmeneti ideje megrövidítendő, sőt a vagy-vagy választás radikális követelésére redukálódik. A nemzetközi írószervezet korábban *forradalmi* magatartást követelt meg azoktól az íróktól, akik soraiba kívántak lépni, a Szovjetunió védelmét, a fehérterror és a fasizmus elutasítását; most ez a követelmény átalakult és kibővült: a forradalmár magatartás helyére a „*proletár* jelleg került, és a követelmények közé a harc a szociálfasiszta irodalom, azaz a szociáldemokrata szférában elhelyezkedő ideológiával tölt irodalom ellen. „A legutóbbi években, az ún. »harmadik periódus« idején már nem elég, ha a forradalmi irodalom *forradalmi*, egyre inkább *proletárrá* kell válnia” — mondotta S. Hopner, a Komintern képviselője a harkovi konferencián.

„Most arról van szó — folytatta — hogy választani kell: fasizmus vagy kommunizmus! A középrétegek most megoszlanak és a szélső pontokon gyülekeznek, ezt a németországi választások is igazolják. Ez azt jelenti, hogy a tömegek hatalmas események előérzetében élnek, ilyen időszakban nagyon nehéz két tábor közt helyet foglalni; mindenki választásra kényszerül: vagy a fasizmus vagy a kommunizmus táborát kell választania. Mindez nem maradhat hatás nélkül a forradalmi irodalomra.”¹²

Ezt az álláspontot magáévá tette az egész konferencia, amely gyakorlatilag a földkerekség proletárirodalmát képviselte.

A harkovi konferencia kiáltványában, amelyet a világ valamennyi forradalmi írójához intéztek, ez az irányvonal fogalmazódik meg: „A világ két ellenséges táborra oszlott: a fasizmus táborára és a kommunizmuséra. A felemelkedő és a lehanyatló osztály irodalmi hadoszlopaikat a barikád két oldalán koncentrálják.”¹³ A küszöbön állóknak érzett háború és annak átcsapása egy világ-proletárforradalomba szinte kézzelfogható valóságként jelent meg az írókúldöttek előtt.

A konferencia résztvevői egy határozott, sajátos nemzetközi politikai helyzetértékelés kereteiben fejtették ki gondolataikat, és ebben az övezetben elemezték a proletárirodalom kérdéseit is, teljesen logikusan vonva le a következtetéseket a művészeti szféra számára. Az „átmeneti korszak” különböző megközelítési módozatait jól megvilágítja az a bírálat, amellyel Komját Aladár és Réz Andor illeték Berlinből a moszkvai magyar Rapp csoport által a *Sarló és Kalapács*ban közzétett platformot. Komját kifogásolja, hogy a

„platform szerint a proletárirodalom feladata abban áll, hogy az olvasó érzés- és gondolatvilágát a proletárforradalom és a kommunizmus *végcélja irányában* (kiemelés tőlem, I. L.) befolyásolja és szervezze”. A proletárirodalom feladata ennél a „pszichológiai funkcionál” jóval nagyobb — jegyzi meg Komját. — A proletárirodalomnak a valóságban az a feladata, hogy a dolgozó tömegek érzés- és gondolatvilágának befolyásolásán keresztül ezeket a *forradalmi osztályharcra szervezze, szervezett aktivitásukat a proletárforradalom kivi vására fokozza.*¹⁴

¹¹ A párt irodalompolitikájáról. = Helikon, 1966. 1—2. sz. 104.

¹² LWSH. 162.

¹³ An alle revolutionären Schriftsteller der Welt. — LWSH. 7—9.

¹⁴ KOMJÁT Aladár—RÉZ Andor: Megjegyzések „A magyar proletárirodalom platformtervezetéhez.” = Sarló és Kalapács, 1931. 12. 60—62.

E magyar állásfoglaláshoz emlékeztetnünk kell arra, hogy azon országokban, ahol az első világháború után már lezajlott egy proletárforradalom, a mozgalom vezetői szerint nem kerülhet sor más jellegű forradalmi megmozdulásra, hanem csakis proletárforradalomra. A magyar viszonyok közt ezért adták ki „A második magyar Tanácsköztársaságért!” jelszót, amelyet a párt 1930-as 2. kongresszusán megerősített. Hasonló volt a helyzet a német mozgalomban is, innen érthető Becher követelése, a Szovjet-Németország megvalósítása.

Érthető tehát, hogy az egy évtizedes proletáriródomai teljesítményt összegező és egy új fázist indító harkovi világkonferencia a nemzetközi proletáriródomal alapvető feladatát a változó stratégiának megfelelően tűzte ki: a közeledni vélt proletár világforradalom szolgálatában a *proletár világirodalom* megteremtését tekintette hivatásának.

A társadalmi folyamatok ilyen értékelése a tőkés világgazdasági válság nyomán kelet és osztrájoszeütközések tapasztalatain alapult. Németországban egymást követték a munkás-megmozdulások, a magyar munkásosztály 1930. szeptember 1-i hatalmas tüntetése egy új proletárforradalom lehetőségével ejtette rémületbe az uralkodó osztályt. A proletariátus számos helyen a fennálló tőkés rendszer alapjait ingatta meg, s pl. Németországban 1932 őszéig teljesen nyílt volt a küzdelem kimenetele a kommunista párt és az ellenforradalmi erők, a náciizmus között.

A proletárforradalom második nagy áttörése azonban ekkor még nem sikerült. A proletárpártok nem tudták maguk köré gyűjteni megfelelő mértékben a többi kizsákmányolt osztályokat és rétegeket. Talán túlságosan is hittek abban, hogy saját erők is elégségesek a döntés kikényszerítéséhez. Ez a hit komoly tévedésnek bizonyult és az egyik legnagyobb tanulságot nyújtotta a munkásmozgalom további harcához, mint azt 1935-ben a Komintern VII. kongresszusa megvilágította.

1930 őszén, a harkovi konferencián azonban nem ért meg, nem érhetett még meg ez a felismerés. Ott még a „végső harcra” való erőösszpontosítás szervezése szerepelt a napirenden, az irodalmi munkát ennek a célnak a szolgálatába igyekeztek állítani a küldöttek. A legnagyobb jóhiszeműséggel jártak el, a Rapp követelése — ha most kieleztemen is — teljesen egybeesett mozgalomuk évek óta hirdetett irodalmi doktrínáival. József Attila is, aki oly éles — és egyáltalán nem véletlen — összeütközésbe került a Rapp-al, ezekben az években írja nagy proletár verseit, tanúsítván velük, hogy a proletariátus nemcsak hogy helyet kér a nemzet képviselőiben, hanem erőit gyűjti, hogy maga is nemzeté váljon, méghozzá a nemzet vezető erejévé, midőn körülötte gyülekeznek az elnyomott, kizsákmányolt többi néposztályok is. A „Vers, eredj légy osztályharcos!”-tól a „Mondd, mit érlel!”-ig ível ez a költői üzenet, a proletariátustól a szövetségesekig emelkedik a horizont, amely befogadja ezt az *osztályharcos és egyszersmind egyetlen művészetet*. Az ő költői pozíciójából tekintve is teljesen találóan állapította meg a Komintern Végrehajtó Bizottságának a harkovi konferencia résztvevőihöz intézett üzenete:

„A növekvő forradalmi tömegharc formáinak változatossága és élessége, midőn a kapitalista rendszer válsága a dolgozó tömegek példátlan elnyomódása és nélkülözései következtében egyre inkább kiterjed, nő a munkanélküliség, s a burzsoázia egyre gyakrabban nyúl fasiszta módszerekhez megingott uralmáért folytatott harcában — mindez feltétlenül megtermékenyítően hat a harcoló proletariátus mélysegeiből jövő alkotó erőkre. A Komintern Végrehajtó Bizottsága a fiatal forradalmi irodalom képviselőiben a proletárforradalom propagandistáinak hadseregét látja, amely a forradalmi világnézet és proletárideológia felhívásával arra hivatott, hogy a proletariátus további rétegeit és a parasztságot kiszabadítsa a polgári, szociálfasiszta és nacionalista fertőzésből és ezáltal meggyorsítsa e tömegek harcra szervezésének folyamatát.”¹⁵

¹⁵ Exekutiv-Komitee der Kommunistischen Internationale: An die zweite Internationale Konferenz revolutionärer Schriftsteller. = LWSH. 157.

De lehetetlen nem érzékelnünk magában a konferencia munkájában a „balos” árnyalatot, az adott reális helyzetnek meg nem felelő túlzást, amely esetenként a közvetlen proletárforradalom tétélezésében szövi eszmélkedését. Mikityenko ukrán küldött megnyitó beszédében már érezni lehetett ezt a tendenciát:

„A munka nélküli proletárok a szociális felszabadulás végső, döntő harcaiban reális erőként vesznek részt, s a világarénában már nem a kommunizmus kísértetei szerepét játsszák. *Útött az óra*; tényleg el lehet mondani, hogy a földet, a vizet, a levegőt áthatja az osztályharc szelleme; az egész világot, a kontinenseket és az óceánokat barikádok övezik. A kiélezett osztályharc eme periódusában a világirodalom soraiban is éles osztálydifferenciálódás megy végbe. Még sohasem volt ily puskaporos a levegő, mint most. S a Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodája ezért határozta el, hogy összehívja e konferenciát, mozgósítja sorait.”¹⁶

Johannes R. Becher, aki a háborús veszélyről szóló főreferátumot tartotta, ugyanebben a szellemben nyilatkozott Harkovba indulása előtt:

„Második világháborúsunk a kapitalizmus története során ismert leghatalmasabb válság időszakában ül össze, a végső harc előkészületei során. A második világháborúsunk a forradalmi irodalom Internacionáléjának harci kongresszusa. Irodalmunk, ha megragadja a tömegeket, értékes része annak az erőszaknak, amely a világot megváltoztatja.”¹⁷

Komját Aladár tartotta Becher előadásához a korreferátumot:

„Szorosan együtt menetelni a forradalmi munkásosztállyal és élcsapatával egészen a kiszámkányoló osztály elleni *fejveres felkelésig* — mondotta —, ez a konkrét útja a győzelemnek az imperialista háborús veszély fölött. Irodalomalkotó tevékenységünket teljesen alá kell rendelnünk az osztályharc érdekeinek, a munkásosztály nagy stratégiai céljainak: a proletárdiktatúra megteremtésének Irodalmi alkotó tevékenységünk megítélésében annak hatása a döntő jelentőségű: a proletariátus osztályöntudatának növekedése, harci akaratának megerősödése és törekvése magas és mindig magasabb fokú harci formák elérésére.”¹⁸

S. Buben, a Sarló és Kalapács gyár munkása, aki a *Zemlja i fabrika* könyvkiadó szerkesztőségének munkástanácsát képviselte Harkovban, megállapította: „Proletárirodalmunk azt a célt szolgálja — hogy előkészítse az egész dolgozó emberiséget az eljövendő proletárforradalomra”¹⁹

A késői kornak persze könnyű megállapítania, hogy az önfeláldozó forradalmiság fűtötte vélekedések és állásfoglalások mögött szubjektív helyzetelemzés húzódott meg.²⁰ Ki kételkedett volna abban, hogy a közép-európai munkásmozgalom legerősebb frontszakaszán, Németországban, valóban érik a forradalom,²¹ s hogy ez a körülmény teljesen új helyzetet terem-

¹⁶ I. MIKITENKO: Eröffnungsredc. = LWSh. 159—160.

¹⁷ J. R. BECHER: Vor dem II. Weltkongress der revolutionären Literatur Anfang Oktober 1930 in Charkow. = Die Linkskurve, 1930. 10. 14.

¹⁸ Felszólalás a harkovi írókongresszuson, 1930. nov. 12-én. = KOMJÁT Aladár: Össze- gyűjtött Művei. Bp. 1957. 371—372.

¹⁹ I. m. 254.

²⁰ A szubjektivizmus esetenként akár tudatos is lehetett. „A proletárirodalom a proletár szubjektivizmus álláspontját képviseli, ez a szubjektivizmus a mai osztályviszonyok közt az objektivitás legmagasabb fokát képviseli” — írja a német proletárirodalmi írók folyóirata: Durchbruch der proletarischen Literatur. Bilanz der Charkower Tagung. = Die Linkskurve, 1931. 2. 1—4. — Újabbban: Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland. Zweite Ausgabe. Berlin 1967. 292.

²¹ „Teljesen világos, hogy az egyre inkább érő forradalom központi kérdése most Németországban a munkásosztály forradalmi egységének helyreállítása. A forradalmi élcsapatnak meg kell hódítania saját osztályát” — olvassuk a német proletárforradalmi írók lapjában. Wörtüber sollen wir schreiben? = Die Linkskurve, 1932. 4. 24—27. — Újabbban: Zur Tradition* 410—413.

het a nemzetközi mozgalom számára. Így történhetett, hogy a nemzetközi proletáriródlalmi mozgalom politikai stratégiájában teljes mértékben vállalta a követelmény teljesítését, hogy ti. a döntéshez közeledő végső összecsapásban minden erejét latbaveti s proletárforradalom győzelme és a fasizmus leverése érdekében. Ezt az irányvonalat már a szervezet folyóiratának címváltozása is jelzi. 1927-től 1930-ig jelenik meg a *Vesztnyik inosztrannoj lityeraturü*, amely lényegében a FINI közlönye volt, annak ellenére, hogy olvasóközönsége a szovjet olvasók közül került ki. Harkovban határozat születik a folyóirat címének megváltoztatására, az angol és a német változat 1931 folyamán, a francia és az orosz kiadás még 1932-ben is *A világjorradalom irodalma* címet viseli, s csak ezután veszi fel a folyóirat (az 1932. ápr. 23-i határozat szellemében) a *Nemzetközi irodalom* címet. S végül is a proletáriródlalmi mozgalom hatalmas szervezetté nőtt rövid néhány év alatt, a stratégiában fellelhető tévedés nem befolyásolta alapvetően a proletáriródlalom kádereinek az összefogását; a nehézségek majd csak akkor jelentkeznek, midőn a szervezet még általánosabb kiterjesztésének kísérlete során alapvető problémává nő fel a *szövetségesek szerepe*. 1931 folyamán még azt tervezték, hogy a következő évben egybe-hívják a világ forradalmár íróinak harmadik konferenciáját, ahol megalakítják a *Forradalmi Művészet Internacionálját*.²² Erre azonban már nem került sor, az 1932-es áprilisi határozat más perspektívákat tűzött az írók elé is. 1932-ben Amsterdamban a világ íróinak békekonferenciája nyílt meg (egyik szervezője Dimitrov volt); a fasizmus fenyegető előtörése következtében sürgető és elsőrendű gondként merült fel az utitársak, a szövetségesek kérdése, mivel a haladó eszmék befolyásolását növelni kellett a legszélesebb rétegek között.

Múlthatatlanul szükség volt erre a változásra, mert a FINSz éppen a szövetségi politika terén nem tudta valóra váltani a lenini kultúrpolitika örökségét, a szocialista szellemű egyetemesség helyett a szervezeti monopólium útjára tért és csoportérdekeket követett. Ezen nem változtatott az a körülmény, hogy szavakban, nyilatkozatokban jelen volt egy tágasabb stratégia, de ez is a csoportérdek általános érvényűvé növesztése útján. A Rapp és a reá támaszkodó FINSz „történetfilozófiai” tévedése akkor következett el, midőn szektás csoportérdekeiket, monopolisztikus szervezeti lehetőségeiket, az ennek megfelelő „elméletet” úgy töntették fel, mintha az a proletariátus, a munkásosztály osztályharcos ideológiai-irodlalmi képviselte lenne, mintha ők lennének a párt által irányított kultúrpolitika kizárólagos letéteményesei s az esetleges szövetségesek mechanikus módon egyszerűen csak átvenni lennének kötelesek a rappista elméletet. Erről azonban nem lehetett szó, még kétségtelenül meglevő eredményeik ellenére sem, ezért kellett feloszlatni szervezeteiket 1932 tavaszán, hogy akadálytalanul tömörülhessenek a szocializmusnak elkötelezett írók — bárhonnan jöttek is — a párt köré, a munkásosztály ügye mellé.

A korszakkal foglalkozó történeti munkák megvilágították, hogy az elvi követelmények korabeli eltorzítása és túlfeszítése, s főleg, hogy ezek a követelmények nem voltak sokhelyütt összhangban az adott osztályviszonyokból fakadó történelmi elvárásokkal, továbbá a közvetlen proletárdiktatúra célkitűzése és ugyanakkor a lehetséges szövetségesek körének határozott leszűkítése, a belső osztályharc éleződésének elmélete, a *proletárjelleg* történelmietlen túlhangsúlyozása vonatkozásában stratégiai tévedések voltak.²³

²² Rechenschaftsbericht an den Genossen Stalin und an die werktätigen Massen der Sowjetunion. = Literatur der Weltrevolution, 1931. 5. 157—160.

²³ BORSÁNYI György: „Munkát! Kenyeret!” című kötetének egyik kritikájában olvassuk e találó sorokat: „A munkások közti politikai tevékenységet megnehezítette a KMP szektás politikája. Ennek lényege a következőkben foglalható össze: gazdasági világválság van, a burzsoázia meggyengült, következésképp lehetséges a hatalomrajtás, ezért össze kell fogni a proletárforradalom platformján. Ezen az alapon azonban nem lehet egyetérteni a szociáldemokratákkal, akik tulajdonképpen átségitik a kapitalizmust a nehéz perióduson. Ezért, ha a proletariátus hatalomra akar jutni, el kell távolítani az útból a szociáldemokratákat.” Lásd: GALI Sándor: A magyar munkásmozgalom a harmincas évek elején. = Népszabadság, 1971. júl. 29.

E felismerésekre támaszkodva tudjuk megfelelően megítélni a proletáriródalom és a felnőtt szocialista művészet vitájában nagyon is illetékes tanú, József Attila emlékezetes állásfoglalását az egységfront kérdésében. Mint ismeretes, József Attila *Az egységfront körül* című, 1933-ból származó írása mindmáig egyik legvitatottabb közleménye, amely végkonklúziójában kétségtelenül tévesen, szkeptikusan ítéli meg a munkásegység megteremtésére irányuló erőfeszítések értelmét. Nyilvánvalóan téved, midőn úgy látja, hogy az egység megteremtését „nem az adott időpont tüzi napirendre, iktatja a munkásmozgalom történelmi gyakorlatába.”²⁴

De végkövetkeztetése érvei közt olyan megfontolásokat találunk, amely bizonyos értelemben és mértékben jogosult bírálatát tartalmazzák nemcsak a jobboldali szociáldemokrata vezetés opportunistusának, hanem a rendkívül nehéz körülmények közt küzdő, és ezért szektás gyengeségekkel terhelt KMP-nek is. Úgy tetszik, a helyes megítélés közelében járt, (és megfogalmazásának igazsága túlterjed a magyar munkásmozgalom határain), midőn úgy vélte: „ahogy — a gyakorlat rációfolt a jobboldaliak elméletének egészére, épügy rációfolt a baloldali taktikájára . . . s túlzás azt állítani, hogy »a tőkés uralom végének történelmi pillanata elérkezett.«” (Egységfrontfüzetek, 1. Kiemelés az eredetiben.)²⁵ Minden szkepszis és körülményes mérlegelés ellenére (amelyekre egy évtized után, legalábbis Közép-Európában rációfolt a történelem), kicsendült József Attila írásából a politikai realitás-érzék, s ugyanakkor a szektás elzárkózás elutasítása. Ilyen értelemben kétségtelenül az antifasiszta népfrempolitika vonalába esik írása, amely az elzárkózó, „balos” politika korai kritikájának egyik figyelemreméltó dokumentuma.

„A tőkés uralom vége” és a „második proletárforradalom” jelszavának kritikáját már jóval József Attila előtt Lukács Györgynél is megtaláljuk, aki az 1928-as ún. Blum-tézisekben egy plebejus-demokratikus forradalom napirendre kerülését vázolta fel,²⁶ és erre a politikai koncepcióra építette aztán fel realizmuselméletét, amely sui generis a rappista irodalomszemlélet radikális elméleti szétzúzását is jelentette. De a Blum-téziseket, mint ismeretes, elutasította az 1930-as 2. kongresszus, Lukácsnak már korábban vissza kellett vonnia tételét.²⁷ Még az 1935-ös 7. Komintern kongresszus előtt összeállított dokumentumok is fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a

„pártban olyan nézetek, sőt elméletek léptek fel, amelyek az elkövetkezendő forradalom jellegét polgári-demokratikusként jelölték meg, mint pl. Blum elvtárs „tézisei”. A Komintern VB az effajta nézeteket, mint nem bolsevista felfogást bélyegzi meg, és egyúttal elítéli azokat az ingadozásokat, amelyek az opportunistá elhajlások elleni harcban a KB-ban feltűntek.”²⁸

Meg kell azonban állapítani, hogy a Komintern ugyanakkor jól látta a „balos” irányvonal elégtelenségeit és ezért szögezte le:

„A Komintern VB-a már 1931. febr. 13-i határozatában megállapította: A (magyar) pártvezetés a 2. pártkongresszus jelszavát »Propagandától a cselekvésig!« helytelenül fogta fel, s csak mint az utcai demonstrációkra való felhívást értelmezte, emellett a tömegek napi érdekeiért folytatott harcát erősen elhanyagolta. Innen származik az üzemi munka lebecsülése,

²⁴ Lásd erről bővebben: JÓZSEF Attila *Összes Művei*. III. köt. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 140—147. és 362—374.

²⁵ *Az egységfront körül*, (1933). = Új Harcos, 1933. május. I. évf. 3. sz. 38—44. — Újabbán: JÓZSEF Attila: *Irodalom és szocializmus*. Bp. 1967. 234—243.

²⁶ [LUKÁCS György]: Téziservezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól. (Blum-tézisek.) — *Első közlés: Párttörténeti Közlemények*, 1956. 3. sz. Újabbán: LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 661—691.

²⁷ Lásd: BLUM: Nyilatkozat. = Új Március, 1929 (december), 345.

²⁸ *Die Kommunistische Internationale vor dem VII. Weltkongress. Materialien*. Moskau—Leningrad 1935. S. 179.

az üzemi pártsejtek rendkívüli gyengesége, a munkásosztály gazdasági harca, s a szakszervezeti munka lebecsülése. Innen származik az egységfront alulról való szervezése legfontosabb feladatainak a lebecsülése.²⁹

Mint a különböző megközelítésekben látható, igen ellentmondásos folyamat bontakozásáról van szó. Az 1935-ös népfrent szellemiségű Komintern-kongresszus előzményei már megtalálhatók az évtized fordulójának kezdeményezéseiben és különösen a még Lenin életében 1924 előtt tartott kongresszusok munkájában, amelyek nagy súlyt helyeztek az átmeneti formákra, a tömegek átmeneti célokért folytatott küzdelmeire, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ezek során is el lehet jutni a szocialista forradalomhoz. Lenin már 1920-ban elvetette a forradalom „apálya” idején a „kompromisszum”-nélküli azonnali fegyveres felkeléshez, a közvetlen proletárdiktatúrához vezető akciók realitását és jogosultságát. A sztálini korszakban, Lenin halála után az irányvonal megváltozott: a belső és külső körülmények sajátos mérlegelése, a belső osztályharc éleződésének elmélete újra a közvetlen proletárforradalmi megoldást helyezte az előtérbe, s elhárította a lehetséges szövetségeket, sőt még a munkásegység megteremtését is elhanyagolta.³⁰

Erre a koncepcióra épült rá a progresszív hagyományt és a jelen szövetségeit egyaránt elutasító rappista *proletárirodalom* „elmélete”, ez az irányvonal készült világhegemóniára 1930-ban, a harkovi konferencián. Az 1932-es párthatározat radikális szakítást jelentett ezzel a stratégiával, s legalábbis az ideológiai szférában egyik jelzője volt annak az útnak, amely 1935-höz, a népfrentpolitikához, a széles irodalmi egységfronthoz és az elméletben a szocialista realizmushoz vezetett.

²⁹ I. m. S. 180–181.

³⁰ Lásd e kérdésekről legújabban: SZABÓ Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp. 1970.

TOLNAI GÁBOR

„ORSZÁGOMLÁS”

(Egy Illyés-töredék margójára)

— 1944. március 19. Vasárnap. — Iszonyatos nap volt. A felszabadulást megelőző, csaknem kilenc hónapos borzalmak kezdete. A németek megszállják Magyarországot. Előző délután szállongtak már hírek Hitler szándékáról. A jól tájékozott Mihályfi Ernőtől hallottuk. Azonban nemcsak mi, a hírhozó is valószínűtlennek tartotta közlése hitelességét.

— A kortárs nehezen igazodik el a jelen eseményeiben. Főként ha azok nem találkoznak a maga törekvéseivel, szándékaival, érzelmeivel. — Mindnyájan jól tudtuk, hogy a 30-as évek közepén kiérő, s fokozatosan erősödő fasizálódásnak a német megszállás lenne a „kiteljesedése”. Tudtuk ezt, aggodalommal gondoltunk reá, iszonyodtunk tőle. Ezért nem akartuk elhinni a fenyegető hírt. Pedig a német hadseregnek a moszkvai csatával kezdődő, s azt sorozatosan követő vereségei nyomán törvényszerűen véghezvitt, kétségbeesett és kétségbeejtő lépése volt ez.

A bizonyosság nem soká váratott magára. A tegnap még suttogó jelzést követően, március 19-én valóban elkövetkezett, amitől féltünk. Korra reggel kaptam a hírt, és — nem sok idővel később — már behallatszott a megnémult kis Szász Károly utcába — ahol laktam — a Margit körúton vonuló német tankok láncfalainak dübörgése, nyikorgása. Nem teszek kísérletet sem arra, hogy érzékeltsem az atmoszférát, ami ezen a reggelen reánk nehezedett. Különbösen is a vers, amelynek okán az eddigieket is papírra vetettem — éppen azért, mert költő alkotása — az én szavaimnál pontosabb kifejezése az 1944. március 19-i döbbenetnek.

Illyés Gyula *Országomlás* című verséről van szó, ami az *Abbahagyott versek*nek nevezett kötetben olvasható (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971.). Az *Országomlás* maga is „abbahagyott vers”, befejezetlen, mondhatnók úgy is: töredék. Nyolc nyolcsoros befejezett szakaszból áll. A kilencedik szakaszból csupán három sor készült el, s ezzel megszakad a költemény. E három sor így hangzik:

Zörgött a kávéházi ablak
a repülők kemény zajától.
Bejött Seress, Tolnai Gábor —

Az idézet — úgy vélem — indokolja, hogy szóljak Illyés Gyulának erről a költeményéről. Nevemre történő utalása, az olvasóval is sejteti, hogy van mondanivalóm az *Országomlás* fogantatásáról, a költészet és a valóság benne megnyilatkozó ellentmondásairól, végső soron művészeti egységéről, megjelenítő erejéről. És gondolom, vizsgálódásom a költőnek sem lehet ellenére, hiszen éppen ő írja az *Abbahagyott versek* izgalmas bevezetőjében: „Újra és újra alakulnak bölcséleti és irodalmi irányzatok, hogy a szeszpárlás mintájára a versből kipárolják a »tisza költészet«-et. Ez badarság, olyanfajta, mintha valaki a »tisza élet«-et akarná kipárolni egy eleven emberből. De a vers magvának, csontszerkezetének kikapogtatása annál tanulságosabb. Ennek érdekében még egy kis próbaoperációtól, a költemények élveboncolásától sem kell riadoznunk. Mint minden téren, a költészetben is végtelenül ártalmas és éppannyira ellen-

szenves az a szakmai gőg (és gyávaság), amely a műhelytitkokat őrzi. Sőt gyártja, a művek fogantatását, keletkezését izgalmas homályba, valósággal papi rejtelembe burkolva. Holott éppen a leleplezés volna izgalmas, mert valóban van ott homály, kibontandó rejtelem.”

Írásommal talán sikerül a költő kívánalmainak valamelyest megfelelni?

Közbeszűrés Seress Gézáról

Az *Országomlás* vizsgálata megkivánja — és számomra régen esedékes szép alkalom —, hogy szóljak arról a férfiről, akinek neve ugyancsak ott szerepel a befejezetlen költemény utolsó sorában, Seress Gézáról. A munkásmozgalom kutatóinak feladata lesz megrajzolni alakját, elemezni a mozgalomban betöltött szerepét. Amit most elmondandó vagyok, nem lehet egyéb, mint személyes tisztelgés bátor élete, tiszta embersége előtt. Lefegyverzően szeretetreméltó ember volt. Végtelenül szerény, de világos logikájából biztonság, határozottság áradt. Műveltségét csak nyelvtudása múlta felül. Losoncon született, 1905-ben. Gyerekként tudott szlovákul is. Megtanult csehül és oroszul. Kitérő volt a németben. Angolul is beszélt, de az angol nyelvet — gyakran hozta szóba — nem szerette. Talán azért nem, mert a francia annyira birtokában volt, hogy minden stílári árnyalata szinte egyé vált idegrendszerének reflexeivel. A francia nyelvnek e rendkívüli magas szintű tudása annak is tulajdonítható, hogy — a sok országban megfordult férfi — a legtöbb időt Párizsban töltötte. — Itt ismerkedett meg vele Illyés Gyula is.

Jómagam 1941-ben találkoztam Seress Gézával először. Szovjetunióból származó feleségéhez jártunk ez időben, a Szent István körút közelében volt albérleti szobájukba, orosz nyelvleckére. Rajtam kívül Hont Ferenc, Ortutay Gyula és munkaszolgálatban elpusztult barátunk, Reitzer Béla vett részt a nyelvórákon. — Mikor szakadtak meg a nyelvórák? — Pontosan nem tudnám megmondani. De arra jól emlékszem, hogy 1942-ben egyszerre homályba borult Seressék tartózkodási helye. A Horthy-rendőrség ugyanis felfigyelt kommunista tevékenységére, s a letartóztatás elől illegálisba kellett menniök; így folytatva a politikai munkát. Kapcsolatunk ezután sem szakadt meg. Éppen az illegálisba vonulását követő esztendőkből kell megemlékeznem arról, amivel egyrészt Seress Géza emlékének, másrészt — ezzel együtt — a bibliográfia pontosításának is tartozom. 1942-ben készítettem sajtó alá Teleki József XVIII. század közepi nyugat-európai utinaplója franciaországi fejezeteit, francia kiadás céljából. A könyvet (*La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*) Seress Géza ültette át franciára. Kell-e mondani, Seress illegális helyzete folytán, neve nem szerepelhetett a munkán, a kiadónak sem volt tudomása a fordító kilétéről. Anyagi szükségből végezte a feladatot. Ugyanakkor rendkívül magas színvonalú munkát nyújtott. A XVIII. századi magyar szöveg fordításakor egykorú francia elemeket vegyített a stílusba, olyan bravúrosan, hogy voltak párizsi olvasók, akik magát Teleki Józsefet Voltaire-től és társaitól tanult, kiváló francia stílisztának gondolták. A Teleki-fordítás befejezése után előbb a Pharos, majd a Bibliotheca könyvkiadóval kötöttem szerződést, ugyancsak Seress Géza számára, egy-egy mű magyarra fordítására. Az első (*H. W. Rüssel, Keresztély humanizmus*) 1944 februárjában meg is jelent, az én nevemmel. A másinak — az ismeretlen német szerzőtől származó *Magyar Szimplicissimus*znak — az átültetése is szépen haladt előre, s a kiadó rajtam keresztül rendszeresen kiutalt tiszteletdíj-előlegeket. Azonban 1944. március 19-e után, a XVII. századi, nehéz német szöveget ugyancsak bravúrosan visszaadó fordítás befejezésére már nem kerülhetett sor. A német megszállás folyamán, az elkészült anyag kéziratának is nyoma veszett. A mind nehezebbé váló időben azonban Seress Géza politikai tevékenysége csak fokozódott.

Néhány szót hadd szóljak arról, mi mindent tett 1944-ben. Annál inkább, mivel erre nézve a Párttörténeti Intézetben irattári dokumentumokkal is rendelkezőnk. A német megszállás nyarán Seress Géza *Ellenállás* néven csoportot szervezett. A csoport tagjai között volt — mások mellett — Kiss Sári, Palotai Kovács Károly, Bauer Miklós és felesége, Boldizsár Iván, Czimmer

József és Debrőczy Tibor. Az óbudai és a csepeli munkásokat propaganda anyaggal látták el, angyalföldi rejtett raktárakban, fegyvert és robbanóanyagot gyűjtöttek össze, katonai gépkocsikat robbantottak fel, s nyílasokat fegyvereztek le. Tevékenységük még a következőkre terjedt ki: — Üldözöttek, katonaszökevények mentése, bujtatása, iratokkal ellátása. — A Muraközben harcoló jugoszláv *Petőfi partizánbrigád* részére gyógyszer, kötszer, később iratok eljuttatása. A jugoszlávokkal a kapcsolat romantikus regényírói képzeletet felülmúló körülmények között folyt. A csendőrökkel teli Dunántúlon nem mindennapi bátorságot kívánt e feladatok végrehajtása, s talán még fokozottabban az, amikor sebesült partizánokat szállítottak fel Budapestre, az I. számú belklinikára. — Seress Géza csoportja szerkesztette és állította elő végül az *Ellenállás* című lapot. Az *Ellenállás* 5—600 példányban, hetenként kétszer jelent meg, az utolsó száma 1944. december 24-én, amikor Buda északi részeire már bevonultak a szovjet csapatok.

1944 őszén, még a Szálasi-féle hatalomátvétel előtt, Seress Jugoszláviába küldte a Párt. A csoport vezetését ekkor Debrőczy Tibor vette át — aki jelenleg a balatonfüredi szívkörház vezetője. — Seress Géza további sorsa? — Közvetlenül a felszabadulás után Pécsen végzett pártmunkát. Azután a Szikra kiadóvállalat vezetője Budapesten. Végül, a Magyar Távirati Iroda moszkvai tudósítója lett. A törvénytelen ségek idején hamis váddal börtönbe került. A rehabilitációt mindössze két esztendővel élte túl. 1957. június 13-án feleségével együtt üdülésre Pécs mellé, a Mecsekbe utazott. Sokat szenvedett, megromlott szíve — a kelenföldi pályaudvaron — a vonat egyetlen döccenésére szűnt meg dobogni.

Találkozás a Rózsadomb kávéházban

Seress Gézáról szóló kanyarodó után térjünk vissza 1944. március 19-éhez, illetőleg Illyés Gyula *Országomlásának* forrásvidékére.

A német megszállás reggelén, a reánk nehezedeő nyomasztó gondokon túl, volt egy sajátos külön gondom: — 9 órakor, a Keleti Károly utcai — ma is meglevő — *Rózsadomb kávéházban* találkám volt Seress Gézával és feleségével. — Feltételezhetően, még nem tudják, mi történt hajnalban az országgal, s mi van a fővárosban? Miként értesíthetném őket? — Ez foglalkoztatott! — Hiszen a kávéház talán tele van hekusokkal? Igazoltatások is lehetnek odabent! A „német alaposág” bizonytalanságot kiterjeszti figyelmemet a veszély és az önvédelem minden eshetőségére?! — Hiába tépelődtem, Seressék illegális helyzete miatt nem találtam megnyugtató megoldást. Mindössze azt tehettem, hogy korábban átmegyek a Keleti Károly utcába, meglessem jövetelüket — kívül a kávéházon — és majd elkanyarodunk Buda valami távoli szögletébe.

Utcám, a Szász Károly utca néptelen volt. A Margit körúton dübörögtek a tankok. Lézengő emberek bámészan néztek feléjük. Egyesek első pillantásra talán azt sem tudták, mi történt. Ott tájékozódtak másoktól. Lelkesedő, nácikat ünneplő gesztusokra nem emlékszem. — Nyílt állásfoglalás a többségnél mindig bizonyos várakozási idő után szokott bekövetkezni. — Szóljak arról, hogy bekövetkezett? Úgy vélem, felesleges. De ekkor még — és ez volt a jellemző — tájékozódásra képtelen bizonytalanság uralta az utca emberét. — Tankvonulási szünetre vártam, hogy átjuthassak a körút másik oldalára. Közben fel-félpillantottam a szemben levő ablakokra. Láttam leeresztett redőnyöket, másutt, a függöny mögött — úgy tűnt —, felszeggelték a zászlókat az odalent történetekre, egyesek ki is könyököltek. Az ablakok is elárultak egyet-mást az emberek belső világáról.

3/4 9 előtt jóval ott voltam az annak idején sajátos polgári-nagypolgári városnegyednek, a Rózsadombnak az aljában. A kávéházzal szemközt, egy kapualjban húzódtam meg. Eltelt vagy tíz perc. Seressék nem jönnek. Otthagynom a kapualjat, s benézek a kávéházba. — Hátha korábban érkeztek? — Odabent különös kép tárul elém. A Rózsadomb kávéház minden asz-

talánál ülnek. Ahogy vasárnap délelőtt mindig. — Mintha mi sem történt volna?! — Olvassák a még teljes terjedelemben — jó időre utoljára — megjelent nagyszámú napilapot és képeslapokat. A hajnal óta végtelenül elavult újsághírek mellett, jóízűen fogyasztják a — régen bevezetett jegyrendszer keretei között felszolgált — reggelit. Éppen csak elraktározódik emlékezetemben a furcsa kávéházi kép. Az idegrendszer ezekben a percekben mással van elfoglalva. Asztalról asztalra jár tekintetem. Seressék még nincsenek idebent sem. Egy oszlop mögött viszont felfedezem Illyés Gyulát. A költő előtt készülő versgyűjteményének kefelevonata. Azt korigálja. Odasietek asztalához.

Üdvözlésemre riadtan tekint fel. Úgy tűnik, mindenestől benne él megjelenés előtt levő kötetének légkörében. Én azonban máris kérdezem, arról ami bekövetkezett. A másodperc tört része alatt kiderül, sejtelve sincs a német bevonulásról. Közlésem hitelességében azonban hasonlóan kételkedik, mint mindnyájan a megbizonyosodás előtt. Szavaim mégis döbbenetet váltanak ki. Últéből feláll, s az iménti riadtság helyett magatartása indulatra vált.

— Mit beszélsz?! — Csattan fel hangja, szinte robbanásra készen. A kételkedés burkába rejtett keserűség most a hírhozón csattan.

— Ne beszélj badarságokat! — Folytatja ilyenféleképpen. Szavakkal próbálva elhárítani azt, ami már megmásíthatatlanul elkövetkezett. De miért is idezném fel a megidézetetlen keserűség indulathullámzását? A meddő kételkedés fokozatosan kifárad, s szárnyszegetten már Illyés is csak önmagával viaskodik.

Ismét kimegyek az utcára. Alatt az egyik bejáraton elhagyom a kávéházat, Seressék alatt mennék be a másikon. Amikor visszatérek, a költő már velük folytatja a témát. A korábbihoz képest, mintha megváltozott volna a beszélgetés légköre? — Talán hozzájárult ehhez Seress Géának — minden helyzetben — a teendőkre tekintő nyugalma? — Lehetséges. De Illyés Gyula is, az embernek és a költőnek abba a fajtájába tartozik, akinek átdobogtatja ugyan mozdulatait a személyes indulat, azonban ugyanakkor, érzék szerveivel elszakíthatatlanul a valóságban él. Most is, továbbra is benne lüktet a rázúdult keserűség, s a keserűségből kibomló indulat, azonban már megmásíthatatlanul a realitásban próbál tájékozódni. Mindenre elszántan az eshetőségekről beszél: „... nézzünk farkas-szemet hát, történelem.” — Ahogy egy tíz-tizenegy hónappal később keletkezett versében írja. — Megmaradni, menekülni, mindent megtenni, hogy elkerüljük az oklatan halálát. Nagyon jól emlékszem, ott az izgatott kávéházi beszélgetés során arra gondolt, hogy Ozorára megy. Képelete úgy sugalmazta, gyermekkorának színhelye nyújthatja a biztos védelmet. A megszállás idejében írt egyik négysoros versében maga is megfogalmazza majd ezt:

Veszély, veszély. De ma is képtelen
vagyok hinni, baj eshet itt velem,
hol dédapám élt! itt! e megzavart
jött-ment nyáj itt veszti el a magyart?!

Felidézve az 1944. március 19-i találkozást, megkísérlem végiggondolni, mi játszódhatott le a költőben a hír meghallásától — mindössze néhány perc leforgása alatt —, míg eljutott az elszánt eligazodásig a valóságban? — Az idegrendszer önfegyelme ma is lenyűgözően hat. — Ott hevert előtte versgyűjteményének kefelevonata. Nyilván megfordult — hogyan fordult volna meg — Illyésben: — A kötet megjelenésének befellegzett! — Ha jól emlékszem, beszélgetésünk utolsó perceiben sajátos gúnnyal, öniróniával célzott is erre. Személyes ügyei közül mégsem a verskötet megjelenése, illetőleg meg nem jelenése foglalkoztatta igazán. Sokkal inkább az a ténykedése, amit két és fél esztendeje folytatott, a *Magyar Csillag* szerkesztése. Igaz, a költő szerkesztői elképzelései és az 1941 őszétől, a folyóirat megindulásától már régen uralkodó politikai viszonyok szöges ellentétben állottak egymással. Mégis, a *Magyar Csillagot* szerkesztő Illyés — az ilyen ellentmondásos feladatok megoldására is képes adottságaival — a kor elle-

nére is maradandót alkotott. A két és fél évet élt folyóirat arculatának kialakításánál nyilván közrejátszott a Nyugat liberális tradíciója. Azonban az akkor még a 30-as–40-es éveinek fordulóján járó költő-szerkesztő nagyon is túllépett a polgári-liberális elveken. Olyan sokszínű szerzőgárdát vonultatott fel – a polgári íróktól a népi írók minden árnyalatán át, a kommunis-
táig –, hogy vonalvezetésében nem lehet fel nem ismerni valami népfrontos törekvést. Újra mondom, a körülmények nem engedték meg a szándék teljes kibontakozását. De a *Magyar Csillag* így is, Illyés Gyula költői és írói műveivel egyenértékű alkotásává vált.

Ki az, aki hitelenen bizonyítani tudná, hogy a közel harminc évvel ezelőtti reggelen, az országra zúduló csapás, s az ezzel összefonódó személyes gondok és veszély átláthatatlan kódében Illyés Gyulát valóban a szép szerkesztői feladat megszakadása foglalkoztatta-é a legfájdalmasabban?! Az irodalomtörténésznek – akarva nem akarva – a kortársi múltban is konstruáló tetszetős *olajnyomata* lenne talán mindez? Jogos a gyanúm, hogy az a férfiú sem tudna ma már pontos választ adni a kérdésre, akiről szavaim szólnak!

Bepillantás a költő műhelyébe

A felszabadulás után nehezen gyógyultak a sebek, melyeket a megelőző időszak, a fasizmus; benne a második világháború és a német megszállás fakasztott. Nehezen gyógyultak, a „mélyéig kitárultak”, s maguk is újabb sebeket fakasztottak. Mégis – a körülöttünk és az emberek belső világában támadt romok, nehézségek, gondok ellenére – igazában a jövőre figyeltünk. A jövőre, amiről úgy vélekedtünk: – Egyedül rajtunk áll, hogy milyenné formálódik. – Az elmúlt tragikus esztendők az emlékezet mélyére süllyedtek – mintegy a szervezet feltételes reflexeként. – A felszabadulást közvetlenül követő évek még nem teremtették meg az emlékidézés korszakát. Bennem is mélyen elmerült az iszonyatos múlt. A német megszállás napján történtek – az elmondottak és mindaz, ami utána következett – csupán akkor emelkedett fel az emlékezet mélyéről, amikor 1949 elején, először olvashattam Illyés Gyula múltat idéző töredékét, az *Országomlást*.*

De túl a költemény múltidézésén, szakaszról-szakaszra esztétikai meglepetések értek. Betekinthessem a költő műhelyébe, ahogy alkotását olvastam:

Alacsonyan négy repülőgép
szinte a tetőket sűrölva
dörögte kora reggel óta
Budapestre vad ébresztőjét.
Az utolsó nap trombitája
az antikrisztus fölfútt száján!
Meghúzódott a gyáva gyáván
s a maga kis csöndjét kívánta.

A Duna fölött, a víz hosszán
járt föl-alá az a négy német
bombázógép, – őrség se lépked
kimértebben kaszárnya-posztján.
Csepeltől Újpestig és vissza
és újra vissza jöttek, mentek,
nyomták le, föld alá a lelket
bögve, szirénákkal-visitva!

De épp ezáltal – mit se tudva –
ítélet kürtjei is voltak
és mi, százéves tetszhalottak,
kezdünk is eszmélni magunkra.
Eszmél és szedte tagjait már,
aszott csontvázát Magyarország.
De erejét már elorozták,
de nem volt övé sorsa immár.

Jöttek a gépek, távolodtak.
Én Budán éltem. Füst-hínáros
nagy tó volt a hegyről a város.
Szédültem partjain e tónak.
Szörnyei egy új vizözönnek,
cápák, cetek voltak e gépek,
ahogy a dermedt messzeséget
beúszták s újra visszajöttek.

* Az *Abbahagyott versek* című kötetben összegyűjtött töredékeket – köztük az *Országomlást* – a Bevezető tanulmánnyal együtt, Illyés folyóiratban már 1949-ben kiadta – ugyancsak *Abbahagyott versek* címen. (Válasz, 1949. 216–242.) – A töredékek kiadására úgy tudom, Sárközi Márta biztatta a költőt.

A rém-mese a képtelenség
tengermélyéből merültek föl.
Meredt a szem a réműlettől,
megértve, mi is az a négy gép.
Muhit és Mohácsot idéztek,
oly romlást, milyen sose volt tán,
ahogy szálldostak a menny boltján
ezek a modern csillagképek.

Vártuk, mi örök csodavárók,
mikor dörrentik végre rájuk
életünk jeleit az ágyúk,
haragunkat, a valóságot!
A rémálmot mikor szakítja
ketté már tettek-rekésünk?
Dörgött a két gép fönt, odébb tűnt
s kanyarodott üvöltve vissza.

Elbúcsúzkodtam; zsebre dugtam,
nem pisztolyom (addig se lett meg)
„kefét” egy új verskötetnek
(úgy mondom, mint volt) s elindultam.
Tudtam, hogy valamit örökre
elhagyok, otthagytam szobámban.
A kapun kívül még megálltam.
Épp fölöttem szálltak dörögve.

Lementem, — most jön csak az álom —
a legközelebb kávéházba.
Most is ott ült S. társasága.
„Bejöttek!” mondta B. barátom.
„és most mi lesz?” „A halál” mondta,
kivéve egy papírba-burkolt
dobozból egy kanálka cukrot
s a cukrot teájába szórva —

Zörgött a kávéházi ablak
a repülők kemény zajától.
Bejött Seress, Tolnai Gábor —

Első olvasáskor — miért ne vallanám meg? — az a jóleső érzés járt át csupán, hogy nevem benne szerepel a versben. Újraolvasások nyomán tűntek csak fel alkotói sajátosságok, műhelytitkok, s figyeltem fel Illyés konstrukciós vonásaira; legalábbis ennek a költeménynek megformálásakor érvényesült vonásokra.

Újraolvasások nyomán — mivel sem a *Válaszban*, sem a gyűjteményes kötetben keletkezés dátum nincs — az első kérdésem ez: — Mikor íródhatott a költemény? — A kérdésfeltevés nem valami filológiai akribiából származik. Megválaszolása rávilágíthat lényeges történeti és esztétikai összefüggésekre. Az időpont valószínűsítése különben sem képzelhető el másként, mint történeti és esztétikai megközelítéssel. A válaszadáshoz a kizárásos módszer lehet az első lépés: — Melyik az, illetőleg melyek azok az időszakok, amikor semmiképpen nem keletkezhetett a költemény? — Ezt követően nyomon kísérjük majd: — Melyek azok a periódusok, amelyekben valószínűsíthető a megírási dátum? — Tekintsük át tehát Illyés Gyula költői útját az *Országomlás* élményének idejétől a vers megjelenésének esztendejéig. E pontosan fél évtized egyes szakaszaival hosszasan, másokkal rövidebben, esetleg csupán egy utalás erejéig szükséges foglalkoznunk.

A német megszállásnak — Illyés lakóhelye szerint — nem egészen tizhónapos időszakában — bocsássuk máris előre — aligha keletkezhetett az *Országomlás*.* Ez időbeli keletkezésének ellentmondanak a német megszállás alatt írott Illyés-versek; azoknak az *Országomlás*tól eltérő — de egymással összhangban levő — jellege, természete, megoldásai sajátosságai. Epigrammatikusan rövid versek ezek, többnyire négysorosak; egy sincs közöttük, ami hosszabb lenne nyolc-tíz sornál. Összefoglaló címük: *Rangrejtve, 1944*. — Nagyobb terjedelmű alkotásra nem volt ez időben sem ideg, sem erő. „Ez a szorongás, ez a baljós / szünetlen rettenet!” — Ekként kezdődik közülük az egyik négysoros, s ez a verskezdő két sor többnyire jellemzi mindenkinek a légkörét. A szorongás, a rettenet, a keserűség nemegyszer iróniába lép át;

* A költő — Pest környékén, majd szülőföldjén való — bujdosása után, hegyi lakásában, Budán szabadult fel. Itt kereste meg röviddel a környék felszabadulását követően — tíz évvel Moszkvában történt megismerkedésük után — Illés Béla mint a szovjet hadsereg őrnagya.

miként már korábban, a háború folyamán kelezett alkotásainak egy részében. Ahogy a két világháború közti időszak második felében, a fenekestől felfordult világban nem egy külföldi író keserősége is az iróniára vált. Csak Thomas Mann-t említvé, akinek *Lottéjába* — de a bibliai tetralógiába ugyancsak — „belefonódik — Halász Gábor pontos szavaival — az ironikus-főlényesen feltámasztott múlt mellett, a tépelődőn, gondokban megélt jelen...” A mi tájainkról pedig utaljunk Babits Mihályra. Tudtommal senki sem szólt még arról, hogy halhatatlan késői versalkotásának, a *Jónás könyvének* témájához az a váratlan felismerés vezette, hogy a Bibliának van egy fejezete, *Jónás próféta* könyve, amelyet átszö az irónia. Nem sorolom a példákat tovább. Bár további példák és a művek elemzése bizonyos törvényszerűségek levonására is nyújtana lehetőséget.

Illyés harminckilenc versből álló ciklusának persze egyéb sajátosságai is vannak, mint amikről szólunk. Akár külön tanulmányt is igényelhetne a *Rangrejtve, 1944*. Most csupán néhány kérdéstről ejtek szót — főként olyanokat érintve —, amelyek az *Országomlás* keletkezési idejének megközelítése céljából is számbaveendők.

A keserűség, amimár a 30-as évek végétől áthatja líráját és prózáját, most más jelleget ölt. Míg korábban, kiuttalanságba torkolt gyakorta a keserűség, ekkor — sajátos módon, éppen a rettenet hónapjaiban — mintha valami feloldódás is jelentkeznék hangsúlyaiban. Különösképpen, amikor a szülőföldön fogamzott versekben megjelenik az emlékezés. Az egyik négy soros maga is beszél erről:

Emlékezet,
egyetlen édenkertem,
honnan sosem lehet
kiűzni engem.

De nemcsak az emlékezés gondolkozást és verset formáló jelenléte érdemi meg a figyelmet. Ezekben a versekben, az 1944-es esztendő nyomása alatt, a megmaradás, az élni akarás szemhátarán feltűnik a kiút reménye is. Ilyen és ehhez hasonló verssorokban: „Hozd, szabadság, napfény-törölköződ!” A német megszállás sújtotta országban, a fasiszmus tombolása közepette felcsillanó fények — ki az, aki ne érezné — Illyés Gyula felszabadulás utáni, bizakodó, a szabad földet, s az építést dicséző lírájának irányába mutatnak előre.

Ha a *Rangrejtve, 1944*-ről írnék tanulmányt — egyebek mellett —, elemző módon szólnék a harminckilenc vers formai bravúrainak. Szólnék arról, hogy a ritmikai sajátosságok, a formai megoldásuk maguk is kifejezői az emberi keserűségnek; hogy az iróniának szinte külön zenéje van, s a feloldódásnak, a reménynek a mondanivalójával ugyancsak egységbe olvadó muzsikájával találkozunk. Mindezekről elvászthatatlanok azok a művészi vonások, amelyek bármennyire sokféle mutatnak, voltaképpen — és éppen ezáltal válnak e versek remeklésekké — a dísztelenségnek, a kevésszavúságnak, az egyszerűségnek — kedvem volna így fogalmazni —, a művészi magaslatra emelt, lajstromozó közlésnek a bravurjai. A harminckilenc kis vers mind megannyi epigrammatikusan tömör kifejezése a költő 1944-es életútjának. Mozaikszerű megfigyeléseket, pillanatnyi mozzanatokot, impressziókat, gondolatokat fogalmaznak meg; — nagyobb terjedelmű alkotásra nem volt ez időben sem ideg, sem erő — mondottuk korábban. De éppen azért, mivel pillanatnyi mozzanatokot fejeznek ki; általuk — kiegészítve néhány, e ciklusba nem tartozó, de ugyancsak ez évben keletkezett verssel — megrajzolható Illyés Gyula német megszállás alatti belső életrajza. — Ahogy Babits Mihály rajzolhatta meg az *öreg Arany* pszichológiai életrajzát — elveszett egyetemi szakvizsgái dolgozatában — az *Őszikék* elemzése nyomán. — Utolsó mondataim megfogalmazása közben figyelek fel arra, hogy az alkotás genezise és a mű létrejöttének természete tekintetében valami belső rokonság lehet az *Őszikék* halkszavú, de annál mélyebből feltörő rövidke versei és Illyés ciklusának darabjai között. A felismerés kapcsán számos hasonló példa villan fel bennem a modern líra történeté-

ből. Nem egy költő útjának olyan szakaszára emlékezem, amikor a körülmények, a társadalmi és politikai viszonyok jobbra a rövid, csontvázszerű, dísztelenül kevészavú, epigrammatikus versalkotások létrejöttének nyújtottak többnyire lehetőséget. (Magának Illyésnek van más időben, hasonló periódusa és a periódusnak hasonló jellegű alkotásai.) Ilyen időszakokban nagyobb terjedelmű, szélesebb sodrású művek csak kivételesen születnek. A példák közül egyet idézek, a Radnóti Miklósét. Annál inkább idézem az ő példáját, mivel Radnóti költői útja nagymértékben kivételes út az ideutaló példák sorában. Hiszen a bori Heidenau lágerben, emberetlen körülmények között, széles sodrású remekeket ír, s majd legutolsó heteiben, a csaknem síríg tartó menetelés közben, amikor fokról fokra fogytán lesz fizikai ereje is, akkor írja meg a dísztelen „híradás”-nak, a magasrendű „közlés”-nek rövid remekeit, a *Razglednicákban*.

A mostani gondolatlor kezdetén megfogalmaztam már, hogy az *Országomlás* aligha keletkezhetett a német megszállás idején. Az állítást — gondolom — alátámasztották az eddigi fejtegetések. A nyolc befejezett és egy megkezdett szakaszból álló töredék létrejöttét — ha alapélménye 1944. március 19-e is — más alkotómódszer táplálta, mint az 1944-ből származó Illyés-verseket. Az *Országomlásnak* a költőtől származó műfaji meghatározása maga is támogatja a mondottakat, s egyúttal az időzítés további kereséséhez eligazítást nyújt.

Az *Abbahagyott verseket* Illyés — úgy a *Válaszbeli* közreadáskor, mint a kötetben — hét csoportba osztotta. A bevezető tanulmányban így indokol: „A könnyebb tájékozódás végett helyesnek véltem a sűrűben nyíladékokat vágni, a verseket nem az elkészült sorok, hanem az elképzelt egész vers műfaja szerint csoportosítani . . .” Az *Országomlás* a hatodik csoportban olvasható, ilyen cím nyomán: „elbeszélő költemények és hősköltemények.” A csoporton belül — mások mellett — ezeknek a verseknek a környezetében tűnik fel: *Dózsa, Előhang egy hőskölteményhez — Kolerások; 1931 — Földosztás* stb., stb. — Az *Országomlást* olvasva — a költő eligazítása nélkül is — érzékelhető, hogy ez a mű nem tartozik az eseményekre történt közvetlen reagálás műfajába, hanem az átélt dolgokat távlatból rekonstruáló, azokat újratereztető elbeszélő költemények vonásai jellemzik. Ha ez így van, mikor kerülhetett sor Illyés Gyula német megszállást követő pályáján olyan alkotói helyzetre, hogy 1944. március 19-ét — és nyilván a következő hónapokat — elbeszélő költemény koncepciójú alkotásban felidézhesse?

1945-től kezdődően — irtak már erről nem egyszer, mi is utaltunk reá a korábbi lapokon —, Illyés műveit, ifjúsága óta sosem látott optimizmus járja át. Az ő versszavaival élve: „. . . megölte s újrászülte a szenvedés!” Az sem új megfigyelés, hogy 1945 után, a bizalommal teli szemlélettel párhuzamosan, az eseményeket érzékenyen követő költő néhány versében indulattal szól egy-egy negatív jelenségről. Azonban az előttünk álló út egészét tekintve, kételkedésnek, kétségnek nyoma sincs lírájában. A mi mostani szempontunkból pedig az a leglényegesebb, hogy ez időszakban a legjobb értelemben vett „aktuális költészetet” műveli; lírai módon visszhangzik az eleven élet, a fejlődés jelenségeire; a mára és a holnapra tekint, egyetlen sorával sem hátrafelé. Ez az emberi és költői magatartás átnyúlik az 1947-es esztendőre is. Az 1947-es év lesz egyébként a felszabadulást követően addigi leggazdagabb esztendeje Illyésnek. 1947-ben kiadja újabb verseit (*Szembenézve*), két útinaplót ad közre; az egyiket franciaországi útjáról (*Franciaországi változatok*), a másikat Bulgáriáról (*Tizenkét nap Bulgáriában*). Ugyanez évben rendezí sajtó alá élete verstermését, három kötetben, Illyés Gyula *Összes verse* címen.

Két évtized verstermésének sajtó alá rendezése önmagában alkalom a visszatekintésre. A lírikusi pályát a sajtó alá rendezéssel áttekintő, a múltat akarva-nem akarva felidéző ténykedés egybeesik Illyés költői pályája felszabadulás utáni első szakaszának lezárulásával, illetőleg az átmenettel egy új szakasz kialakulása felé. Azt mondottuk, hogy a felszabadulást követő időszak „aktuális költészetet” művelő lírája átnyúlik az 1947-es esztendőre. Átnyúlik, de egészítjük ki ezt azzal, hogy ugyanez időben fokról fokra el is apadnak az ilyen jellegű alkotások, s nem kis idő múltával egy elvontabb természetű lírában találja meg a költő önmagát. A régi elapadása és az új stílus létrejötte persze nem választható el a művészi érzékenységgel átélt körülményektől. A *fordulat évét* megelőző esztendő politikai harcai a biztonságerzést, a bizalmat meg-

ingatták benne. Az embert vívódással töltik el, sőt már-már megjelenik gondolatvilágában a kételkedés, amit az — 1948-ban kiadott, de már 1947-ben készülő, alakuló — satirikus színműve, *A lélek bűvár* is kifejezésre juttat. A válság nyomán, Illyés művészetében az új szakasz nem következik be egyik napról a másikra. Az új, az elvontabb költészetnek első remeke az 1950 elején megjelent *Két kéz* című alkotása lesz. Ugyanez időben veszi kezdetét — újra csak nem véletlenül — drámaírói korszaka; áttételesen, színpadi művekben fejezi ki személyes konfliktusait.

Illyés Gyula költői, írói pályájának felszabadulás utáni, vázlatosan jellemzett útja lehetőséget ad az *Országomlás* keletkezési idejét illetően, az eligazodásra. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az elbeszélő költemény indítású töredék — nemcsak 1944-ben, hanem — azokban az esztendőkből sem születhetett, amikor Illyés parasztpárti politikusként — országgyűlési képviselő is ekkor —, „aktuális költészetet” művel, a felszabadulást követő két és fél esztendőben. Ez az az időszak, amelynek alkotásairól azt írtuk, hogy — lírai módon visszhangzik az eleven élet, a fejlődés jelenségeire; a mára és a holnapra tekint, egyetlen sorral sem hátrafelé. — Legkorábban akkor keletkezhetett az *Országomlás*, amikor Illyés pályájának e szakasza lezárul, amikor az aktuális mondanivalók kezdenek elapadni, amikor a cselekvés két és fél esztendeje nyomán feltör a tételődés, tehát 1947 második felében, vagy az ezt követő esztendőben. Később már semmiképpen, hiszen az *Abbahagyott versek* első közlésekor, 1949 elején a vers nyilvánosságot lát a *Válaszban*, s ez időben már alakul is Illyés műhelyében az az elvontabb jellegű líra, amelynek első remeke — utaltunk rá — a *Két kéz* című alkotásban valósul meg. Az *Országomlás* pedig Illyés régebbi típusú elbeszélő költeményeinek családjába tartozik.

Költészet és valóság

Amikor a nyolc befejezett nyolcsoros szakaszból és a megkezdett kilencedik versszak három sorából álló befejezetlen költemény megfogalmazásához Illyés Gyula hozzákezdett, már legalább három és fél esztendő telt el 1944. március 19-e óta. Ezalatt a még mindig fojtogató „esemény” a költő emlékezetében formálódott, alakult, művészi konstrukciót öltött, s ezáltal a műből kibontakozó kép nem mindenestől hordoz azonos vonásokat az egykori valósággal. — A két kép nem azonos! — Azonban nemleges fogalmazásunk csupán akkor tartható fenn, ha a művészi, a költői valóságot valami hivatali irat akta szerinti valóság-hűségének szemszögéből nézünk. Mert hisz a művészi, a költői, az írói rekonstrukció maga sem egyéb, mint konstrukció. A művészi rekonstrukció, illetőleg konstrukció pedig az alkotás természete szerint újraszerkeszti a megtörtént dolgokat, sűrít vagy szétbont, formál és alakít és — ha úgy hozza magával a megjelenítés igénye — korábbi eseményt utóbb elevenít meg, vagy akár megfordítva. Joga van mindenhez, ami elősegíti a belső és a külső valóságnak a művészetben kibontakozható ábrázolását, megjelenítését.

Mindaz, amikről most szó volt, közhelyei az esztétikának, az irodalom- és a művészet-elméletnek. Mégis szóba hoztam, mivel ritkán adódik az irodalomtörténész számára olyan alkalom — mint ez esetben —, amikor lehetőség nyílik a megtörtént dolgoknak a művészi megvalósításban részletekig felbontható vizsgálatára; a költészet és a valóság szembesítésére.

Az elmondottak után, hadd kérjem meg az olvasót, pillantson vissza az első lapokra, és a visszapillantás nyomán, az 1944. március 19-ről szóló krónikás leírást, s azon belül a Rózsadomb kávéházbéli találkozásról szóló bekezdéseket vesse össze az *Országomlás* című költeménnyel. Az összevetés eredménye nem lehet más. — A leírásnak a költővel kapcsolatos sorai lényegesen eltérnek a töredékben maradt költemény koncepciójától. — Hiszen — a magam akta szerinti hűségre törekvő feljegyzése szerint — Illyés Gyula számára akkor vette kezdetét a német megszállás kiváltotta döbbenet, amikor a Rózsadomb kávéházban, verskötete kefelevonatának javításában „megzavarva”, elmondottam neki a történeteket. — És a költemény-

ben? — Erről nincs szó! Illetőleg szó lesz, áttételesen, az *abbahagyott vers* legvégén, de ekkor sem a krónikás valóságnak megfelelően. Az *Országomlás* első hat szakasza pedig — ha tetszik — a tervezett elbeszélő költemény intonálása, olyan érzést kelt a verselemzésre hajlamos olvasóban, mintha Illyés azon a reggelen, már hegyi lakásában — telefonon, vagy másként — értesült a német megszállásról és ekkor, ott fentről, a Duna fölött látott, Csepeltől Újpestig és vissza, szüntelenül kanyargó német bombázógépet. Ilyen érzés támadhat, mert a költemény első hat szakaszában a német bombázók megjelenítésével és a megjelenítéshez csatlakozó gyöttrő képzetekkel intonálja művét. Elegendő átfutni a hat versszakot, s kitűnik, hogy valóságos élmény húzódik meg az intonáló szakaszok mögött. Csupán arról kell szót ejteni, hogy a bombázógépek „látványa” későbbi keletű; Illyés azután találkozhatott ezzel az élménnyel, miután — Seress Gézától, s tőlem elbúcsúzott, nyilván még más kávéházi ismerősökkel is beszélve — a Rózsadomb kávéházból visszatért lakásába. Az *Országomlás* hátra levő két szakaszában és utolsó három sorában tovább bonyolódik a valóság és a költészet közötti koncepcionális eltérés. Tovább bonyolódik, bár a nyolcadik versszakban a koncepció belül, a magam emlékeivel egybevetve, költői szintre emelt kép bontakozik ki. Ezt megelőzően, a hetedik szakaszban azonban, a bombázógépeket idéző hat versszak után, képzelet teremtette, áthidaló nyolc sor következik. E nyolc sor szerint elbúcsúzik a költő az otthoniaktól, új verskötetének „kefeit” zsebre dugja és elindul lefelé a hegyről. És, ami ezután következik — újra mondom — az, ami lényegében megegyezik a magam emlékeivel, feljegyzésemmel. Lemegy „a legközelebbi kávéházba”. A kávéházban a költő megjelenítésével ugyanaz a kép bontakozik ki, ami annak idején az én szemeim előtt is kitárult. Leírásom, illetőleg az akta szerinti valóság és a költemény koncepciója közötti fő eltérés — az eddigiek nyomán kiderült — abban foglalható össze, hogy Illyés nem a kávéházi találkozás felidézésével indítja az *Országomlást*. Nem ezzel, hanem egy nyilván későbbi „látvánnyal”, a német bombázógépek fenyegető jelenlétével.

Az elmondottak után, most már a költői, a művészi megjelenítés szemszögéből vizsgálva a kérdést, felvetem: — Vajon lehetett volna-e másként indítani a költeményt? — Másként minden bizonnyal igen. Azonban, hogyha így kérdezzük: — Az elbeszélő költeménynek tervezett művet indíthatta volna-e Illyés — in medias res — a Rózsadomb kávéházi jelenettel? — A válasz egyedül az lehet: — Nem! Semmiképpen nem! — Érvélem hadd legyen személyes jellegű. Illyés Gyulával, 1944. március 19-ének reggelén történt találkozásomat csupán dokumentatív céllal vetettem papírra. És mégis, a teljesebb érzékeltetés végett — anélkül, hogy a fogalmazás során tudatos lett volna bennem —, a találkozás leírása előtt felidéztem a városnak, az utcának, az utca emberének az atmoszféráját. Ha a dokumentálási célból fogalmazó irodalomtörténésznek így kellett tennie, fokozottabb mértékben előkészítést igényelt a kávéházi jelenet megidézése a költő számára. Az elbeszélő költemény mondanivalóját intonálnia kellett, a kávéházi jelenetet meg kellett előznie a személyiségen átszűrt, látott és átélt — a költői valóság szemszögéből mellékes, hogy utóbb látott — eseménynek, amivel a német megszállás napjának atmoszféráját felidézhetette.

De micsoda intonálás az *abbahagyott elbeszélő költemény* első hat szakasza! Illyés — lírai versben ugyanúgy, mint elbeszélő költeményben — mestere a hangmegütésnek. Az *Országomlás* indítása vetekszik a 30-as években keletkezett elbeszélő költeményeinek, a *Három öregnek*, az *Iffjúságnak*, és a *Hősökről beszéleknek* intonáló szakaszaival. Évekkel a történet után, a költemény műfajának objektívizáló természeté ellenére átsüti a sorokat az egykori és újra átélt keserűség; a megjelenítő képekben és hasonlatokban, a kétségbeesést sugalló gondolatokban elemezhető a személyiség fájdalma. Alkotásában a kétségbeesés indulattal párosul, s a kétségbeeséssel összefonódó indulat szenvedéllyel teli, de ugyanakkor a józan gondolkodás szülőjévé válik nála. Az *Országomlás* soraiban, szakaszaiban annak a költőnek az eszközeit követ-hetjük nyomon, aki minden érzékszervével a valóságban él és azzal fejezi ki önmagát.

A hatszakaszos intonáció — mondhatnók modern invokációnak is — már első soraival légkört teremt. Légkört, még pedig akként, hogy a német megszállás napjának valóságából olyan

mozzanatot ragad ki Illyés, amivel minden másnál hitelesebben kifejezheti a várostra, az országra nehezedő lélektani nyomást, a nép romlásának aggasztó gondját, a maga egyéni vívódását, tépő gondolatait. A valóságból kiragadott mozzanat nem más, mint a Csepeltől Újpestig, a Duna fölött oda-vissza fenyegetően sivító négy német bombázógép: „Alacsonyan négy repülőgép /szinte a tetőket súrolva/ dörögte kora reggel óta/ Budapestre vad ébresztőjét.” Így indít a költemény, s az indítás nyomán a négy bombázógép motívuma szakaszokon át végigkísér. Végigkísér és különböző formákat ölt, eltérő képzetek és gondolatok társulnak a megjelenítéshez, azonban bármilyen jellegűek a kapcsolódó képek és gondolatok, minden verssorban és szakaszban, s együttesen is, a költői valóság teljességével hatnak. Mert nem egy esetben nagyon is különböznek egymástól a felvillanó képek. Mindjárt az idézett kezdősorok után, a „vad ébresztő”-t az „antikrisztus fölfútt száján” felhangzó „utolsó nap trombitájá”-hoz hasonlítja. Ehhez kapcsolódva, valami rapszodikus fordulattal kegyetlen ítéletmondás következik: „Meghúzódtott a gyáva gyáván /s a maga kis csöndjét kívánta.” És ezután: a szakaszok egymásutánjában, mindig más és más megfogalmazásban újra és újra a bombázógépek nyernek megfogalmazást — állandó visszatértük folytán — már-már jelképpé válva, más és más asszociációkat igényelve. A második szakaszban a Duna fölött „föl-alá” járó gépekhez — az első versszakétól eltérve — olyan realiztikus hasonlítás társul, ami a megszálló német katonák gögösen félelmetes tartására emlékeztet: „örség se lépked /kimértebben kaszárnya-posztján.” — Ki az, aki ne érezné e másfél sorban a náci katonaciszma nyomasztó ritmusát?! — És most, a „vissza és újra vissza” szálló gépeknek az emberre nehezedő súlyával zárul szinte törvényszerűen a szakasz: „Nyomták le, föld alá a lelket /bögve, szirénákkal-visitva!”

A harmadik versszaktól a bombázógépek megállni nem akaró oda-vissza vonulása és a hozzájuk kapcsolódó asszociációk az egyéntől kiterjednek a közösségre, az egész népre, az országra. Itt már nincs is szükség a gépek újra idézésére, az előbbi szakasz zárósoraihoz kapcsolódhatnak az országra kiteretebélyesedő mondanivaló:

De épp ezáltal — mit se tudva —
 Ítélet kürtjei is voltak
 és mi, százéves tetszhalottak,
 kezdtünk is eszmélni magunkra.
 Eszmélt és szedte tagjait már,
 aszott csontvázát Magyarország.
 De erejét már elorozták,
 de nem volt övé sorsa immár.

A negyedik szakasz újra utalással kezdődik a bombázógépekre, hogy a költői képzelet az ismét feltűnő látványra szinte vizionárius képpel visszhangozzék. Az utolsó előtti és az utolsó intonáló versszakban megint az országra villan a tekintet, az irtózatossá romlásra és felhangzik végül a megszállókkal való szembefordulásnak oly reménytelennek tűnő vágya:

Jöttek a gépek, távolodtak
 Én Budán éltem. Füst-hínáros
 nagy tó volt a hegyről a város.
 Szédültem partjain e tónak.
 Szörnyei egy új vízőzönnek,
 cápák, cetek voltak e gépek,
 ahogy a dermedt messzeséget
 beúszták s újra visszajöttek.

A rém-mese a képtelenség
fengermélyéből merültek föl.
Meredt a szem a réműlettől,
megértve, mi is az a négy gép.
Muhit és Mohácsot idéztek,
oly romlást, milyen sose volt tán,
ahogy szállkostak a menny boltján
ezek a modern csillagképek.

Vártuk, mi örök csodavárók,
mikor dörrentik végre rájuk
életünk jeleit az ágyuk,
haragunkat, a valóságot!
A rémálmot mikor szakítja
ketté már tettekre-kelésünk?
Dörgött a két gép fönt, odébb tűnt
s kanyarodott üvöltve vissza.

Nehezen tudom megállni, hogy e hat intonáló szakasz egy-egy hasonlatát, sorainak, fél sorainak fogalmazási módját ne elemezzem tovább: vizsgálva a verselemnek hovatartozását Illyés költészetének összefüggéseiben, s találkozásait az elődök és a költővel kortársak alkotási vonásaival; valamint boncolni ritmikai és egyéb sajátosságokat. Meg kell azonban elégednem néhány különböző természetű, kiragadott példával. A harmadik versszakban, amikor az „Ítélet kürtjei”-hez hasonlítja Illyés a „szirénákkal-visitva” szálló gépeket, odébb következni fog a már idézett két sor: „Eszméit és szedte tagjait már, /aszott csontvázát Magyarország.” Ha nem tévedek, az „és szedte tagjait már, /aszott csontvázát” fogalmazás forrásvidéke Tamási Áron *Rendes feltámadás* című novellájának lapjain fedezhető fel. A hatodik szakasz: „Muhit és Mohácsot idéztek, / oly romlást, milyen sose volt tán,” történelmi példázata pedig — Béli Miklós figyelmeztetett erre — további példával bővülve vissza fog térni az 1952-ben keletkezett *Ozori példa* című Illyés-drámában:

Muhi, Mohács, Majtény, és mind a szent hely:
hullás, bukás, futás, szegyenletes
árulással, cigánysori viszályal,
a nemzet megannyi elgáncsolása,

.....

És lehetetlen nem idézni a hatodik szakasznak azt a mozzanatát, ami alkotáslélektani jelentést is tartalmaz. Az a versmozzanat ez, amikor bennünk, az „örök csodavárók”-ban felvillan a megszállókkal szembe fordulásnak, az ellenállásnak a vágya. A vers szavaival: „mikor dörrentik végre rájuk / életünk jeleit az ágyuk, / haragunkat, a valóságot!” És a versszak zárósortiban — mintha a légelhárítók tüzelése folytán a vágy beteljesült volna — már nem négy, hanem két gépről szól a költő: „Dörgött a két gép (1) fönt, odébb tűnt / s kanyarodott üvöltve vissza.” Nem merő sajtóhibáról van itt szó! Illyés kétszer is közreadta a töredékben maradt verset. A kétszeri közreadás során maga, vagy a kiadói lektor nyilván észrevette az „elírás”-t. A költő azonban eredeti fogalmazás szerint jelentette meg, nyilván érezte az „elírás” jelképes értelmét?!

Még néhány szót az intonációt követő két szakasz és három sor sajátos vonásairól. Az intonáció és a kávéházi légkört felidéző, áthidaló nyolc sorról nincs egyéb mondandóm, mint amit korábban írtam. A *Rózsadomb kávéház* atmoszféráját idéző versszakról — a nyolcadikról — már elmondottam, hogy egybevág azzal, amit annak idején magam is tapasztaltam és leírtam dokumentálást célzó soraimban. — Más kérdés, hogy a részlemek éppen a realiztikus sűrítés érdekében módosulnak. — A kávéház — mintha mi sem történt volna — zsúfolt. Ilyés ekként érzékeltet: „Most is ott ült S. társasága. / „Bejöttek” mondta B. barátom.” Majdani filológusok nyilván kutatni-keresni fogják az „S”-nek és „B”-nek a kilétét?! Hadd segítsék nekik kortársi tanúsággal. Az „S” — noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna — Sós Endre lehetett. Sósék ott laktak a környéken, s a kitűnő hírlapíró nap mint nap megfordult újságíró társaságával a Rózsadomb kávéházban. A „B. barátom” jelzés meggyőződésem szerint nem tartalmaz valóságos monogramot. Aligha szolgál más célt, mint művészi megoldást; a maga alliterációjával ellenkező hangsúlyú visszacsengés a megelőző, valószínűsíthetően reális monogramra. De nem az efféle filológiai probléma az igazi érdekessége e szakasznak. Még nem is a két monogramos szó ritmikai parallelizmusa! Idézzük újra csak a vers néhány sorát:

Most is ott ült S. társasága.
„Bejöttek” mondta B. barátom.
„És most mi lesz?” „A halál” mondta,
kivéve egy papírba-burkolt
dobozból egy kanálka cukrot
s a cukrot teájába szórva —

Kommentár helyett, egy több mint negyven évvel ezelőtt keletkezett Ilyés-esszéből idézek. Az esszé Babits Mihályról szól. A szavak azonban ugyanolyan mértékben vonatkozathatók az esszé írójára, a fiatalabb költőtársra: „... alig van költő, aki annyiféle, eddig költészetten kívüli, úgynevezett prózai dolgot behozott volna ezekbe a szent berkekbe, mint ő. Sőt láthatóan ezek a dolgok izgatják legjobban.” Majd odébb: „Az élet legjelentéktelenebb dolgait a legmagasabb szemlélettel nézi, és a legmagasabb szemléletbe is milyen izgatottan dobálja, szinte kísérletül a valóság legegyszerűbb tárgyait.” (*Egy előadástest.* — *Ingyen lakoma* című kötetben, Budapest 1964. 85. és 86. l.) Igen, az alkotó művész nemegyszer a maga vonásait fedezi fel és hangsúlyozza társa alkotásában. Ez esetben is így volt. Hiszen, amit Ilyés az egy nemzedékkel előtte járó Babits Mihály lírájában felfedez, saját *ars poeticájának* is elemei közé tartozik. — Kell-e más példa? — Csupán az idézett vessoroknál maradván: — Lehet-e jellegzetesebb „költészetten kívüli, úgynevezett prózai dolgot” behozni a költészet berkeibe, mint azt, amit az utolsó három sorban olvasunk: „kivéve egy papírba-burkolt / dobozból egy kanálka cukrot / s a cukrot teájába szórva —”?! — Pedig citálhatnánk az előző szakaszból is. „... 'kefít' egy új verskötetnek” sor első szava vajon Ilyés előtt elfogadhatónak tűnt volna költői alkotásban? — A Babits-esszé a fiatal Ilyés vetette papírra. Ilyenformán eleve feltételezhető, hogy a prózai dolgok vegyítése a legsűrítettebb műformába, a versbe, már ekkor sajátosága az ő lírájának és elbeszélő költészetének. Míg kezdetben „szinte kísérletül” dobálja alkotásaiba „a valóság legegyszerűbb tárgyait, addig később, a kiérett kísérlet magától értetődő alkotótulajdonosságává válik.

Az abbahagyott versnél, az *Országomlásnál* maradván: a kávéházi atmoszférát idéző szakaszban végül, nem lehet figyelmen kívül hagyni — nem tudom másként kifejezni magamat — a legképtelenebbnek tűnő asszociációs lehetőség bravúros felhasználását. Aligha lehetne képtelenebb párhuzam teremtési követő sorokban, mint „A halál” szó nyomában a „papírba burkolt” s a teába szórt cukor párhuzamát. A XVII. századi angol költők éltek ilyen kihívón

az egymástól gyökeresen eltérő képek összekapcsolásával, az úgynevezett „hirtelen ellentéteknek”, a hétköznapien reálisnak az irreálissal, a racionálisnak az irracionálissal történő vegyítésével.

Illyés Gyula — az eddigiek során vázolt költői sajátosságokon belül — ilyen művészi bravurral is fokozza 1944. március 19-e apokaliptikus világának felidézését.*

* Tanulmányomhoz már nyomdábaadás után hozzászólt a költő. Elemzésemmel egyetértett. Csupán egy feltételezésem kapcsán tett kiigazítást. A *Költészet és valóság* című fejezetben, annak is a végén, a következők olvashatók: „— A kávéház, — mintha mi sem történt volna — zsúfolt. Illyés ekként érzékelteti: 'Most is ott ült S. társasága. 'Bejöttek' mondta B. barátom'. Majdani filológusok nyilván kutatni-keresni fogják az S-nek és a B-nek a kilétét?! Hadd segítsék nekik kortársi tanúsággal. Az S — noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna, — Sós Endre lehetett. Sósék ott laktak a környéken, s a kitűnő hírlapíró nap mint nap megfordult újságíró társaságával a Rózsadomb kávéházban. A B. barátom jelzés meggyőződésem szerint nem tartalmaz valóságos monogramot. Aligha szolgál más célt, mint művészi megoldást; a maga alliterációjával ellenkező hangsúlyú visszacsengés a megelőző, valószínűsíthető monogramra.” Illyés közölte velem, hogy ő Sós Endrét nem ismerte személyesen. Tehát az a mondatom a helytálló: „noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna . . .” Feltételezésemmel szemben az S. társasága — Illyés szerint — nem Sós Endre társasága, hanem — őt viszont én nem ismertem — Salusinszki Imréné. A B. barátom, aki feltételezésem alapján nem valóságos monogram, Illyés emlékezete alapján ugyancsak létezett személy, mégpedig Salusinszki társaságának egyik tagja. Azonban arra már ő sem tud visszaemlékezni, hogy név szerint ki volt?

SZATÍRÁTÓL A NÉPI JÁTÉKIG*

Molière-ről szóló tanulmányába nem minden keserűség nélkül sző bele Illyés arról egy mondatot, hogy amikor Budán még a török volt az úr, Párizsban már Európa új világtrendje körül kezdődtek a szellemi előharcok. Molière is részese a szellemi küzdelemnek, Illyés azt csodálja benne, hogy a parasztrufából, vásári komédiás bakugráisából álló francia vígjátékot „az ő félelmetes társadalomismerete emelte egyszeriben tökélyre”. Ami nem járt együtt azzal, hogy kitörölte emlékezetéből az Űj Híd mutátványos bódéinak vaskos commedia dell'arte bohóza-**ta**it; a francia színháztörténet is megjegyzi, hogy Pathelin mester figurája kétszáz év múlva Tartuffe, Harpagon, Don Juan alakjában tér vissza a színpadra. Illyés fájlalja, hogy az új magyar színházból hiányzik a commedia dell'arte műfaján nevelkedett, szemléletében és nyelvében hitelesen népi fogantatású játék, a vaskos odamondogatást komolysággal művészi arányokban keverő plebejus műfaj. Molière fordításai is — *Kényeskedők*, *A tudós nők*, *Dandin György* — arra ösztönözték, hogy kikísérletezze ennek a műfajnak magyar változatát.

A magyar nemzeti dráma és népi játék megteremtésére Móricz Zsigmond tett próbát a század elején. Ő is a nemzeti hagyományokhoz nyúlt vissza, a népszínmű és a vásári komédia műfaját támasztotta fel és töltötte meg új tartalommal. Áll ez a *Sári bíróné* (1909) és a *Ludas Matyi* (1911) elsőtől közölt részleteire. Hubay Miklós írja *Móricz Zsigmond drámái* című tanulmányában, hogy a *Sári bíróné*-ban azt vette át Móricz a népszínműtől, amivel a népszínmű maga is adósa volt a régi magyar vígjátékirodalomnak, a szándékot a magyar népelet ábrázolására. „Móricz a *Sári bíróné*-val ott folytatta, ahol az iskoladrámák, Csokonai és Kisfaludy Károly abbahagyták, annál a jóvérű kritikai szemléletnél, amely a 19. század elején megvolt a magyar vígjátékirodalomban . . . A 18. századi magyar vígjáték még eleven kapcsolatban volt a világirodalom népi jellegű komédiáival. Ehhez visszatérve, Móricz így abból a forrásból meríthetett, amely közvetítette Molière, Plautus és az olasz commedia dell'arte életrevaló ötleteit, jókedvét és bátorságát.”

Utolsó drámai műve, a *Kismadár* „Móricznak és egyben a magyar irodalomnak (a 20. század első feléből) egyetlen klasszikus drámai műve” — olvassuk némi kételkedéssel az idézett kitűnő tanulmányban. Am ugyanitt azt is megállapítja Hubay, hogy Móricz végül szintén adós maradt a nemzeti dráma megteremtésével. Nagyszabású és mégis egyetlen drámatermése nem váltotta valóra fiatal korának nagytrófiáit. Ő utána is várni kellett az író, akinek színpadáról — Móricz szavaival élve — „a valóságos, hamisítatlan, igazi élet illata, szellője” csapja meg a nézőt.

Móricz az ellentéteket elsimitja, a szemben álló feleket békésen kiegyezteti: ez lehetett az egyik fő akadálya, hogy színpadi műveiben nem érte el prózájának a szintjét. Ösztöne azonban kitűnően működött; világosan látta, milyen irányban kísérletezen a színházat nemcsak szóra-

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

kozlató intézménynek tekintő író. Ezért Illyés jóvérű népi játékainak közvetlen előzményeit kutatva is először Móricz műveiben tekinthetünk szét. A *Ludas Matyi* legelső változatát „vásári komédiának” nevezi Móricz, s bevezetőül ezt mondja róla: „A bohózat szerelenségei tombolnak a felszínen s a mese mélyén a legvéresebb örök győtrelem vonaglik.” A felszínen bohózati szerelenség, a mélyben komoly mondanivaló: ugyanez a cél vonzza Illyést is népi játékai, parasztdramái írásakor.

A másik nagy ösztönző példa és becsúgyat ingerlő forrás a francia irodalom, a kétszáznál több farce szövegével büszkélkedő francia drámairodalom. (A legismertebb játékot, a *Pathelin Péter prókátort* Illyés le is fordította.) A commedia dell'arte könnyedségét, jókedvű komédiázását, kavargó látványosságát a történelmi drámák első sorozatával egyidőben keletkezett *Tüvétevek* közelítette meg legjobban. Bemutatásakor a népi világ hiteles realizmusa és a felszabadult játékoság molière-i elevensége ragadta magával a nézőt. A színház Csokonai *Karnyónéjával* együtt állította színpadra, példázva ezzel is hagyomány és folytatás összetartozását. A *Bolhabál* a farce életkép-realizmusát, a *Bál a puszán* a sötét satirikus revűjét hasznosította, a *Bölcsek a fán* diákos parodizálás formájában, évődve, ironikusan csipkelődve, pamfletszerűen satirizálva a világ állapotáról szóló intelmek színpadát teremtette meg. Az előbbi kettő íródhatott volna korábban is, korhoz lazán kötődő népi játékok; a *Bölcsek a fán* eszmeköre viszont szorosan kapcsolódik az elmúlt évtized fejleményeihez, nemcsak gondolataival, hanem a „formabontó” színház eszközeinek felhasználásával is.

A sorban első *Lélekbűvár* (1948) című satírája a sarlatánkodást, sznobizmust kigúnyoló molière-i komédiákkal tart rokonságot. Megjelenésekor, a magyar demokrácia hatalmi harcainak kellős közepén, célzatát alaposan félreértették és legjobb esetben is a politikai harcoktól elhatárolódó író arisztokratikus gesztusaként magyarázták. A satíra pedig igazából a tárgyával akart nevetést, sőt harsány kacajt kiváltani. A *Lélekbűvár* a betűragó áltudományt, a nagyképzű fogalmi hókuszpókuszokat figurálja ki az eszköztáza pszichiáter fölsülésében. Azt az életidegen szemléletet, mely fogalmaival úgy teríti be a világot, hogy a tényeknek kell hozzájuk igazodniuk, s ha netán a valóság mégis kisiklik alóluk, az sem a módszer, hanem a tények hibája. A szmukizmus időleges fölényt szerez az orvosi tudományt fölöttébb tisztelő falu lakóinak körében, míg nem a minden lében kanál fiatal parasztleány – hasonlatosan Molière friss észjárású talpraesett szolgálóihoz – furfangosan, saját eszközeivel semmisíti meg a mélylélektan tudósának tekintélyét.

Főfőlsleges bizonyítani, hogy Illyésnek nem a freudizmussal támadt elszámolnivalója. A mélylélektani analízis az a módszer, amely sarlatán kezében, elmozdulván valódi kutatási területétől, a fogalmi üresjáratot szembeszökő nevetségességgel példázhatja. Nem kell egyebet tenni, csak egy fokozattal túlmagyarázni a fogalmakat, kiterjeszteni őket az élet minden területére, például a „szántóvető társadalom szélesebb rétegeire”, máris alkalom nyílik a vaskos komédiázásra. Illyés nem fél a disszonanciától, lélektan tudását rajongó tanítványával együtt olyan faluba ereszti be, ahol még patika sincs, a pálinkázgató plébános is a falusi kedélyességet, nem a tudományt képviseli. Épp ezt értette félre a korabeli kritika: dramaturgiai rendbontást látott benne, tiltakozott az ellen, hogy a falusi harcok színtere afféle időszerűtlen komédiázásra használódjék föl. Mintha az osztályharcok lendületét törné meg az író nyugalmasabb időkre való gúnyolódása. Pedig a *Lélekbűvart* mozgató indulat nagyon is elevenbe találó módon leplez le egy közérdeket sértő, szellemrontó magatartást és módszert: „Nem lehet úgy élni a népben, hogy közben az ember féljen tőle, hogy megvesse, ez a maguk bibije. Főképp uralkodni nem lehet rajta, hogy lenézzük. Egyáltalában nem lehet fönt lenni, ahogy lent sem! Csak bent, középtűt, együtt!”

Az engedelmes szavakkal űzött halandzsa kellő elbánásban részesül, a satíra célba talál, valahányszor az áltudományos mélylélektani ceremónia kerül terítékre. Illyés nyelvi ötletekben kifogyhatatlan, az élettől idegen gondolkodás mindig indulatba hozza, a darab mégsem találja meg a molière-i komédia hangját. A fatusiak túl sok előnyt kapnak az írótól, egyik olda-

lon áll a kótyagos csodadoktor, tudományából fokozatosan kiábránduló tanítványával, másik oldalon a tempós, némelykor idilli nyugalmú falu, így a küzdelem eleve eldöntött, nem kétséges, kinek a javára. A feszültséghiánnyal magyarázható, hogy némelykor a didaktikus cétzátosság veszi át a szerepet a valódi szereplőktől, a nehezen találkozható két oldal közeledést és szembe kerülést megkönnyítendő.

Semmi sem zavarja viszont a *Tüvé-tevők* (1953) komédiázását, szereplők és tárgyak kavargását, harsány bohózati jeleneteit. A zsgoriság kifigurázását éppen nem lankasztja, ellenkezőleg, hatásosabbra fokozza, hogy a nemesveretű, tömörített nyelv, izes fordulatosság a vásáriás burleszk külsőségeivel párosul. A nyelvi jellemzéssel egyenrangú súlyt kap a szereplők állandó jövés-menése, a mozgás gyorsuló irama, a torz fintorok, túlzó gesztikulációk beszédes rendszere. A színpadon a helyzettel tökéletesen azonosuló torzképek ágálnak, és a bohózat belső egyensúlyát nem dúlja szét a zsgoriakkal szemben fölvonultatott fiatal pár egészséges népi viselkedése, mert azok nem lépnek ki epizódszerepükből.

A *Tüvé-tevők* után Illyés hosszú ideig nem nyúlt a komédia műfajához, a történelmi drámák sorozata, a múlt élővé tétele kötötte le energiáit. Csak 1966-ban jelent meg *A puszták népe* lapjairól ismert témát földolgozó *Bolhabál*. „Az egykori vásári komédiák műfaját, a farce-ot próbáltam fölújítani” — írta, a népi hangvételű darabot parasztoknak, falusi nézőknek szánta, a darab premierjét is a Zala megyei Alsópáhokon rendezték. A *Bolhabál* arról szól, miféle megpróbáltatások várják az északi országrészből a dunántúli uradalomba szegődött idénymunkások csapatát, s ezek a jogtalan cselédek a népi furfang cselvetéseivel miként teszik lóvá a régi juss címén lányokra vadászó úri társaságot. A három részből és sok jelenetből álló „kópéjáték” nemesen szórakoztató színpadi elbeszélés, a társadalomkritikát énekkel, zenével könnyíti, változatosan pergő jelenetekkel teszi mindenki számára élvezhetővé. Illyésnek a *Bolhabál*-ban sikerült az, ami a magyar színjátszásnak ritkán szokott: emelkedetten komoly gondolatokat öltöztet a bujkálással, szerepcserével, megtévesztéssel bőségesen fűszerezett komédiázásba. A férfiszereplők női ruhát húznak magukra, a lányokat üldöző pusztai kisurak alsóneműre vetkőznek, néhányan kopsorba bújnak; akad jelenet, melyben a farbarúgás a nyomatékos érvelés. Ez a farce és a XIV—XV. századbeli *sotie*, a társadalmi, politikai szatíra, vagy közelebbi példával élve, a ligeti bódék, vásárokozó cirkuszok játékmódora. A változatosan kavargó, hahotára fakasztó jelenetek nem nyomják el a darab célzatát: a látványosság kiegészíti, hangsúlyozza a történetben rejlő mondanivalót.

A *Bolhabál* azt mondja el, hogy az otthon hagyott családjukért dolgozó summások hiába folyamodnak legelemibb jogaik védelmében erőszakhoz, a kis csapat húzná a rövidebbet. Ezért úgy kell harcolni „ahogy lehet”: haraggal is, főként azonban vidáman, cselvetésekkel, mert ezzel a módszerrel csikarható ki némi elégtétel. Az „ahogy lehet” mindennapi életben hasznosítható gyakorlatias élettapasztalat a *Bolhabál*-ban; a belőle készült és városi bemutatásra szánt *Bál a pusztán* (1972) ennek az életvitelnek bölcseleti oldalát is megvilágítja. A két darab témája azonos, szereplői ugyanazok, de az átdolgozás nemcsak abban különbözik az alapszövegtől, hogy megrövidült és kimaradtak belőle a színező életképek. Míg a *Bolhabál* a farce-ot próbálta életre kelteni, a *Bál a pusztán* inkább a *sotie*-hoz és moralitáshoz áll közelebb. Az elbeszélő jellegű kópéjáték életképeket és zsáneralakokat kívánt; a társadalmi szatírával telítendő moralitáshoz az allegória elvontsága illik. Mindkét darab moralizál, a megcsúfolt emberi méltóság nevében; a *Bál a pusztán* azonban közvetlenebb formában tiltakozik a társadalmi egyenlőtlenség, közelebbről a két kezük munkájából élők lenézése ellen. A két darab közötti különbség legészrevehetőbben a Diák szerepének megváltozásán mérhető. A középkori francia játékokból ismert diák a *Bál a pusztán* jeleneteiben az első változathoz képest többet van színen. Egyszerre részese és magyarázója az eseményeknek: szereplő és narrátor. Úgy érkezik a pusztára, hogy éppen csak megmerüljön egy kicsit az agyat, szívet tisztító valóságban, aztán a nép hiteles tanulmányozása végett részt akar venni a summások bálján. Végül a vállalkozásukhoz is csatlakozik és azonnal ellenállásra, harcra buzdítja a munkáscsapat vezetőjét. Siker-

telenül, mert a „direkt akció” ideológiája elutasításra talál, nagyon megszívlelendő hivatkozással a túlerőre, mely egy fúvással sárba sodorná a százfőnyi csapatot. A darab 1936-ban játszódik. Ebben az időben az „ahogy lehet” magatartás bizvást a gyakorlati magyar életbölcselet egyik összetevőjének tekinthető. A társadalmi változások reményének szétfoslása utáni esztendőekben, a harmincas évek elején fogalmazódott meg az irodalomban is ez a magatartás. Elfáradás, reményvesztettség tükröződött benne: nincs lehetőség szemtől-szembe frontálisan harcolni a társadalom teljes átalakításáért; úgy kell küzdeni, ahogy a körülmények engedik. A diák, forradalmi céljait föl nem adva, azért türtőzteti magát és csatlakozik a maskarás játékhoz, mert belátja, hogy eszméivel túlzottan előreszaladt, nincs aki követné.

A *Bál a pusztán* nem idealizálja az „ahogy lehet” magatartást, mint ahogy nem tette ezt Móricz sem, a harmincas évek novelláiban, például a *Csempészek* címűben, vagy Tamási Áron sem az Ábel trilógiában. Mint korhangulatot örökíti meg, megértő együttérzéssel, és nem kevés iróniával. A Diák ugyanis nemcsak együttküzdő harcos és tanulmányainál fogva messzebbre látó a többieknél. Zárószavaiban Illyés mai tapasztalata is hangot kap. Levonja az urak megcsúfolásának tanulságait és idézi a kort, mely a szereplők előtt áll és majd lépcsőként emeli őket egyre feljebb. A tanulság azonban idézőjelbe kerül. A Diák emelkedett hangulatú kijelentő mondataiba parányi túlzás vegyül, épp csak annyi, hogy a kijelentéseken kérdőjelek üssenek át. Míg *A tű fokában* épp az óhajtó mondatok hordozták, hogy az óhajtást a történelem fordítsa át kijelentő módba, a *Bál a pusztán* zárószoraiban a kijelentés hangzik óhajként, mint ebben a mondatban is: „de semmi kétség, hogy a 20. század az emberi értelem és türelem, a jogok kölcsönös respektusának nagy korszaka lesz!”

Teljesen átszővi az ironia *Bölcsek a fán* (1971) című darabját, mely szerző jelölése szerint „tragédia dalban elbeszélve”, más szóval: komoly téma vidám köntösben. Ebben a tréfás tragédiában is szerepel diák. Teendője az, hogy rövid előjátékban tájékoztassa a nézőt a darab műfajáról: a *Bölcsek a fán* XVII. század közepén írott iskoladráma, története a messi múltban, az i. e. IV. századi ógörög időkben játszódik; az utójátékban pedig ő foglalja össze néhány szóval a színpadon történtek bölceleti lényegét. Szerepe ezzel még nem ér véget; más ruhába öltözve, végig színen marad, sőt az első felvonás az ő monológjával kezdődik, amiből rögtön kiderül, hogy a darab harmadik időrétege a mi jelenünk. A *Bölcsek a fán* jó előre figyelmezteti nézőjét a rakoncátlan buk fencekre, az időcserékre, a szembeszökő anakronizmusokra. A görögös és az iskoladrámái jelleg szó szerint csak jelmeze a darabnak és nem pedig a mondanivalójától elválaszthatatlan formája. Az anakronizmus fölszabadítja a játékoságot, teret ad a vidám és keserű tréfálkozás buk fenceinek; a darab valódi formája a gondolatok, érvek, ellenérvek szabad csapongása. A kötetlenség, az idő tetszés szerinti cserélgetése teszi lehetővé, hogy Platónra ugyanúgy essék hivatkozás, mint Beckett-re; Kierkegaard-ra mint Németh Lászlóra. Maga a cselekmény gyöngye vázra épül, egy kút működtetése körül csapnak össze az indulatok, ami persze csupán ürügy, hogy magatartások és még inkább, ellentétes világképek ütközzenek meg, a pamfletszerű torzítás keretében. A darab valódi, a dialógusok tartalma szerinti ideje a mi közelmúltunk, jelenünk és jövőnk. Az Elnök, a Tanár és a Mérnök vitáiban megszólalnak a két háború közötti korszak népi—urbánus ellentéteinek helyenként nevetségesen elavult érvei; történik utalás az ötvenes évek elejének realitással nem számoló gazdaságpolitikájára; terítékre kerülnek a mai helyzet ferdeségei; szó esik a technokraták megálmodta jövő sívár lehetőségéről is. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy a darab hol nyíltan, hol meg kevésbé észrevehetően állandóan céloz a mai távlatlan irodalom tételeire, helyzeteire — akkor joggal tekinthetjük a darabot minden ízében időszerű alkotásnak. Az iskoladráma-forma, a diákos parodizáló hangulat nagyszerű alkalmat teremt, hogy Illyés indulatosan, gúnyos iróniával szóljon jelenünk viszatetsző jelenségeiről. A *bölcsek a fán* pamflet: szereplői szélsőségesen torzított karakterek, a kórosan egyoldalú gondolkodás rögeszméinek foglyai. Az Elnök a lázas semmittevés bajnoka, nagyszerűen ért ahhoz, hogy a hivatali tekintély latbavetésével csírájában fojtsa el minden jó kezdeményezést. Nem mer és nem tud dönteni; kedélyesen termeli a

semmiterő szavakat és papirosokat, miközben azt hiszi magáról, hogy rajta a világ terhe. A Tanár a magyar tipológia háború előtti időből fennmaradt példánya: ortodox hagyományvédő buzgalmában az országot néprajzi rezervátummá szeretné átrendezni. Szöges ellentéte neki a Mérnök, ám az elvakultságban találkoznak, a technokrata a mesterségesen előállított világról lelkesedik, a tudomány mindenhatóságának megszállottja. Megegyeznek abban, hogy mindketten az ügyesbajos dolgaikkal instanciázó jámbor honpolgárok feje fölött beszélnek, vitáznak: népmentő terveikhez éppen csak azok véleményét nem kéri ki, akiket szeretnének a maguk Paradicsomába betuszkolni. Illyés pamfletje a valóságos élet köznapian fontos tényeitől elrugaszkodó, rögeszméibe bonyolódó értelmiségről fest torzképet. Tapasztalataink azt sugallják, hogy mind a Tanár-, mind a Mérnök-féle magatartásnak megnövelte a társadalmi súlyát — s ennyiben a darab Illyés rögeszméiből is elárul valamit — a kapudiszeket mentő vak hagyományvédelem már, a jövőt lombikban kikeverő technokrata még nem játszik kitüntetett szerepet napjaink társadalmában. Amint azonban nem értelmezzük szűken e figurák hordozta jelentést, kénytelenek vagyunk belátni az írói diagnózis valóságtartalmát. A Tanár nem lát tovább a népművészeti díszítés cifrázatainál, úgy gondolkodik a nemzetéről, hogy nem vesz tudomást az idő múlásáról, szavakkal igyekszik megállítani a történelem menetét. A Mérnöknek, más előjelekkel ugyanez a bűne, a futurologiai előrejelzés uniformizáló terveit szentírásnak veszi, közben ügyet sem vet annak a világnak egyedi vonásaira, amelyet boldogítani szeretne. Az előbbi a különöst hajszolja, az utóbbi az általános bővületébe esik, holott az lenne a feladat — érzékelteti az író —, hogy a kettőnek egészséges összhangja valósuljon meg. A viták hevében a kórus — a nép — hoppon marad: épp csak az ő kútjuk nem működik, épp csak az ő házuk nem épül meg. Az értelmiség feladata pedig a szolgálat; akkor áll helyén, ha terveit az élet valódi szükségleteihez igazítja. Amint az író nézeteit, közbeszólásait, kritikái idulatait hordozó kórus teszi: végzi a dolgát, abban a szűk körben, amit a sors számára kijelölt. Illyés szemében az ember köznap munkavégzése nemcsak testi-lelki gyötrellem. A leghumánusabb cselekedetté nemesedhet azzal, hogy megteremti az élet továbbfolytatásának föltételeit, sőt egyúttal erkölcsi értékeket is létrehoz, mert teret nyit az ember legjobb erőit kifejtő tevékenység számára. Ezen a talajon állva folytat eszmecserét Illyés a modern kétségbeesés irodalmával. Jól megérti, hogy adódnak az életben megoldhatatlan helyzetek; nem osztja azonban a cselekvésről való lemondás öngyilkos bölcselétének eszméit. Beckett jelképes szemétkosarában helyet foglaló Androszszal, a beatnik-hípi életsemlelet filozófusával is ezen a ponton legélesebb a vitája. Rokonszenvezik független, szabadszójú kritikájával, az ő szájába adja a pesszimista egzisztencializmust elítélő szavakat; megveti viszont a tétlenségről szőtt bölcselkedéseit, azon egyszerű oknál fogva, hogy Androsz nem járja végig saját eszméi logikáját. A hasznos cselekvés Illyés szemében az élet egyik vitathatatlan nagy értéke, a fejlődés előmozdítója. Sokat elárul a darab stílusának összetettségéről, hogy a cselekvésről lemondó gondolatokat Androsz fejleszti életbölcseletté. Éppen ő, aki máskülönben éber szellemével tűnik ki, a rögeszmés értelmiségiek, a döntésre képtelen Elnök szócsavaró handabandázásairól ő bizonyítja be játékos fölennyel, mennyi képtelenséget tartalmaznak. Androsz és talpraesett menyasszonya mégis a továbbfolytatást képviseli, a fiatalság életrevalóságát, szellemi frissességét viszi a színpadra. Illyés idegenkedéssel és bölcs megértéssel nézi őket, még Androsztól sem tagadja meg a belátás türelmét. A továbbfolyó élet a megtámadhatatlan törvény.

A népi játékok a történelmi drámákkal párhuzamosan keletkeztek. A műfaji vizsgálódás szedheti őket külön csoportba, az életmű szövetében mégis úgy alkotnak külön szálát, hogy össze is fonódnak a nagyobb lélegzetű munkák szálaival. Illyés nem adta föl magas művészi becsvágyát a parasztdrámák írásakor sem. Sőt, elégtételt érezhetett, hogy megvalósul régi álma, az adósságtörlesztés: közvetlenül azokhoz intézheti szavait, a színház ünnepi deszkáiról, akikkel oly régóta szeretett volna közérthető formában eszmét cserélni. Abban a modorban, ahogyan azt a *Csizma az asztalon* című, könyv terjedelmű elmélkedő röpiratában eltervelte. Népi játékaival példát mutatott arra, hogyan lehet megőrizni, vagy talán helyesebben, vissza-

hódítani a történelmi fejlődés által kiérlelt formákban a néphez szólás írói jogát. A két háború közötti időben sem volt könnyű a helyes útra rátalálni. Akkor mégis a tények nyelvén megszólaló irodalom, a bajokat őszintén és keményen feltáró szociográfia, esszé, vers nem a nép helyett, hanem valóban a nép nevében beszélt, bár az érdekeltek erről alig vehettek tudomást. A társadalmi veszély oly nagynak látszott és az őserő-kultusz annyi romantikus valótlanságot hordott össze a romlatlan parasztságról, hogy a bajokat fölsmerő írók egyéb terveiket félretéve, vállalták a történelmi, szociológiai, néplélektani tanulmányokkal járó munkát. „Igyekeztem feltárni a bajt — írta Illyés 1938-as keltezésű naplójegyzetében (*Magyarok*, 67). Nem is azért, mert irodalmi kis köreimben kifogytam volna minden tennivalóból.”

Az író, aki napjainkban is vallja, hogy a társadalmi érdekelttségű irodalomnak változatlanul szerepe és hivatása lehet, jóval nehezebb helyzetben találhatja magát. Egyre szélesebb körű igény követeli a „tisztá irodalmat”, és a néppel együttérző elkötelezettség egy része fölhasználja a legmodernebb kifejezési eszközöket is. Az író t övező társadalmi viszonyok hatalmasat változtak, a gond azonban a régi: hogyan lehet a társadalmi érdekelttség és modern kifejezés új összhangját megtalálni.

Illyés nagyon világos eszméket fejtett ki több ízben erről a súlyos problémáról. Fő tétele, hogy Magyarországon működő író nem lehet úgy modern, ahogyan a Párizsban élő, az ottani hagyományok, közvetlen előzmények birtokában dolgozó költő. Benne kell élni a korszerű áramlatokban, ugyanakkor számolni kell az íróra váró hazai szereppel is. Szinte megoldhatatlanul nehéz feladat; az író, aki így gondolkozik, két malomkő között őrlődik: a hazai szerepvállalás és a világirodalommal való lépéstartás szorításában érezheti magát. S állandóan emésztheti az aggodalom, hogy kívülreked az egy nyelvet beszélő irodalom világköz társaságán. Tetézi a gondokat, ha valaki az irodalom fejlődéséből kimaradt műfajt akar napjainkban élettellel megtölteni. A népi játék Csokonai vagy Kisfaludy Károly idejében tartozott az irodalom időszzerű műfajai sorába; ma viszont sok helyütt a happening a korszerű commedia dell'arte. A hangos divatok felől nézve, Illyés kísérlete csupán ókonzervatív couleur locale; higgadt mérlegelés szerint azonban, mely nem kizárólag a formabontó nyugati irodalomnak mértéke szerint ítél, a *Tüvé tevőknek* és a *Bölcsek a fán* című komédiának nemcsak a hazai viszonyokban jártas néző számára van mondanivalója.

Jórészt hasonló kérdésekkel találjuk szembe magunkat, ha Illyésnek a történelmi drámáit fogjuk vallatóra. Az ötvenes — hatvanas években történelmi drámákat írni ugyanolyan merészségnek tetszik, mint parasztdrámákkal foglalkozni. Az 1945 utáni kor egyenesen fölszólította az írókat a nemzet helyzetének tisztázására és a jelen ábrázolása mellett kikerülhetetlen volt annak a súlyos kérdésnek a fölvetése is, honnan jöttünk, hogyan jutottunk idáig. Illyés rég eljegyezte magát a történelem bűvárlásával. Harmincas években írott könyveinek javarésze tárgy szerint is történelemvizsgálat, felszabadulás előtti legjelentősebb verseskötetének a *Rend a romokban* anyagát is átizzítja a történelmi „sorsproblémákkal” való szembenézés igénye. Kérdéseinek észleleteinek csomópontja röviden így foglalható össze: mit jelent magyarnak lenni? A minden ízében racionális Illyés a kérdésre adott egyik válaszában szembe találja magát a magyar történelem irracionális tényezőjével: „Isten csodája, hogy még áll hazánk! Petőfi nem hitt vallási csodákban; a csoda neki egyszerűen ésszel föl nem fogható, illogikust jelent, valami olyast, ami kívül esik a józan, az érdeket, a következményeket latolgató gondolkodáson. A magyarság magatartása valóban ilyen. Létét vakmerő harcainak köszönheti. E harcok kezdettől fogva mindig védekező szabadságharcok. Valamennyi reménytelen. A meglepő az, hogy kitörésük pillanatában a legreménytelenebbek; az ellenség mindannyiszor legalább hússzor erősebb, a józan ész visszatántorodnék ilyen vállalkozástól. A higgadságáról, tárgyvilágos szemléletéről híres nemzet látja, hogy nekiugrása csak kudarccal végződhet s mégis újra és újra nekiugrik a Góliátnak. Balsejtelve mindannyiszor valóra válik, de ebből a leckéből sem okul. Történelmünk nem logikára oktat. Arra oktatnak, s ez benne a vigasztaló és magasztos, hogy nemzetek életében olyan fogalmaknak is van értelme, mint bátorság,

merészség, ideákhoz való ragaszkodás. Ezer esztendőket más népek is csak csodák révén élhetnek; a főnixsz mintájára." (*Magyarok*, 285.)

Történelmi dráma-sorozata, a biztató nekilendüléssel kezdődő új korszakban „logikára oktat”, de arra is, hogy a nagy pillanatokban a bátorság, merészség irracionális kockázatvállalására is szükség van. Görgey józan logikája mellett Kossuth teátrálisan ható elszántságára. Csak épp az idő sorrenden változtatott a történelem. A *Magyarok*ban olvassuk ezt a mondatot: „Ha a jövőnk nem is, a múltunk alakul.” (290.) Amikor nekikezdett az „új fogalmú hazafiság” darabjainak írásához, azzal a hittel cselekedte, hogy a jövőnk is alakul. Az irracionális múlt tanulmányozásából végül is racionális következtetéseket vont le.

KÖLTÉSZET ÉS AVANTGARDE¹

Adalék Kassák lírájának értelmezéséhez

Folytatás vagy újat kezdés? Hagyomány vagy újítás? A második világháború utáni első békeévek irodalmi vitáinak e gyakran szereplő és nem ritkán mesterségesen kiélezett kérdéseire az irodalmi élet 1945 és 1948 között egészséges arányérzékkel választott. Bizonyosága ennek, hogy a magyar irodalmi hagyomány ápolását egyetlen folyóirat sem tekintette bensőbb ügyének a Kassák Lajos szerkesztésében megjelent *Kortársnál*, melynek hasábjain a legmodernebb művészetről szóló tudósítások szomszédságában kiadatlan Petőfi-versek s feledésbe ment múlt századbeli novellák is olvashatók voltak.

A hagyomány és újítás szintézise nemcsak folyóiratszerkesztői gyakorlatban érvényesült, hanem látható törekvése volt a versíró Kassáknak is az 1930-as évektől kibontakozó alkotói korszakaiban. Ő, akinek neve összeforrt a magyar avantgarde történetével, nemcsak a Nyugat „forradalmánál” többre törekvő irodalom szervezője lett, hanem a folytatás és újat kezdés egybehangolásának sajátosan magyar líratörténeti vállalkozásából is kivette részét. Már a *Földem, virágom* (1935) c. kötetétől kezdve az jellemezte, amit Radnóti Miklós (1939-ben) így fogalmazott meg: „A tudatosan hagyománynélküli költő új verseskönyvében visszatér a bazalttalpú hidaktól az első költők, a minden költők hagyományához az »ág-bogas világhoz« a zöld folyóhoz, a hajnalt hirdető kakashoz, a virágos fákhhoz, az »ébenfából és zergecsontból készített« furulyához . . . S az örök dolgok s az ősi hagyomány mindig új kellekei sajátos színekkel és illatokkal hajolnak ki a kassáki hagyományból.”²

E „visszatérés” azonban nem kudarcoktól űzött visszavonulás volt, hanem a költészet-teremtő munka újabb eredménye; a kassáki hagyományhoz nemcsak az avult formákat lázasan szétvető és a beporosodott díszeket kíméletlenül elhajító expresszionista, dadaista, konstruktivista kifejezőmód tartozott hozzá, hanem már kezdettől benne parázslott az a „bibliai népiesség”, amiről ugyancsak Radnóti írt. Az *Eposz Wagner maszkjában* (1915) és *Hirdetősloppal* (1919) c. első kötetétől a *Földem Virágom* (1935) és a *Fűjjad csak furulyád* (1939) korszakáig vezető hosszú út irányát belső törvényszerűségek, Kassák alkatából és a magyar költészet állapotából egyaránt következő vonások szabták meg.

Pályakezdesének harsány hangon meghirdetett avantgardista exodusára ráillik, amit Béládi Miklós a magyar avantgarde mozgalmakról írt: „azt tette láthatóvá és hajtotta túl sokszor a képtelenségig, ami a századforduló művészetében már készülődött.”³ Kassák „visszatérése” azonban ugyancsak a magyar líra életvonalával egyező változás volt, egybevágott a kiegyenlítődés törekvésével, mely jellegzetesen meghatározta a magyar költészet természetét az 1930-as évektől. A *Földem Virágommal* kezdődő korszaka beletartozott a magyar líra akkor

¹ Részlet egy hosszabb tanulmányból, mely a magyar líra 1945 és 1948 közötti állapotát tárgyalja.

² Nyugat, 1939. július. Új kiadás: Radnóti Miklós: Próza. Bp. 1971. 384.

³ Kritika, 1966. 12. sz. 24.

főáramát jelentő modern klasszicizmusba, amit nemcsak, sőt nem is elsősorban a zárt, klasszikus formák újrafelfedezése jellemzett, hanem az avantgarde mozgalmak által megteremtett költői látásmód és a hagyományörzés egybehangelése határozott meg.

Az 1920-as években olykor kiélesedett hegemonia-harc után megindult a kiegyenlítődés alkotó kísérlete: a nemzeti hagyományok és az európai múlt, a Nyugat c. folyóirat körében kimunkált költői eszközök és az avantgarde irányzatok lírájának együttes felhasználása. E kísérlet, mint József Attila példája tanúsítja, nem vezetett elekticizmushoz, hanem a valósággal szembenező költészet új, korszerű típusát alkotta meg. A kiegyenlítődés — noha jelei 1930 után más irodalmakban is feltűntek, így a korabeli angol, spanyol, lengyel, horvát líra hangváltásán is felismerhetők voltak — a modern európai költészet magyar modelljeként tartható számon, mivel itt valósult meg legteljesebben. Másutt — pl. Franciaországban, Németországban — az avantgarde hullámok időleges elcsendesedése nem a kiegyenlítődés eszményét vetette föl, mert nem volt rá szükség, hiszen már a „forma-forradalom” is szervezettebben kapaszkodott a hazai talajba mint Magyarországon, ahol az 1910–20-as évek romboló teremtő mozgalmának sorozata egybevágott ugyan az előrehaladás feltételeivel, de mint Vas István megállapította „se nyelvében, se rejtett zenéjében, sem észjárásában” nem kapcsolódott elég mélyen a magyar költészet folyamatosságához. A kiegyenlítődés révén a folyamatosság megbillent egyensúlya kezdett helyreállni.

A magyar költészetet nemcsak átszínezte, hanem mélyen átjárta, parancsolóan meghatározta a hagyomány és újítás alkotó kiegyenlítődése. A kortársak szemében ez gyakran úgy jelent meg, mintha vereséget szenvedett volna az avantgarde szelleme, Komlós Aladár 1931-ben „a líra fordulóján állva” e vereség bizonyítékául könyvelte el, hogy „ma megint érezzük és egyenesen áhítjuk a rím, a ritmus s a belső formák szépségét”,⁴ holott a klasszicizmushoz pártoló ízlés a modernség trójai falovát lopta be a magyar lírába; amit látványos mozgalmak, hangos manifesztumok, zajos viták nem értek el, azt véghez vitte a nemzeti irodalom feladataihoz igazodó józan arányérzék. A költői nyelv, a mondatszerkesztés, a képkalkotás, a motívumteremtés olyan méretű átalakulása ígérkezett ekkor, mint a Nyugat első nemzedékének fellépése idején, s a változás a korszerűség jegyében kezdődött el. A zárt formák és a jogaiba visszahelyezett kötött verselés segítségével azok az alapelvek jutottak érvényre, melyek kiharcolásáért az avantgarde mozgalmak is sikraszálltak (Kassák egy későbbi nyilatkozatának szavaival): „a szerkezet szigorúsága, a színek elementaritása és a szavak egyértelműsége”⁵ lett ismét a versalkotás eszménye.

Mivel a költői forma változásában még a történelemmel és társadalommal egy levegőt szívó irodalmaknál sem lehet fellelni közvetlen világnézeti indítékot, általánosságban erről az átalakulásról sem mondható el több, mint hogy általa a magyar költészet a valóság kihívására válaszolt, s egy tragikusra forduló korszakban, mint Kassák megfogalmazta, „a zűrzavarral szemben a szintézist, az egyensúlyi állapotot akarta megteremteni”.⁶ Tehát igaztalanul bizonyult a sokszor elhangzott vád, hogy a hagyományokkal kibékülő líra a modern klasszicizmus útján elmenekült a társadalmi valóságtól és cselekvő elkötelezettség helyett a bukolikus idill szélcsendes tájain húzta meg magát, amikor tette hívó szavára lett volna szükség. Rónay György meggyőzően állapította meg éppen Kassák korabeli verseit elemezve, hogy a „bukolika, a kozmikus világbirtoklás” nem a társadalmi valóságtól elvonatkoztatva, „hanem éppen az ellen terebélyesedett föl... nem a kispolgári idill szüköcske reményét” ébresztgette, nem magánügy volt „hanem személyes sorsban megélt és megharcolt közügy”.⁷

⁴ KOMLÓS Aladár: *Írók és elvek*. Bp. 1937. 75.

⁵ *Látogatóban*. Szerk.: Erki Edit. Bp. 1968. 28.

⁶ I. m. 25.

⁷ RÓNAY György: *Kassák Lajos*. Bp. 1971. 229.

A kiegyenlítődés tehát nem a valóságra válaszoló költői magatartásmódok csendes nivelálásához vezetett, hanem a költői műforma és az alkotói ízlés területén érvényesülve, mint ízlésszűrés a teremtő képzeletet termékenyítette meg. Németh László 1931-ben így írt erről: „A klasszicizmus csak keret, a szellemi élet államformája, maga az állami még sokféle lehet. Rend, de tartalmát az szabja meg, hogy mit rendezett, színét, hogy milyen körülmények közt. Az a két tényező, mely a mi klasszicizmusunknak színt és tartalmat ad: az elődeink után maradt ízlés- és problémazavar s a mostoha kor, melyben írni és élni kényszerültünk.”⁸

E mások által is tapasztalt „ízlés és problémazavar” azonban nem rendeződött el az 1930-as években, az új klasszicizmushoz fűzött reményeket nem igazolta az évtized, sőt az irodalom problémazavarai a mesterségesen felszított népi—urbánus ellenségeskedés következtében még fokozódtak is. A rendeződés legláthatóbb eredményét az egész irodalmi életben a költői forma-ízlés és stíluseszmény átváltozása hozta azáltal, amit a hagyományörzés és korszerűsödés, a folytatás és újítás alkotó kiegyenlítődésének nevezünk. Nem az avantgarde előtti ízlés-állapot kelt életre ennek révén, hanem egy új költői érzékenység alakult ki: az avantgarde hajói levont vitorlákkal haladtak tovább s föltűntek számukra addig idegen vizeken is. A fellépő újabb nemzedékek, mint Bori Imre írta,⁹ áttörték a Nyugat képviselte irodalmiság burkát, és mintegy a Nyugat csatornáin át szivták az izmusok nedveit. Többé már nem Kassák volt a korszerűsödés organizátora, és nem is volt már szükség avantgarde szervezkedések, körök és csoportok mesterségesen izgatószerreire: a magyar líra megint rátalált hagyományait őrizve a megújulás útjára. A problémazavarok egyik csoportja tehát mégis oldódni látszott: világosabbá vált, hogy a Nyugat nem egyetlen meghatározott stíluseszményt védelmez, hanem az írói elkötelezettség egyik módját képviseli, az „izmusok” helye pedig a költői stílus-történet kategóriái között van a magyar lírában.

A második világháború után úgy látszott, ismét megbillen az egyensúly, s a hagyomány és újítás szintézisét megbontva nálunk is tért hódítanak a világszerte másodvirágzásnak indult avantgarde mozgalmak. A halálos szorításból felszabadult szellemi életben az idő lélektanilag is kedvezett a zabolátlan formakísérletezésnek: a hagyományt nyűgnek, a kötött formát katonás fegyelmező abroncsnak érezhette a szabadságot kóstolgató alkotó szellem Közép-és Kelet-Európában. A magyar művészet azonban hű maradt az egyszer már megteremtett egyensúlyhoz s továbbra is saját modelljét követte. Még a Gegei Kiss Pál, Pán Imre és Mezei Árpád vezetésével 1945-ben megalakult Európai Iskola is, mely a neo-avantgarde körébe tartozó képzőművészeti törekvések gyűjtőhelye lett, „a hagyomány és forradalom, a múlt és jövő” egységét hirdette programjában,¹⁰ Hamvas Béla és Kemény Katalin pedig amikor a *Forradalom a művészetben* (1947) c. könyvükben az Iskola esztétikáját fogalmazták, ugyancsak kiemelték a hagyomány szerepét és Ferenczy Károlytól eredeztetve rajzolták meg a „modern, sajátos, autochton magyar művészet” útját, az európaiság és a magyar művelődés nemzeti jellemvonásainak egybehangelését tűzve ki célul.¹¹ Az Európai Iskola munkájába írók és költők is bekapcsolódtak, így Kassák Lajos, Füst Milán, Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor, Mándy Stefánia vallomásai és művészeti írásai, esszéi jelentek meg az Iskola *Index* c. sorozatában.

A költészetben még az Európai Iskolához hasonló alkotóműhely sem szerveződött a neo-avantgarde stílustörekvések befogadására, ami azonban nem jelentette azt, hogy ezeknek az éveknek költői vállalkozásaiból hiányzott volna a tudatos stílus-kísérletezés s a költők lemondtak volna eszköztáruk alkotó megújításáról. Sőt, most értek be az 1930-as évek kez-

⁸ NÉMETH László: Két nemzedék. Bp. 1970. 354.

⁹ BORI Imre: A szürrealizmus ideje (Symposion Könyvek 26.) Újvidék 1970. 154.

¹⁰ Idézi BORI Imre: i. m. 277.

¹¹ HAMVAS Béla—KEMÉNY Katalin: Forradalom a művészetben. Bp. 1947. 27—28.

deményezései s különböző tartalmú és világnézetű költészetekben egyre nagyobb szerephez jutottak a szürrealizmus által kimunkált stílusesszéközök és a költői képalkotás, akárcsak a festészeté a valóság mély megragadásának igényétől ösztönözve az érzékelhető látvány ábrázolásától az absztrakció felé haladt. A korszak magyar lírája stílustörténeti szempontból közelebb állt az avantgardizmushoz, mint az 1930-as éveké, jellegében, alaptermészetében mégsem volt avantgardista. Mint a hiperbola görbéje a szimmetria-tengelyek mentén, úgy ívelt az emberi élet megismerésének végtelenjébe a hagyományos realizmus és a neo-avantgarde mozgalmak vonzása és taszítása között.

Ismét bebizonyosodott, hogy a magyar líra nem kategorizálható a nyugat-európai irodalmak fogalmai szerint. A kortárs francia szürrealizmus hirdetett elnemekötelezettségéhez Weöres Sándor ars poetikája hasonlított legjobban, ugyanakkor a lírájából sugárzó filozófiai tartalom sokkal inkább a szürrealistákkal szembenálló egzisztencialisták rokonának mutatja. A szürrealizmus képalkotó technikáját pedig az új népi nemzedék lírikusai is felfedezték maguknak, akik pedig minden idegszálukkal a kor társadalmi valóságában éltek. Az izmusok tehát ekkor sem jelentek meg elvi és esztétikai meghatározóként a magyar lírában, mivel csak formai eszközeik tűntek föl, de gyakran éppen legfontosabb jellemvonásaik maradtak hatástalanok. A szürrealizmus lényegét alkotó freudista mélylélektan pl. a kor egyetlen magyar költőjénél sem található meg. Ebből a szempontból igaza volt Határ Győzőnek — *Liturgikon* (1948) c. kötete azokban az években a legszélsőségesebb szürrealizmusnak látszott —, amikor tagadta, hogy lírája leírható és interpretálható lenne a szürrealizmus fogalmaival.¹² De hogy az „izmusok” terminológiája mennyire alkalmatlan a korabeli magyar líra megragadására, arra Tamkó Sirtó Károly a legjobb példa, aki még saját gyártmányú „dimenzionizmusa” szerint sem ítélt meg pontosan, mert legjobb, legérettebb verseit éppen a „vizuális költészet” hullámvölgyében írta. Amikor keserűen így vonta meg munkássága mérlegét: „Terveimet nem tudtam életté tenni” (*Vázlat*, 1946), éppen az élet valósága hatolt be verseibe a mesterséges konstrukciók helyére — de nem a „realizmus diadalaként”, mert realistának ugyancsak nem minősíthetők versei.

A költői elkötelezettség, a hirdetett ars poetica, a műből sugárzó emberi magatartás, az alkotómód és a stílus bonyolult, gyakran ellentmondásos kapcsolatrendszere nem írható le egyetlen képletben, kiváltképp az alkotói szellem szabad megnyilatkozása idején. A már említettek mellett erről tanúskodik Kassák ekkori pályaszakasza is. Kassákra 1945 után termékeny költői időszak köszöntött. Az 1910–20-as évek „izmusain” próbált hangja mentes maradt a neo-avantgarde törekvések hatásától; önmagát folytatta, azt a vers-architektúrát építette tovább, melyet az 1930-as években az avantgardizmus és a magyar költői hagyomány kiegyenlítődésekor teremtett meg. Költészettanában nem mutatkozott látványos átalakulás, a változás jelei mégis észlelhetők voltak versein. A szerkesztés nyitottabb lett, dúsabbak lettek a képei, jellegzetesen szikár versbeszédén most valami puritán bőség ömlött el. Sőt, a motívumhalmozás, a zsúfoltság nemegyszer egyensúlybilentő teherként húzta le, és nyelven az artistikum uralkodott el. A bőség, ami olykor dezorganizálta a versszerkezetet, belső áradás következménye volt: ambiguus érzelmek és vívódó gondolatok hozták létre.

Verseinek egyik ága az újjáéledő közéleti lírába áramlott. Kassák a történelem átfordult tábláiról írt, üdvözölte a szabadság ígérését, köszöntötte az ember feltámadását Európában, verseibe belekerült az újjáépítő munka ritmusa, sorait a szerszámok orkeszterére hangszerelte. Megénekelte a bátor partizánlányokat, verses emléktáblával adózott az ellenálló munkás hősöknek és a hála szavával emlékezett meg az „idegen katonákról”, akik „saját vérző testükkel” vetették be „a frissen ázott, barna földeket”. (*Két vers — faluról*). Az új korszakban a mun-

¹² Híd, 1972. 1. sz.

kásosztály történelmi igazát látta megvalósulni, arról írt, hogy akik eddig a bér munka mohó karmaitól szenvedtek, azok átlépnek az élet napos oldalára (*Köszöntő*). Elég volt sétálnia a városban, hogy a mindennapi élet jelein is az osztályviszonyok átalakulását mérje le: „A munkások gyermekei most áttörik a szegénység páncélját, kilépnek a napra és előzönlök a játszótereket” (*A kert varázsa*).

A megelőző évtizedben a tájat, mint a végtelen kozmosz részét, örök törvények megtestesítőjét emelte maga elé pajzsul az emberi világ ártó törekvései, az irracionális pusztítás ellen. Most verseiben ember és táj újra egymásra talált, az ember ismét a mindenséget előntő fény részese lett, a bronzszínű hajnal az ország gyarapodását juttatta észébe, a kert a megváltozott élet harmóniáját tükrözte. Verseiben néha már túl könnyűnek is mutatkozott a megváltozott történelem útja: a retorika és pátosz a „fellegek tavába” roppent.

Az emelkedett hangú közéleti versek szomszédságában azonban kitapintható egy másik vonulat is Kassák ekkori lírájában. A színek itt komorabbra váltottak, a tájék ősziesebbre fordult, az éghajlat hűvösebb lett. Itt mindegy volt, hogy „eső hull, vagy süt a nap”, itt az idő nem az új rend, hanem az elmúlás üzenetét hozta, s „az ég rongyai közül könyörtelen harangok kongása” hullt alá (*Apály és dagály*). A hatvanadik éve körül járó Kassák a halál eshetőségével is szembenézett s a végtelennel látszó történelmi idő sem feledtette vele az emberi lét véges határait. Lírájának e két vonulata azonban olyan szembeötlően különbözők egymástól, nemcsak a hangulat, hanem a költői formálás és stílus szintjén is, hogy az effajta egyszerű magyarázat elfedi a valóság egy részét.

Borongós hangulatok már korábban is gyakran rátörtek. Ezeket legtöbbször a magány átérzése váltotta ki belőle, de nem a „létbe vetettség” magányossága öltött testet verseiben, hanem a céljainak megvalósításában, és harcaiban egyedül maradt ember magányosság-érzése. A fegyvertelen fegyverkovács reménytelensége volt ez, a hajósé, akinek elment a hajója (*Fütyörészve ballagok*). Az avantgardizmus és a hagyományok 30-as években elkezdődött kiegyenlítődése ugyan nem Kassák lírai eszményeinek kudarcát hozták, tervei egy ponton mégis összeomlottak. Az írói csoportszervezés, a Nyugattal szembenálló egységes front kialakítása, majd a népi – urbánus viták eluralkodása idején egy harmadik út kiépítése valóban nem sikerült. Kassák éppen társadalmi szerepét láthatta kétségesnek és az ebből származó őszinte vívódás jelent meg verseiben is. Lírája a személyiség válságának tüneteit mutatta meg, s ez a válság dolgozott ellentétes, ambiguis hangjai mögött.

Az új útra tért ország és benne az újjászerveződő irodalmi élet azonban új lehetőségeket is hozott, vagy legalábbis hozhatott e válságérzés eloszlatására. Kassák lassan fölébe került baljós önértékelésének és őszinte hittel hirdette meg az új tartalmú közéletiséghez csatlakozás korparancsát. Kevés költője volt ennek a magas színvonalú lírában bővelkedő rövid periódusnak, akiben több lélekemelő erkölcsi erő dolgozott volna, hogy önmagán is győzni tudjon. Ebből a szempontból tekinthető a *Kiséretül* e pályaszakaszának kulcserkeként. Az önmegszólító verstípus szép példáját nyújtva arról beszél benne sallangmentes, pontos, láttató költői nyelven, hogy „egy feldúlt élet cserepei közül,” összetört szerepének romjai alól hogyan talál újra magára, vívódva, keserűség árán is. „Menj és győzz a hűség vörös színével a zászlón” – írta útját kijelölő szentencia gyanánt.

Újból vezéri szerepre vágyott volna? E felemelő, szép korszakban mások is nagyra törtek, s a birtokló nagy terveknek az ország látta hasznát. A próbatétel, az erőbizonyítás kora volt az 1945–1948-ig tartó periódus. Kassák szava azonban kevés visszhangra talált. Ő nem kapott tiszta lapot az újrainduláshoz, hanem korábbi pályaszakaszainak árnyai kísérték, a gyanú felhőjét vonva őszintesége fölé is egészen az 1960-as évek derekáig. Pedig kötetei arról tanúskodnak, hogy erőtartalékai alighanem hasznos munkába állíthatók lettek volna az új szocialista tartalmú magyar irodalom kibontakoztatásánál.

VÁZLAT A MINDENSÉG KÖLTŐJÉRŐL

A *létkelő ország* utolsó sorában ezek a szavak hangzottak el:

... a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség!

Demográfiai robbanás, információ-csőd, környezetszennyeződés, a manipuláció kivédhetetlen cselei, atomkor — mit akar ez a költő az ósdi, XIX. századi fogalmával, hogy szabadság? Ráadásul felkiáltójellel s újabban már nagybetűvel is; mit akar az ilyen szavaival: *Szigorúság, Hit, Szabadság?* Kenyér, kell rizs kell és algaleves, meg csavar a kitelepítő úrhajókba; nincs-e igaza századunknak, mely már-már a furcsaságok panoptikumába utasítja e fogalmakat, „Saint-Just és Periklész óta megoldatlan problémák” címkével? És miféle Szigor, és Hit miben, miféle úrnapi sátor alatt, és ki légyen a Szabadság, e nem ismert idegen? Miért a szabadság a *legtöbb?* Hiszen a szabadságról már a jó öreg XIX. század is kemény dolgokat mondott, mindenekelött a „százszorszent égi szabadság” költője, Petőfi. Nem cél a szabadság, mondotta, hanem eszköz. Szerszám, mint egy kapa vagy komputer. Vagy kés? Mit akar hát a szabadsággal ez a naiv, ez az ódivatú XX. századi költő? Milyen makacs költő! Ezért szeretem.

*

Új kötete* egyáltalán micsoda? Vers? Próza? Avagy prózavers? Lírai esszék vagy esszéisztikus lírai darabok gyűjteménye? Szórjuk a szélbe skatulyáinkat, Juhász Ferenc műveire nem alkalmazhatók. Nincs nála határvonal vers és próza között, nincs műfaji különbség *A tétkelő ország* vagy a *Szarvas-ének* és e kötet költőkről, művészekről szóló vallomásai közt. Juhász Ferenc minden írása egyetlen egységes mű részlete. Az époszé.

Éposznak ő maga nevezi; ékezzettel, nyilván, hogy megkülönböztesse az eposztól. A *Lét-Összefoglalást* nevezi éposznak, a nagy távlatú és nagy kohéziójú, mindent-magyarázó költői életműveket nevezi éposz-várnak, éposz-katedrálisnak, s megkeresi önnön elődeit: Vörösmartyban, Adyban. Szakmai tudás fejet rázhat az elődök ez önkényes értelmezésére; de a költőnek, a maga birodalmában, öröklött felségjoga az efféle önkény. Az irodalomtörténész dolga itt nem a vita, hanem a kiegészítés: van, csakugyan van előképe Juhász Ferenc költészet-konceptiójának a magyar irodalomban, van az övéhez hasonló vállalkozás: Vajda Péteré. Ő *Dalhonnak* nevezte éposz-katedrálisát, melynek íveit ma a feledés tüskebokrai fedik, mint a chichenitzai templomromokat. Elbeszélés, szerelmi és politikai költemény vegyül természet-himnuszokkal, vers költői prózával a *Dalhon* lapjain, s Vajda Péter mindezt egységes műnek tekintette, sőt nemcsak a *Dalhon* négy füzetét — minden költői munkáját egyazon mű építőköveként fogta fel, egész életében egyetlen művön dolgozott, a *Dalhon* művén, melyben világmagyarázatot — igenis: *Lét-Összefoglalást* — kívánt adni: költői kozmogóniát (egy Fourier szabados fantáziájával) éppúgy, mint társadalmi üdvrendszert (Széchenyi jelszavaival s plebejus indulatokkal). A hasonlóság Vajda Péter és Juhász Ferenc szándéka s költészet-felfogása közt szembeötlő.

* Vázlat a mindenségről. Bp. 1970.

Mondjam-e, hogy irodalmunkban a prózaverset, a költői értékű, dallamos prózát is Vajda Péter honosította meg?

Aki nem Juhász Ferenc époszi életművének részeként fogja fel az új kötet költő- és művészportréit, félreértheti őket. Gergely Gergely járt így, amikor az Irodalomtörténeti Közleményekben vitatta az értelmezést, melyet Juhász Ferenc a „Hitek halottjára”-ról, Arany László verses regény-hőséről adott. Valóságértékű információt kerestt ott, ahol költői üzenet van jelen, melyre a téma – akárcsak a hajnal, a harmatcsepp vagy a szerelem – csupán lírai ürügy.

A kötet legjobb (vagy egyik legjobb) vers-esszéje Baudelaire-ról szól; újramondja Sartre könyvének legfontosabb információit. De ezért a legjobb-e?

Juhász Ferenc vers-esszéi nem értekező-informatív menetűek; szerkezetük jellemző versszerkezet. Számos írása olyan, mint a szó eredeti értelmében vett üzenet: egy-két tömör közlés. Juhász Gyuláról nyolc teli lap szól – nyolc lap, de csak két mondat: hogy látta őt az ősi temető ködében, aztán pedig eltűnt, nem látta többé. Még a sokkal hosszabb és bonyolultabb Petőfi-síratás szerkezete is kevés számú elemi közlésre épül: mi maradt teteméből? – százhúsz éve dobták a gödörbe – miért nem lehet testileg halhatatlan? – leszúrták (és így tovább).

Ezek a közlő mondatok valójában alig valamit közölnek, rendeltetésük szerkezetépítő; ezek tartják – mint a villamos huzalok oszlopai (sűrű ismétlődéseik betoncövekeiktől támogatva) – a voltaképpen információs vezetékrendszert: Juhász Ferenc hosszú-hosszú, de csaknem mindig egyirányú szó-áramait. A lényegi mondanivalót ezek tartalmazzák: a szöfolyamok, a felsorolások, a képzuhatok.

Nagy László egy régebbi versében, az ötvenes évek közepén keletkezett *Rapszódia*-ban, egy szép hasonlatot találunk:

*Nehezül szívem vaksors már nem viheti,
mint a madárpelyhet orrán a dúvad...*

Mintegy tíz év múlva, *A versmondóban*, a kép új variánsa bukkan föl:

*... rőföghet a vadkan,
ormánya feltúrt pici lila szoknyát,
emelhet ibolyát a nappali holdba...*

Néhány évvel később Juhász Ferencnél jelenik meg hasonló kép:

„Mint dühödt arany-agyaras Vadkan-király dül a halál köztünk. Sörénye vérben és pofája lángban, fogsora vérben és sunyi, tűzkoszorús-pillájú kis szeme lángban, csülke, hasa vérben, lárvákkal és gyökerekkel teleragadt szügyén a halál jeleivel teleírt arany-mellény. Nem nyugszik ez a dühödt dög. Rőfögve gázol szellemi országunkban. Már nem kormos-ujjú fekete angyal a halál, aki verejtékező homlokunkra írja a végső betűt, vonagló és átizzadt testünkre ujja kormával a csontvázat és a koponya-gömböt kirajzolja, de rengő-heréjű, majdnem-ormányorrú, mocskos fekete kan, akinek *aranytányér-orravége a pórusos orrlikakkal fekete virágokat hordoz*, ánusza kékbársony-növényt, akár egy Bosch-alak a Kéjek-kertjében.”

Jellemző példája két alkotómódszer különbségének. A korábbi szabályos és egyszerű hasonlat Nagy László érett költészetében bonyolultabb, többrétű képpé dúsul, de megmarad a versbeli főmondat (fő mondanivaló) alárendeltjének. Juhász Ferencnél önállósul a kép, önálló-

sul, szétterebélyesedik, burjánzó liánágakat hajt, indái eltakarják a főmondatot. Alighanem a klasszikus és a romantikus formálás különbségéről van szó.

Modorosak Juhász Ferenc szözuhatagai? Persze: modorban ír, önnön modorában, mint minden író, akinek stílusa van. Mint Ady. Mint Dante, terzina-modorban; nem únta meg.

Nem a modor következetessége teszi némelykor problematikusá Juhász Ferenc módszerét, egy-egy passzusának esztétikai értékét; inkább a következetesség időnkénti lankadása. Egy helyütt ilyen mondatot találunk nála: „Meghívtak Bartók Béla Cantata Profanájának báb-előadására.” A líra nyelve itt a zsurnaliszta-próza szintjére szállt alá, s nem is emelheti fel onnét a „zöld növényrobbanásos”, „zoltáros” folytatás. Ezt a darabot és még néhány más jelentéktelent ki kellett volna hagyni a kötetből. Másutt nagyobb éberségre serkenteni az ízlést, ne túrjon képzavart: „nőstényszívektől (l) — összeharapdált ajak”. Ismét másutt kígyómláni a semmitmondó, erőtlén (mert erőltetett) epigon-szimbólumokat: „Múlt-Manó,” „a Döbbenet Belső Várkastélya”.

Egyébként: Juhász Ferenc szözuhatagai nem hagyomány nélkül valók. A ritka tudományos-műszavak felsorolásának kedvelésében, a bennük rejlő kábító hatás kiaknázásában előtte járt Jókai. Akárhány példát idézhetnék, egy is meggyőző.

Jókai: „Csodaalakú növények, minőket Rozáli sohasem látott, voltak festői csoportokban összeállítva, kövér, izzadságtól ragyogni látszó levelek, vérpíros lombú fák, cifrázott levelű plánták, oly fehérek, mintha ezüsttel és hajporral volnának behintve, virággyak, miket pillangósereg látszott ellepni, azok az orchidaeák csodaszép bokrétái, fiatal phoenixpálmák, ficusok, miknek kétéves sarjain meglátszik, hogy ez mind egy évi hajtás, bíbor sarraceniák, miknek minden hosszú levélhegyén egy-egy nedvdús kehely van, egy kerek tavacskában a nuphar sárga rózsái s a lotus nymphaea-alakú fehér piros tulipántai úsznak széles tányérleveleik között; egy része a kertnek buja cukordinnye-növényzettel van belepve, száz meg száz érett gyümölcs gömbölyödik elő földborító lombozata alul, némelyik felfut az épület karcsú oszlopain, belekapaszkodik a vasrácsokba, s onnan csüggnek alá tojáshoz, kígyóhoz, tarka almához hasonló melopepói, kivirítva a clematisok lilaszín, piros, fehér koszorúi közül, másutt sötét girlandokat húzva az aristolochiák lángszőnyegén keresztül.”

Juhász Ferenc: „... néma, aranyalma-szemegolyós tigrisek, cibetmacskák, párducok, hiúzok, leopárdok, jaguárok, ocelotok, pettyes macskák, ködfoltos párducok, szerválok, kuguárok, ezüst-oroszlánok, gepárdok, oroszlánok, vadmacskák, pumák ülnek kristály-kelyheken, szájukat nyalogatva, a foszfor-homályból krokodilusok, kígyók, vízilovak, elefántok, orrszarvúak, zsiráfok, kenguruk, tapírok feje hajlik ki: pikkely-virágok, bőr-redő-rózsák, szőr-virágok, ormány-gyűrűk, a koponya-hold derengés-ágain majmok ülnek: a sárgabarkójú cercófmajom, a halálfejes majom, kékorru cercófmajom, csuklyásmajom, gyapjasmajom, a pókmajom, a hulman, a huszármajom, galléros pávián, a dzsaláda, a lar, az üstökös pávián, a hulok, a gereza, a barázdált-arcú pávián, a medvepávián, a sziamang, az őrdögmajom, a vauvau, a karmosmajom, a selyemmaajom, a feketefejú sátánmajom, fehérfejú sátánmajom, az oroszlánmajom, a bögőmajom, ülnek a barna bőrkesztyűs, bíbor-orrú, bíbor-orrlík-trombitájú, hatalmas ezüstbajszú, alumínium-bordázat-tányér-orcájú, óriás aranybarna-csuklyás, kék, ezüst, piros mandrillok, az aranymoha-ezüstmoha óriás szőr-csipkegalléros, fehér szőr-kesztyűs, kutyafejú páviánok, az aranyszőr-mellényes páviánok: aranygomb-mellbimbókkal, az álmatag gibbonok, a három óriásköröm-ujjú, lapos szőrtányér-fejú lajhárok, az aranyporral-behintett fénybuborék-szemű makik, a kék aranyér-rózsa-fenekű, bíbor mirigyfürt-tomporú, dagadt óriás

érzacsksós, paradicsom-tomporú majmok, s merednek némán a halálra a sárga-kék-bíborlila-zöld-rongyfonadékok: a papagájok, óriás csontparafacsónak-csőrű tukánok, óriás-tölcser-csőrű, aranytrombita-csőrű, óriás-krisztustövis-csőrű gyémánt-zizegések, gyöngy és zománc-remegések: a kolibrik, a szemgolyó körül piros húscsipkemirigykoszorús tűz-rongyok: a miriók, a tűz-lángaranyszalag-lángforgács-csokrok, tűzkacsok, arany-bíborzuhatagok, lángvulkán-tűzlobogások: a paradicsommadarak, a bíbor mirigycsipketányér-szemgyűrűs aranyforgácskakasok: a hoatzinok.”

De végül is mit akar Juhász Ferenc a szózuhatagaival, a tenyészet Brehm-könyvének újra és újra megismételt leltár-litániáival? A kérdésre filozófikus választ ad a költő maga: „... nem érzem egyedül magam a Világegyetemben... szeretem az anyag minden örömét, formáját, reményét, kísérletét, az ismeretlen titkos ősokot, s a tán soha-meg-nem-ismerhető szerkezetet, a földi élet-akarát minden lényét, alakzatát, jelenségét, mámorát, csodáját, a növényt, állatot, madarat, virágot, a kőzetet, a földet, a vizet és a lángot, az anyagot a legtitkosabb részletig, a legrejtettebb zúgokig, erekig, homályokig, buborékokig, recékig, vályukig, csatornáig, csövekig.”

„A költő dolga, hogy beszéljen a Létről” — írja Juhász Ferenc, és mintha az volna föltett szándéka, hogy minden egyes mondata, külön-külön is, a maga teljes bonyolultságában, minden kitin-moha-ellentétével és végtelen kiterjedtségében tükrözze, utánozza a teljes Létet, a Mindenséget.

Ez persze utópia, megvalósíthatatlan. De az utópiák értékét nem megvalósulásuk foka szent, hanem a röpitő szándék nagyságán s nemességén mérjük. A vakmerésen.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. I. 13. — Terjedelem: 19.95 (A/5) ív
73.74594 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИШТВАНА ШЁТЕРА

Поздравляем Иштвана Шётера	131
<i>Тарнаи, А.</i> : Авторы и исторчники хроники обсервантского толка францисканского ордена в Венгрии	135
<i>Кланицаи, Т.</i> : Национальная принадлежность древних венгерских писателей	148
<i>Кёпеци, Б.</i> : Традиция Ракоци в развитии общественной мысли XVIII-ого века	154
<i>Саудер, Й.</i> : Два правоучительных произведения Л. А. Муратори в венгерской литературе XVIII-ого века	171
<i>Феньё, И.</i> : Материалы к формированию литературно-критического мышления у Кёлчен	180
<i>Ронаи, Дь.</i> : Сонеты Тёлтени	190
<i>Мартинко, А.</i> : Молодой Ласло Салаи на поворотном пункте истории литературы и своего жизненного пути	195
<i>Т. Эрдейи, И.</i> : Лайош Сакал — «народный поэт»	209
<i>Ковач, К.</i> : Жанровые картины и анализы характеров в художественной прозе Дьюлаи	218
<i>Надь, М.</i> : «Суровое время»	229
<i>Немет, Г., Б.</i> : Некоторые жанровые и поэтические последствия позитивизма	241
<i>Мезеи, Й.</i> : Буржуазные иллюзии и попытки	257
<i>Гергей, Г.</i> : Янош Вайда: «Плачи»	267
<i>Кирай, И.</i> : Стихотворение скованности: Эндре Ади: Свисток древнего суеверия	277
<i>Варга, Й.</i> : Взгляд Меньхерта Лендьела на Ади	290
<i>Раба, Дь.</i> : О стихотворной модели молодого Бабича	298
<i>Саболчи, М.</i> : «Утомлённый человек» (А. Йожеф)	309
<i>Иллеш, Л.</i> : Стратегия «пролетарской мировой литературы»	316
<i>Толнаи, Г.</i> : «Падение страны» (Заметки на полях одного из отрывков Дьюлы Ийеша)	326
<i>Белади, М.</i> : От сатиры до народного театра	340
<i>Кенереш, З.</i> : Поэзия и авангард	347
<i>Лукачи, Ш.</i> : Очерк о поэте «Мироздания»	352

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI, 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható.

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

SOMMAIRE

POUR MONSIEUR ISTVÁN SÓTÉR SEXAGÉNAIRE

Hommage à István Sötér	131
<i>Tarnai, A.</i> : Les auteurs et les sources de la chronique d'ordre des observantins de Hongrie	135
<i>Klaniczay, T.</i> : L'appartenance nationale des anciens écrivains de Hongrie	148
<i>Köpeczi, B.</i> : La tradition de Rákóczi dans la pensée publique du XVIII ^e siècle	154
<i>Szaunder, J.</i> : Deux oeuvres morales de L. A. Muratori dans la littérature hongroise du XVIII ^e siècle	171
<i>Fenyő, I.</i> : A la formation de la critique littéraire de Kölcsey	180
<i>Rónay, Gy.</i> : Les sonnets de Töltényi	190
<i>Martinkó, A.</i> : Le jeune László Szalay à un tournant de l'histoire, de la littérature et de sa carrière	195
<i>T. Erdélyi, I.</i> : Lajos Szakál;— le „poète du peuple”	209
<i>Kovács, K.</i> : Le tableau de genre et l'analyse du caractère dans la prose littéraire de Gyulai	218
<i>Nagy, M.</i> : Le „Temps dur” („Zord idő”, roman de Zs. Kemény)	229
<i>Németh G. B.</i> : Quelques conséquences de genre et de poétique du positivisme	241
<i>Mezei, J.</i> : Illusions et tentatives bourgeoises	257
<i>Gergely, G.</i> : János Vajda: Complaintes (Sirámok)	267
<i>Király, I.</i> : Une poésie de la contrainte: Endre Ady: Flûte d'une ancienne superstition (Sipja régi babonának)	277
<i>Varga, J.</i> : Ady vu par Menyhért Lengyel	290
<i>Rába, Gy.</i> : Sur un modèle poétique du jeune Babits	298
<i>Szabolcsi, M.</i> : „Un homme rendu” („Megfáradt ember”, poésie d'Attila József)	309
<i>Illés, L.</i> : La stratégie d'une „littérature mondiale prolétarienne”	316
<i>Tolnai, G.</i> : „Écroulement du pays” („Országomlás”. En marge d'un fragment d'Illyés)	326
<i>Béldádi, M.</i> : De la satire au jeu populaire	340
<i>Kenyeres, Z.</i> : Poésie et avant-garde	347
<i>Lukácsy, S.</i> : Une esquisse sur le poète de l'„Univers” („Mindenség”)	352

